



# Казан юбилей Университета





# Казан утлары

АЙЛЫК ӘДӘБИ ҺӘМ ИҖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ  
ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫ ОРГАНЫ  
1922 елның май аеннан башлап чыга

# 10

ОКТАБРЬ  
1975

## Бу санда

- Г. РӘХИМ. Авыл дәфтәреннән. Шигырьләр . . . 3  
Ә. ЕНИКИ. Гөләндәм туташ хатирәсе. Кечкенә  
роман . . . . . 10  
Р. ХАРИС. Сагындырган. Шигырьләр . . . . . 75  
Ф. ШӘФИГУЛЛИН. Әкһлимәгә — ислемай. Хикәя . 78

## яшьләр ижаты

- М. КАЮМОВ. Тукайга барам. Шигырьләр . . . 85

## ОЧЕРКЛАР

- КамАЗ елъязмасы . . . . . 89  
Н. ГАБДУЛЛИН. БАМ тайга аша үтә . . . . . 91  
М. МӘХМУТОВ. Геленҗик янында булган хәл . . 103

## Зәһидә БУРНАШЕВАГА 50 яшь

- М. ГАЙНУЛЛИН. Азатлык яулап . . . . . 107  
З. БУРНАШЕВА. Бала шигыре. Шигырьләр . . . 108

## дөнья әдәбияты үрнәкләреннән

- А. ИСААКЯН. Шигырьләр . . . . . 111

## БЕРЕНЧЕ РУС РЕВОЛЮЦИЯСЕНЕҢ 70 ЕЛЛЫГЫНА

- Ш. ХАММАТОВ. Татарстанда революция көн-  
нәре . . . . . 115

## ӘДӘБИЯТ ТАРИХЫНА МАТЕРИАЛЛАР

- Г. ТАҖИРҖАНОВ. Әдәби багланышлар һәм алар-  
ның нәтиҗәләре . . . . . 125

## СӘНГАТЬ

- Й. ВӘЛИТОВА. Ул йолдыздай балкыды . . . . 136  
М. МӘҖДИЕВ. XX йөз башы татар публицисти-  
касында рәсем сәнгате мәсьәләләре . . . . 140

## ИСТӘЛЕКЛӘР

- Ф. ИЛЬСКАЯ. Һаман иста . . . . . 14  
Г. КАЙБИЦКАЯ. Сигәткә — Алаш

КПССның  
ТАТАРСТАН  
ӨЛКӘ  
КОМИТЕТЫНЫҢ  
ГАЗЕТА ҺӘМ  
ЖУРНАЛЛАР  
НӘШРИЯТЫ  
КАЗАН

## ӘДӘБИ ТӘНҚЫЯТ

- Ю. ӘМИНОВ. Бүгенге драматургиябез хақында  
кайбер фикерләр . . . . . 152  
Ш. МАКСУДОВА. Бер сорауны ачыклау кирәк . 159

## ӘДӘБИ ТӘЛ МӘСЪҮЛӘЛӘР

- Ф. ГАНИЕВ. Кушма фигыльләр — хәрәкәт тасви-  
рының куәтле чарасы . . . . . 166

## КИТАП КҮЗӘТҮ

- Ф. ӘГЪЗӘМОВ. Иҗат чишмәләре . . . . . 169  
Ф. МУСИН. Фәндә яңа адым . . . . . 174

## БЕЗНЕҢ КАЛЕНДАРЬ

- З. ШӘРӘФЕТДИНОВ. Казан лингвистика мәктә-  
бенә 100 ел . . . . . 177

## ЕЛМАЕП-КӨЛЕП КЕНӘ...

- В. БАГРЯШЕВСКИЙ. Чуклы тап. Хикәя . . . . . 180  
Әдәбият һәм сәнгать яңалыклары . . . . . 189

Редакциянең адресы: Казань, 420066, ул. Декабристов, 2.

Телефоннар: Баш редактор — 3-07-60, җаваплы секретарь — 3-07-09, проза бүлеге — 3-07-69, поэзия бүлеге — 3-07-69, тәнқыйть бүлеге — 3-07-63, сәнгать бүлеге — 3-07-63, очерклар бүлеге — 3-07-61, хатлар бүлеге — 3-07-61, корректорлар — 3-07-65, техник редактор — 3-07-65, машинисткалар — 3-07-60.

Баш редактор: Зәки Нури

Редколлегия: Әхсән Баянов, Хәй Вахит, Шәүкәт Галиев, Аяз Гыйләҗев, Ләбибә Ихса-  
нова (җаваплы секретарь), Шәйхи Маннур, Рәфыйк Нәфиков, Атилла Расих,  
Гали Халит, Сибгат Хәким, Нил Юзиев, Мирсәй Әмир

Техник редакторы Р. Нәбиуллина  
Корректорлары Р. Сөләйманова, К. Корбансалиева

Производства бирелде 1/VII-1975 ел. Басарга кул куелды 28/VIII-1975 ел. ПФ 09038. Кәгазь  
форматы 70×108<sup>1/16</sup>. Учетн.-изд. табак 14.2. Басма табак 12(16,8). Тираж 90.000.  
Заказ Я-261. Бәясә 50 тиен.

КПССның Татарстан өлкә комитеты нәшрияты типографиясе, Казан, Декабристлар урамы, 2.

«Казан утлары», 1975 ел.



## Гэрэй Рэхим

---

### АВЫЛ ДЭФТЭРЕННЭН

#### Без — Шөгөрдөн

Без тумыштан нефть якларыннан,  
Төгөлрэк айтсэк — Шөгөрдөн.  
Шөгөрнең да өле иң түрөттөн,  
Чишмэләре бәргән жиреннән.

«Шөгөр» белән «йөгөр» дигән сүзнә  
Без рифмага салдык яшь чакта.  
Һәм ил буйлап чыгып йөгөрдөк без  
Уналты яшь тулар-тулмаста.

Чабаталар киеп йөгөрдөк без  
Заводларга, шахта, далага,  
Шунсы рәхәт, нинди эш та бата  
Чабаталы гади балага.

Тулып ташты хезмәт кенәгәсә  
Без татыган төрлө һөнәрдән.  
Аннан торып чаптык белем эзләп,  
Без бит йөгөрергә өйрәнгән.

Ләкин менә сабан туйларында  
Жыелышып эчеп булмады  
Шөгөрдәге Алан авылының  
Бәрәп торган чишмә суларын.

Берәребез әгәр ялга кайтса  
Яшътәшләрен эзләп Шөгөргә,  
Икенчез ил йомышы белән  
Себерләргә чыгып йөгөрә.

Йөгөрәләр минем яшътәшләрем,  
Инде күптән әти үзләре.  
Киләчәккә карап йөгөрәләр,  
Яңа өмет тулы күзләре.

Йөгөреп менеп китәр кебек алар  
Айда яңа эш бар дисәләр.  
Йөгөреп кенә качып китәр кебек  
Шыксыз үлем үзе килсә дә.

Тумышыбыз нефть якларыннан,  
Төгөлрәк әйтсәк — Шөгөрдән.  
Без — тынгысыз, без бит киң дөньяга  
Шул Шөгөрдән чыгып йөгөргән.

## КОЯШЛЫ ФАНТАЗИЯ

Көнгә карап тәрәзәмне ачам,  
Кояш керә минем бүлмәгә.  
Кояш белән кара-каршы утырам,  
Кача өйдән бөтен күлэгә.

Күңгәлем кебек ап-ак минем бүлмәм,  
Хәтта кояш моңа сөөнә.  
Кайнар нурын чәчеп елмая ул,  
Кояш исе аңкый өемдә.

Урамда да шундый якты бүген,  
Тәрәзәмнән чөнки нур ага.  
Шатланышып, гүя бөтен дөнья  
Минем тәрәзәдән нур ала.

Авылдашлар безнең өй турынан  
Елмашып үтеп китәләр.  
Алар шулай минем өемдәгә  
Кунагымны тәбрик итәләр.

Өнкәй дә шат, әрле-бирле чабып  
Кунагымны сыйлый, тырыша.  
Кояш нуры кебек чал чәченә  
Ап-ак нурлар килеп сырыша.

Шундый бер хәл булып алды бүген,  
Кояш килде минем бүлмәгә.  
Күңгәлемнең бөтен почмагыннан  
Качып бетте шик һәм күлэгә.

## Нәни өйдә нәни җыр

Күтәрелеп карадым да  
Мин дөньяның йөзенә,  
Кызык кына бер нәтижә  
Ясап куйдым үземә:

Дөнья йөзе бик зур икән,  
Анда Ай бар, Кояш бар.  
Уртасында минем Жирем —  
Тулган алма, зур бер шар.

Шул шарның нәкъ уртасында  
Туган илем бар минем.  
Шул илнең нәкъ уртасында  
Туган өем бар минем.

Зур дөньяның йөзен шушы  
Нәни өйдән күзәтәм.  
Дөнья матурлыгын сезгә,  
Кешеләргә күрсәтәм.

Дөньяга булган сөюем  
Шушы нәни жыр булып,  
Дөньяның кыл уртасында  
Язылды чөнки бу жыр.

## АВЫЛДАШ КАРТЛАРГА

Шундый матур бер кич китеп бара,  
Житәкләшеп китә кояш белән.  
Урман өстен буяп куйган алар  
Кызыл алтын төсле гуашь белән.

Житәкләшеп китә ике матур,  
Авил өстен талгын моңга төрөп.  
Ялгыз картлар көрсенешеп куя,  
Шушы гүзәл, матур парны күрөп.

Ялгыз картлар үрелеп-үрелеп карый  
Озын чәчле көләч ал кояшка.  
Күңелләре һаман яп-яшь тә шул,  
Гомер башка инде, гомер башка.

Яшьлек шулай ерак походтагы  
Пилоткалар кебек туздымыни?!  
Кич бит әле китеп кенә бара,  
Ә гомерләр инде уздымыни?!

Әй, шунда бер болыт чыксын иде,  
Яшьлек күңеле кебек күкрәп-күкрәп.  
Ялтырасын иде яшеннәре —  
Бер ашкынып куяр иде йөрәк.

Тик күк аяз, күкләр шундый аяз,  
Һәм жәйге кич инде китеп бара.  
Зур яуларны кичкән батыр картлар  
Тып-тын гына аны озатып кала.

## Кала

Артта кала кышның бураннары,  
Жанга тигән ачы еллар кала.  
Юлда кала яшьлек яулык болгап —  
Гомер дигән пар ат алга чаба.

Тау башында кала сары сарут,  
Чәчәп-чәчәп ап-ак кылган кала.  
Назлар кала, күпме язлар кала —  
Гомер дигән пар ат һаман чаба.

Бар да кала, бар да артка китә.  
Зур өметләр кала юл буенда.  
Кара чәчәң, нурлы йөзәң кала,  
Артка чигә инде төз буең да.

Гомер дигән пар ат һаман чаба,  
Кабатланмый ни дә, бар да таман.  
Барган саен ләкин юл өстенә  
Өткәй кабере калкып чыга һаман.

## Су ғына

Болыннарға чыгып күп сокландым  
Көмеш диеп таңнар чыгына.  
Бүген карыйм, чәчәк күзләрендә  
Көмеш түгел, бары су ғына.

Чишмәләрдә челтер-челтер килеп  
Ага дия идем җыр ғына.  
Бүген тыңлыйм, улак эчләрендә  
Җыр түгел шул, бары су ғына.

Күпме шигырь язып куандым мин  
Жәүһәр тездем дип һәр юлына.  
Укып карыйм бүген, күбесендә  
Жәүһәр түгел, бары су ғына.

Нинди гүзәл, нинди бай булды дип  
Сокландым мин гомер юлыма.  
Бүген баксам, анда гомер булып  
Агып ята икән су ғына...

## Бер көн

Бүген дә кичәгедәй  
Офыкка таң ут якты.  
Тәрәзәм каршындагы  
Сиреньнәргә нур ятты.

Бүген дә кичәгедәй  
Син килдең күңелемә —  
Кызыл таң белән генә,  
Сиреньнәр белән генә.

Бүген дә кичәгедәй  
Онытып булмас тагын  
Синең, минем һәм дөнъяның  
Уналты яшьлек чагын.

Бүген дә кичәгедәй  
Шаулады кырда арыш,  
Шаулады кырда иген,  
Шаулады кырда ярыш.

Бүген дә кичәгедәй  
Шаулады кара урман.  
Ак канатлы самолетлар  
Очтылар безнең турдан.

Бүген дә кичәгедәй  
Авылда ыгы-зыгы,  
Кемгә эшнең авыры,  
Кемгә эшнең кызыгы.

Бүген дә кичәгедәй  
Көн үтөп китте шулай.  
Ул миңа никтер бик якын  
Һәм бик ерак та бугай.

Чөнки мин кичәгедәй  
Очраттым бүген тагын  
Синең, минем һәм дөнъяның  
Уналты яшьлек чагын.



Әй, жырладык болын уртасында  
Ун классны тәмамлаган көндә.  
Бала чакны жырлап озаттык без —  
Елыйсы да килде, көләсе дә.

Туйлар житте. Безнең биоләргә  
Чыңлап торды ишек көләсе дә.  
Егет чакны биеп озаттык без —  
Елыйсы да килде, көләсе дә.

Балалар да үстә, мәйдан буйлап  
Үтә алар чорның киләсенә.  
Алар килә, безнең яшьлек китә —  
Елыйсы да килә, көләсе дә.

Шомыртларны ак күбеккә күмеп  
Тыелгысыз ярсу язлар килә.  
Тагын бер яз кимеп калды бездә...  
Юк, елыйсы килми... көләсе дә.

## Буран

Тышта буран. Тирә-якта ак өн,  
Ак хәрәкәт, ап-ак чуалыш.  
Буран шаулый.  
Яңа кайнап чыккан  
Сөт тавышы кебек бу тавыш.

Мин буранга кулны сузып карыйм —  
Бер өтә дә аннан пешерә.  
Их, бу жыллар минем буран чакны,  
Яшьлегемне искә төшерә.

Минем буран уртасына кереп,  
Сине эзләп табасым килә.  
Шатлыгымнан карлар белән бергә  
Котырынып чабасым килә.

Һәм мин кинәт кенә бүрегемне  
Басып киям дә бар көчәмә —  
Кайнар сөткә чумган батыр кебек,  
Кереп китәм буран эченә.

Жилләр белән бергә бөтерелеп  
Очып йерим, чабам, котырам.  
Чормаларга менеп шакылдыйм да  
Кырга көрт өяргә тотынам.

Моржаларга кереп сызгырам мин,  
Болытларга китеп югалам.  
Синең эзне эзләп бара-бара,  
Урманнарда кереп чуалам.

Ләкин син юк.  
Син юк беркайда да.  
Шунда гына тәмам төшенәм:  
Бу бит, иркәм, безнең буран түгел,  
Бу буран бит матур төш кенә.

Безнең буран күптән дулап узган,  
Ә бу — яңа яшьләр бураны.  
Мин тилегә монда килеп керү  
Һич килешми, кара син аны!

Шулай дим дә кинәт мин «топ» итеп  
Килеп чыгам буран эченнән.  
Өйдә мине әнкәй көтеп тора,  
Иңен терәп жылы миченә.

Әнкәй, әнкәй,  
Мин бит өле һаман  
Ак бураннар белән шашынам.  
Иртә үлсәм, шашкын буран рәсме  
Ясатып куй каберем ташына.

## Хәтер сандыгы

Мин көн саен, карт әби кебек,  
Хәтер сандыгымда казынам.  
Барлап чыгам бөтен байлыгымны,  
Һәрчак нидер тоела аз сыман.

Менә монда зур бер төргәк булып  
Ята минем ап-ак шатлыклар.  
Алар шактый тузган тузуын да,  
Тик аларда хаклык, пакьлек бар.

Ә бу төштә минем үкенүләр  
Чуалган жеп кебек яталар.  
Бу почмакта сагыш савытлары,  
Ә болары минем хаталар.

Монда минем изге хатирәләр,  
Алар шундый әйбәт саклана —  
Вақыт үткән саен төс яңарта,  
Еллар үткән саен сафлана.

Сандыгымда вак-теяк тә байтак:  
Үпкәләү дә, үч, буш вәгазь дә...  
...Ә монысы, иркәм, синең исемең —  
Төрөп куйган ап-ак кәгазьгә.

Мин бары тик шушы төргәк өчен  
Сандыгымны көн дә барлыймын.  
Тузган диеп күп төргәкне ташлыйм,  
Бу төргәкне ташлый алмыймын.

## Яра

Шулай, дустым, иртәгәге көнгә  
Без узганнар аша барабыз.  
Олыгайган саен безгә дәва  
Узганнарда алган ярабыз.

Тәүге мәхәббәттән алган яра  
Бүген миңа синнән истәлек.  
Ул кадерле яра! Изге яра!  
Ачылсын ул шулай һәр тәүлек.

Ул яра бит мине һаман алга,  
Киләчәккә дәшә, яшәтә!  
Тормышыма мәгънә өрөп тора,  
Олыгайган саен яшәртә.

Яратуым күчә кешеләргә,  
Болыннарга, кырга, урманга.  
Мин яратам, ахры, бу дөньяны  
Җанда матур яра булганга.

Зур эшләргә дарман өстәп тора  
Мәхәббәттән алган ярабыз.  
Шулай, дустым, иртәгәге көнгә  
Без узганнар аша барабыз.

## Син кит инде

Син кит инде, син кит күңелемнән.  
Мин чын-чынлап куам бит инде.  
Олыгаеп киләм, күңелемнең  
Ишекләрен биклим, кит инде.

Хәтеремә кайта-кайта һаман  
Күңелемне йөрмә канатып.  
Рәсmeң булып килмә күз алдыма,  
Төшләремә кермә яратып.

Офыктагы кызыл кояш булып  
Карап торма һаман бу якка.  
Кичем җитә, тизрәк бае инде,  
Ялгызымны калдыр еракта.

Күңелемнең ишекләрен биклим,  
Утларымны инде сүндерәм.  
Син кит инде, син кит күңелемнән,  
Хет бүгенгә китче, бер генәм.

Әмирхан Еники

## ГӨЛЭНДӘМ ТУТАШ ХАТИРӘСЕ

КЕЧКЕНӘ РОМАН

VIII



**С**алих мине Печән базары чатында көтәргә тиеш — без шуннан Большой театрға, аларның репетицияләренә китәчәкбез. Тиз тотты Салих бу эшне... Әле үткән атнада ғына Солтан Габәши белән таныштырам дип әйткән иде, инде менә ай-ваема куймыйча мине алып та бара. Музыкантлар белән танышу, музыка дөньясына керү минем өчен бик кирәк ди ич! Әлбәттә, шулайдыр, тик мин уңайсызланам, әзрәк кенә куркам да, чөнки... бик яңа дөнья бит әле ул минем өчен! Ахыры хәерле булсын, әнием әйтмешли!..

«Печән базары» дигәнебез ул асылда Евангелистовский урамы дип атала. Бик киң урам булганга күрә, анда элек-электән үк сала халкы печән сата. Халык теленә кергән исеме дә шуннан киткән, билгеле. Бу чыкылдап торган татар оясы, әмма шул урамда, ягъни Евангелистовский белән Захарьевский чатында, зур ғына ак чиркәү дә бар. Ә тирә-юнендә вак кына мәчетләр...

...Бүген русларның берәр бәйрәмедерме — чиркәүнен тимер ишеге киңенчә ачык, баскычының ике ягына да карт-коры, гарип-гораба саилчеләр жыелган. Мин килеп житкәндә Салих шул саилчеләрдән аз ғына читтәрәк, башын кырынак салып тик кенә басып тора иде. Янына ук барырга кыймыйча, аптырабрак туктадым. Ләкин егетем үзе мине күреп алды да ашыгып яныма килде.

— Кичерегез! — диде ул уңайсызланып.

— Нишләп тора идегез анда, саилчеләр янында? — дидем мин, гаҗәпләнүемне яшермичә.

— Садака эләктерер өчен түгел инде, — диде ул көлөп. — Чиркәү хорын тыңлый идем... шәп жырлылар, шайтан алгыры!

— Әллә яратасыз?

— Мин барысын да тыңларга яратам, Гөләндәм, хәтта чәүкәләр хорын да!.. Ә көлмичә генә әйткәндә чиркәү хоры үзенә бер зур сәнгать бит ул!.. Гасырлар буенча эшләнеп килгән сәнгать, шуна күрә аны тыңлау һич тә язык түгел!.. Киттекме?

Без Болак күперенә таба атладык. Салих, сүзен дәвам итеп, миңа төрле диннәрнең музыка сәнгатен гомумән бик оста файдаланулары,

Ахыры. Башы 9 нчы санда.



кайчандыр Себастьян Бах, Моцарт кебек бөөк композиторларның гыйбадәтханәләр өчен махсус музыка язучылары турында берәз сөйләп барды. Ахырдан:

— Тик безнең ислам дине генә музыкадан мәхрүм, — диде көрсенеп. — Мөхәммәт пәйгамбәр курай белән сорнайны гына мәчеткә керткән булса да, дин әһелләре музыкага букадәр тискәре карамаслар иде. Ә шуның аркасында без күпме артка калдык!

Минем нишләптер кинәт сорыйсым килде:

— Ә сез азан әйткәнне тыңларга яратасызмы?

— Әйе, бигрәк тә кичке азанны... Авылда тыңлаганым бар, кояш баеган чакта... Гажәп сагышлы, моңлы ишетелә шул чакта кичке азан! Гүя фани дөняядан аера ул сине, уйлар, өметләр барысы да бик кечерәеп кала. Тик соңыннан бик ямансу булып китә, тизрәк үзәбезнең шушы гөнаһлы дөньяга әйләнеп кайтасы килә... Дөнья кызыктырак бит, Гөлөндәм?!

Шулай иркен генә сөйләшкәләп атлый торгач, без Большой театр алдына да килеп життек. Тагын ниндидер икеләнү мине ишек төбөндә тукталырга мәжбүр итте. Салих та туктады.

— Әллә нигә... кыенсынам, — дидем мин, аның сораулы карашынан уңайсызланып кына.

— Ни өчен тагын?

— Анда... кешеләр күптер.

— Минем музыкант иптәшләрем генә, — диде Салих. Аннары кулымдагы котик муфтамны йомшак кына сыйпап, көйсез баланы юаткандай көлә-көлә өстәде: — Песи, пси, пескәем, ягез-я, курыкмагыз, усал этләр юк анда!

— Үзегез дә юмалый беләсез тагын! — дидем мин дә ирексездән көлөп.

Без театрың караңгырак алгы коридорына кердек. Аны узгач, Салих мине икенче каттагы, тәрәзәләре урамга караган кечерәк бер фойегә алып менде. Монда өч кеше бар иде. Икесе рояль янында үзара сөйләшеп утыра, ә берсе алардан шактый читтә, күкрәгенә терәгән скрипкасына башын кырын салып, смычогының очы белән генә бик әкрән нидер уйнап тора иде... Салих мине алар белән таныштыра башлады.

— Бу Мөхәммәт абый Яушев, — диде ул, иң элек скрипка уйнаучыны күрсәтеп. — Ә бу Фәйзи Биккинин — һәм скрипкачы, һәм гармунчы. Бусы инде минем малай чактан ук дустым Мансур Мозаффаров дигән егет була.

Алар өчесе дә, түбәнчелек белән башларын иеп, кулымны кыстылар. — Гөлөндәм туташ! — диде Салих минем өчен. — Сөзгә аның хакында әйткәнем дә бар.

— Әйе, ишеткәнмидең, — диештеләр егетләр, ә Мөхәммәт абый дигәнне шунда ук миңа урын да тәкъдим итте:

— Утырыгыз, туташ!

Бу кечкенә буйлы абый яшь ягыннан арада иң өлкәне булса кирәк, борын төбөндә генә бер чәметем кара мыгы да бар, ләкин үзе бик жинел сөякле кешегә охшаган. Бер генә минут та тик торуны белмидер кебек, хәтта чәм-кара күзләре дә!.. Ак чырайлы Биккинин да шулай ук буйга кечкенә, гәүдәгә юка гына бер кеше, әмма табигате белән башка — сабыр, басыңкы, бер дә тегенең кебек очынып тормый... Ә Мансур дигәннәре бөтенләй яп-яшь, үсмер малайлыктан чыгып килгән егет кенә, үзе бик оялчан да булса кирәк, минем белән күрешкәндә нәкъ кызлар төсле нияк очына кадәр кызарды.

Мин дә, беренче минутларда үземне шактый бәйлә хис итсәм дә, ничектер бик тиз тынычландым. Абыйлар гади, тәкәл्लәфсез иделәр,

миңа артык исләре китеп, күз елтыратып тормадылар. Шунда ук үзәра сөйләшә башладылар, көлешеп тә алдылар — күренә, араларында дуслык, бердәмлек нык булса кирәк. Тагын бер нәрсәне сизмичә калмадым: Салихка үз, якин итеп кенә түгел, ә өстенрәк бер кеше итеп, хөрмәт белән дә карыйлар икән.

— Солтан абый килмәдемени әле? — дип сорады Салих егетләрдән.

— Килеп житәргә тиеш, — диде Мөхәммәт абый. — Әллә башлый торабызмы?

— Азрак көтик, — диде Салих, аннары миңа борылып әйтте: Солтан абыйга яна әзерләгән көйләребезне уйнап күрсәтмәкче булабыз. Сөз дә менә бер унайдан тыңларсыз.

Алар үзләренең шушы кечкенә оркестрларында кайбер татар көйләрен полифония нигезендә, ягъни төрлө тавышта, уйнайчаклар икән. Бик матур килеп чыга, имеш. Көйнең мелодиясе ничектер янарып, бизәкләргә баеп, хәтта яңгырашы да көчәеп китә ди. Һәм бу яңалыкны оркестрга беренчә башлап Салих үзе керткән икән.

Шул арада ишекне әкрән генә ачып, тагын бер кеше тавыш-тынсызгына килеп керде. Керү белән өстендәге пальтосын салып, урындык башына ипләп кенә бөкләп куйды. Шундагына иптәшләре аны күрәп алдылар.

— Менә ич үзе дә!

Димәк, шушы икән Әхмәтсолтан Габәши!.. Әйтергә кирәк, ул минем игътибарымны шунда ук үзенә бәйләп өлгерде. Ни хикмәттер, бу да кечкенә буйлы иде (әллә музыкантлар барысы да бер калыптан төшкәннәр инде), әмма башкалардан бөтен килеш-килбәте белән бик нык аерылып тора. Зур башлы, калку мангайлы, карасу йөзле, гәүдәсе озынрак, ә аяклары кыскарак та кәкрерәк, атлаганда үрдәк шикелле чайкалыбрак атлый. Кыскасы, аны һич тә чибәр кеше дип әйтеп булмый. Ләкин аның бөтен кыяфәтеннән бик саф күнелле кешеләргә генә хас садәлек, самимилек, һәм шуларның чагылышыдай үзенә бер мөлаемлык бөркәлеп тора. Бигрәк тә зур күзләре нәкъ сабийларныкы төсле бик ачык, бик әчкерсез карыйлар, тик аларның төбөндә генә ниндидер бер яшерен моң-сагыш чагыла кебек... Калын иренле авызы да аның тарсынып, кыюсызгына елмаядыр шикелле...

Менә ул ашыкмыйчагына иптәшләре янына килде, һәркайсы белән кул биреп күреште. Мин бер читтәрәк тора идем. Ул миңа таба да борылды һәм Салих шунда тиз генә:

— Бу Гөләндәм туташ була, — диде.

Солтан абый, каршыма килеп, сөз әйтмичә генә кечкенә кулын сузды. Бары шуннан соңгына:

— Сөз Салихның шәкертеме? — дип сорады.

— Әйе, — дидем мин нигәдер каушабрак.

— Ишеткән идем, Салихтан күп нәрсәгә өйрәнергә була, — диде ул бик гади генә итеп.

Ләкин Салих көлеп кенә үз сүзен әйтергә ашыкты:

— Сөз, Солтан абый, мине алай бик күтәрәп жибәрмәгез әле, чебешләргә көз көне саныйлар ич!

— Мин ышанып әйтәм.

— Әмма мин бер нәрсәдән канәгать, — диде Салих, — Гөләндәм туташ белән шөгыльләнү минем үзем өчен дә бик файдалы.

— Шулай булырга тиеш тә. Өйрәтү — өйрәнү дигән сөз ул, бигрәк тә музыкада!

Миңа калса, Солтан абый бик мәгънәле сөз әйтте кебек, ләкин ул аны шундый гади итеп, гүя очраклы рәвештә генә әйтте ки, башкалар моңа әллә ни игътибар да итмәделәр шикелле. Һәм шунда ук алар үз эшләре турында сөйләшә башладылар. Мин, бер читтәрәк утырып, аларның сүзләреннән шуны аңладым: февраль азакларында артистлар

һәм һәвәскәрләр катнашы белән зур бер кичә үткәрелергә тиеш икән. Бу кичәне комиссар иптәшләрнең сораы буенча мәжрух кызыл гаскәриләр файдасына үткәрәчәкләр икән. Элек, ягъни большевикларга кадәр, мондый кичәләр еш кына була торган иде. «Шәрык кичәсе» дип әйтәләр иде аларны... Хәзер исә ничек дип атарлар — бу кадәресе ачыкланып бетмәгән икән әле, һәрхәлдә, исем мәсьәләсен шул ук комиссар иптәшләр хәл итәргә тиешләр, имеш...

Кыскасы, бу да шул «Шәрык кичәсе» сыманрак милли уеннар, танцалар белән үтә торган зур бер әдәби-музыкаль кичә булачак. Бәлки әле милли ашлар да булыр — әгәр буфет ачарга азыгын-төлеген тапсалар... Кичәдән жыелган бөтен акча, ишеткәнәмчә, мәжрух кызыл гаскәриләр файдасына китәчәк. Шунның өстенә акчалата һәм әйберләтә иганә жью да булачак икән. (Мәсәлән, хатын-кызларның жылы оек-башлар, бияләй-перчаткалар бәйләп китерүләрен бик өмет итәләр икән)... Әнә шундый зур бер эш алда тора, имеш.

Кичәнең жыр-музыка өлешен әзерләү Солтан абый Габәшигә йөкләнгән икән. Музыкантлар бүген шуның өчен жыелганнар булып чыкты. Алар бу эшкә гаять зур дәрт белән тотынганнар — сүз бит кызыл гаскәриләргә ярдәм итү турында бара!.. Салих үзенек оркестры белән шул кичә өчен махсус программа да әзерләгән — бүген шуны Габәшигә уйнап күрсәтәчәкләр. Ләкин көтәсе кешеләре бар икән әле. Ихтимал шуңа күрәдер, сүзләре беткәч тә Солтан абый миңа таба борылды һәм сөйкемле генә елмаеп:

— Әллә туташны тыңлап карыйбызмы? — диде. — Салих, сез рәхсәт итәрсез бит!

— Мин — рәхәтләнәп, — диде Салих тиз генә. — Әмма туташ үзе ни әйтер?!

— Гөлөндәм туташ... шулай бит әле? — диде Солтан абый миңа мөрәжәгать итеп. — Гөлөндәм туташ, эш сездән тора. Уйнап күрсәтсәгез, без бик мәмнүн булыр идек.

— Һай, юк! — дидем мин, кинәт балаларча куркынып...

— Ни өчен? — диде Солтан абый, гажәпләнүдән кашларын күтәреп. — Ни гаебе бар аның? Сөз уйный беләсез, ә безнең тыңлыйсыбыз килә, шулай бит, әфәнделәр?

Иптәшләр бер авыздан:

— Бик дөрес! — диештеләр. — Туташларның рояльдә уйнавын безгә бик сирәк ишетергә туры килә.

— Ишетәсезме?.. Я, килегез, утырыгыз!

Дәү абыйлар шулай ихлас белән сорагач, киреләнеп тору, әлбәттә, килешмәячәк иде. Шулай да мин әле икеләнә идем — ни әйтсәң дә, үзенә күрә бер сынау ич бу!.. Уйный алмасам, нишләргән?! Хәер, уйнавын уйнарын да бит, тик абыйлар ни әйтерләр?.. Яныма Салих килде һәм, гадәтенчә, йомшак, әмма нык кына итеп:

— Ягез, кыюрак булыгыз! — диде.

— Әллә ничек, кинәт кенә, — дидем мин, уңайсызлануымны яшермичә, ә үзем рояль янына атладым.

— Ә сез ашыкмагыз!

Ипләп утыргач, кулларымны клавишлар өстенә салып, аз гына уйлап тордым.

— Ни уйныйм соң?

— Күңелегезгә ни килсә, шуны! — диде Солтан абый.

Башта аккорд алып, шуннан яхшы белгән көемне — «Яз да була»ны уйный башладым. Музыканың бер кодрәте шунда ки, кулларым инструментка тию белән ул сине инде үзенә төмам буйсындыра һәм ничегрәкитеп уйнарга да үзе үк куша. Тикишетә бел дә тоя гына бел! Кыскасы, мин әйбәт кенә уйнап чыктым шикелле. Абыйлар шылт та итмичә тыңладылар һәм уйнап бетергәч тә бер сүз дә әйтмәделәр. Алар

гүя давамн көтөлөр иде. Мин янадан бер кыска көй һәм бер озынрак көй («Һаваларда йолдыз»ны) уйнадым.

Уйнап бетергәч, абыйларга таба борылырга курыккандай, күпмедер вакыт кузгалырга кыймылча утырдым. Бары Солтан абыйның жинел генә сулап: «Рәхмәт, туташ!» диюен ишеткәч кенә урынымнан тордым. Салих исә сүзсез генә иелеп, минем кулымны үптө. Ә Мөхәммәт абый Яушев тәмам жанланып:

— Юкка гына, туташ, ялындыргансыз икән! — диде. — Сөзгә кушылып, үземнән скрипканы хәтта сыздырып жибәрәсем килде!

Мин, әлбәттә, шат идем, оча алуына сөенгән күбәләктәй шат идем, тик сүзем генә юк, сүз әйтерлек көчем дә юк...

Аз гына паузадан соң Солтан абый:

— Сөз, туташ, әйтергә кирәк, көйнә шактый нечкә тоеп уйныйсыз, Салихның үзе кебегрәк, — диде үпкәләтмәстәй генә көлемсерәп. — Уңыш телім сөзгә, тик укуыгызны ташлый күрмәгез!

Аннары ул Салихка таба борылды:

— Салих, туташны безнең кичәгә чакырганда яхшы булыр иде бит. Ничек уйлыйсыз?

— Минемчә дә начар булмас иде, — диде Салих, миңа мәгънәле генә күз атып.

Инде Солтан абый минем үземнән сорады:

— Туташ, сөз каршы түгелсездер бит?

Мин әле сүзнең ни турыда барганын аңлап та бетерми идем, шуңа күрә беркатлылык белән бары:

— Килә алсам, — дип кенә куйдым.

— Юк, сөз тагаен әйтегез, безгә алдан белеп торырга кирәк.

— Нигә ул?

— Без бит сезне үзезнең кичәгә катнашырга чакырабыз.

Мин аптырап киттем: кичәгә катнашырга?! Була торган эшме соң бу? Әллә шаяртып кына әйтәләрме?... Ә Салих... Салих ни диде соң?... Мин аптыраудан ни әйтергә белмичә тордым, тик берәздән гына башымны кат-кат чайкап:

— Юк, мөмкин түгел бу, — дидем.

— Ни өчен? Әгәр белергә яраса? — диде Солтан абый йомшак кына итеп.

Ләкин бит мин аларга әти-әниемнән куркам дип әйтә алмыйм. Моңың хәзер бик көлке булып тоелуы мөмкин.

Әмма икенче бер житди сәбәп тә бар бит әле: кем булып кына катнаша алам мин андый зур кичәгә? Һәм тизрәк шуны әйтергә дә ашыктым: кичерегез, дидем, мин үземнән кем сыйфатында катнашумны һич тә күз алдыма китерә алмыйм, дидем.

— Нигә, менә бүгенге кебек рояльдә ялгыз уйнарсыз, — диде Солтан абый бик гади генә итеп. — Татар кызы рояльдә соло уйный! — Бу бик яңа нәрсә булачак.

Мин ни әйтергә дә белмәдем. Шуннан Солтан абый Салихка мөрәжәгать итеп сорады:

— Салих, сөз туташның укуыгызны, ялгыз уйнавына ничек карыйсыз?

— Минемчә, иртәрәк әле, Солтан абый, — диде Салих. — Сәхнә шартларында уйнар өчен зур тәҗрибә кирәк, аннары безнең тамашачылар да андый нәрсәне ишетеп өйрәнмәгән әле... Туташка авыр булыр! «Рәхмәт, дустан», — дидем мин эчтемнән генә сөенеп.

— Ә оркестрга кушылып берничә көй уйнаса? — диде Солтан абый. Аның бу сүзен Мөхәммәт абый да куәтләп жибәрде:

— Менә бу ярый торган фикер!..

— Ләкин бит аның өчен шактый репетиция үткәргә кирәк булачак. Ә вакытыбыз бик чикле, — диде Салих уйланып, аннары, кинәт нидер

исенә төшкәндәй, һич көтмәгәндә өстәде: — Әмма туташның тагын бер мөмкинчелеге бар әле: ул матур ғына жырлый да!

Ах, бу Салихны!.. Нигә кирәк булды моны әйтү, нигә? Хур итә ич инде мине, ходаем!

Ләкин башкаларга аның әйткәне житә калды.

— Шулаймыни? — диде Солтан абый чынлап куангандай. — Менә бик әйбәт! Туташ бездән бу сәләтен дә яшермәс, иншалла!.. Шулаймы, Гөләндәм туташ, сез жырларсыз бит безгә?

— Мин жырчы түгел, Салих абыйга ышанмагыз! — дидем мин, ирексездән дорфа ғына итеп.

— Жырчы түгел, ягъни сәхнәләрдә жырлап йөргән жырчы түгел... Анысына без дә ышанабыз. Салих та алай дип әйтмәде, минемчә... Жырлый аласыз, диде ул, һәм без моңа да ышанабыз. Сездә моң бар, слух бар, тик хикмәт тавышта ғына... Тавышыгызны да ишетик инде, туташ!.. Аннары сез һич тә борчылмагыз, без барыбыз да монда үз кешеләр, бер гаилә дип әйтерлек. Гаеп итү юк, димәк, хафаланырга урын да юк.

— Белмим, белмим, — дидем мин, ике кулым белән битемне учлап. Әмма сизәм — Солтан абыйның шундый үз итеп әйткән сүзләренә каршы торырга да көчем житмәс кебек. Ә алар көтәләр, сабыр ғына, әдәп белән генә көтәләр... Нишлим соң, ходаем?

Ул да булмый, Салих рояль янына килеп тәвәккәл генә утырды да:

— Мин уйнасам, жырлый ул! — дип, кулларын жәеп, иркен-жиңел, әмма гадәтенчә йомшак кына итеп уйный да башлады: — Сезнең яраткан көгез, Гөләндәм!

Әйе, бу минем яраткан көем... «Мәдинәкәй» иде. Хәер, эш яратуда ғынамыни?! Салихның куллары рояль телләренә тию белән, әйтерсең, йөрәк кылларына килеп кагылды һәм мин чарасыздан диярлек ана иярдәм:

Карлыганның кара ай кашларың,  
Мәдинәкәй, гөлкәй, бөдрә чәч.  
Бөрлегәндәй кызыл йөзләрәң.  
Шикәрләрдән төмле, балдан татлы,  
Мәдинәкәй, гөлкәй, бөдрә чәч,  
Тел тибрәтәп әйткән сүзләрәң...

Әле кыймылдаган кеше юк, сүз әйткән кеше дә юк — мин дә жырымны янадан кабатладым.

Бу юлы инде жырлап бетерүем булды — кемдер арттан:

— Афәрин, туташ — дип кычкырып та куйды.

Мин хәтта сискәнеп киттем. Артыма борылып карасам, ишек төбендә генә тулырак ак йөзле, зур ғына соры күзле бер кеше басып тора. Кем ул? Күрәсең, мин жырлаган чакта сиздермичә әкрән генә кергәндер инде, чөнки башкалар да аның тавышын ишеткәч кенә борылып карардылар. Һәм берничәсе куанышып:

— Ә, Кәрим! Кәрим абый! — диделәр.

Ул кеше исә аз ғына чайкала биреп безнең янга килде дә туп-туры миңа кулын сузды.

— Туташ, мин болар кебек музыка әһеле түгел, — диде кабаланыбрак, — шуңа күрә сүземне алдан әйтеп калырга ашыгам: матур, моңлы жырладыгыз, миңа бик ошады, ихлас! Комплимент дип уйламагыз, әмма үзегез дә Мәдинәкәй кебек кара кашлы, зәңгәр күзле икәнсез! — Һәм ул каты ғына итеп минем кулымнан кысты.

Мин ияк очыма кадәр кызардым, ә ул, берни булмагандай, башкалар белән күрешә башлады. Аннары янадан миңа таба борылды:

◆ гөләндәм туташ хатирәсе  
◆ әмирхан еники

— Гафу итегез, туташ! Ашыгып, исемегезне сорарга да оныткамын... Татарлык!.. Кем дип беләбез инде?

Ләкин мин телгә килгәнче, Солтан абый әйтеп өлгерде:

— Безнең гаеп, Кәрим, без таныштырырга тиеш идек. Бу — Гөләндәм туташ була.

— Гөләндәм?.. Чибәр исем!

— Салихның шәкерте. Фортепьянода уйный... Танышу йөзеннән без әле менә туташны уйнатып та, жырлатып та карадык.

— Бик хуп! Зинһар, дәвам итә күрегез!.. Мин дә бик вакытлы килгәнмен икән.

Шулай диде дә, тыңларга жыенгандай, бер читкәрәк китте. Мин инде аның «Кәрим» дигән исемең ишеткәч тә кем булуың чамалаган идем. Нык, базыграк гәүдәле бу житез кеше чынлап та Кәрим Тинчурин булып чыкты. Даны таралган артист һәм әдип!..

Ләкин, кызганычка каршы, мин аның алдында жырлый алырлык хәлдә түгел идем инде. Әллә ничек берьюлы бушап, тугарылып калдым. Жырласам да рәтле-юньле чыкмаячагын сизеп торам. Шуңа күрә, абыйларның көтеп торуына карамастан, уңайсызланып кына:

— Кичереgez, артык булдыра алмыйм, — дидем дә әкрән генә рояль яныннан киттем.

Минем хәлне башлап Солтан абый аңлады булса кирәк.

— Ярый, әфәнделәp, туташны ирексезләмик! — диде һәм, аз гына уйланып, минем үземә шуны әйтте: — Сөз жырлый аласыз... Дөрес, та-вышыгыз бик көчледән түгел, әмма йомшак-ягымлы, сулышыгыз да шактый иркен... Ихтимал, көчлерәк тә жырларсыз... Кыскасы, Салих белеп әйткән: сезнең сәхнәгә чыгып жырларлык чамагыз бар...

Аннары ул шунда ук Кәрим Тинчуринга мөрәжәгать итте:

— Кәрим, без Гөләндәм туташны үзөбезнең кичәгә чакырып торабыз. Сөз ни диясөз?

— Мин сезнең теләккә кушылам, — диде Тинчурин, урыныннан торып. — Туташны сәхнәдән жырлатырга мөмкин, бик мөмкин.

— Ишетәсезме, моны сезгә Кәрим абыегыз әйтә!

— ...Әлбәттә, билгеле бер хәзерлек кирәк булачак, — дип өстәде Тинчурин. — Үз тарафымнан мин туташка кыюрак булырга кинәш итәр идем — сәхнә кыюлыкны ярата ул!

— Инде, туташ, сезнең сүзне ишетик. Ни әйтәсөз? — диде Солтан абый миңа ягымлы гына карап.

Ни әйтим?.. Рәхмәт әйтеп кенә баш тартыргамы? Юк, бу бик зур сансызлык булыр кебек. Шундый мөхтәрәм абыйлар ышанып дәшәләр ич!.. Аннары гажәп мавыктыргыч та бит әле ул — сәхнәгә чыгып жырлау... Нинди генә татлы хыяллар уятмый ул синдә?!.. Һәм мин инде күңелемнән риза булырга да әзер идем, әмма ләкин, менә хәзер үк шул «риза» дигән сүзне әйтергә ничектер жөрәт тә итә алмыйм. Бик хәтәр, бик четерекле бер эш булып тоела ул миңа.

Ахырда, шактый көттереп, мин:

— Кичереgez, Солтан абый, хәзер генә бер сүз дә әйтә алмыйм, уйларга вакыт бирегез, — дидем.

— Яхшы! — диде ул килешеп. — Уйлагыз, без сезне ашыктырмыйбыз... Инде риза булсагыз, репетиторыгыз яныгызда, бергәләп тагын берничә көй әзерләсөз. Салих, ишетәсөзме?

— Ишетәм, Солтан абый! — диде Салих дөртле генә. — Тыныч булыгыз, туташның ризалыгын да алырмын, көйләрен дә әзерләрмен.

Шуның белән сүз бетте, мин китәргә жыена башладым. Бүлмәдә кешеләр дә артты, шуларның берничәсе хатын-кызлар иде.

— Кая ашыгасыз? — диде Салих гажәлләнәбрәк.



— Вакыт, Салих абый, вакыт! — дидем мин, чынлап та каядыр ашыккандай. Ә дәрәсән генә әйткәндә, аларның репетициясендә ят бер көшә булып утыруны ничектер килештермәдем.

Салих минем хәлемне аңлады булса кирәк, артык кыстап тормады һәм урамга чаклы озата да чыкты.

Театр ишеге төбәндә тукталгач та мин аңа чын үпкә белән:

— Салих абый, сез мине нинди читен хәлгә куйдыгыз, — дидем. — Шулай ярыймыни?

— Ник, — диде Салих, бер дә исе китмиңә генә, — мин бит сезне таныштырырга дип алып килдем. Башта ук әйтеп.

— Таныштыру шушы буламыни?.. Белмәгән, күрмәгән кешеләр алдында мине уйнарга да, жырларга да мәжбүр иттегез.

— Әйе, таныштыру нәкъ шушы була инде. Шунның өчен китердем дә мин сезне музыкантлар янына.

— Ә нигә сез миңа аны алдан әйтмәдегез?

— Алдан әйткәч, сезне китереп буламыни?! — диде Салих, эчкерсез көлөп. — Сез бит ни... сары песнәк кебек, чак кына хәбәр сизү белән очарга ғына торасыз.

— Бу чаклы да хәйләкәр булырсыз дип һич тә уйламаган идем. Ярый, мин дә моны бер исебезгә төшерермен әле, менә әйтте диярсең!

— Гөлгенәм! — диде Салих, күзләремә карап. — Әллә чынлап та үпкәлисез инде?

Мин дәшә алмадым. Минем инде үпкәм дә эреп беткән иде. Нигәдер, бик якын, кадерле булып китте ул миңа шушы минутта.

— Сез керегез инде, — дидем мин борчылып. — Салкын тидерерсез, ялан баш кына чыккансыз!

— Хушыгыз, алайса! — диде ул, кулымны кысып, һәм жибәрмиңә торып, әкрән генә өстәде: — Шушы йомшак кулыгызның жылысы шималы суыкларыннан да саклаячак мине, Гөләндәм!

— Әйтмәгез! — дип кенә пысылдый алдым мин һәм, башымны иеп, тиз генә китеп бардым... Берәздән түзмичә артыма борылсам, ул, кышкы салкынны һич сизмәгәндәй, минем тарафка һаман карап тора иде әле...

## IX

Ах, әгәр дә мин ул кичәгә катнашуның ахыры ни белән бетәсен алдан белгән булсам! Хәер, бу мөмкин дә түгел иде. Чөнки мин гел бер юнәлештә, бары бер нәрсә турында ғына уйландым: катнашыргамы-юкмы?.. Яшь кенә тәҗрибәсез башыма бу да артыгы белән житкән иде.

Әйе, нишләргә миңа — катнашыргамы-юкмы?

Бер караганда, сәхнәгә чыгып жырлауның әллә ни куркынчы юк та кебек. Жырлылар ич минем кебекләр! Шундый ук ике куллы, ике аяклы һәмәскәрләр, тик ходалы биргән тавышлары булгач, чыгалар да жырлылар. Миңа да бит — кемнәр диегез, Габәши, Тинчурин кебек абыйлар! — сез, туташ, жырлый аласыз, дип әйттеләр. Шулай булгач, ник тәвәккәлләмәскә?!

Хуш, тәвәккәлләп чыктым да ди. Ялан кадәр якты сәхнә уртасында ялгыз бер үзем басып торам, ә баз шикелле караңгы залдан йөзләргә күзләр миңа төбәлгән: Я, чибәркәй, тыңлап карыйк әле сине дә, дигән төсле, буй-сыныңны, кигән киёмеңне, һәрбер хәрәкәтеңне тикшереп, күзәтеп торалар. Юк, куркыта бу мине, куркыта!.. Алла сакласын, әгәр шуннан тавышчың бетеп куйса яки жырыңны онытып жибәрсәң? Залда пысылдау, көлү башланса, өстәвенә, берәрсе сызгырып та жибәрсә — күз алдыгызга китерәсезме?.. Бу бит бер мизгел эчендә жиңерелеп төшү, төмам хур булу, сәхнәдән чыгып качу дигән сүз булачак. Ә мине чакыр-

ган, миңа күпмедер өмет баглаган дәү абыйлар ни әйтерләр?.. Йөземә күтәрелеп карарга да кыймаслар, ник чакырдык бу жебегәнне дип эчләреннән генә үзләрен тиргәрләр (ихтимал, кайберәүләр, мәсәлән, Солтан абый, юаткан да булып, әмма ләкин аңардан миңа ни файда — ояты, хурлыгы барыбер кала ич!) Ә Салих... Салих ни уйлар, ниләр кичерер?.. Шуны ғына уйласам да йөрөгемә бозлы салкын йөгәрә... Юк, иртә әле миңа тәвәккәлләргә, иртә! Житмәгән әле аның вакыты, житмәгән!..

Мин инде әтием-әнием турында әйтәп тә тормыйм. Алдан рөхсәт сорауның нич мәгънәсе юк — билгеле, авыз да ачтырмайчаклар. Соныннан белсәләр, өйдә зур жәнжал кубачак. Аларның унжиде яше дә тулмаган бердәнбер кызлары каядыр артистлар арасына барып, сәхнәләргә чыгып, жырлап йөрсен, имеш! Бу аларның котын алачак. Бигрәк тә әтием моны гафу итмәйчәк һәм хөкеме каты булачак аның!.. Иң әүвәл ул мине Салихтан аерачак. Берәр сылтау табып, әдәп белән генә, аның безгә килеп, мине укытып йөрүдән туктатчак. Я, минем өчен монардан да зур жәзаның булуы мөмкинме соң?!

Әнә шулай йокысыз төннәр, курку-шикләнүләр, башка капканчы уйланулар, хәтта, аптырагач, шыпырт кына елап та алулар... Ходаем, нигә болар? — тотарга да «юк, булмый!» дип кенә әйтергә иде бит. Ә мин шуларның берсенә дә карамастан, риза булдым да куйдым. (Күрәсең, теләк куркудан көчләрәк!) Әмма, беләсез инде, моның төп сәбәпчесе минем... гаять үзсүзле дустым Салих булды. Ул үгетләде, ул кыстады, ул, ниһаять, күндерде. Гажәп, аның өчен бөтенесе бик ачык та бик гади иде: шикләнү — ни дигән сүз ул? Солтан Габәши кебек кеше белмичә чакырамыни? Үзенә ышанырга кирәк, бәгырь, ышанырга! — шунсыз сәнгать бусагасыннан атлап керергә дә ярамый. Кайчагында таланты кечкенә, чамалы ғына кеше дә үз-үзенә чамасыз ышану аркасында сәнгатьнең, түрәнә үк житмәсә дә, ишеге төбәннән шактый ерак уза. Шик—көя ул, аңардан үзенне ашатырга ярамый. Аннары ул, Салих, минем янымда булачак, миңа аккомпанировать итәчәк бит. Аңлайсызмы сез шуны, Гөләндәм? ди ул миңа.

Инде әти-әнидән курку мәсьәләсенә килгәндә — ни әйтергә? Иске хорафатлар жиерелгән бер вакытта бу әллә ничек көлке дә, аяныч та. Дәрес, әти-әниенне тыңлама дип әйтергә теләми ул, әмма изге эш, күркәм эш өчен эзрәк тартышырга да кирәктер ләбаса!.. Юк, ул музыкант дусларына: «Гөләндәм туташ әтисеннән курка!» дип әйтмәйчәк. Беләсезме, нинди сылтау табачак ул? Бик житди рәвештә: «Туташны Әлдәрмеш<sup>1</sup> егетләре урлап киткәннәр!» дип кенә әйтәчәк.

Әнә шулай кызартты, көлдерде, һәм ахыр чиктә жинде мине бу, Әлдәрмеш егетләренә биргесез, Салих Сәйдәшев дигән егет!

Шулай да мин ризалыгымны тик бер шарт белән генә бирдем: исемне афишада чыгармаска.

— Кечкенә мәсьәлә, — диде Салих, ничектер бик тиз килешеп. — Матур жырласагыз, исемгез икенче көнне үк бөтен шәһәргә таралыр.

Хәзер инде һәртөрле шик-шөбһәләрне бер читкә ташлап, «матур жырлар» өчен нык кына эзерләнәргә кирәк иде. Салих миңа өч көй тәкъдим итте: берсе Солтан абыйга жырлап күрсәткән «Мәдинәкәй», икенчесе — «Сакмар» (моны мин үзем дә жырларга яратам), өченчегә тагын бер жинелрәк көй, мәсәлән, «Исле гөл»не эзерләргә кушты. Һәм ул килгән саен, я дәрәс алдыннан, я дәрестән соң, без аларны кабатлый торабыз. Әтием элекке кебек безне хәзер саклап утырмый. Теге вакытта юл чистартып кайтканнан соң гадәтен берәз үзгәртте — дөньяга чыгып йөри башлады. Эзрәк кешеләр белән аралашасы, кемнәр ни сөйләгәнне ишетәсе килгәндер инде. Ә сүз безнең көннәрдә күп, бик күп, тыңлап кына бетерерлек тә түгел... Дәрес, хәзер власть башына тагын

<sup>1</sup> Казаннан ерак түгел бер авыл исеме. Халкы бик чая булган, диләр.



кем менәр икән дип шомланып көтүләр бетте шикелле. Һәрхәлдә, чехлар киткәннән соң кире кайткан большевиклар властың кулларында нык тоталар булса кирәк. Шәһәрдә үзенә күрә иминлек, тәртип-тынычлык. (Хәер, Салихның әйтүенә караганда, тынычланырга иртәрәк икән әле. Бөтен жирдә фронт, бөтен якта аклар һөжүм итеп маташа, кызыл гаскәр шуларга каршы каты сугышлар алып бара ди. Анысы шулай инде, сугыш барганда чын тынычлык буламыни ул?!)

Аннары әтиемне чыгарга, йөрергә мәжбүр иткән икенче бер житди сәбәп тә бар: соңгы вакытларда азык-төлек табулары бик читенләште. Бер кайда бер нәрсә сатылмый — кибетләр күптән ябылып бетте. Теләсәң кайдан тап!.. Ярый әле, Казанның Печән базары бар, бөтен алыш-биреш шунда икән хәзер, билгеле, ачыктан-ачык түгел, әмма итәк астыннан жаның теләгән нәрсәне табып була, диләр. Әтием дә менә шуннан онын-ярмасын, итен-маен дигәндәй табып китерә. Акчага аламы, әйбергә алыштырамы — ул кадәресең мин белмим дә. Монда әле үз кайгым да үземә бик житкән.

Кыскасы, без репетировать итәбез — Салих уйный, мин жырлыйм. Тик артык иркенәеп кенә булмый, чөнки өйдә эни бар, аңа сиздерәсебез килми. Болай тыелып кына жырлау, тыелып кына сөйләшүләр Салихны да канәгәтләндерми иде. Шуңа күрә ул мине бер-ике мәртәбә театрда да чакырды. Анда инде чын репетиция ясадык. Солтан абый, кат-кат жырлатканнан соң, миңа гадәтчә ипләп, ашыкмыйча гына бик урынлы киңәшләрен бирде. Жырларга өйрәтү дә бик кирәк нәрсә икән ул. Үзем дә сизәм: ничектер иркенәеп, көчәеп киткәндәй булды минем жырлавым! Аннары Кәрим абый да мине кайбер «артистлык сәнгәтенә» кызу гына өйрәтеп алды. Сәхнәгә ничек килеп чыгарга, ничек чыгып китәргә — шуларны үзе үк күрсәтеп бирде. Жырлаганда кулларыгыз камчы шикелле асылынып тормасын, менә болай тотыгыз, жан булсын аларда, диде. Каушап калмас өчен залның беренче рәтләренә карамаска, ә түрәнә карарга кушты. Хәтта, жырлап беткәч, алкышлауларга каршы матур гына итеп баш ияргә дә күрсәтеп бирде. Үзе ул боларның барысын да гажәп оста эшли белә иде.

Иң ахырдан өстемә нәрсә кию турында да сүз булып алды. Кәрим абый бер дә тарсынмыйча буй-сынымны махсус күздән кичерде дә:

— Сезнең, туташ, фигурагыз бик сылу, күз генә тимәсен, тик менә бугыз гына сәхнә өчен кечерәк икән, — диде. — Өстегезгә тар гына озын күлмәк, аякларыгызга биек үкчәле туфли, ә башыгызга кечкенә энжеле калфак кисегез яхшы булыр. Сөз биегрәк һәм тагы да сылурак булып күренерсез.

Мин кызарып кына:

— Ярый, Кәрим абый, мин сөз кушканча киенергә тырышырмын, — дидем. Эңә бит ул сәхнәгә чыгуның нинди серләре дә бар!

Ә берничә көннән соң минем күптән күренмәгән дус кызларым — Әжем Мөршидәсә белән Аит Мәрьяме көтмәгәндә безгә килеп керделәр. Кызарышканнар, тыннарын көчкә алалар — ни булган боларга дип аптырый калдым.

— Ишеттеңме ахирәткәй, — диде Мөршидә, ишектән керүгә, — Шәрык кичәсе булачак икән ләбаса!

Ә-ә, эш энә нәрсәдә икән!

— Шулаймыни, — дидем мин, гажәпләнгән булып. — Кайдан белдегез?

— Менә әле генә Мәскәүский чатында афишасын укыдык.

— Күптән булганы юк иде ич мондый киңәнен, — диде Мәрьям. — Бәлшәвикләр вакытында бу беренче генә әле. Әллә иске заман кайта инде?!

— Кайтыр сина, тот капчыгыңны! Мәжрух кызыл гаскәриләр файдасына дигән ич.

— Алай икэн, соң нәрсәләр булачак ул кичәдә? — дип сорадым мин ваемсыз гына.

Мөршидә белән Мәрьям, бер-берсен бүлә-бүлә, кабаланып тезә дә башладылар:

— Ике бүлектән зур концерт!

— Соңыннан милли уеннар, сәгать өчкә кадәр танцы!

— Конфетти белән серпантиннар!

— Иң оста биючеләргә бүләкләр биреләчәк!

— Ии, бик күп икән! — дидем мин, тагы да гажәпләнгәнрәк булып. — Ә концертына кемнәр катнаша, язмаганнармы?

— Без белгәннәрдән Фатыйма Гумерова, Әшрәф Синаева, Ситдыйк Айдаров, Мохтар Мутин... — дип санап китте Мөршидә. — Без белмәгәннәр дә күп, алары һәвәскәрләр булса кирәк.

Шөкер, афишада мин юк икәнмен, булсам, иң элек дөнья шаулатып шуны әйтерләр иде.

— Тагын нәрсә?

— Тагын «Салих Сәйдәшев тәхте идарәсендә милли оркестр уйнап торачак» икән.

— Аны бик чибәр егет диләр, иеме, Мөршидә?

— Күргәнем бар, — диде Мөршидә эре генә. — Болай ничава үзе. Әтисе читек каючы булган диме шунда.

Сүзне Салих тирәсеннән тизрәк читкә борасым килде:

— Я, тагын, кызлар?

— И, әйтергә дә онытып торам — милли ашлар белән буфет та булачак бит, — диде Мөршидә, аеруча жанланып, камыр ашларын бик ярата торган иде ул.

— Менә монысына мин бик үк ышанып та бетмим, — диде Мәрьям. — Мондый хәерче вакытта азыгын каян тапсыннар?

— Комиссарлар таба, жаным, кирәксә — жир астыннан да таба!

— Алай, бик күңелле, кызык булачак икән шул, — дидем мин, көрсенеп кенә. — Сөз нишләргә уйлыйсыз инде, кызлар?

— Ә без барабыз! — диделәр алар, икесе дә беравыздан. — Ә син, Гөләндәм?

— Белмим шул, — дидем мин, өз генә икеләнгән булып. — Барасы иде дә бит, әнием ни әйтер тагын.

— Бармыйча калырга ярыймы соң әллә нидә бер килгән шундый кичгә. Бибимәликә апа белән үзбөз сөйләшәбез, теләсәң!

— Ә кайчан була инде ул кичә?

— Егерме алтынчы февральдә, жомга көн, «Новый клуб»та дигән афишада.

— Вакыт бар икән әле... Ярый, кызлар, әнием белән башта үзем сөйләшим, сезнең дә барасыны әйткәч, бәлки болай да рәхсәт итәр.

Кызларым шуна риза булдылар. Ләкин чыгып киткәнче мине һаман «үтереп» кыстадылар: Гөләндәм, ахирәткәй, жаным, берүк бармыйча калма, соңыннан бик тә үкенерсең! диделәр.

Бу хәтле кыстауның үзенә күрә шактый зур сәре бар иде: безнең әниләр кызларын берәр жиргә жибәргәнче иң элек кемнәрнең баруы белән кызыксыналар. Шуна карап рәхсәтләрен я бирәләр, я бирмиләр. Менә ни өчен Мөршидә белән Мәрьямгә минем «Шәрык кичәсенә» баруым бик кирәк: әниләренә кайтып «Бибимәликә апаның Гөләндәмә дә бара» дигәч, аларга рәхсәтне алуы жиңелрәк булачак. Минем өчен дә ул шулай: «Аит Мәрьямә дә бара» дисәм, әниемә мине жибәрмәү кыенрак булачак. Кыскасы, берәр кичке тамашага барырга кирәк булса, безнең хәйләкәр кызлар әнә шулай бер-берсен сөйри торганнар иде.

Бу жәһәттән Мөршидә белән Мәрьямнең килеп, мине «котыртып» китүләре яхшы да булды әле. Әмма, икенче яктан, аларның кичәдә

булулары минем хәлемне бик читенләштерәчәк тә иде. Сәхнәгә килеп чыгуымны күрү белән алар, билгеле, шаккатып калачаклар һәм икенче көнне үк инде бу «фәүкылгадә» вакыйганы бөтен таныш-белешләргә исләре китеп сөйләячәкләр. Көне-сәгате белән ул әниемә дә килеп житәчәк... Әтием дә беләчәк. Шуннан соң ни буласын әйтеп тору кирәк микән? Хәер, минем өчен хәзер барыбер инде, теләсә ни сөйләсеннәр!.. Чигенү юк, чигенү мөмкин түгел. Бөтен уем-күнелем белән мин тик шул кичәдә, шул кичәнең кешеләре арасында — гүя Салих дашкән дөньяга кердем дә инде мин... Башка нәрсә күземә дә күренми, уема да һич керми. Мин жырларга тиеш. Матур итеп, мине чакыручыларны да, мине тыңлаучыларны да канәгатьләндерерлек итеп. Я, моңардан да зуррак башка кайгының булуы мөмкинмени хәзер?!

Һәм менә ул, минем өчен зур сынау көне — егерме алтынчы февраль көне килеп тә житте. Әнием күп карышып тормыйча гына рөхсәт тә итте. Аңа таныш кызларның баруыннан да бигрәк, кичәнең «мәжрух солдатлар файдасына» булуы ныграк йогынты ясады шикелле (ана кеше ич!), чөнки миңа иганәгә дип, бер әйбәт кенә сөлге белән бер пар жылы оекбашлар да бирде.

Сәгатъ биштән үк мин ашыкмыйча гына әзерләнә башладым. Әйбәтләп юындым, чәчләремне тарап үрдем. Кәрим абый кичәшен истә тотып, өстемә киясә нәрсәләргә сайлап алдым: кара бәрхеттән тар гына озын күлмәк, биек үкчәле туфлилар, кечкенә энжеле калфак... Шуларны киеп көзгә алдына баскач, үземне чыңлап та үсеп киткән төсле итеп күрдем. Бу эштә миңа Сабира да булышты.

Мин әле сөрмә тарта, пудра сала белмим (дөресрәге, кирәген тапмыйм), әмма хушбуйның бик нәфис ислесен сөртсәргә яратам. Бу юлы да бизәнәп тормыйча, бик кадерләп кенә тоткан француз хушбуйы мундыма, кашларыма, колак яфракларыма сөрткәләдем. Сабира, хәерсез, борынын киереп исни-исни, Салих абыйны исертәп кенә һушыннан яздырмасаң ярар иде, дигән була. Мин аңа үпкәләмим дә, көлмим дә. Мин бүген бик тыныч.

...Кызлар мине алырга керделәр. Әнием белән бик ачык сөйләштеләр. Гөләндәмне икебез ике ягыннан саклап кына йөртсәң, югысә, комиссар иптәшләр чибәр кызларны конфисковать итәргә яраталар икән, дип көлешеп тә алдылар. Комиссар сүзә телгә бик кереп китте эле. Аеруча хатын-кызлар аны кызыксынып та, куркып та гел кабатлы торалар... Әзрәк шаулашканның соң без, ниһаять, аллага тапшырып, кухня яктан гына чыгып киттек. Хәерле сәгатътә!

Кар һәм йолдызлар яктысы гына төшкән урамнан шагыр-шогыр атлап кызу гына барабыз. Суык, каты суык бүген! Тамагымны саклар өчен авыз-борынымны мех яка эченнән бер дә чыгармыйм. Урам буш, капкалар бикле, тәрәзә капкачлары ябык, кеше заты юк диярлек яки бик сирәк очрый. Аны да каршыңа килеп чыккач кына шәйләп аласың. Ялгыз булсаң, йөрәгәң ярылып иде, ә өчүң булгач, сер сынатмыйбыз инде. Тик сөйләшми-нитми сыпырабыз гына...

Әйткәнемчә, мин тыныч. Күнелем төбеннән генә кая һәм ни өчен баруымны уйлап куйгаласам да, нишләптер үземдә бернинди курку-борчулу кебек нәрсә тоймыйм. Гүя алар барысы да артта калды инде.

Клубның ишегеннән барып керүгә безне Салих каршы алды. Чара юк, мин аны «ахирәтләрем» белән таныштырырга тиеш идем. Ул сүз әйткәнчә (я, «бәгырем», я «Гөлгенәм» дип куяр тагын), мин шуны эшләргә дә ашыктым:

— Таныш булыгыз, болар минем дус кызларым!

Салих көлемсәрәп, баш иеп кенә алар белән исәнләште. Ул үзе дә нидер сиздә булса кирәк, сез, кызлар, чишенеп фойега менегез, диде дә шунда ук безнең яннан китеп тә барды... Ике-өч адым да китсәң

өлгөрмөгөндөр, күзлөрөнө ут капкан «ахирәтләрем» кабаланып сора-шырга да тотындылар:

— Кем бу?

— Салих абый. Музыкадан укытучым, — дим мин ничек тә гади генә итеп.

— Әллә Салих Сәйдәшев? — ди Мөршидә, «күргәнем бар» диюен онытып.

— Әйе, шул үзе!

— Кара, бик яшь ләбаса!

— Нигә, укытучы сакаллы булырга тиешмени?

— Юк инде, Гөләндәм, укытучың үзеңнән олы, солидный кеше бул-маса... әллә ничек килешми... хәтәр!

Мин бик гажәпләндем:

— Ни өчен хәтәр?

— Укытам дигән булып, башыңны әйләндерә башласа, я, нишләр-сең?!

Кызларым чыркылдашып көлделәр, ә мин ни әйтергә дә белмәдем — ниндидер бер хакыйкәт ишетелеп киткәндәй булды Мөршидәнән бу сүзләрәннән... Ә бит ул аны һич ни уйламыйча, бары көнчелектән генә әйткән булырга тиеш.

Өске киёмнәребезне салып, икенче катка — биек түшәмле озын гына фойега мендек. Халык шактый килгән икән инде. Фойеның уртасы әй-ләнеп йөрүчеләр белән тулган диярлек. Күп кенә яшьләрнең күкрәгендә ефәк тасмадан очын салындырып, матур итеп таккан кызыл бант — ин-кыйлапка хөрмәт билгесе. Хәрбиләр дә бүген күп икән. Араларында шактый дәү абыйлар да күренә — комиссарларның зурларыдыр, ахрысы...

Түрдәге почмакларның берсендә кечкенә өстәл — өстәл янында шәф-кать туташлары булып киенгән ике ханым басып тора. Өсләрендә ак кофта һәм кара юбка, башларында кызыл ай белән йолдыз тегелгән ап-ак бөркәнчек. Шуны мангайларына төшерә биреп, колакларына гына кыстырып куйганнар — бик килешә үзләренә. Безнең кулдагы төргәк-ләрнең нәрсә икәнән белгәндәй, бер хәрби:

— Кызлар, бүләкләрегезне энә шунда илтегез, — дип китте.

Без шәфкат туташлары янына барып, төргәкләребезне бирдек. Бер-се алып, икенчесе язып тора. Исем-фамилияләребез сорадылар. Мин исемемне генә әйттем, фамилиямне әйтеп тормадым.

Инде миңа кызларымнан ничек тә аерылып, Салихны тизрәк күрергә кирәк иде. Ләкин шул арада Салих үзе безнең янга килеп житте. Ул ашыга иде, ахрысы, килүе белән миңа туп-туры:

— Гөләндәм, сезгә сүзем бар, — диде дә бер читкәрәк китте.

Аның мондый тәвәккәллек белән дөшүе мине өз генә унайсыз хәлгә дә куйды. Ә бәлки шулай кирәк тә булгандыр — качышлы уйный торган чакмыни хәзер?!

Мин китә башлагач, Мәрьям:

— Син югалма инде, — диде.

Ә Мөршидә, көлгән булып, артымнан:

— «Укытучысы» бик тә чибәр, югалса да, гажәп түгел, — дип калды.

Энә ни ди бит, явыз! Юк, тәвәккәл булмыйча ярамый хәзер, ярамый!

Салих янына баргач, ул миңа сынап кына бер карап алды да көлем-серәп сорады:

— Бу сакчыларны сезгә кем тагып жиберде?

— Шулай килеп чыкты инде, сез аларга игътибар итмәгез!

— Ә сез үзегез?

— Минем өчен дә барыбер, — дидем мин.

— Яхшы, алайса, — диде ул житдиләнеп. — Беләсезме, Гөләндәм, безгә сәхнә артына керергә вакыт.

— Иртәрәк түгелме соң әле?  
— Миңа хәзер оркестрым янына барырга кирәк, шунарчы үзем сезне кертеп калдырмакчы идем.

Мин уйланыбрак калдым: вакыт та житә, димәк!

— Сөз тыныч булыгыз! — диде Салих, мине юатып. — Анда барысы да жылганнардыр инде.

— Ә үзегез кайчан килерсез?

— Әченче звонок булу белән! Киттекме? Әллә башта юлдашларыгызга әйтеп киләсезме?

— Юк инде, әйтеп тормыйм. Алар барыбер мине югалганга саныйлар.

— Ә мин табылганга саныйм! — диде Салих, хәйләкәр генә күз кысып һәм мине ияртеп тар коридордан каядыр алып китте.

Берничә ишекне узып, кыска гына баскычтан менеп, без, ниһаять, сәхнәгә барып кердек. Бу, түшәмсез-стенасыз дигәндәй, үзе иләмсез зур, үзе бик салкын бер урын икән... Тик каядыр биектә аркылы сузылган киртәләр күренә, аларга калын итеп ниндидер киндер нәрсәләр уралган, ә баш-башларынан әллә нинди баулар асылынып тора. Сәхнәнең ике пәрдәсе бар: берсе — авыр, зурысы — тамаша залына караган, икенчесе — сәләмәрәк тә жинелрәге — иң артка эленгән. (Соңынан белдем: задник дип атала икән ул.) Салих мине менә шул пәрдә артына алып керде, ә анда рәттән өч бүлмәнең өч ишеге тезелеп тора. Артистларның киенә-ясана торган бүлмәләре икән алар. Өчесеннән дә сөйләшкән, көлешкән тавышлар ишетелә. Салих иң кырыйдагысының ишеген ачып, миңа алдан юл бирде. Керсәк бүлмәдә дүрт кеше сөйләшеп утыралар: Солтан абый белән Кәрим абый, ә икесен мин танымадым. Аларның берсе какча гәүдәле, жирән кыяфәтле, кара кәләпүшен кырынак салган зифа гына бер егет иде. Икенчесе хәрби киёмнән, бик төз буйлы, куе кара чөчлө, тулы гына ак чырайлы шактый чибәр бер кеше иде.

Без керүгә дүртесе дә урыннарыннан тордылар. Кәрим абый ачык йөз белән:

— Ә, Гөлөндәм туташ, рәхим итегез! — диде.

Мондый чакта мин ирексездән уңайсызланып китәм, чөнки шундый дәү абыйларның түбәнчелек белән каршы алулары башлыча Салих хакынадыр дип беләм. Алай дисәң, ни өчен алар минем кебек бер яшь туташ алдында үзләрен чын кавалерларча тотмаска тиешләр?! Гадирәк һәм мәдәнилек билгесе ич бу!..

Салих ашыга иде, юри шаярткан булып:

— Әфәнделәр, туташны сезгә тапшырам, саклагыз үзен! — диде дә чыгып китте.

— Жаныгыз тыныч булсын! — дип калды Солтан абый аның артынан.

Салих чыгып киткәч, Кәрим абый мине әлегә ике кеше белән таныштыра башлады. Кәләпүшлө зифа егетне күрсәтеп:

— Бу Габдрахман Камал абыегыз булыр. Бүгенге концертны алып баручы... Шуң сәбәплә, без, үз нәүбәтебездә, сезне дә аның мәрхәмәтле кулына тапшырырга мәжбүрбез. Сөз шуңа ризамыз?

Шаяртыбрак әйткән бу сүзләргә каршы мин дә елмаеп кына баш кагып, ризалыгымны белдердем. Ә Габдрахман Камал исә кулындагы урталай бөкләнгән ак кәгазьне ачып карады да:

— Сөз, туташ, программада бишенче икәнсез, — диде. — Алданрак әйтермен, эзер булып торырсыз!

Аның тавышы гажәп саф, ачык, ничектер үзеннән-үзе яңгырап китәргә генә тора иде.

Шуннан соң Кәрим абый монарчы бер читтәрәк көлемсерәп кенә торган әлегә хәрби кеше белән дә мине таныштырды.

— Бу — Шамил иптәш Усманов. Дәһшәтле комиссар, ялкынлы әдип! Ишеткәнгез бармы?

— Бар! — дидем мин икеләнебрәк, чөнки ачык кына һич тә хәтерлә-  
ним: ишеткәнем бар да кебек, юк та кебек. Шулай да мин ана моңар-  
чы күз күрмәгән дәү бер жанварга караган шикелләрем итеп карадым.

Ә Шамил Усманов таза ак тешләрен күрсәтеп елмайды да:

— Мин бик шатмын! — диде һәм, кавалерларча тураеп, миңа башын  
иде.

«Әллә көлә инде, ходаем!» дип борчылып куйдым мин. Ләкин ул  
гади-ихлас кына итеп өстәде:

— Туташ, мин сезгә бүгенге концертта зур муаффақыять телим, от  
души!..

«Дәһшәтле» комиссарның мондый нәзакәтлек күрсәтүе миңа, бил-  
геле, бик сәер тоелды.

...Алар барысы да үз эшләренә ашыгалар иде шикелле.

Кәрим абый Габдрахман Камалга:

— Сәхнәне жыештырып бетерергә кирәк, икенче звонокны бирергә  
дә вакыттыр инде, — диде. Аннары миңа карап әйтте: — Күршәдә генә  
ханымнар бүлмәсе, сез шунда кереgez. Анда жылырак та, күнелләрем тә  
булыр.

Ул шулай дигәч, мин дә аларга ияреп, бүлмәдән чыктым. Ләкин күр-  
ше бүлмәгә минем кереп торасым килмәде. Анда зур артисткалар, дәү  
апалар жыелгандыр дип уйладым мин, ахмакланып; кереп игътибар-  
ларын үземә жәлеп итмим әле, янәсе!.. Әнә шулай тискәреләнеп мин  
сәхнә артындагы эрләр-бирләр йөрәнә башладым. Ә аран шикелле  
шыксыз, ягылмаган зур сәхнә бик салкын иде — мин моны бик тиз сизеп  
алдым. Шунда ук борылып бүлмәгә генә керәсе иде дә бит, әмма үжәт-  
лекне тиз генә жиңеп буламын?! Ул арада фойенның югары сәндәрәсен-  
дә уйный башлаган оркестр тавышы да ишетелде... «Ай, былбылым»ны  
уйныйлар — һай, дәртле-матур уйныйлар да соң! Түзмәдем, сәхнәнен  
алдынарак узып, тыңлый башладым, хәтта бермәлгә эшәке салкынны  
да онытып жибердем.

Ә бу вакытта Габдрахман Камил абый һәм тагын ике егет, югары-  
дан әлегә киртәгә ураган ниндидер киндерләргә сүтеп төшерә-төшерә,  
кызугына эшләп йөреләр иде.

— Туташ! — дигән кискен тавышка сискәнеп киттем. — Ник бүлмә-  
гә кермисез, туңарсыз ич монда!

Борылып карасам, Камал абый икән бу...

— Кичереgez! — дидем мин, гаебемиң сизеп, бәлки комачаулый да  
торганмындыр әле мин аларга... Кире сәхнәнен артынарак киттем һәм...  
гажәпләнә калдым: теге киндерләргә төшергәч, сәхнә бөтенләй икенче  
рәвешкә кәргән иде. Артта кояшлы каен урманы, урман өстеннән бик  
биектә ак болытлар агыла, ә агачлар арасынан бормаланып ат юлы  
килеп чыга. Як-якта да ботакларын жәйгән шундый ук ак каеннар...  
Гүя бу жәйнең эссе көннәрен хәтерләткән чәчәклә, хуш исле, гажәеп  
матур бер аланлык, имеш! Без шушы кояшлы аланлыкта жырлаячак-  
быз икән. Я, әкият түгел дигән инде!

Ә шулай да миңе әкрән генә калтырата. Бүлмәгә керсәм дә хәзер  
сондыр инде. Залда ягыраган звонокны да ишетмәгәнмен, ахрысы.  
Сәхнә артына керүчеләр күбәйде, бүлмәдән ханымнар да чыга баш-  
ладылар. Зат киёмнәре өстеннән кайсы иненә мамык шәл, кайсы паль-  
тосын салган — минем кебек жүләр түгелләрем икән шул!

Бер читтә һаман ялгызымгына торам, карыйм, күзәтәм. Кызык-  
дөнья, кызык кешеләр! Әмма үзләрен бик гади, бик иркен тоталар. Дө-  
рес, мин аларның күбесен белеп тә бетермим әле, ләкин кайберләрен  
элең күргән спектакльләр буенча таныым да шикелле, әнә теге юка-озын  
гына гәүдәле, ак чырайлы, гел елмаеп кына сөйләшә торганы Өммегөл-



сем ханым Болгарская булырга тиеш. Ә арада иң яше, иң чибәре Әшрәф Синаева булса кирәк. Тагын әнә теге аяк йөзеннән үк зәңгәр ефәк күлмәк кигән, тулы күкрәкле, сары чәчлесе Мәрьям Рахманкулова түгелме икән? Әгәр шул булса, бу инде соңгы вакытларда исеме бик таралып киткән яшъ жырчылардан исәпләнә.

Ирләрден аеруча бер кеше минем игътибарымны үзенә жәлеп итте. Пенсне кигән бу таза, нык гәүдәле кеше, сөзәргә жыенган үгез сыман, озын ял чәчле башын ия биреп, кулларын күкрәгенә куеп, һичкемгә дәрәжә-карамын бер читтә әрле-бирле йөри дә йөри... Кем булыр бу?.. Өстендә кара бәрхәттән иркән-озын толстовка, муенында ак тасмадан бик зур бант — юк, андый-мондый гына кешегә охшамаган ул!

Ниһаять, зарыктырып көттергән минем Салихым да килеп житте. Ашыккан, күрәсен, битләре кызарып чыккан. (Ә кызыллык аңа бик сирәк чыга.)

— Әллә гел шушында тордыгыз? — диде ул, килеп житүе белән.

Мин гаепле бала сыман бары елмайдым гына. Ул сак кына кулымны тотып карады да:

— Боз кебек булган лабаса! Ах, сезне, сезне! — диде пошынып. — Ник бүлмәгә кермәдегез?

— Кереп тормадым шул... Ә сез борчылмагыз, миңа хәзер суык түгел инде, — дидем мин, эчке калтыравымны ничек тә басарга тырышып. Дөрестән дә, өшүемне сизми башлаган идем, (ә калтырау болай гына ул) киресенчә, вакыт-вакыт миңа әссе дә булып киткәли иде.

Шул чакта безнең янга Өммегөлсем Болгарская килде.

— Исәнме, Салих? — диде ул бер туганына дөшкәндәй итеп кенә.

— Исәнмесез, Гөлсем апа! — диде Салих түбәнчелек белән.

— Шушында керсәм, һич чыга алмыйм, — дип зарланды Болгарская. — Залда халык күпме соң?

— Бик күп. Аншлап дияргә мөмкин.

— Яхшы инде, алайса... Мәжрух гаскәриләргә әжәре дә күбрәк булыр, ичмасам!

— Әлбәттә!

— Ә бу чибәр туташны кем дип беләбез?.. — диде Гөлсем апа, мөлаем карашын миңа күчереп. — Таныштырмыйсың да!..

— Гафу, Гөлсем апа! — диде Салих тиз генә. — Бу Гөләндәм туташ була, бүгенге концертка катнашчак!

— Шулаймыни?! Яна жырчы, димәк! Беренче мәртәбәме?

— Әйе, беренче мәртәбә генә!

— Хәлегезне аңлыйм, матурым! — диде Гөлсем апа минем үземә, аркамнан сыйпагандай итеп кенә. — Беренче тапкыр халык алдына чыгу — билгесез тирән дәрәжәне кичү белән бер инде ул!.. Әмма сез тыныч булыгыз, иркәм, без барыбыз да аны кичтек, сез дә, иншалла, кичәрсез!

Әнә шулай юатты мине күптән танылган, тәжрибәле артистка. Билгеле инде, аның бу хикмәтле сүзләре минем дә ышанычымны арттыра төшкән кебек булды.

Ул да булмый, сәхнә артында Габдрахман Камалның көчле тавышы яңгырады.

— Иптәшләр, дикъкаты! Хәзер башлыйбыз, тавыш, хәрәкәт бетсен! Һәркайсыгыз кайчан, кем артынан чыгуыгызны белеп, әзер булып то-рыгыз!

Башлана! Чаң суккандай тәэсир итте бу... Сәхнә арты шунда ук тынып калды, бөтенесен, хәтта күнегеп беткән артистларны да бер мәлгә житди киеренкелек биләп алды. Минем исә йөрәгем урыныннан кубардай булып тибә башлады. Гүя бу минутнык килеп житәсен мин белми торганмын!



Өмгөмөлсөм апа шыпырт кына:

— Ярый, мин залга чыгым әле, — диде. — Хәзергә монда эшем юк. Сөзгә уыш, иркәм!

— Рәхмәт! — дидем мин, дерелдәгән иреннәрем белән генә.

Менә әкрән генә пәрдә дә ачылды. Караңгы залда гүләү тынды. Пөзләрчә кешеләрнең дикъкатен, көтүләрән сиздереп, аннан якты салкын сәхнәгә жылы адәм сулышы бөркелгәндәй булды. Аз гына көттереп, ике «агач» арасынан Габдрахман Камал жинел адымнар белән килеп чыкты да, кыйгачлыы биребрәк, сәхнәнең нәкъ алдына барып басты.

...Ул нидер сөйли башлады. Бик дәртле, ялкынлы итеп, ләкин анын чыңлап торган тавышы карангы зал өстендә үтә кискен янгырый иде. Әллә шуңа, әллә безгә аркасы белән торганга күрә, беренче сүзләрен мин юһыләп аера алмыйча да калдым. Тик соңгы сүзләре генә килеп житте безгә:

— Шәрык уяңды! Богаулар өзелде! Гасырлар буенча изелгән мазлум милләтләргә тулы азатлык килде. Бүген без шуның олуг тантанасын кичерәбез. Әмма каты, канлы көрәшнән беткәнә юк, иптәшләр! Кискен көрәш, рәхимсез көрәш давам итә, иптәшләр! Шик юк ки, бу көрәш пролетариат революциясенен жиңуе белән бетәчәк! Бүгенге кичәбезне без революциянән шанлы көрәшчеләрәнә — каһарман кызыл гаскәриләргә багышлыйбыз! Яшәсен бөтен дөнья инкыйлабы, бетсен капитал, бетсен золмәт, иптәшләр! Азатлык кояшы бөтен галәмне балкытсын!

Һәм ул башын иде. Халык аңа дәррәү генә кул чапты. Шуннан сон Камал абый концертның беренче номерын игълан итте.

— Музыкаль трио! Скрипкада — Мөхәммәт Яушев, гармунда — Фәйзи Биккинин, мандолинада — Мансур Мозаффаров!.. «Аккош маршы!»

Сәхнәгә өч егет чактылар һәм баскан килеш кенә уйнап та жи-барделәр.

— Ник калтырыйсыз? — диде Салих миңа әкрән генә.

— Үзем дә белмим! — дидем мин, бөтен тәнем белән куырылып.

— Ярамый, бәгырь!.. Тынычланыгыз!

Юк, бу тынычсыланудан-борчылудан түгел иде. Мин инде тиздән чыгасымны уйламыйм да диярлек. Миңа салкын үткән булырга тиеш — шул йөри тәнем буйлап... Хәер, нервлар да шаяра торгандыр инде, бәлки менә бу музыканың да тәсире бардыр?! Музыканы мин бер вакытта да тыныч кына тыңлый алмыйм, юк, тыңлый алмыйм!..

Ә өч егет үзара гажәп бер килешкәнлек, осталык белән өздәрәп кенә уйныйлар лабаса!.. «Аккош маршы»ннан соң, «Эрбет», «Бибкәй кыз», «Прховой Фатих», «Шакир солдат», «Гөлмәрфуга»... Халык аларны тиз генә жибәрмичә, кат-кат «бис»ка чакырып, әнә шулай күп уйнарга мәжбүр ителәр.

Алардан сон, жиз төймәле яшел тужурка кигән, чем-кара чәчләрен сулдан уңга ерып тараган, базык-таза гына бер студент егет чыгып жырлады. Ахрысы, башкорттыр. Иркән, көр тавыш белән ул «Ашказар»ны, «Кәрәван сарай»ны һәм «Конгыр бозау»ны жырлады. Тамашачылар ана да бик мәмнүн булып кул чаптылар.

Әмма ин хикмәтлесе теге иннәрәнә озын чәчләрен тарап төшергән, берәүгә дә дәшми-карамый ялгыз бер читтә йөрәнен торган сәер кешенең чыгып сөйләве булды. Камал абый халыкка аны тантаналы рәвештә «Мөхтар Мутин» дип игълан итте. Менә кем икән ул... Исем-фамилиясендә үк үзенә тарта торган нәрсәдәр бар аның!

Ашыкмыйча гына чыкты ул, алга ук узмыйча караңгырак бер урында тукталды, шылт та итмичә көтеп торган залга беравык житди-усал гына карап торды да әкрән-шомлы итеп:

— Таң вакыты... татар йоклый, — диде.

Әнә шулай, шигырьнең исемен дә әйтөп тормыйча башлап китте ул! Һәм тыңлаучыны сискәндерерлек итеп башлаганнан соң ниндидер бер гажизлек, аптырау, әрнү белән дәвам итте:

Мин, йокысыз, уянам.  
Уянам да тиле кебек  
Тик бер үзем уйланам.  
Уйланам, уема батамын,  
Тормыймын, үзем ятам...  
Ятмас идем дә, жибәрми  
Атадан калган хатам.

Артистның көчле, матур тембрлы тавышы интонацияләргә искиткеч бай иде. Менә ул кинәт иң югары ноктага күчеп, бер үк вакытта ялварган да һәм янаган да төсле шашынып, аллага мөрәжәгать итә:

Алларын белгән татарларның  
тик син, бер алла!  
Әйт!  
Бетәрләрме икән татарлар  
жир йөзеннән,  
әллә белерләрме икән  
хаталарын бер алда?

Иң ахырдан исә, зур бер хакыйкәтне ачкандай тынычланып, газәп-тан бушанып, ләкин шуның белән бергә халыкка өндәү ташлагандай нык-батыр һәм тантаналы итеп тәмамлады ул:

Бетмә надан, туг янадан  
Мәгърифәтле анадан!  
Бул кеше, үзең тырыш, омет итмә,  
Хата ул өмит алладан!<sup>1</sup>

Гүя тирән газәптан туган шигырь үзе һәм, бигрәк тә аны шул кадәр белеп, тоеп сөйләү тамашачыларны тәмам сикерләде булса кирәк, алар өзлексез кул чабып, артистны кат-кат «бис»ка чакырдылар. Ләкин Мутин абзый бер генә тапкыр чыгып, һич тә исе китмәгән бер кыяфәт белән шашынган залның галеркасына кадәр күз йөртеп узды да, яллы башын яртылаш кына бөгеп, күпмедер вакыт тик кенә торды. Аннары кисәк кенә күтәрдә дә шундый ук тыныч горурлык белән ашыкмыйча гына чыгып та китте.

— Бу артист бер заман татар сәхнәсен шаулатачак әле! — дип калды Салих та аның артынан,

Ул да булмый, безнең янга Камал абый килде.

— Туташ, тиздән сезнең нәүбәт, әзер булып торыгыз, — диде ул ашыгып. — Салих, ишеттегезме?

— Ишеттек, без әзер! — диде Салих.

— Иа рабби! — дип куйдым мин, ирексездән. Нигәдер кинәт кенә куркып-шомланып киттем. Дәрәс, жырлый алуыма мин монарчы ышанып тордым, тик менә хәзер бөтен тәнемдә йөргән шушы бизгәк мине бик борчый иде. Шул гына харап итмәсә ярар иде, ходаем! Тавышым үзгәрмәде микән?.. Хәер, белеп буламын инде аны хәзер генә?!

Ә Салих эзрәк кенә шаярткан да булып, мине һаман әкрән генә юата: Әнә Мутин абзагыздан үрнәк алыгыз, аның кебек горур, салкын, тыныч булыгыз, ди. Тамашачыны онытыгыз, бары минем өчен генә жырлагыз, шул чакта тыңлаучылар да сездән бихуш булырлар, ди.

Аңа әйтүе ансат! Белсә иде ул минем хәлемне... ә бәлки белеп, юатырга тырышуыдыр.

Чү, Камал абый мине әйтә түгелме соң?! Бик ачык итеп, залны яңгыратып:

<sup>1</sup> Сәгыйт Рәмиев шигыре, 1914 елда Галимжан Ибраһимов төзеп чыгарган «Яңа әдәбият» китабыннан алынды.

— Яшь һәвәскәр жырчы Гөләндәм туташ Солтанова! Рояльдә — Салих Сәйдәшев! Рәхим итеgez.

«Әйдә, атлагыз!» — диде Салих миңа. Мин... атладым. Якты сәхнә, караңгы зал. Мин шуларның нәкъ чигеннән үтәм кебек... озак үтәм. Ниһаять, рояль янына житеп туктадым. Шунда ук Салих та килеп утырды (ә мин аның артымнан килгәнән һич тә сизмәдем). Янымда — Камал абый, иелә биреп миннән сорый: «Беренче жырыгыз?» Мин преннәремне кыймылдатам. Аннары ул залга кычкырып әйтә:

— «Мәдинәкәй».

Ә зал тып-тын... Хәер, бөтенләй үк тып-тын да түгелдер инде, тик минем бөтен-бөтен дикъкатем Салихта — ничегрәк итеп башлар ул?... Мин бары шуны көтәм, залда хәзергә һич эшем юк.

...Рәхмәт төшсен аның кулларына! Рояль телләренә түгел, гүя йөрәк кылларыма йомшак кына кагылды аның нәфис куллары! Гүя авазлар ярдәме белән дәште ул миңа: чын, саф «Мәдинәкәй» менә шушы була! — диде. Һәм мин аңа буйсынып, аңа ияреп жырладым. Халык ихлас кына кул чапты. Кинәт миңа жинел булып китте. (Сәхнә дигәнән ул хәтле үк куркыныч урын түгел икән...) Аннары мин «Сакмар»ны жырладым. Үземә калса, моны инде иркенрәк тә, рухланыбрак та жырладым шикелле. Бу юлы халык та ныграк кул чапты. Ләкин мин икене жырлаганнан соң, түбәнчелек белән баш иеп, сәхнәдән чыгарга тиеш идем. Һәм шулай эшләдем дә... Ә халык тынмый, халык «бис» ка чакыра. Тик мин белеп бетермим әле — кыстатыбрак торыргамы, әллә тәвәккәлләп чыгаргамы? Салих күзләре белән генә миңа «ягез!» дигәндәй ишарә ясады һәм без яңадан чыктык. Алдан әзерләгән тагын бер көебез бар иде — мин шуны («Исле гөл»не) жырладым.

...Кул чабулар, «бис»ка чакырулар бу юлы да кабатланды. Әмма ләкин минем үземә бик житте, ахрысы... Халыкка баш иеп, сәхнәдән ашыга-ашыга чыккач, тукталып та тормыйча, караңгырак бер почмакка барып постым. Миңа бик эссе иде, тынымны өзеп-өзеп алам, ә тез буынармы туктаусыз калтырый...

Артымнан Салих та килеп житте.

— Бәгырь, ник болай куян шикелле качтыгыз? — диде ул, сөнеччелә көлемсерәп. — Ишетәсезме, халык чакыра ич!..

Миңа хәзер тел әйләндереп бер сүз әйтүе дә авыр иде. Тик берәздән гына көчкә-хәлгә әйтә алдым:

— Мин янам!

Әйе, мин яна идем, утта яна идем... Салих пошынып минем күзләремә карады, аннары аз гына икеләнгәннән соң кулының сыртын маңгаема сак кына тидереп алды.

— Кайнар икән шул! — диде ул житдиләнеп. — Нәрсә бу, салкын зәхмәтеме?

— Ахрысы.

— Ярый торган эш түгел бу... Әйдәгез, чыгык әле моннан булмаса!

Ул мине ияртеп буш фойега алып чыкты, аннары урам якка караган иркен генә бер бүлмәгә алып керде. Монда үзенә күрә буфет икән. Түрдә озын өстәл, өстәлдә галәмәт зур самавар һәм шул самавар янында йокмысырап ялгыз гына бер хатын утыра. Хәзергә монда һичкем юк иде.

Салих башта мине читтәгә өстәлләрнең берсенә илтеп утырты. Үзе исә хатын янына барып:

— Апа, безгә ике стакан кайнар гына чәй ясагыз әле, — диде һәм борылып миңа дәште: — Гөләндәм, буфет бөтенләй үк буш түгел икән, нигъмәтләрнең төрлесе бар: чәкчәк, кош теле, пирожный — кайсын теләсез?

— Миңа берни дә кирәкми, — дидем мин; ашау кайгысымы соң хәзер миндә!

Шулай да ул кечкенә поднос белән ике стакан куге чэй, ике пирожный һәм бер уч чамасы конфет китерде.

— Эчегез, суытмыйча гына! — диде ул каршыма утыру белән.

— Миңа болай да кызу.

— Барыбер эчәргә кирәк... Шулай ук салкын тиде микәнни?

— Белмим. Башта өшетте, аннан яндыра башлады. Ә менә хәзер тагын калтырата...

— Эчегез әле, пешә-пешә булса да эчегез!... Сезгә һич тә авырырга ярамый.

— Ни өчен? Авыру сорап килми ич!

— Әгәр сез авырсагыз, мине асачаклар, — диде ул, юри тавышын әкрәнәйткән булып. — Хәер, анысына түзәр дә идем, әмма сезне саклый алмавым өчен мин үземне иң авыр газалка дучар итәчәкмен.

— Кирәкми ул кадәр, Салих абый... Үтәр әле.

— Үтә күрсен!.. Ләкин авырырга ярамый диюемнең икенче сәбәбе дә бар.

— Анысы нәрсә?

— Сез бүген, Гөлсем апа әйткәнчә, дәръя кичтегез... һәйбәт кичтегез! Бүген сезнең бәйрәм, Гөлөндәм!.. Я, шушундый көнне авырырга яраймы соң?!

Салихның гадәтен беләм инде, ул шулай шаяртыбрак сөйләргә ярата. Әмма шуның белән бергә ул ике арада ничектер менә табигый үзләшү — якынаю да тудыра белә. Ана һәр вакытта ышанасы килә. Әлбәт-тә, ул дәрәс әйтә — бүгенге кичәне мин үзем өчен, һичшиксез, бәйрәм дип саный алам. Ләкин нигә ул минем өчен генә?

— Безнең уртак бәйрәм бу, Салих абый, — дидем мин аңа, сөенечемне яшермичә. — Барысына да сез сәбәпче!

— Киләшәм, шулай да булсын... Беләсезме, музыкант белән жырчы бер-берсен тапсалар, аларның эшләре һәр вакытта уңышлы чыга.

— Сез гел кинәя белән сөйләсез!

— Ә мин әйтпә бетермәдем әле, — диде ул, минем күзләремә карап. — Тагын бер сәбәбен әйтәсем килә, бәгырь!

— Нәрсәнен?

— Авырырга ярамый диюемнен... Иң төп сәбәбен!.. — Һәм ул башын иеп, бик азга гына тукталып калды. Аннары икеләнүен жингәндәй кискәк кенә күтәрелеп, яңадан миңа төбәлде.

...Бик тын иде. Без икәүдән-икәү генә. Бүлмә эче ярым караңгы, түшәмдәге ут сүндерелгән, тик почмаклардагы шәмдәлләр генә яна. Нигә ул миңа бу хәтле төбәлеп карый? Минем йөрәгемә үтпә керергә теләме яки миннән берәр нәрсә көтәме? Ә мин... мин аның тагы да караңгылана-тирәнәя төшкән күзләренәң гипнозына эләккәндәй тәмам югалып, тын алырга кыймыйча утырам.

...Менә ул миңа үрелә төште, сузылып кулыма әкрән генә орынды һәм ашыгып, кайнар пышылдап әйтте, ниһаять:

— Юк, сез белергә тиешсез, Гөлөндәм!.. Вакыт, әйе, вакыт! Мин бит сезне яратам, иң саф, иң мөкатдәс бер ярату белән яратам! Ишетәсезме?

Мин ике куллап йөземне капладым. Иа хода, менә кайчан килеп ишеттем мин бу сүзне, хәтәр-көйдергеч сүзне! Ә бит көтә идем, көтә идем, күптән инде йөрәгем аның мөхәббәт сүзенә зарыгып, ачылып тора иде... Әмма ләкин менә хәзер ни әйтә алам мин, нишли алам?! Шундый хәлсез мин, бөтен тәнем утта яна, буыннарым таралып китәргә тора, тик елыйсым гына килә, үксеп елыйсым гына...

Салих ашыгып урыныннан торды, яныма килде, иелеп, ике кулымны да алмашлап үбә башлады.

— Кичер, бәгырь! Кичер...

— Юк, сез кичерегез мине... Әллә ни булды миңа... Кайтасы иде.

— Әйе, әйе, сезгә кайтырга кирәк. Үзем озатам. Тик авырый гына күрмәгез, авырый гына!

Без буфеттан чыктык. Фойе буш, бер жирдә беркем юк. Залда һаман әле концерт бара. Гардероб янында Салих миңа киенергә булышты, үзе дә киенде.

Урамга чыккач та ул мине шуңдагы извозчикларның берсенә утырты. Аякларымны калын япма белән ураштырып куйды. Артсыз чанага үзе дә менеп утыргач һәм шома гына кузгалып киткәч, ул мине жил-суыктан саклар өчен билемнән алып, ышыклап барды. Башка вакытта мин моны бәлкәм рөхсәт тә итмәгән булып идем, ләкин бүген инде хәлсезлектән үземнән аңа сыенасым килә иде.

...Бер-ике көннән хәлемне белергә вәгъдә биреп, Салих шул ук извозчикта кире театрға китеп тә барды.

## X

Мин чынлап торып авырдым. Икенче көнне инде урынымнан да тора алмадым. Дөрөс, башта, өйдәгеләрне хәвефләндермәс өчен, әзрәк кенә салкын тигән, башым гына авырта дигән булып, чын хәлемне яшерергә тырыштым. Ләкин шул ук кичне температурам кырыкка житә язды. Моңы күрөп куркуга төшкән әнием электән үк безгә таныш карт врачны тизрәк чакыртып китерде. Сакал-мыгы белән берәз Чайковскийны хәтерләткән карт врач килеп карагач, миндә «испанка»<sup>1</sup> дигән авыруның башланганын әйтте. Бу бик йогышлы авыру икән. Шуңа күрә мине кем дә булса бер генә кеше карарга тиеш, диде. Аңнары ул берничә төрле дару язып калдырды, бары урын өстендә генә ятарга, кайнар сөт эчәргә, тирләргә һәм аз гына өргән салкыннан да бик сакланырга кушты.

Әйтергә кирәк, авыру мине бик кисәк һәм бик каты бөтереп алды. (Күрәсен, авыруның башы миндә Шәрык кичәсенә барганчы ук булгандыр инде, тик салкын арандай сәхнәдә өшөп торуым аны көчәйтеп кенә жиборгәндер...) Температура, әйткәнәмчә, кырыкка житте, башым ярылырдай булып авыртырга тотынды, көчле томау, ютәл башланды. Мин үземә урын таба алмыйча ут эчендә бәргәләнәп яттым, вакыт-вакыт хәтта аңымны да югалткаладым. Билгеле инде, әтием-әнием минем бу көтелмәгән авыруымнан төмәм куркуга төштеләр һәм баштарак аңтырап-каушап та калдылар. Шулай да әнием, врач кушканнар белән генә канәгәтләнмиңа, мине үзе белгәнчәрәк тә дәваларга кереште. Мәтрүшкә кайнатып эчерде, төнгелеккә кайнар сөткә бал изеп эчерде, аякларыма кайнар су салган шешәләрне чүпрәккә урап куйды.

Боларның барысы да ярдәм итте булса кирәк, бер дүрт-биш көннән соң мин үземне жиңелрәк сизә башладым. Температурам әкрәнләп 37 гә кадәр төште, баш авыртуы һәм томау да бетте диарлек, тик ютәл генә һаман жиборми иде әле. Әмма мин бик нык хәлсезләнеп калдым, биш көн эчендә авыру минем бөтен көч-күәтемне әйтерсәң суырды да алды. Түгәрәк өстәлдәге кечкенә көзгене үрелеп алып, шуңа карагач, үземнән дә исем китте: күзләрем баткан, күз төпләрем каралып уелган, борыным шешенеп, зураеп киткән, ә битәмдә әллә нинди хәвефле кызыл таплар!.. Бик өшәке нәрсә икән бу матур исемле явыз чир!

Иң авыр хәлдә яткан минутларымда да мин... Салихны онытмадым. Алай гына түгел, үз-үземне оныткалаган чакларда да ул ничектер минем аңымда яшәде. Соңыннан уйлыйм: энә шул онытылып киткән чакларымда мин аның исемең дә телгә алмадым микән? Моңың булуы бик мөмкин ич! Тик белә генә алмыйм, әйтүче дә юк миңа... Әнием ләм-мим

<sup>1</sup> «Испанка» дип ул елларда бик нык таралган гриппның бер төрен атаганнар — Ә. Е.

бер сүз эйтми, хэтта нидэн, ничек авырып китуемне дэ сорашмый. Э бу хээрлэгэ булмаска тиеш. Белэ, барысын да белэ, күрәсен... Белмиме соң?! Теге «ахирәтләрем» Шәрык кичәсендә күргәннәрен түкми-чәчми күптән сөөнчеләп китереп житкергәннәрдер инде. Ләкин әнием сабыр хатын — мине мондый хәлемдә, әлбәттә, борчымаячак. Шулай ук Салих турында да хәзергә берни дэ әйтмәячәк. Әмма ахыры моның ни булып бетәчәк, ахыры?.. Бигрәк тә әтием белә калса... Менә нәрсә «испанка»-дан да ямаирак көйдәрә дэ яндыра мине хәзәр!

Салих бит бер-ике көннән хәләнне белергә килермен дигән иде. Килдеме икән-юкмы икән, кемнән генә шуны белергә соң?.. Әниемнән сорау мөмкин түгел, Салих килсә дэ, ул аны миннән яшерәчәк. Моңы бары Сабирадан гына белеп булыр иде, ләкин аны да әле минем янга кертмиләр. Э Салихның килүе минем өчен шундый әһәмиятле, шундый кирәкле, әйтерсен тизрәк терелүем бары шуңа гына бәйләнәп тора. Килеп кергән сәгатендә үк мин бернинди авыру булмагандай жинел генә аякка басар идем кебек. Менә бит ни өчен түбәндәгә һәр тавышка колак салып, ишектән күземне алмыйча зарыгып ятам мин... Әгәр шул кичне ул «яратам» дигән сүзен әйтмәгән булса, миңа хәзәр күп мәртәбә жинелрәк булыр иде. Э ул әйтте, «яратам, мөкатдәс бер ярату белән яратам!» диде. Иа рабби! Мин бит бу сүзне аңымны югалткан минутларда да исемнән чыгармадым, гүя чигәмдәгә кан тамыры шикелле ул өзлексез тибеп торды. Әйе, бу сүз, чын була калса, мине терелтәчәк, иң каты авырудан да терелтәчәк! Инде ялган әйткән булса — тәңрем, кичерә күр! — терелү миңа нигә кирәк, нигә?!

Сукурның бөтен теләгәнә ике күз, диләр, — ниһаять, дүртенче көннең иртәсендә минем янга, бик кыска гына вакытка, Сабира кереп чыкты. Баш очыма ук килде дэ иелеп әкрән генә:

— Ах, туташ, туташ! — диде. — Ни булды, нигә болай кинәт авырып киттен?

— Әйтмә инде, Сабира!.. Салкын тидердем шул, үземдә гаеп.

— Бөтенләй суырылып калгансың, жаным! Урамда озаграк тордыным соң?

(Нигә ул алай дип сорый? — димәк, аның колагына да нидер кергән инде.)

— Юк, — дидем мин, — урамда бер минут та тормадым. Театр бик салкын иде, әллә кыш буге якмаганнар үзен... Иңемә шәлемне салырга да онытканмын.

— Терел инде тизрәк, терел! — диде ул, минем күзләремә туры карга тырышып.

— Иншалла! — дип кенә куйдым мин, йөземне читкә борып.

Э ул һаман миңа төбәлеп карый, гүя нидер әйтсә бар да тик мин сораганны көтә. «Әйт инде, жаным, әйт тизрәк! — дим күнелемнән аңа ялварып. — Беләсен ич миңа ни кирәген, үзен дэ беләсен! Зарыктырма, телдән әйттермә, зинһар!». Ахырда ул мине аңлагандай, тагы да иелә төшөп, шыпырт кына:

— Салих абый килгән иде, — диде.

Мин күзләремне йомдым, әз генә тынып яттым.

— Кайчан?

— Кичә, кич белән...

Э шулай да нидер буа мине, жинел генә тын алырга бирми.

— Чак кына көт, Сабира!.. Озак тордымы?

— Салих абыймы? Юк, озак тормады.

— Кем... кем белән сөйләште?

— Әтигез белән...

Алай икән... Килгән... Озак тормаган... Әтием белән генә сөйләшкән... Э әнием белән сөйләштемә икән?



Сабирадан сорыйм:

— Әнием белән сөйләштемә?

— Юктыр, ахрысы... Апаның залга кәргәнән дә күрмәдем мин...

— Шулай да... күпме торды Салих абың?

— Ну, күп булса, бер ярты сәгать чамасы... Нигәдер тиз китте.

«Әйе, тиз киткән, тиз... Ә ни өчен?.. Сабира моны белми, әлбәттә...

Алар залда икәү генә сөйләшкәннәр. Салих, билгеле, минем хәлемне сорашкандыр, әмма ләкин әтием ни дип әйтте икән? Әтием... Ах, беләсе иде бит! Әнием дә аның килгәнән миңа әйтмәде ич! Минне борчымас өчен генәме?.. Юк, аның өчен генә булмас, ышанмыйм!..»

Минем инде Сабирадан бүтән бер нәрсә дә сорыйсым килми иде. Шулай да ул акланырга теләгәндәй:

— Абый үзе Салих абынны озата чыкты, — диде.

Карасана, әтием үзе чыккан!.. Кы-зык! Моңарчы бит Салих артыннан тышкы ишекке гел Сабира ябып кала иде. Ә бу юлы әтием үзе... Сабирага берәр сүз әйтеп калдырмасын дип курыккандыр инде... Әнә ничек саклайлар икән минем газиз башкаемны, рәхмәт төшкерләре!

— Син бар инде, Сабира — дидем мин, тагын хәлсезләнә башлап. — Рәхмәт сиңа!

— Ә син, туташ, тыныч кына ят! — диде Сабира, мине юатырга теләп. — Салих абый килер әле, килер!..

Әйе, әлбәттә диясем килде минем. Әмма беләм: шушы минуттан минем багырыңне билгесезлек иги башлаячак. Килерме, килгәнән миңа әйтерләрме, әллә инде ана юл киселдеме? — менә нәрсә турында гына мин өзлексез уйланып ятарга мәжбүр булачакмын. Хәзер барысы да әтием белән әнием кулында — алар хөкеме барысын да хәл итәчәк. Ә бәлки иткәннәрдер дә инде... Кай гәһә шомлыгына дучар булдым соң мин бу эшкә авыруга? Ник саклана белмәдем, ник шул жылырак бүлмәләренә кереп тормадым?.. Инде менә шуның жәзасын таты: бер кичне аның «яратам» дигән сүзен ишет тә икенче көнне үк аны күрдән мәхрүм бул, имеш!

Юк-юк, миңа авырып ятарга ярамый, нич тә ярамый! Ничек тә тизрәк торырга, аякка басарга, хәтта авыруымны йомарга, яшерергә!.. Ул кирәк, Салих кирәк миңа!.. Мин бит әле үзем ана берни дә әйтергә өлгөрмәдем, күптән йөрәгемдә туганны, телемдә тибрәнгәнне әйтергә өлгөрмәдем ләбаса!.. Иа раббем, үзәң сихәт бир, үзәң куәт бир миңа!..

Әмма... жан теләсә дә, язык жибәрми дигәндәй, күпме генә ашкынсам да, миңа урыннан торып тиз генә насып булмады. Хәер, бер генә мәртәбә тордым һәм шуның белән бөтен эшне боздым да шикелле. Бик матур кояшлы көн иде. Дөнья әйтерсең нурда коена, кар өсләре учлап әңжә бөртөгә сипкәндәй жем-жем уйнаклап тора, кыектан өзәлөп төшкән тамчылар, кинәт кабынып, тәрәзәминән күренеп кала. Минем күнелдә дә кинәт нидер кабынды, бөтен сырхауларым онытылып китте, үземне тәмам терелеп житкәндәй хис иттем. Әллә каян гына килгән бер жипеллек белән тиз генә урынымнан тордым, халатымны кидем, инемә мамык шәлемне салдым да түбәнгә, кухняга төшеп киттем. Дөрөс, минем буыннарым хәлсез иде әле, башым да әйләнә иде, ләкин болар гына минне тотамы соң?!

Шулай да әниемнән, мине күргәч, коты алынды:

— Бу ни хәл, ник төштең?

— Менә төштем инде, — дидем мин, тыштагы кояштай елмаеп.

— Иртә әле сиңа, кызым, иртә! Ютәлөң дә бетмәгән, я өзлегеп китәрсен, алла сакласын!..

— Миңа әйбәт хәзер, ә ялгызыма күнелсез!

— Күнелсез... Ахырын уйларга кирәк, — диде әнием, мыгырданып, ләкин мине кире куып тормады.



Кухнядагы зур өстөл тәрәзәгә терәп куелган иде — мин шунын бер башына барып утырдым. Гали үз эшендә, Вәли үз эшендә дигән-дәй, Сабира дөбөр-шатыр табак-савыт юа, әнием исә куна тактасына он или. Ә мин, тәрәздән төшкән кояшка аркамны куеп, әниемнең ике учы арасында тигез генә чайкалган иләккә карап утырам. Вакыт-вакыт ютәлем кузгала, ләкин мин аны ничек тә басарга тырышам. Әгәр шул чакта миңа тәрәзәгә аркаң белән утырма дип әйтүче булган булса иде! Юк шул, үзем дә тәрәзә салкынын сизмәдем, әнием дә нишләптер моңа игътибар итмәде.

Кыскасы, шул ук кичне минем яңадан температурам кинәт кенә күтәрелде. Кырыкка житте ул!.. Ютәлем көчәйдә, тавышым үзгәрде, хәтта тынымны да гыжылдап ала башладым. Икенче көнне үк әлегә карт врачны чакырттылар. Ул килгәч, урын өстендә, эчке күлмәгем аша гына күкрәгемне тыңлап карады, иреннәрен кысып берәз дәшмичә торды, аннары яңадан тыңлады, бары шуннан соң гына әниемә борылып әйтте: салкын тиюдән туташның үпкәсә шешә башлаган, диде... Бу бик житди авыру иде. Бигрәк тә хәзер, беркайя беринди дару табып булмаган заманда... Ахыры ни белән бетәр? — моны карт врач та өзеп кенә әйтмәде. Шулай да ул әниемә мине дөвалау ысулларын бик әйбәтләп төшендерде, таба алсагыз дип, берничә рецепт та язып калдырды. Минем үземә исә: «Гүзәлкәй, бу авыруны сез үзегез генә жинә аласыз, шуңа күрә нык булыгыз, тәшвишкә бирелмәгез, тыныч ятыгыз, иншалла сәламәтләнәрсез!» диде... Әмма ләкин миңа барысын да әйтеп бетермәгән икән. Озата чыккан әниемә генә, берничә көннән кризис башланыр, шул чакта мине тагын чакыртырсыз, дип әйтеп киткән.

Шулай итеп, беренче авырудан котылырга өлгөрмәс борын, мин икенче, тагын да хәтәррәк авыруга дучар булдым. Вакытсыз торып, кухня тәрәзәсә янында утыру мине харап иттеме, әллә беренче авыруның астыртын гына башланган давам булдымы бу — хода белсен — әмма хәзер инде тиз генә аякка басу турында уйларга да ярамый иде. Хәлнең никадәр житди-куркыныч икәнән мин беренче көннән үк сиздем. Гүя үлем үзе минем бугазыма ябышырга чамалый иде. Нинди акылга сыймас нәрсә бу — үлем!.. Юк, моның булуы мөмкин түгел, һич тә мөмкин түгел! Алла рәхимле, мин тереләчәкмен, әлбәттә, тереләчәкмен!.. Тик врач бабай кушканны онытмаска, беринди тәшвишкә бирелмичә тыныч кына, сабыр гына ятарга кирәк миңа...

Ә хәтәр авыру, мәкерле авыру, мине сынарга теләгәндәй, көннән-көн көчәя, көннән-көн аяусыз рәвештә куәтемне суыра бара. Тын алуларым бик-бик авырлаша, күз алларым караңгылана, зиненем дә еш кына томалана. Мин инде врач әйткән кризисның кайчан башланганын да, күпме дөвам иткәнән дә үзем белмәдем. Хәлем искиткеч авыр булган, тәмәм кыл өстендә генә калганмын. Үлем чыңлап та бугазымнан ала язган, күрәсен... Әмма, аллага мең шөкер, мин шулай да бирешмәгәнмен, тешем-тырнагым белән каршы торып булса да, жинеп чыкканмын.

Кризистан соң, мин, ниһаять, күземне ачтым. Иң беренче сизгән нәрсәм шул — мин үземнен, балы агып беткән кәрәз шикелле, бөтенләй бушап, жиңеләп калуымны хис итем. Билгеле инде, минем кыл кыймылдатырлык та хәлем калмаган иде. Карт врач бер килүендә мине сөендерергә тырышты: «Менә әйттем ич, гүзәлкәй, авыруны сез үзегез генә жинә аласыз дип... Яшь организм шул!.. Хәзер куркыныч үтте дияргә дә ярый. Ләкин кузгалырга иртә әле, иртә, озак кына ятарга кирәк әле сезгә!..»

Ә шулай да тыйнаклык күрсәтә инде, бабаем!.. Аның йомшак ку-

лы, акыллы кинәшләрәннән башка «яшь организм» ул хәтәр авыруны үзе генә жинеп чыккан булып иде микән әле?!

Көнө-төнө мине карап, минем хәсрәттән әнием дә бик өшәнгән иде. Атналар буге янымнан китмиңе кан калтырап утырган чакларында ниләр уйлап, ниләр кичергәнән аның саргаеп-суырылып калган йөзеннән үк күрәп була иде. Әниләрнең сабырлыгына исең китәр!.. Авыру карауның бөтен жәфасын күтәрү өстенә, ул әле сиңа беринди наразыйлык-фәлән дә сиздерми. Ә бит әнием минем авыруымның төп сәбәбен бик яхшы беләп тора, әмма ул хакта авыз ачып ник бер генә сүз әйтсенче!.. Кризис вакытында мин еш кына саташканмын да икән. Балки шул чакта «аның» исемен дә телгә алганмындыр. (Бүтән кем белән саташыйм соң?!). Ләкин бу хакта да минем үземә дәрәсән генә әйтүче булмады.

Хәлем бик авыраеп киткән чакларда әтиемдә яныма кереп утыргалаган. Тик мин моны үзем беләм, хәтерләмим. Ә менә соңгы тапкыр, инде кризис узгач, кереп чыгуын яхшы хәтерлим. Бик йончыган, картаеп киткән төсле күрәнде миңа әтием. Хәер... мин ана туры гына карый да алмадым. Аяк очымда миннән күзән алмыйча күпмедер басып торганнан соң, ул, башын селкеп, тирән әрнү сиздергән эчкә бер тавыш белән әкрән генә: «Әй, бала, бала!» — диде дә ничектер авыр гына борылып, ашыкмыйча гына чыгып та китте. Мин аның бөкрәйгән аркасын гына күрәп калдым. Әллә аны, әллә үземне кызганып елыйсым килде, ләкин минем еларлык та хәлем юк иде әле.

Әйе, мин чыңлап торып үлем куркынычын кичердем. Ә бу бөтен куркынычлардан да дәшшәтләрәк куркыныч кешенә эчкә халәтән дә үзгәртмиңе калмый икән. Шул куркыныч аркасында мин күпмедер вакытка дөньяның бөтен нәрсәсен онытып тордым. Хәтта «аны» да — «ул» да онытылды, каядыр читкә китте. Чыкмаган жаным, сүнәп бетмәгән аңым бары бер генә нәрсә — үлем тырнагынан котылу өчен генә көрәшкән булырга тиеш. Тик мин моны берәздән ис кәргәч кенә аңладым.

...Инде менә күзләрем ачылуға әлегә гажәеп дөнья үзенә язгы кояшы, тәрәзә башында гөрләгән күгәрченнәре, әллә каян гына килгән серлә өннәре, гел алышынып торган төс-бизәкләре, онытылмаган хатирәләр, сүймәс өметләре белән әкрән генә миңа кайта да башлады. Бер үк вакытта, шушы искиткеч тансык дөньяның үзегенә әйләнәп, «ул» да кайтты. Хәтта кинәт сискәндерәп кайтты... Иртәнге сәгәтләрнең берсендә, йокылы-уяулы яткан чагымда «ул» минем яныма кәргән, миңа иеләп карап тора, имеш! Менә кул сузымында гына — иягендәге чокрын да күрәм кебек... Мин бик курыктым — ходаем, без ялгыз икәү генә бит, минем өстемдә бер кат эчкә күлмәк кенә ич, әнием киләп кәрсә, ни булып?! Хәер, шул секундта ук моның саташулы төш кенә икәнән аңла-сам да, күзләремне ачарга кыймыйча күпмедер әсәрләнәп яттым әле... Төшемә аның әнә шулай бик ачык булып кәргән яратам мин...

Минем авырый башлавыма, шәт, айдаң артык узгандыр инде. «Шә-рык кичәсе» 26 февральдә булган иде, ә хәзер апрель башы булырга тиеш. Менә күпме вакыт безнең очрашканыбыз юк. Кайда йөри икән ул, ни эшләр бетерә икән, мине онытмады микән, безгә тагын килгәнә бармы-юкмы аның?.. Әмма ни газәп — боларның берсен дә белә алмыйм мин. Минем янга әүвәлгечә бары әнием генә керәп йөри, ул гына карый мине... Гажәпләнәм дә мин моңа, чөнки авыруым хәзер йогышлы түгел бит инде, шулай булгач ни өчен мине, әйтк, Сабирадан әерәлар?

Дәрәс, Сабираның керәп чыккан чаклары да булгалады. Я өстемне алыштырырга, я урын-жиремне рәтләргә, ләкин гел әнием барында гына, ул карап торган чакта гына... Билгеле, сүз алышу мөмкин түгел иде, ә шулай да ул үзенә аз гына хәйләкәр-мәгънәле күз карашы белән нидер әйтәргә тели иде кебек. Аннары ешән бетерәп, чыгып киткән чагында һаман бер үк сүзгә кычкыра бирәп кабатлы иде:

— Терел, туташ, тизрэк терел!..— Нәм шушы сүзе белән гүя «синен терелүенне ул да көтә!» дип әйтмәкче була иде.

Кризистан соң бер ун көн узгач, мин, экрен генә торып, бүлмә эчендә генә йөргәли башладым. Баскычтан төшәргә-менәргә рөхсәт итмиләр эле. Хәлем дә бик тиз бетә — аз гына йөрмә дәрәҗәсендә тагын урыныма килеп ятам. Катитоткан икән шул рәхмәтсез авыру, катитоткан — тәмам күлгәгә әйләндердә үземне!.. Шулай да адәм баласы — әрсез жан, бер күзгалгач, тырыша-тырмаша булса да үрмәли инде. Мин дә тырышам, мин дә үрмәлим, һәм көннән-көн экренләп хәлләнә баруымны үзем дә сизеп торам. Инчә мөһиме — аппетитым яхшырды, әнием әзерләп китергәнне ашап бетерә башладым, кайчагында эле житми дә кала. (Авыру вакытта югалтканны шулай ашыгып жыйам, күрәсен!) Аннаны сабий бала кебек изрәп йоклыйм да.

Тик менә һава житми миңа, һава кирәк, саф һавага бик чыгасым килә. Ләкин ул хакта әлегә уйларга да кушмыйлар. Кар суы минем өчен бик хәтәр, тәмам ныгып житмичә, язгы жепшек һавага чыгарга һич тә ярамый, диләр. Моңы карт врач үзе бик нык кисәтеп, әйтәп киткән икән.

Э болай өй эчендә йөрим инде, түбәнгә — кухняга да төшәм. Сабираның мазәкләрен дә тыңлап утырам, әтием югында залга да керәм (ни өчендер әтием күзенә еш күренәсем килми минем). Бер тапкыр пианино янына да килеп утырдым, капкачын ачтым, клавишларын баскалап карадым. Әллә ничек сәер генә яңгырады аның тавышы — гүя миннән читләшкән кебек тоелды. Бармакларым элекке көчен, житезлеген югалткан икән шул, бәлки шуңа күрә рәнжидер әле минем сизгер жанлы пианинам!..

Ләкин миңа пианиноны озак «рәнжетергә» туры килмәде. Әнием ишетеп, шунда ук килеп житте.

— Кызым, сиңа ярамый әле, ярамый, — диде ул, минем ябык иң-  
башларымнан тотып. — Онытып тор әле син аны хәзергә!..

— Нэрсэне?

— Менә шул нәрсәңне дим... Я өзлегеп китәрсен.

— Мин болай да бик озак онытып тордым инде. Музыка яратмый  
ул онытып торганны.

— Сихэтлэнгэч, кызым, сихэтлэнгэч, алла бирсэ!

— Ә Салих абый килерме соң? — дидем мин, балаларча беркатлылык белән.

Энием эз генэ дэшми торды. Аннары туры гына жавап бирәсе кил-мәгәндәй әйтөп куйды:

— Син үзең дә хәзер яхшы уйныйсың, кызым!

— Ләкин бит безнең дәресләребез бетмәгән иде әле.

— Алары инде казага калып торыр...

— Ни дигэн сүз ул, мин аңламыйм!.. Музыка дәрәсләрен өзәргә ярамый бит, эни...

— Ярамаса да туры килә инде.

— Ни өчен?

— Шүлай кирәк таптык, әтиен белән.

— Дакін минем үземнән сорамадыгыз ич!

— Эй, бала! — диде энием ачынып. — Сорарлык хэлдә идеңмени син?

— Ул чагында минем терелгәнне көтөргә иде.

— Бу бит инде, кызым, ата-ана эше! Салих әфәндене сиңа мөгаллим итеп әтигән үзе чакырды, үзе менә, вакыты житкәч, аңа әйбәтләп кенә әйтте дә.

— Нэрсэ дии?

— Кызыбыз Гөлэндәм белән мондый хәл булып киткәч, без инде сезне артык тотарга жөрһәт итә алмыйбыз, — диде. Әнә шулай әдәп белән генә... Шунда ук тиешле акчасын да чыгарып бирде.

Мин ике куллап йөземне капладым: әдәп белән генә, акча сузып, бусагадан борып жибергәннәр!..

— Оят, оят! — дидем мин әрнеп-сыкранып.

— Оят? Кемгә оят? — диде әнием, ачулана төшөп. — Син ай ярым урын өстендә яттың, кыл өстендә калган чакларың булды, без әтиен белән атналар буге баш очыннан китмәдек... Ә кем аркасында?..

Ах, әнә нәрсә икән ул!.. Бик нечкә жирдән тотты әнием. Мин хәтта бер сүз әйтә дә алмадым. Йөземне каплаган килеш, бөгелеп өнсез утыра бирдем.

Әнием йомшара төште:

— Әлбәттә, Салих әфәнде — яхшы музыкант, сине дә күп нәрсәгә өйрәттә, ләкин ул, яшьлөгә аркасында булса кирәк, үзенек төп вази-фасыннан чыга башлады. Без бит ана сине жырчы артист итәргә кушмадык.

Бу юлы инде дәмшичә каласым килмәде. Әнием күптән ишетеп белгәнне, ниһаять, үзем әйтергә булдым:

— Әйе, мин «Шәрәк кичәсе»ндә чыгып жырладым, ләкин бу бит әле артистка булам дигән сүз түгел. Анда минем кебек һәвәскәрләр күп иде.

— Инде үзең дә танмыйсың икән! — диде әнием авыр гына сулап. — Әй, кызым, кызым!.. Ә нәтижәсе ни булып чыкты?.. Юк инде, безнең бердәнбер кызыбызны югалтасыбыз килми — Салих әфәнде гафу итсен!

— Ләкин бит минем авыруыма ул гаепле түгел!..

— Ә котыртып илтүче кем сон?

— Ах, әни, ник алай дисен?! Үзең рөхсәт иттең ич!

— Минем сиңа якмаган сәхнәләргә чыгып жырларга рөхсәт иткәнем юк!

— Аның ни гаебе бар сон?! — дидем мин, ниһаять, яшьләремә буылып.

Әнием чынлап курка калды.

— Гөлэндәм, балам, тукта, житәр! — диде ул, башымны ике кулы белән дә күкрәгенә кысып. — Сиңа болай гасабиланырга ярамый, ярамый, ишетәсеңме? Бетерик, сөйләмик, буласы эш — булган, ахырын алла хәерле итсен!

...Озак тыела алмадым мин. Йөрәгемә бик күп жыйелган икән шул... Көчсезлек, гажизлек, билгесезлек, әйтелмәгән, әйтеп тә булмый торган сүзләр — барысы да әче, кайнар яшыкә әйләнеп акты да китте. Сау чагым булса, бәлки тыела да алыр идем, ә хәзер, әйдә, аксын, чыгып бетсен инде булмаса! Мин тынычлана төшкәч, әнием мине сак кына урынымнан торгызды һәм үз бүлмәмә хәтле озата да менде. Урын-жиремне яхшылап рәтләгәч, ятарга кушты.

— Менә шулай тыныч кына ят, кызым! — диде өстемә юрганымны каплап. — Берүк өзлөгә күрмә инде...

Ләкин үзе чыгып китәргә ашыкмады. Аз гына нидер уйланып торды да аяк очыма карават читенә генә утырды. Беравык миңа сынагандай карап торганнан соң, сабыр гына:

— Кызым, Гөлэндәм! — диде. — Бер сүз чыкканда сиңа шуны да әйтәсем килгән иде. Тик син борчылма, тыңлап кына ят!.. Ийе, менә шуны әйтмәкче идем: дөнъяның хәзер бик хәвефле чагы, кызым. Сугышлар тагын көчәйде булса кирәк. Уралдан Колчак дигән берәү кызылларга каршы һөжүм итеп килә, диләр. Уфаны алган икән инде...

Ә жанүбтән<sup>1</sup> Деникин дигән бер генерал һөжүм башлаган, имеш. Бу власның гомере әллә бар, әллә юк — хода белсен!.. Шәһәрдә төрлө шомлы хәбәрләр йөри, тентүләр, кулга алулар да көчәйгән, шиклө кешеләрне чүпләп кенә торалар икән. Әтиң менә елдан артык кәсепсез утыра, беркая чыкмый-йөрми, көн итүләре бик авырлашты, кызым! Үз хәлебезне үзебез генә беләбез... Авырып китмәсәң дә, музыка дәресләрен барыбер өзәргә туры килер иде. Бел, аның кайгысы түгел бездә — баш кайгысы!.. Бер ходаның үзеннән иминлек сорап, заманның тынычланганын сабыр ғына көтөп ята торган чак... Шуңа күрә, Гөлөндәм, сиңа да әйтәсем килә: онытып тор әле син барысын да, онытып тор!.. Күнеленңе дә бозма, юк-бар уйлар белән башынны да ватма!.. Сәләмәтләнәсең бар әле сиңең, аякка басасың, ныгыйсың бар... Хак тәгаләдән шуны сорыйк, кызым!.. Бик куркыттың син безне, бик куркыттың.. Уеннан уймак дигәндәй, бик хәтәр авырып киттең шул... Ә хәзер тыныч кына ят инде, балам, йокларга тырыш, йокы бик файдалы ул сиңең өчен!..

Әнием юрган аша ғына аягымны, кулымны сыйпаштырды да урыннан торды. Ә мин күзләремне йомган идем, йоклар өчен түгел — башка берни дә ишетмәс өчен йомган идем. Житте инде, житте! Хәлсезлөндәм дә бугай, температурам да азрак күтәрелде шикелле. Ләкин минем аны үлчәп карыйсым килмәде.

Әйе, энә шулай, барысын да онытып торырга кушып, чыгып китте әнием. Онытып торырга? Мөмкинме соң бу?.. Йөрәк тибүдән туктап тора алмый бит!.. Бер типкән арада да күнелгә ниләр генә килеп китми! Ниләр генә!

...Ә Салих килмәс, юк, килмәс инде. Кирәгем бетте минем бу йортка дигәндер... Әле безгә яңа килеп йөри башлаган чагында ук ул миңа ничектер бер әйткән иде: Әхмәтжан абый өчен мин бары музыкант кына, сезне укутырга кирәгем булмаса, өенә аяк та бастырмас иде, дигән иде. Мин ул чакта, ана каршы төшөп, юк, бу дәрәс түгел, әтием сезне бик хөрмәт итә, дип әйткән идем. Ә хәзер кем хаклы булып чыкты инде?.. Ә бәлки әле Салих абый болар барысы да миңа әйтеп, минем ризалык белән эшләнгәндер дип тә уйлый торгандыр... Әгәр шулай уйласа, бу бит коточкыч гаделсезлек булачак... Әйе, коточкыч. Иа раббиги, ничек кенә төзәтим мин бу гаделсезлекне, ничек кенә... Мин бит әле көчсез, мин бит әле берни дә, берни дә эшли алмыйм!..

Әмма юк, мин ышанмыйм, ышанасым килми, теләмим. Уйламас ул алай, уйламас — уйларга тиеш түгел. Ярата ич ул мине, ярата! Үзе әйтте ич, саф, мөкатдәс бер ярату белән яратам, диде... Ә яраткач, начар уйламыйлар бит инде, шулай түгелме? Яраткач матур уйлылар, гел сагынып кына, шулай ич?! Ә мин тереләчәкмен, кадерлем, тереләчәкмен, алла бирсә!.. Без очрашачакбыз, кадерлем, әлбәттә, очрашачакбыз!..

Тик менә... ниткән Колчак икән ул тагын?.. Уралдан килә диме?.. Ни өчен килә, кызылларны бетерергәме? Салих өчен дә куркынычтыр бит бу?! Ачыктан-ачык кызыллар яклы ич ул!.. Ни булыр ана? Ләкин мин бәхетсезлек көтмим, мин сиңе югалтуыма ышанмыйм, дустым, юк, ышанмыйм! Син югал, имеш! — ничектер акылыма сыймый бу минем...

...Караңгы да төшөп килә икән инде... Эңгер-менгер вакыты. Шәһәр чиркәүләре зур чаннарын салмак кына кагалар: доң... доң!.. Бик ямансу була миңа бу вакытта... Дөнья гүя миннән әкрән генә ераклаша, ераклаша... Син дә ераклашасың, каядыр китәсең, китәсең... әмма күпме генә ераклашсаң да, мин сиңе күрәм — офыкта кабынган бердәнбер йолдызым төсле итеп күрәм мин сиңе, кадерлем!..

<sup>1</sup> Көнъяктан.



Кар сулары китеп бетте. Жир сарыкты, утырды, ките. Тик урам уртасында гына ишегалларыннан ыргыткан сонгы боз кисәкләре эреп яталар. Көннәр бик жылы тора, тиздән аларның да юеш эзләре дә калмас болай булгач...

...Жылы-жилсез көннәрдә мин дә һавага чыгып йөри башладым. Үзезбездән ерак китмим, күбрәк Кабан буенда гына әрле-бирле йөрөнәм. Сәламәтләндем дияргәярый инде... Ләкин нишләптер бик озакка сузылды бу сәламәтләнү — менә һаман да әле төмам хәлләнеп, ныгып житә алганым юк... Берара эйбәт кенә алга киткән идем, аннары тагын кирегә чиккәндәй булдым. Нидер ярамады... Шуңа күрә миңа бик сакланьрга кушалар. Үпкә чиреннән соң янадан өзлегү бик хәтәр нәрсә ул, диләр. (Чехоткага эйләнеп китүе бар, имеш!)... Йөрергә чыга башласам да, әнием кат-кат киенергә кушып, теңкәмә тиеп бетә, артымнан гел, озак йөрмә, ерак китмә, суга якын барма, дип ялварып кала. Әмин үзем ул хәтле коточарлык хәтәр сизмим, киресенчә, яр буенда үземне бик эйбәт хис итәм: чак кына салкынчарак саф һаваны рәхәтләнеп сулыйм һәм сулаган саен күкрәгемнен, куәт жыйгандай, киңәя баруын гына тоеп торам.

Кабан инде боздан арчылган, аңа хәзер Болак аша Идел суы керә, ул тулып-күтәрелеп, гүя киерелә биреп ята. Яр битләрендә беренче тере яшь үлән дә баш төртеп, чыгып килә. Карт тирәкләрне сырған бөреләр дә көннән-көн бүртә, сагызлана бара — тиздән бәлки нәни-яфракларның очлары да күренә башлар. Ә аннары барысы да, гөлт итеп кабынгандай, ямь-яшел жилфердәшеп китәр бер заман!.. Әнә шулай килә язлар һич нигә карамыйча!..

Тик минем язым гына нигәдер килергә ашыкмый. «Ул» юк, очраганы да юк, хәбәре дә юк. Билгесезлек мине газапый. Күңелем, жәйрәп яткан шушы тын күлдәй, сагыш, сызлану, нәүмизлек белән тулы... Аерылышканга ике ай тулды бит инде. Ничек кинәт өзәлдә барысы да — исен китәр!.. Билемнән йомшак кына тотып, извозчикта озата килдә, ике көннән хәләнне белергә керермен, бәгърем, дип вәгъдә биреп калды һәм менә шуннан соң, ай күрдә, кояш алды дигәндәй, минем өчен юкка чыкты да куйды!.. Әмма өметемне һич тә өзмим әле мин. Без бит бер шәһәрдә яшибез, бер үк урамнардан йөрибез. Без, әлбәттә, очрашырбыз, очрашмыйча калмабыз, насыйп булса! Тик кайчан, кайда! — эш бары шунда гына!

Йөрергә чыккан саен бу өмет уяна. Гүя ул да күл буена килеп, мине көтеп йөридер кебек тоела башлый миңа. Кабаланып өйдән чыгам, карана-карана урам башына чаклы бер узам, ике узам, аннары чатта тукталып, иптәшләрен югалткан баладай, тик кенә басып торам. Ләкин әнә теге яктагы халык кайнашкан «Болгар», «Амур» тирәләренә барасым килми — оялам, дөресен генә әйткәндә, хурланам да: эзләп йөрү кыз кешенең эшемәни ул?! Нәүмизлек баса мине, авыр миңа, әмма ләкин түзәргә кирәктер инде, сабыр итәргә, өметне учтан төшермәскә кирәктер...

Минем хәлне бердәнбер аңлаучы — ул да булса Сабира иде. Аңа әйтү кирәк тә түгел, үзе барысын күрә дә, белә дә ул... Бер-ике тапкыр миннән: «Туташ, Салих абыйны эзләп табыйммы әллә?» дип тә сорады. Ләкин мин ана: «Бар, тап!» дип әйтә алмадым, оялумы, хурланумы — нидер тотты мине... Шулай да Сабира, шәһәргә чыккалаган араларда каяндыр ишетеп, миңа кайбер хәбәрләр китерде. Мәсәлән, театр (ягъни кышкы сезон) ябылган икән инде, артистларның күбесе фронтларга киткәннәр, имеш, ә бер төркемне ни өчендер Самарага да жибәргәннәр... Бу «имеш» хәбәрләр мине бер яктан эзрәк тынычландырса, икенче яктан хәвефләнәргә дә мәжбүр итте. Болай булгач, дип уйладым,

мин, Салих та шәһәрдә ялгыз калмас, ул да башка артистлар белән бергә кая да булса киткәндәр. Тик менә солдат итеп кенә алып куймасыннар үзен! — бу мине борчый, бик борчый. Сугыш бик куркыныч нәрсә бит ул, алла сакласын!.. Хәер, аның кулына мылтык тоттырмасылар — мылтык тотар өчен яратылмаган ич аның куллары!

Кыскасы, мин өмет белән яшим. Вакыты шулай — кеше бүген монда, иртәгә әллә кайда. Атналар, айлар үтсә дә мин аны көтәчәкмен! Көтү... ышанып, сагынып көтү минем эш — кызлар эше ул!

\*  
\*   \*  
\*

Июнь башларында Сембердән безгә әниемнән бертуган энесе Касыйм абый килде. Соңгы бер-ике елда аның килгәне юк иде — заманнар да бугалып китте, юл йөрүләр дә мөшкелгә әйләнде. Шуңа күрә кадерле абыйның һич көтмәгәндә килеп чыгуы барыбыз өчен дә (бигрәк тә әнием өчен) зур шатлык булды. Өйгә бәйрәм төсө керде, өстәлдән аш-су өзәлмәде, ә сорашу-сөйләшүләрнең очы-кырые булмады.

Касыйм абый аеруча миңа карап гажәпләнә иде.

— Гөлөндәм, карале, син тәмам житкән кыз булгансың лабаса! Һай-һай-һай!.. Бөтенләй чибәр туташка әверелгәнсең... Күз генә тия күрмәсен үзең! — ди ул, кат-кат башын чайкап. Бер түгел, берничә мәртәбә әйтте ул моны... Ана ияреп, мин үзем дә гажәпләнә калдым: ике ел житеп килгән кыз өчен күп вакыт, күрәсең... Ә шулай да әллә ничек уңайсыз, оялам... Нидер уйлап әйтә шикелле абыем... Бер тапкыр әниемнән дә сорап куйды:

— Гөлөндәмгә ничә яшь соң инде?

— Апрельдә уңжидесе тулды, — диде әнием.

— Алай икән, балигъ булган икән шул, — диде Касыйм абый мәгънәле генә итеп.

Бу ишеткәннәрем миндә билгеле бер шик һәм сагаю уятты. Нидер бар абыйның уенда, нидер бар!.. Моңы сизеп була бит. Бигрәк тә кичке чөйдән соң аның миннән гел генә пианино уйнатуы, шул чакта миңа бик сынап каравы һәм комплимент әйткәләве, ә мин чыгып киткәч, өчәү генә калып, ярты төнгә кадәр сөйләшеп утырулары — болар барысы да юкка гына булмаса килеш иде... Чынлап та нинди максат белән килеп чыкты икән Касыйм абый көтмәгәндә генә?.. Әллә хат белән чакырдылар микән үзен?.. Дөрөс, әти-әниемнән бертуган якын кеше белән сөйләшер сүzlәрә күптер инде... Хәзергә хәвефле вакыт, тормыш авырлыгы, баш-мал кайгысы — беткәнмени шуның кебек кинәшер нәрсәләр... Әмма, сизеп торам, сүз, һичшиксез, минем хакта да бара... бара булса кирәк. Житкән кыз диләр ич! (Ходаем, бу сүзнең ни икәннен бары мин үзем генә белергә тиешмен бит!)... Житкән кызның язмышы турында уйламыйлар-кинәшмиләрме соң?! Житкән кызны күрүчеләр, белүчеләр, аңа исәп тотучылар булмыймы соң?! Һәм моңа каршы бер ни эшләр хәл дә юк икән лабаса!..

Кыскасы, мин тынычлыгымны жуйдым, хәтәр сизгән кошчык кебек, үземә урын таба алмый башладым. Әнием миңа бүген булмаса иртәгә нидер әйтер кебек — мин менә гел шуны көтеп йөрим. Ләкин көн артыннан көн уза, әнием белән Касыйм абый көндезләрен шәһәргә чыгып, базар тирәләрәннән, үзәк урамнардан, мәйданнардан йөрөп кайталар. Касыйм абый, туры килгәндә, мәйданнардагы митингларны да туктап тыңларга ярата икән. Кайткач, исе киткәндәй: «Қара, безнең татар иптәшләр дә авызларынан ут чәчәргә остарып беткәннәр икән», дип сөйләнә. Ә кичләрен тагын сөйләшеп утыралар, самавар янартып, чәйләр эчәләр, әмма миңа бер кемнән бер сүз әйткәне юк әле. Шул рәвешчә атна-ун көн вакыт узып та китә. Касыйм абый китү турында да сөй-



ләнә башлый. Мин инде тынычланган кебек тә булам. Ләкин ашыга төшкәнмен икән — менә бер көнне иртәнге чәйдән соң әнием, ниһаять, миңа әйтте:

— Кызым, Қасыйм абыең безне үзе белән алып китмәкче була, — диде.

Мин, билгеле, шунда ук сагая калдым:

— Кемне?

— Синең белән мине инде.

— Кая, Сембергәме?

— Юк, Сембергә түгел, үзләренен утарларына чакыра. Жәйнен матур чагында ял итеп китәрсез, ди.

Мин дашмәдем, әнием исә сүзен дәвам итеп:

— Без әтиен белән бу эшне бик мәгъкуль күрдек, — диде. — Синең үпкәләрен таза түгел, сиңа авыл жирендә ял итү бик файдалы булачак, кызым.

— Анысы шулай да бит, — дидем мин аптырабрак, — тик вакытымы соң хәзер?

— Нигә, иртәрәк дисеңме?

— Юк, алай димим... Сугыш вакыты бит, андый ерак жиргә бару куркыныч булмас микән?..

— Аллага тапшырырга туры килә инде, кызым, Абыең әйтә, безнең якларда хәзер тынычлык, ди. Ходай язмаган эш булмас, тәвәккәлләргә кирәктер, ахрысы...

— Белмим шул, әни, — дидем мин борчылуымны яшермичә. — Нигәдер күңелем тартмый.

— Я, я, киргә юрама әле, — диде әнием ачуланыбрак. — Синең өчен тырышабыз, сиңа саф һава, яхшы тәрбия кирәк. Дәү әтиләрнең утарын беләсен ич, аның кебек жиргә кеше акча түләп тә бара.

Әйе, беләм, бик яхшы беләм мин дәү әтиләрнең утарын. Гажәеп матур жирдә утыра ул ялгыз утар. Бер йөз адымда гына чокыр төбенән бик саф, бик йөгерең инеш агып ята, каршыда гына, каплап куйган казан сыман, бөдрә эрәмәлек каплаган йомры тау тора, инеш үрендә, бер-ике чакрым китсәң, зур калын урман башлана, инешнең бу ягында исә, чокырны менгәч тә, чирәм яткан тип-тигез ялан башланып китә... Тау итәгендә куге чиялек, урманда каку, балтырган, цикләвек, ә чирәмлектә яфрак асты саен кызарып, пешеп яткан жир жиләге... Юньләп жыйган кеше дә юк, ичмасам! Инде чәчәкләр дисәң, чәчәкләрнең ниңдиләре генә юк монда!.. Тик мин күбесенең исемнәрен генә белмим.

Бу утарны минем дәү әти, әниемнең әтисе, Сембернең ахун хәзрәте, әллә бөлгән, әллә күчеп киткән бер байдан кайчандыр сатып алган булган. Шуңа күрә аны хәзер Ахун утары дип йөртәләр. Ләкин бабай үзе дә һәм уллары да шөһәрдә торгач, монда, бу утарда, хужалык эшләре белән чынлап шөгыльләнмәгәннәр. Игенне бик аз иккәннәр, берәз мал асраганнар, умарта тотканнар һәм күп итеп (сатар өчен) печән чаптырганнар. Асылда кечкенә утар аларның жәйләрен бала-чагалары белән кайтып, ял итә торган дача сыман урыннары булган. Дәү әтием үзе умарта карарга һәм үлән-чәчәкләр жыеп киптерергә яраткан... «Тәңрененң шушы шифалы ганимәтләре өчен генә асрыйм мин бу утарны», ди икән ул.

Инде менә Қасыйм абый безне шунда алып китмәкче була. Бармаган жиребез түгел. Рәхәтләнеп, жәелеп дигәндәй, безнең анда ял иткән чакларыбыз булгалады. ... Бик яраткан идем мин ул ерактагы утарның инешен, шау чәчәктәге яланнарын... Башка вакыт булса, мин куана-куана барырга риза булып идем. Әнием дә хаклы, минем сәләмәтлегем өчен ичшиксез файдалы булачак анда. ...Әмма хәзер минем Қазаннан бер жиргә дә чыгып китәсем килми. Қазан тота мине, Қазан жибәрми. Китсәм, үкенечкә булып кебек, гомерлек үкенечкә!.. Күне-

лемдә сүнөп бетмәгән өметем бар — шул кадрле миңа, шуны саклай-сым килә!.. Ләкин китмәс өчен нинди генә сылтау табарга? Юк бит ул, юк! Инде сәбәбен әйтмичә генә, балаларча киреләнөп, юк, бармыйм, дисәм, бу әти-әниемне, бигрәк тә Касыйм абыйны бик гажәпләндерәчәк, нигә, ни өчен дип сорашу китәчәк, хәтта әле миңа карата тәгаен бер шик тә тудырачак. (Әнием исә барырга теләмәмәннән асыл сәбәбен бик тиз сизеп алачак.) Нишләргә соң инде, нишләргә?.. Бик чәтерекле бит әле минем хәлем, ни уйларга, ни әйтергә дә белмим...

Ә кичке чәй янында Касыйм абый үзе инде ул хакта сүз башлады: — Әниң әйткәндер, Гөлөндәм, миң бит сезне алып китәргә дип килдем. Үзәбезнең утарга... Аның хәзер бик хозур чагы, рәхәтләнөп бер ял итеп китәрсез, ийе!..

— Рәхмәт инде, Касыйм абый! — дидем мин, җавапсыз калмас өчен генә.

— Менә бик әйбәт... Берсекөнгә юлга чыгарбыз, холай кушса!

— Шулай ук бик тизмени?..

— Ә нигә сузарга? Кунак булдым инде, Казаныгызны күрдәм... Печән өсте дә житә. Миңа утарга кайтырга кирәк, чибәрем!..

— Ә соң анда... утарда куркыныч түгелме? Ялгыз урын... Шомлы хәбәрләр йери...

— Син, Гөлөндәм, бер дә борчылма! — диде Касыйм абый тиз генә. — Безнең ул якларда, шөкер, хәзергә тыныч әле. Шәһәрдән ерак, олы юллардан читтә, безгә сугылган кеше дә юк. Аннары безнең утар кечкенә бит, бояр именнәсе түгел. Ә боярларны талап бетерделәр инде... безгә, аллага шөкер, кагылучы да булмады.

Мин дөшмәдем — бу хакта мин ни беләм дә ни әйтә алам?! Касыйм абый минем икеләнүемне тәмам сындырырга ашыгып:

— Әле мин сиңа, Гөлөндәм, иң кирәген әйтмәгәнмен икән, — диде. — Дәү әтиң синнең авырганыңны ишеткәч, бик хафа булды. Сезне алып кайтырга да ул кушып жибәрде. Туташыбызга хәзер саф һава, таза аш, кымыз кирәк булып, диде. Утардагы кешебезгә бер бия дә бәйләргә кушты... Әнә ничек кайгыра синнең өчен дәү әтиң, сылуым!..

— Әйе, — диде әтием дә, — кайнатай Гөлөндәмне үз баласыннан да якынрак күрә шул... Аның сүзен тыңламау зур сансызлык булып иде... Менә мин дә шуны уйлап, хәвефле чак булса да, каршы килмәдем. Барырга кирәк, кызым, дәү әтиңнең фатихасын алырга кирәк.

Я, моннан соң мин, юк, бармыйм, дип ничек әйтә алам? Дәү әтием үзе кушкан бит!.. Ә мин аның минем өчен хафалануына да, алып кайтырга кушуына да ышанам. Дөрөс, дәү әтием — карт хәзрәтнең оныклары аз түгел иде, ләкин алар барысы да аның янында диярлек, ә мин бер үзем читтә, еракта, шуңадыр инде ул мине аеруча бер жылылык, күңел нечкәлегә белән ярата торган иде. Бик кечкенә чагымда ук инде әнием мине Сембергә, дәү әтиләремә еш кына алып кайта булган. Әле дә хәтеремдә: дәү әтием мине тегенә утыртып, ак сакалы белән муеныңны кытмыклай-кытмыклай, колагыма әкрән генә нидер көйли иде, ә ял итәргә ятса, гел генә кочагына алып ята торган иде. «Бәбкәчемнең исен яратам шул», дип әйтә икән... Инде буй үсеп, кыз булып житкәч тә ул миңа һәр вакытта бик йомшак, бик игътибарлы булды. Минем киләчәк язмышым өчен эчкә бер уйланы, борчылу сизә идем мин аңарда... Ул үзе дә миңа: «Ике догамның берсендә, кызым, синнең исеменнә алла каршында яд итмичә калмыйм», дип еш кына әйткәли иде.

Менә ни өчен Касыйм абыйдан «дәү әтиң кушты» дигәнне ишеткәч, мин инде каршы бер сүз дә әйтә алмадым. Дөрөсрәге, намусым мине карышмаска мәжбүр итте. Ә өметемне мин, өметемне, каягына барсам да саклаячакмын. Аннары без бик озакка китмибез ич, ике-өч атнадан, исән булсак, борылып та кайтырбыз. Барыбер шәһәр халкы-

ның да таралып торган чагы — энэ шулай юатырга тырыштым мин үземне... Тик соңрак энием алдында бер шарт куйдым: Сабира да барсын, Сабира барса ғына барам, дидем.

Энием гажәпләнгән булып:

— Бусы тагын ни? — диде. — Чәчләрегез бәйләнмәгәндер ич!

— Ә мин анда ялгыз башым нишләргән?

— Без бар ич, тагын кем кирәк сиңа?

— Миңа иптәш кирәк. Иптәшсез мин бер кая чыга да, йөри дә алмаячакмын...

— Ярый, юк өчен хәсрәткә тарма! — диде энием, мине тынычландырып. — Сабираны үзәбездән калдырмайбыз.

Шул ук кичне мин, Сабираны куандырырга теләп, аның үзенә дә әйттем.

— Беләм, — диде Сабира исе китмичә генә.

— Каян беләсен?

— Апа миңа өченче көн үк әйтеп куйды.

— Өченче көн үк!.. Ә ник син аны миңа әйтмәдең?

— Эниңнән узып әйтергә тагын! — диде Сабира кырыс кына. —

Апа болай да миннән бик шикләнә!

— Шикләнә?! Ни диеп?

— Сүз йөртмәсен диептер инде. Сизә бит ул безнең араны.

— Әллә сораганы да бармы?

— Юк, сораганы юк. Апа хәйләкәр ул, сынап кына йөри.

Аңлыым инде, аңлыым... Энием миңа да ышанып бетми, Сабирадан да шикләнә. Утарга алып китүендә берәр сере бардыр әле, кымыз эчеп, ял итәр өчен генә булмас!.. Мин авыр ғына сулап куйдым.

— Менә китәргә туры килә инде... Дәү этием чакырткан. Ярый әле, син дә барасың.

— Әйе, беләм.

— Син барысын да беләсен... Тик... мин сүземне әйтеп бетермәдем.

— Нәрсә «тик»?

— Я, ярар инде!

— Юк, юк, әйтеп бетер, — диде Сабира бәйләнә калып. — Нәрсә ул «тик»?

Бик уңайсыз иде миңа, шулай да әйтмәс жиремнән әйттем:

— Тик «аның» ғына кайда икәннән белмәдең.

— Үзең гаепле, — диде Сабира кычкыра биреп. — Миңа ихтыяр куйган булсаң, мин аны сиңа жир астыннан табып китергән булыр идем, беләсенме?

— Чү, шаулама! — дидем мин сискәнәп. — Житәр, сөйләмик ул хакта.

Сабира тиз генә мине иңбашымнан кочаклап алды:

— Жаным, бәгырем! Иркә туташым! Син бердә кайгырма!.. Ул үзе сине эзләп килер, бер айдан, ике айдан, әмма барыбер эзләп килер!.. Менә әйтте диярсен! Син-кошчыкны оныта аламы соң ул?!

Шунда ук бугазыма төер килеп тыгылды — мин йөземне тизрәк читкә бордым. Тынычлана төшкәч кенә:

— Ярый, куйык аны... Безгә эзерләнәргә дә кирәк бит әле, — дидем, аннары жанланьрга тырышып дөвам иттем: — Беләсенме, дәү этиләрнен утары шундый матур жирдә, каршыда ғына тау, чиялек, кечкенә генә инеш...

— Беләм, жаным, беләм! — диде Сабира, чын-чынылап куангандай. — Китәбез, ходай кушса!.. Казанны жир йотмас әле... Жәйнен шушундый хозур чагында, син әйткән инеш буйларында ял итеп, күнел ачып, шәкертләр әйтмешли, бер сәрхүш булып кайтырбыз, ичмасам! Тик син борчылма, жаным, борчылма!

— Мин... борчылмыйм...

— Менә бик әйбәт!.. Шулай кирәк... Я, нәрсәләреннә алмакчы буласың?

Чынлап та, нәрсәләр генә алым икән соң?.. Күп аласым килми: берничә ситсы күлмәк, жакет, жәйге жилән, жиңел туфлиләр — утарда йөрер өчен шулар, минемчә, бик житкән. Хәрхәлдә, затлы күлмәкләремнән берсен дә алмыйм — минем анда кыз багар өчен килүчеләргә күренәсем юк әле. Ләкин Сабира бер яхшысын да алырга куша: «Белмәсән, шәһәрдән кунаклар килүе бар, шул чакта ни киярсен?» ди. Ярый алайса, дидем дә, тагын бер модныйрак тегелгән ефәк күлмәгемнә дә алырга булдым. (Соңыннан әнием, минем әйберләренә тикшереп, бер дә канәгать булмыйча, тагын берничә затлы күлмәк, шуның өстенә энжеле калфагым белән зиннәтле тагар нәрсәләренә дә алырга кушты. Утарда аларның нигә кирәге бар? — дигәч, анысын мин үзем беләм, син әйткәннә тыңла, дип кенә җавап бирде. Бик гажәп иде бу да! Мин ни уйларга да белмәдем.)

...Икенче көнне инде без торганы жыену, әзерләнү мәшәкәте белән генә уздырдык. Әнием иртән иртүк зур мичне ягып, пешеренергә тотынды. Татарның гадәте, юлга чыга башласа, хажга жыенгандай, әллә ни кадәр азык-төлек әзерли. Өч тавык кына суеп кыздырдылар. Сарык ите белән бозау ите дә куырылды. Берничә таба вак бөлешләр. Шуның өстенә тагын күпме камыр ашлары!.. Әкәмәт инде!.. Тик шуны әйтергә кирәк, без утарга атларда баракакбыз икән. Чөнки утар Иделдән шактый еракта — пароход белән китсәң дә, Сембергә житеп, аннан барыбер атларда барырга туры киләчәк. (Әлек без гел шулай Сембер аша йөри идек.) Ләкин Қасыйм абый әйтә, пароходларга хәзер ышаныч юк, ди, хәрбиләр басып алып бетерделәр, ди. Шуна күрә атлар яллап, туп-туры Қазанның үзеннән бару тынычрак булчак, ди... Ә бу ике көнлек юл икән. Пешергән-төшергән азыкларны бәлки ашап та бетерербез әле.

Әтием белән Қасыйм абый бөтен әзерләгән нәрсәләренә — киём-салымнарны, юлда ашыйсы, анда баргач тотасы азык-төлекләренә, кәрзин-әржәләргә тутырып, баулар белән кат-кат урап, бәйләп, зал уртасына куйдылар. Қичкырын ғына Сабира белән без икәү мунча ягып уздырдык. Башта әтием белән әнием, аннары Қасыйм абый кереп чыкты. Иң ахырдан ғына жылы мунчада без — ике кыз — әйбәтләп юындык. Шулар эшләр белән жәйге озын көн үтеп тә китте.

Ә иртәгесен сәгать алтыда ук безнең капка төбенә пар атлар жиккән ике тарантас килеп туктады. Аларның берсен әтием, икенчесен Қасыйм абый яллаган. Хужалары татарлар, олы ғына яшьтөгә ағайлар, әтиемнән танышлары икән.

Алар килгәндә без инде иртәнгә чәйнә эчеп өлгергән идек. Озак кымшанмыйча ғына киенештек-ниттек тә утырышып бер дога кылдык. Аннары ирләр кәрзин-төеннәрен чыгарып, тарантасларга әйбәтләп урнаштырдылар. Беренче атка әнием белән Қасыйм абый, икенчесенә Сабира белән мин илләп кенә утырдык. (Ярый әле, тарантаслары рессорлы, югыйсә, рессорсыз тарантас таш юлда бик яман сикертә ул...) Ниһаять, ағайлар да, жилән чабуларын жыештырып, кузлаларына менеп утырдылар. Әтием безгә: «Хәерле сәгатьтә!» диеп, ялгызы капка төбәндә басып калды.

Атлар кузгалып тыкрыктан таш урамга борылгач, тигез генә бәргән тояк тавышлары белән тып-тын күл буен янгыратып, жиңел генә юырттырып та киттеләр... Мәскәүский чатына да килеп життек, ләкин бу тирәдә дә тынлык һәм бушлык иде. Иртән иртүк ачыла торган чәйханәләр, хәрчәүниләр барысы да ябык. Ә зур магазиннар һәм складлар янында мылтыклы хәрби сакчылар тора. Жәйге иртәдә шәһәрнең бу кадәр буш булуы бик сәер иде — гүя ул тынын чыгармыйча нидер көтә кебек.

...Дамбаны да уздык, Бишбалтаны да үттек, инде менә Үсиягә дә килеп життек. Безне моннан аргы якка, Югары Осланга атлар, арбалар ташучы «Волгарь» дигән пароход чыгарырга тиеш. Шуннан соң тау, яклап безнең озын юлыбыз башланачак.

Яр башында туктап торабыз. «Волгарь»ның теге яктан чыкканын көтөбез... Иделне минем быел беренче мәртәбә күрүем әле. Һәркемгә дә шулай микән, әмма минем үземә Иделнең гажәеп бер тәэсире бар. Аның ярына килеп баскач та дөнья ничектер бердән кинәеп, яктырып киткәндәй була. Хыял шунда ук аның куәтле, сабыр агымына ияреп, әллә кайларга — еракларга китеп бара... Тарта, бик тарта Идел үзенә!.. Дәшә, чакыра!.. Шуңадыр инде ел саен Идел буйлап кая да булса барып кайтмыйча жан һич тә түзә алмый.

...Салмак кына ишелеп аккан мөһабәт елгага карап, шулай онытылып утырган чагымда Сабира кисәк кенә минем янтыгыма китереп төртте. Мин хәтта сискәнеп киттем.

— Туташ, карале! Артыңа кара! — диде ул кабаланып.

Мин аның бу кыланышына гажәпләнебрәк, борылып карадым. Артыбызда гына авыл агайлары утырган берничә арба тора. Искитәрлек берни дә күрмим.

— Я, нәрсә бар соң? — дим.

— Ә син иң артка кара, яңа гына бер пар ат килеп туктады, шуңа кара!

— Я, шуннан?

— Күрмисеңмени? — диде Сабира өгәләнеп. — Анда утырган егетләрнен берсе Салих абый ич!

Иа рабби!.. Берьюлы хәлсезләнеп киткәндәй булдым, кинәт тавышым югалды. Көчкә генә әйтә алдым:

— Булмас ла!..

— Күзенә ак төшмәе әллә, гарип! — дип тирги Сабира мине. — Шул инде, Салих абый, нәкъ үзе, эшләпәдән!

Юк, күзләремә ак төшмәде төшүен, әмма яшь пәрдәсе жәелеп өлгерде. Шулай да мин аны күрдем, күрдем... Әйе, тарантас кырыенда утырганы, эшләпә кигәне Салих шул, Салих! Иа хода, ничек туры китерден, ничек итеп юлларыма китереп чыгардың син аны?!

Ә Сабира, тиле, кулларын чәбәкләп, сикергәләнергә тотынды.

— Ул да безне күрдә! Күрдә, күрдә... Әнә, тарантасыннан төшөп, безгә таба килә!

Мин, тиз генә борылып, нелеп, күзләремне сөртөргә ашыктым. Селкенеңгә дә куркам үзем... Ул килеп житте. Ул дәште, әкрен генә дәште:

— Гөләндәм!.. Гөләндәм... син?!

Мин аңа таба борылдым һәм... башымны гына кактым — авыз ачарга көчем житмәде. Ә ул миңа карый, керфек тә какмыйча йотылып, сөенеп, гажәпләнеп карый, мин дә бу күксел-зәңгәр күзләрнен сихеренә эләккәндәй карыйм, карыйм, ә сүз юк, сүз чыкмый, икебез дә телгә килә алмыйбыз. Белмим, күпмегә сузылгандыр бу сүзсез онытылып югалып тору, әмма кыбырсынып утырган Сабира ахырда түзмәде, зур бер нәрсәне хәбәр иткәндәй кычкырып:

— Ә без сезне таныдык, Салих абый! — диде.

Салих уянып киткәндәй булды, таркау гына елмаеп:

— Мин дә сезне таныдым, — диде. — Менә Гөләндәм борылып карау белән танып алдым.

— Ә мин бит сезне алданрак күрдем, сез мине күрмәдегезмени?

— Мин икегезне дә берьюлы күрдем, — диде Салих уңайсызланып, рақ, аннары миңа карап сорады: — Нинди сәфәр бу, кая барасыз?

— Без утарга китеп барабыз, — дидем мин телгә килеп.

— Нинди утарга?

— Дәү этиләрем утарына.



- Еракмы ул?
- Ерак диләр.
- Үзегез генәме?
- Юк, әнием дә... Безне Касыйм абыебыз алып бара.
- Шулаймыни? Кайда соң алар?

Мин бер арба аша алда торган тарантасны күрсәттем. Әнием белән Касыйм абый безне, билгеле, күрмиләр иде. Шулай да Салих, үзе барып, алар белән күреште. Әнием, аны күргәч, бик аптырап киткәндер инде, ләкин ничек тә сиздермәскә тырышкандыр. Моннан караганда, иске танышларча дустанә-ачык кына сөйләштеләр кебек.

Шул арада бу якка килеп туктаган «Волгарь»дан ярга кешеләр, атлар чыга башладылар. Салих та, янадан безнең янга тиз генә әйләнеп килде дә, әйтеп калырга ашыккандай:

— Гөләндәм, мин сезне күрүемә искиткеч шатмын, сезнең сау-сәләмәт булуыгызга шатмын, гомумән бүгенге унышлы юлга чыгуыма әйтеп бетергесез шатмын! — диде.

Сөөнечемнән тәмам балкып:

— Ә сез кая китеп барасыз соң? — дип сорадым мин.

— Без — Буага, Гөләндәм!

— Иптәшләрәң кемнәр?

— Фәйзи белән Мансур. Сез аларны беләсез...

— Әйе, беләм. Буага ни өчен?

— Кайбер йомышлар белән. Былтыр бит мин анда татар һәм чуваш хорлары оештырган идем... Шулар таркалмаган булса, бер-ике концерт бирергә дә исәбебез бар... Ярый, Гөләндәм, без әле сөйләшербез, юлларыбыз Буага чаклы бергә икән.

— Әлбәттә! — дидем мин жинел генә ышанып.

Ул иптәшләре янына китте. Алдагы арбалар кузгалып, паром басма-сына төшә башладылар. Без дә кузгалдык, безнең арттан — башкалар да... Агайлар атларын, башларынан тотып, тыя-тыя гына төшерделәр. Ниһаять, дөбөрдәшәп кереп, урнашып беттек... Тыгызлык, күчәрләр күчәргә тиеп тора, печән, сбруй, тир исе аңкый, ә шулай да бик күнелле бу атлар, арбалар арасында. Атлар үзләре дә бер-берсенә бик якын торганга күрә, әзрәк тынычсызланалар, колакларын уйнаткалылар, такта идәнне тырнап пошкырынып та куялар. Әлләерактагы яшел тауларны күрү, йөрәкләре шулай жилкенәме аларның?! Менә пароход, каршыдагы Ослан тауларына: «Көтегез... көт... көт!..» дип дашкәндәй, берничә тапкыр өзеп-өзеп кычкыртты да, каты су агымын ерып, авыр-салмак кына кузгалып та китте.

Һәм... кирәк бит, ходаем! Ярдан аерылып китәргә дә өлгөрмәдек, Салих тарантасындагы өч егет «Сәфәр» көен уйнап кына жибермәсен-нәрме?! Берсендә скрипка, берсендә мандолина, ә Салих кулында кечкенә генә тальян гармун... Мин әле аның гармун уйнавын беренче мәртәбә ишетәм... Әмма шундый өздәрәп уйныйлар, шундый өздәрәп уйныйлар, йа рабби, тынлап түзәрлек кенә дә түгел! Әллә нәрсә бу — сихер, тылсым — әллә нәрсә бу! Житмәсә, үзөбезнең Идел өстендә! Паромдагы бөтен кеше — татары, чувашы, русы — тып-тын калдылар (музыка ул кайчагында кешене шулай телсез дә итә), тик йөзләре яктырып, күзләрендә шатлыклы дәрт кенә кабынды. Ә Касыйм абый инде түзмәде — арбалар өстеннән күчә-күчә, егетләрнең янына ук барып утырды. Ана, Сембер кешесенә, скрипка-гармунда сиптереп уйнаган татар көйләре аеруча тансык булырга тиеш, билгеле. Сабира да мине тәмам азаплап бетерде. Билемнән каты итеп кысып ала да, колагыма кайнар пышылдап: «Син нинди бәхетле, Гөләндәм!» ди миңа. Аңлыйм инде, аңлыйм аның ни әйтәргә теләгән, тик менә бу хәтле каты итеп кысмасын иде. Мин бит болай да өзеләргә генә торам... Ә егетләр «Сәфәр»дән соң «Алтын-көмеш»не уйнап жиберделәр, аның артыннан



«Алмагачлары»н... Шулай итеп Осланга чыгып житкәнебезне сизми дә калдык.

Паромнан исән-сау ярга чыктык, бераз урам буйлап бардык, аннары борылып, шактый озын, текә юлдан Ослан тавына менә башладык. Ат тотучылар жәяү атлайлар. Егетләр дә тарантасларыннан төште. Сабир миңа да: «Әйдә, төшик!» дигән иде дә, мин инде кыймадым, чөнки шул арада Қасыйм абый да, төшөп, егетләр янына килде. Алар юлдан аз ғына читтәрәк, ләкин безгә якын ғына атлап баралар. Сөйләшкәннәре ишетелеп тора. Қасыйм абый, килеп житүе белән, тегеләрне кыстый башлады:

— Егетләр, Салих әфәнде, әйдәгез безнең утарга!.. Бер-ике көн кунак булып китәрсез. Чынлап әйтәм, бик хозур жир, үкенмәссез!

Қасыйм абыйның бу чакыруы минем игътибарымны шунда ук бик нык биләп алды. Ашыгып, дулкынланып диярлек уйлым: үз теләге белән генә чакырамы ул, әллә әнием белән сөйләшөп тәме?.. Мөмкин эшме бу?.. Ә Салих... Салих ни дияр?.. Ләкин ул ашыкмый, башын иеп, бераз уйланып баргач кына әйтеп куйды:

— Рәхмәт, кем... Қасыйм абый, рәхмәт!..

— Салих әфәнде, мин бит ихлас күнелдән, ышанасызмы?

— Ышанабыз, Қасыйм абый!..

Ләкин шуңардан башка бер сүз дә әйтмәде Салих... Ә мин борчылуымнан ни эшләргә дә белмим: ниңә ул риза түгел, ниңә форсаттан файдаланмый, моның кебек уңай жайның чыгуына мен тапкыр шөкер генә итәсе бит!.. Минем хакка эшләргә тиеш ич ул моны, минем хакка!.. Шушы юл өстендә генә очрашып, бер генә мәртәбә сөйләшә дә алмыйча, тиздән аерылышып та китсәк, бу бит... бу бит гомерлек үкенечкә булачак! Ул шуны аңлайдыр лабаса!.. Хәер, мин, тиле, бик ашыгып борчылам түгелме соң?! Бәлки әле аның иптәшләре белән сөйләшсә бардыр, бәлки Қасыйм абыйдан ишетүгә риза булуны килештермәгәндер — кешедә әдәп һәм горурлык дигән нәрсә дә бар бит. Аннары саклык йөзеннән дә ул бераз сабыр итәргә тиеш түгелмени?!

Тауны да менеп життек. Қасыйм абый үз тарантасына китәр алдыннан егетләргә тагын әйтте:

— Уйлагыз әле, егетләр!.. Дөнъясын дер селкетик әле бер, валлаһи!.. Безнең анда бик тыныч, бик аулак, шәп булачак, искиткеч!.. Ә Буага өлгерерсез, Буа беркая да качмас!

Егетләр елмашып башларын ғына селектеләр, ләкин кайтарып бер сүз дә әйтмәделәр. Қасыйм абый киткәч, Салих, безнең тарантас янына килеп, янәшә бара башлады. Сабира аңардан шунда ук:

— Я, Салих абый, утарга барасызмы? — дип сорайды.

— Белмим шул, — диде Салих елмаеп кына.

— Ник белмисез?..

— Сездән чакыру ишеткән юк бит әле.

— Пәрәмәч, — диде Сабира исе китеп. — Утар хужасы үзе дәшөп торганда сезгә тагын нинди чакыру кирәк?

— Хужаныкы ғына житми безгә. Сездең, менә Гөләндәм туташның да сүзен ишетәсе килә, — диде Салих, күзләрен миңа хәйләкәр генә сиреп.

Мин комачтай кызарып киттем бугай, ә Сабира тәкәтьсез шаркылдап көлеп жибәрде.

— Әй-яй бу Салих абыйны!.. Юкәдә икән лабаса цикләвек!.. Я, әйт үзенә, жаным, әйт инде! — диде ул, минем кабыргама төртеп.

Болай төртеп, кыстап торганда әйтүләре бер дә жиңел түгел, әмма әйтмиңә кала аламын соң инде мин?! Ичшиксез белергә тиеш ул минем күңелемдәге бердәнбер теләкне! Оялыбрак булса да:

— Абыйның чакыруына мин дә кушылам, — дидем, ниһаять.

Сабира шунда ук элөп алды:

— Ишеттегезме, туташ-әфәнде ни диде? Абыйның чакыруына мин дә кушылам, янәсә!.. Ә дәрәсән генә айткәндә, туташ сезнең баруыгызны абыйсына караганда да ныграк тели, чәчрәп китим менә!

Салих та, бөгелә биреп, рәхәтләнеп көлеп жибәрде. Ә минем Сабираны тарантастан бөтенләй төртеп төшерәсем килде.

— Я, барасызмы инде? — диде телгә беткән кызы.

Салих көлүеннән туктады.

— Рәхмәт, кызлар! — диде. — Сезнең арттан мин утарга гына түгел, Сембернең үзенә дә, кирәксә Себергә дә барыр идем. Ләкин... — ул ни гәдер әйтеп бетермәде.

— Нәрсә тагын ул «ләкин»!..

Салих авыр гына сулап куйды.

— Дөнъяның «ләкин»нәре күп, Сабира туташ! — Аннары миңа карап, әкрән генә дәште: — Гөлөндәм, сез кичерегез, мин бу хакта сезгә әйтермен әле... Ә хәзер иптәшләрем янына барырга вакыт, әнә Мәликә апа да артына борылып карады. Бу бит әле озын юлның башы гына...

Алдагы пар ат юрттырып китеп бара иде инде. Безнең агай да, дилбегәсен кагып, атларын юрттыра башлады. Салих, туктап, үзенә тарантасын көтеп алды да иптәшләре янына сикереп менеп утырды. Сабира аның артынан кычкырып калды:

— Салих абый, жаным, тагын уйнарсыз бит?!

Салих, елмаеп, аңа кулын изәде.

— Алай бәйләнчек булырга ярамый инде, — дидем мин эзрәк шелтә белдереп.

— Син дә! — дип куйды Сабира кырыс кына. — Тарантасыңда утырып калырсың әле, бик чытыкланып маташсаң... Буаларына аерылып китәрләр дә барырлар, менәтерә!

Чынлап та!.. Безгә сөйләшәргә, аңлашырга кирәк ләбаса!.. Ни уйлый ул, нишләмәкче була?.. Шулай тарантас кырыеннан аны-моны сөйләнгәләп барыр-барыр да үз юлы белән аерылып китәр микәнни?! Юк, ышанмыйм әле мин моңа, ышанмыйм! Сабира юкка гына мине куркытмасын!..

Арттагы тарантаста егетләр яңадан дәртле генә уйнап жибәрделәр. Музыка тавышын ишетүгә, Касыйм абыйлар да атларын әкрәнәйтә төште. Без дә салмак кына юрттырып, тибрәнеп кенә барабыз.

Башта егетләр бер-ике кыска көй уйнадылар, аннары «Бөдрә тал», «Салкын чигмә» кебек озырак көйләргә күчтеләр... Скрипка, гармун, мандолина... Минем әллә көләсем, әллә елыйсым килә — үзем дә белмим. Әйләнә-юньдәге ялан-кырлар да күзләремә әллә ничек, бер ямь-яшел яктырып, бер кара-кучкылланып киткәндәй күренә — әйтерсен, аларның да «кәефләре» музыкага ияреп, ирексездән шулай үзгәрәп тора! Юк, чынлап та, адәм йөрәгеннән табигатьнең тиңсез аваз-өңнәренә аз генә булса да охшап чыккан бу музыканы үләннәр, чәчәкләр, бөжәкләр дә бәлки ишетә торгандыр?! Без барыбыз да бер туфрактан яралганбыз ич!.. Жир барыбызга да бер газиз ана!.. Минем тын гына сулап яткан жиргә нәни аякларым белән йомшак кына басасым килә, жылы күкрәгенә капланып, битемне үлән-чәчәкләренә ышкыйсым килә. Әй, миһербанлы жир, бәхет бир миңа, бәхет! — диясем килә... Яки жылы-йомшак куеныңа ал да гөл-чәчәкләреннән берсе итеп яшәт миңе! — диясем килә. Юк, әллә ни бу, әллә ни. Юк, музыка белән бу хәтле үк сихер-ләнәргә ярамый, нич тә ярамый!..

...Күпмедер уйнагач, алар тындылар. Менә бик әйбәт булды. Шунда ук күктә тибрәнгән тургай тавышы да ишетелде. Сузып-сузып, өзеп-өзеп кенә жырын жиргә чәчә ул... Жанга тынычлык инде. Рәхәт, тал-гын, моңсу тынычлык!..

Инде қояш та төшлеккә житеп бара. Көн дә бик эсселәнде. Атларның эшлияләре астыннан ак күбекләр дә чыкты. Атлаганда эчләре

белән сулуйлар, мәхлуклар!.. Безгә дә жиңел түгел, эсседән, гел утырып барудан арий-йончый башладык, Касыйм абый, көн кызуында берәр авылга кереп, ялга туктарбыз дигән иде. Қайчан гына шул авылга житәрбез икән? Ә юл озын, үрләр менә, үрләр төшә, ләкин очы һаман күренми әле...

Бер сай чокырны чыкканда, Салихлар тарантасы безне узып китте. Шул чакта Салих миңа чәчәк ташлап узды. Мин чәчәкне тотып алдым. Озын гына сабаклы зәңгәр чәчәк. Нәфис кенә хуш исе дә бар. Ни өчен ташлады икән, ни әйтмәкче булды икән ул миңа? Хәер, әллә нәрсәсе юктыр әле, шаярып кына ташлагандыр!..

Тагын күпмедер баргач, алдыбызда ак чиркәүле зур гына бер урыс авылы күренде. Сөзәк кенә тау итәгендә, бормаланып аккан ниндидер елгагыч буенда алма бакчаларына күмелеп утыра. Таза, матур авылга охшаган.

Алдагы атлар туктады. Касыйм абый, тарантастан төшөп, Салихлар янына килде.

— Егетләр, — диде ул аларга, — без шушы авылда ялга туктамакчы булабыз. Сөз ни уйлыйсыз?

Егетләр, аптырап калгандай, берәз дәшми тордылар. Әле бит Иделне чыкканда гына абыем бик дәртләнеп үзләрен кунакка да чакырган иде. Ә хәзер... ни уйлайсыз, имеш!.. Минем дә моңа бик кәефем кырылды. Мөгаен, бу әнием эшедер, әнием аның колагын нык кына борган, күрсен.

Ләкин Касыйм абый, хатасын үзе дә сизеп алды булса кирәк, егетләрнең жавабын да көтмичә:

— Ә нәрсә уйлап торырга! — диде. — Керәбез, вәссәлам! Атларга да ял кирәк, шулай бит, агай?

— Хак сүз, — диде Салихлар кучеры. — Атларга — бигрәк тә!

— Кузгалдык, алайса!

— Урын табылырмы соң? — дип сорады Салих, гүя сүзсез калмас өчен генә.

— Ник табылмасын... Бер ишегалдына сыймасак, ике йортка керербез. Минем знакумнар күп монда.

...Кузгалып киттек. Ә берәздән, елга аша чыгып, авыл урамына да барып кердек. Урыс авылларының күбесе шикелле үк монда да йортлар бер яклап кына утырган, шуңа күрә яшел чирәмле урамы ким дигәндә ике-өч чакрымга сузыла торгандыр. Шактый гына баргач, авыл уртасына житәрәк, Касыйм абыйларның атлары калай белән япкан таза йортның киң капкасына борилып туктады. Алар артынан без, безнең арттан Салихлар да килеп туктадылар.

Урысның ишегалды гадәттә зур булмый. Моның да ишегалды өч пар ат өчен бик тыгыз икән. Шул сәбәпле Касыйм абый, күрше йорт белән сөйләшөп, Салихларны шунда жиберде. Ә егетләрнең үзләренә ачык йөз белән:

— Түлке, егетләр, чәйне бер табында, бергәләп эчәбез, — диде. — Салих әфәнде, ишеттегезме?...

— Ишеттек! — диде Салих, артына борылмыйча гына.

Боларның барысына да минем бик игътибар итүем анлашылса кирәк. Минне иң куркытканы — Салихның берәр нәрсәгә кәефе кырылып, әйтик, безгә тагылып йөрүдән хурланып, бөтенләй ташлап китә күрмәсеннәр дигән уй иде. Горурлыгына көч килсә, аның моны эшләве бик мөмкин ич. Тотарлар да китеп барырлар... Хәер, юк, ул моны эшләмәс. Мин бар бит әле, минем хакка ул бөтенесенә дә күз йомарга тиеш, әлбәттә.

Ишегалдына кереп тарантаслардан төшүгә, безне киң итәкле озын сарафан кигән, тулы гәүдәле, ак чырайлы чибәр генә хозайка-маржа ачык йөз белән каршы алды:

— Рәхим итегез, кунаклар! — диде ул саф татарча.  
 Без бик гажәпләндек, ә хозыйка, шуны күрөп, шаркылдап бер көлдө.  
 — Нигә исегез китте?.. Мин бит татар авылында үстем, безнен атай гомере буге шунда тегермән тотты. Тик менә татарга гына чыгып булмады, — диде ул көрсенгән булып. — Әйдәгез, әйдә, рәхим итегез!  
 Ул безне өйнен бакчага караган ачык верандасына алып керде.  
 — Монда кояш төшми, жиләс, рәхәтләнөп ял итәрсөз!  
 — Рәхмәт, рәхмәт! — дидек без.  
 — Ә ятып алырга теләсәгөз, өйгә керерсөз. Көне буге тәрәзә капчакларың ябып тотабыз, чебеннөң эзе дә юк.

Верандада зур өстәл, палас салган озын гына кәңәфи, берничә таза урындык — кыскасы, ашап-эчөп утырыр өчен иркөн, күчелле урын. Сабира белән икәү азык-төлектәрне дә алып килдек. Хозыйка үзе өстәлдә торган зур ак самаварны алып, бакчага — жиргә төшөрөп куйды. Чиләк белән суын да китерөп салды. Сабира төшөп аңа булыша башлады — чырасын телде, кабызып жибәрде, моржасын бастырып куйды. Мин дә алар янына төштем. Бакча шактый зур иде, елгага таба сузылып киткән, түрө күрөнмидә. Бу тоташы белән алма бакчасы икән. Алма агачлары юан-таза, һәркайсы жәелөп үскән. Ә койма буйларында чияләр — алары да таза, биөкләр. Мондый бакчаның алма-чийсә дә бик күп була торгандыр инде. Хозыйканың үзеннән дә сорадым.

— Бакчагыз бик зур икән, жимешен кая куөп бетерәсөз?  
 — Сата торган идек, — диде хозыйка. — Безнең авылның кәсебө шул — алма-чия үстөрөп сату... Күргәнсөздөр, монда йорт саен шундый бакча.

— Ә кемгә сатасыз, шәһәргә илтөпмө?  
 — Шәһәр бездән ерак, илтүө бик мәшәкатьлө... Фрукты сатучылар, үзләре килөп, бакчаның бөтен урожаөн сатып ала торганнар иде. Агачта килөш. Аннары, жыйдырып, сортын сортка аөрып әржәлөргә төяп, пристаньга озаталар...

— Анысы яхшы булган икән.  
 — Яхшы иде дә бит, андый эшләр хәзөргә туктап тора шул әлө, — диде хозыйка сузып кына. — Былтыр да килүчеләр булмады, быел да булмас, диләр. Белмим, нишләрбез инде.

Хозыйканың зары аңлашыла — шәһәрдә сәүдә эшләрө беттө шул. Ә алмагачлар ел саен үзенекөн бирөп тора, кешеләрнөң ызгышында аларның эшө юк.

Самавар кайнап чыкканчы, без икө кулдан чәй урыны әзөрлөргә керештөк. Әниөм кәңәфигә ятып кына торды — аның, тарантаста киләкилә, билө авырта башлаган икән. Ә Қасыйм абзый, кулларын угалап, һаман әрлө-бирлө йөрөнө — күрәсөн, ашыйсы бик килгәндөр инде. Ләкин әниөм, башта агайлар эчөп алсыннар, соңыннан үзөбез иркөнлөп эчәрбез, диде. Қасыйм абый шунда ук аларны чакыра киттө.

Тиздән агайлар, капчыкларың тотып, килөп тә життеләр. Икмәкләрөн, пешкән йомыркаларын, бәрәңгеләрөн чыгардылар. Әниөм Сабирага куырган ит тә турап куярга кушты. Агайлар, ачык верандадан бакчаның хозурлыгына сокланып, күпмө файда китерүөн үзлөрөнчә исәплөп: «Безнөң татар авылларында шушы байлык юк лабаса!» дөп уфтанып, иплөп-жайлап кына ашарга-эчөргә тотындылар. Без инде боларның эшләрө бик озака сузылыр дөп курыккан идек, ләкин алай ук инсафсыз кыланмадылар. Бишөр чәшкә эчкәннән соң, күлмәк итәкләрө белән битләрөн сөртөп, амин тотып, янадан атлары янына киттеләр.

Тик менә самаварны өстөп яңартырга туры килдө. Табынны да яңабаштан әзөрлөдөк. Чакырган егетләрөбез бар ич, кунакчарак булсын дидек. Әниөм икө ягына куйган көрзиннәрдән бөтен сыйларын чыгарып, өстәлгә тездө. Қасыйм абый, һаман йөрөнөп:

— Нигә көттерөләр инде? — диде. — Сабира, әллә барып киләсөңмө?

- Эйткәнсендер ич? — диде энием тыныч кына.
- Эйттем, әле менә күчерләрен дәшкәндә дә әйтеп килдем.
- Шулай булгач?..
- Тарсыналармы шунда...

Сабира аларның сүзе беткәннен дә көтеп тормыйча:

- Тукта, абыстай исемненән үзем дәшим әле, — диде дә китеп тә барды.

Энием аны туктатмады. Риза булуы идеме бу, әллә тыелып калуымы — аныкын тиз генә белмәссең. Тыштан ул берни дә сиздерми. Әмма Салихның безгә туры килүе, минем белән очрашуы аңа ошап бетмәскә тиеш. Күпме генә үзен тыныч тотмасын, хәтәр сизгән жәнлек шикелле ниндидер бер сагаю бар аңарда — мин моны, ничек дим, күрмәсәм дә тоеп торам. Билгеле инде, бу хәл мине бик тынычсызлый иде.

Ишегалды ягыннан егетләрнең шаулашып килүләре ишетелде. Касыйм абый аларны веранда баскычында каршы алды.

- Ай-һай, егетләр, хәзрәтләр шикелле көттерергә яратасыз икән!..

— Мең кәррә гафу! — диде Салих, иелә биреп. — Юлдан соң тузаннарны кагып, кое суы белән чиратлашып юынган идек, шуңа берәз вакытыбыз китте.

- Беләм инде, музыкантлар өчен пөхтәлекне саклау фарыз гамәл!..

- Ягез, әфәнделәр, утырышыгыз, — диде энием.

Егетләрнең кулларында үз төенчәкләре дә бар иде, ләкин энием аларны чиштереп тә тормады. «Ризык болай да житәрлек, сезгә яңадан пешереп бирүче булмас, саклагыз!» — диде. Ә абыем: «Што сез, егетләр, кунакка кеше үз азыгы белән киләмени?!» дип тә өстәде. Егетләр бер-берсенә караштылар, кызарыштылар, ахырда төенчәкләрен веранда идәнненә куярга мәжбүр булдылар.

Алар өстәлнен бер ягына тезелешеп утырдылар, без — абый, энием, мин — кәнәфигә урнаштык. Сабира чәй ясарга утырды. Касыйм абый, кулларын угалап:

- Эх, бу тавыклар янына теге иблис ширбәте дә булсачы! — диде. — Әллә хозаякадан сорап карыйсы микән, аңарда «үзе куган» бардыр инде, мөгаен!

Энием анламыйча сорады:

- Анысы нәрсә тагын?

- Үзе куганмы?.. Мунчадан чыккан хәмер!

- Куй, шундый жирәнгечне эчәр идеңме әллә?

- Монда бик оста куалар аны, апам!.. Николай аракысыннан да шәбрәк була, валлаһи!..

- Юкны сөйләмә, андый үзе харам, үзе нәжес нәрсәне табынымы акын да китертмим, — диде энием катгый рәвештә.

Егетләр, ләм-мим бер сүз әйтмичә, тик кенә утырдылар. Аларга хәт-та уңайсызрак та булды түгелме икән, чөнки кыяфәтләре нигәдер житди-киеренке иде. Касыйм абый да тамагын кыргалап кына куйды.

— Мин сезне менә кәраван чәе белән сыйлыйм әле, — диде энием. Егетләрнең Биккинин дигәннәре моңа гажәпләнә калды, ахрысы, юагына иреннәрен ерып сорады:

- Кәраван чәе?! Табыламыни әле ул?

- Кайдан табылсын, искедән калганы гына... Без, олылар, бөртеп чәйсез тора алмыйбыз инде, сез яшьләргә аның бәлки әллә ни хәжәте дә юктыр...

- Безгә дә ин шәбе — кәраван чәе! — диде Салих елмаеп кына.

Шул рәвешчә сүзгә-сүз ялганып, анысын-монысын сөйләшкәләп, күнелле генә ашап-эчеп утырдык. Юл ачыктырган икән. Кунакларыбыз да баштарак кыенсынып, аннары инде бер дә тарсынмыйча ашадылар. Тик аларның Мансур дигәннәре генә бик оялчан, кыюсыз икән. Аның әле авызыннан бер сүз дә чыкканы юк, гел алдына карап, елмаеп кына



утыра. Ахырда әнием үзе аңардан: «Кем улы буласыз, әти-әниегез кем?» диг сорады. Егет нигәдер кинәт кенә кызарды, ашыкмыйча гына әйтеп бирде.

— Алай, сез Маһруй ханым Мозаффария улы буласыз икән, — диде әнием, ачылып китеп. — Беләм, бик яхшы беләм әниегезне, шәһәр-бездә бит ул танылган мөгаллимә, укымышлы хатын! Сезгә карап, үзем дә уйлаган идем, бу, мөгаен, тәрбия күргән баладыр дин... Алма ага-чыннан ерак төшми шул!..

Бу сүзләргә ишеткәч, Салих миңа мәгънәле генә итеп бер карап куйды. Мин беләм, Салих әтисез үскән, жинзәсе кулында тәрбияләнгән бала. Ихтимал, шуна күрә ул әниемнең соңгы сүзләренә игътибар да иткәндер. Әмма ләкин кимсенү, хәтер калу кебек нәрсә сизмәдем мин аның карашында — бары: «Сез дә ишетегез!» дигән кинаяле көлү генә чагылып узды, миңа калса...

Әйе, безгә әле хәзергә шулай эчтән генә уйланырга яки күз караш-ларыбыз белән генә аңлашырга туры килә. Нидер көткәч, нәрсәгәдер ышанып торгач, без үзара хәтта гади сөйләшүдән дә тыелип утыра-быз. Иа, хода, кайчан гына сон безнең үз сәгәтебез житәр?! Нәм житәр микән ул?..

Салихның мине борчыган бер ягы булса — ул да аның үзен гаять тыныч тотуы... Тыштан һич нәрсә сиздерми ул. Менә ашап-эчеп беттек, егетләр урыннарыннан тордылар, әниемә рәхмәтләрен әйтәләр, ә мин бер читтә, багана шикелле, кузгалмыйча көтеп торам. Ичмасам, берәр сүзе яки карашы белән ни дә булса сиздермәсе диг көтәм. Ләкин ул баскычтан төшкәч кенә, борылып миңа житди генә бер карап алды да тып-тыныч китеп тә барды. Шуннан теләсәң ни аңла, теләсәң ни көт!..

Алар киткәч, без Сабира белән өстәлне жыештырырга керештек. Әнием кичтән дә соң ятып, бүген дә юл килеп арганга күрә, чәйдән тор-гач та өйгә кереп, йокларга ятты. Миңа да ял итеп алырга кушты. Ка-сыйм абый да, каядыр китеп, үзенә урын тапты булса кирәк... Безнең дә эшебез бетте. Инде нишләргә? Сабира миңа шушында, кәнәфидә генә ятып торырга кушты. Әкрән генә өйгә кереп, мөндәр дә алып чыкты.

— Апа йоклай, — диде ул миңа шыпырт кына.

— Ә син кая ятасың? — диг сорадым мин аңардан.

— Мин ятмыйм әле.

— Ник?..

— Чү!.. Әвчәм бар, — диде ул серле генә итеп. — Ә син шушында гына ят, ямә!..

Шулай диде дә верандадан сак кына төшеп, ишегалдына чыгып кит-те. Ә безадан урам капкасының келәсе чыкылдап куйды. Кая китте, ни өчен китте? — хода белсен!.. Мин борчылып, сагаеп, колак салып ятам... Күпмедер вакыт узды. Тынлык. Ишегалдындагы атларның мыш-нап, авыр сулап печән күшәүләреннән башка берни дә ишетелми. Кү-рәсен, аруым бик житкәндер инде, бер мәлне үзем дә сизмәстән оеп та киткәнмен.

Ах, бу татлы йокы!.. Бакча, һава, тынлык!.. Тик менә кемдер мине иңбашымнан сак кына кат-кат селкетә. Кинәт бөтен гәүдәм белән сис-кәнеп күземне ачып жиһәрсәм, Сабира өстәмә илеп тора. Колагыма бик әкрән генә:

— Сине Салих абый көтә! — ди.

Мин шул мизгелдә үк торып утырдым.

— Көтә?.. Кайда?..

— Бакча түрөндә... Бар тизрәк!

— Әйе, әйе... Тик әнием сизмәс микән?

— Сизгә калса, үзем берәр хәйләсен табармын.



Торып бастым. Ләкин нидер житми, башым ялангач, башыма эзләп маташам.

— Мә минем яулыкны! — диде Сабира.

Яулыгын эләктереп алдым да аяк очларым белән генә верандадан төшөп киттем. Нәкъ каршыдагы сукмактан, иелә-бөгелә, кызу-кызу гына бакча түрәнә таба атладым. Ә йөрәгем тибә, тибә, сикереп төшәрдәй булып тибә.

Бакчаның түрә елга ярына чаклы ук барып житә икән. Кеше күзә һич төшмәслек аулак бер урын! Мин килеп житкәндә Салих читән буендагы миләш төбөндә тик кенә басып тора иде.

Мине күрүгә, каршыма атлап, ике кулын сузды. Мин дә ирексездән диярлек ана кулларымны суздым.

— Ник калтырыйсыз? — диде ул кулларымнан тоткач та.

— Юк, ул ни, ашыкканга күрә генә, — дидем мин, калтыравымны һич тә баса алмыйча.

— Тынычлан, бәгырем! — диде ул, шунда ук «син»гә күчеп. Шушы якын итеп әйтелгән гади генә «син» мине чынлап та тынычландыра төшкән кебек булды. — Безнең вакытыбыз бик аз, ә сөйләшер сүзләр күп, белмим, нидән башларга да, — диде ул, аз гына тынып торганнан соң. — Иң элек, синнән гафу үтенәсем килә, кадерлем! Саклый белмәдем мин сине, ә соңыннан күпме газап кичерергә туры килде шуның өчен...

— Үтте бит инде, — дидем мин әкрән генә.

— Әйе, үтте, мең шөкер! Син сау-сәләмәт!.. Әмма авырып китүенң нәтижәсе минем өчен ни булып чыкты?.. Мин сине югалттым, мин сине бер күрүдән мәхрүм ителдем — син моны үзәң дә, шаять, белә торгансыңдыр.

— Әйе, беләм.

— Бик зарыктым мин... Оч ай үтеп китте бит, оч ай!

Мин тыела алмадым, мин ана күтәрелеп карамыйча гына кыюланып айттем:

— Теләсән, элегрәк тә күрә алган булыр идән!..

— Үпкәнне аңлайм, бәгырем, акланып тормыйм, гәрчә акланыр өчен житди сәбәпләр булса да... Тик шуны гына әйтәсем килә: әтигез Әхмәт-жан абзый белән сөйләшкәннән соң минем өчен юллар тәмам киселсә дә, мин әле сезнең тирәләргә барып йөрдем. Ничек кенә булса да Сабираны очратып, анардан синең чын хәлене сорашмакчы идем... Ләкин бер килүемдә Сабира урынына Әхмәтжан абзыйның үзенә очрап куйдым бит, бәхетсезлеккә каршы! Искиткеч унайсыз, ахмак бер хәлдә калдым. Шуннан соң инде сезнең тирәгә барып йөрүдән тыелырга мәжбүр булдым. Аннары үзеннән берәр хәбәр булмасмы дип тә өметләнеп тордым... Күпме вакыт авырдың соң син, бәгырь?

— Урын өстендә — ай ярым.

— Ай ярым! — дип кабатлады ул. — Ә мин белмим... мин бөтенләй хәбәрсез!.. Ни булды соң сиңа, кадерлем?

— Үпкәм шеште...

Салих иреннәрен кысып, аз гына дәмми торды, аннары башын игән килеш әкрән генә:

— Кичер мине, бәгырь, кичер! — диде. — Мин бит бик ялгышканмын, мин әтиң сүзләрен синең дә сүзләрең дип кабул иттем. Син үзәң безнең араны өзәргә теләгәнсең дип уйладым. Аңлайсыңмы? Менә нәрсә мине шушы көнгә кадәр тыеп, борчып, газаплап килде... Димәк, бу дәрәс түгел, — минем уйлавым, шулаймы, дәрәс түгелме?..

Мин башымны кагып кына «әйе!» дидем, ә ул сулышы иркенәеп киткәндәй ашыгып дәвам итте:

— Әмма бел, бел, жаным, күрмәсәм дә, күрүдән мэхрүм булсам да, мин сине бер генә көн, бер генә сәгать тә онытып тормадым. Уемда, йөрөгөмдә гел син иден, син!.. Ишетәсеңме?!

— Ишетәм! — дидем мин пышылдап кына.

— Шәрык кичәсендә минем әйткән сүзләремне онытмадыңмы?

— Юк...

— Алайса, миңа күтәрелеп карале! — диде ул, иягемнән йомшак кына тотып. — Менә шулай... Инде тыңла, зәңгәр күзем!.. Ялгыз миләш шаһитыбыз булсын, шушы урында кабатлап әйтәм: мин сине яратам!.. Яратам, бәгырем!.. Мәжнүн шикелле гашыйк мин сиңа! Бу чын, бу хакыйкать, ышанасыңмы син?

Ни әйтим, ни дип җавап бирим?.. Минем бит анардан тилмереп көткән сүзем ич бу!..

— Ышанам! — дидем мин, күзләремне түбән төшереп.

Ул минем башымны күкрәгенә кысты. Ә йөрәге аның тибә, дөп-дөп тибә... Күпмедер вакыт шулай тик кенә торгач, ул, ниһаять, тынычланып, миңа сабыр гына әйтте:

— Инде тыңла, Гөлөндәм! Безгә тиздән аерылышырга туры киләчәк...

— Нигә, утарга бармыйсызмыни?..

— Бара алмыйбыз, Гөлөндәм!.. Буада безне көтәләр. Аннары абые-гызын чакыруы да болай гына, музыкантлар итеп кенә, ә безнең алай йөрисебез килми. Син моны аңларга тиеш!.. Әмма бу очрашу минем өчен һич көтелмәгән бер бәхет булды. Сүнөп барган өметләрем яңадан терелде, яңадан!.. (Ул, сүзен бүлөп, тирән генә бер сулап куйды.) Ә өметем минем бик зур, бик изге, әйтимме, беләсең киләме?.. Тагын кайчан очраша алырбыз, белеп кал син!.. Киләчәктә без бергә булырбыз дигән өмет белән яшим мин... Ишетәсеңме, бәгырем?.. Ник дәмһисең?..

Дәшәргә?! Ничек итеп, нинди сүзләр белән?! Мин башымны тагы да түбәнрәк ия төштем.

— Хәер, — диде ул, берәз көткәч, — бу бәлки буш хыял гынадыр... Синиң бит әле миңа «яратам» дигән сүзне әйткәнән юк... Нинди өмет ди ул?.. Әмма, әмма син яратасың бит мине, Гөлөндәм, яратасың!! Ялгышу мөмкин түгел! Шулай ич?.. Яратасың ич?!

— Белгәч, ник сорыйсыз инде? — дидем мин, үпкәли башлап.

— Иа хода! — дип куйды ул. — Шул бер сүзне әйтергә дә көчән житми ләбаса!.. Бик яшь шул әле син, кошчыгым, бик яшь!..

— Ә син картмыни?

Ул бер мәлгә тынып калды, аннары, гүя тәкәтһисездән, бөгелә-сыгыла көлә башлады. Гадәтәнчә, бик көефләнеп, рәхәтләнеп көлдә ул. Бары көлеп туйгач кына сүзен әйтә алды:

— Ах, Гөлгенәм, Гөлгенәм!.. Я, ничек инде сине сабий димәссен?! Ләкин сабий авызыннан да кайчак бик дөрес сүз чыгып куя. Әйе, мин дә карт түгел шул, яшь-яшь егет, тик шунысы бар инде — мин үз-үземә хужа кеше, бәйсез кеше, эшем өчен дә, сүзем өчен дә җавап бирә алам. Мәсәлән, мин сине, әгәр теләсәң, бүгеннән үк яучы жиһәрәп, эти-әниңнән үземә сорар идем. Ләкин сизеп торам: алар сине миңа бирмәячәкләр. Вакыты житмәгән әле. Аннары мин бит бары музыкант кына, музыкадан башка минем бүтән бернинди дә байлыгым юк. Ә алар аны байлыкка санамыйлар.

— Бәхет — байлыкта түгел, диләр ич!

— Дөрес әйтәләр, акыллым! Тик байлыкны аера белергә кирәк. Менә синиң йомшак, ягымлы тавышың, шушы сизгер бармакларың минем өчен зур байлык, һәм минем аларны бер дә ычкындырасым килми, — диде ул көлемсерәп кенә, ләкин шунда ук житдиләнеп өстәде: — Әмма сабыр итәргә туры килә, бәгырь, сабыр итәргә. Вакыты шундый, авыр, хәвефле вакыт... Сугышлар көчәеп китте. Бер яктан Қолчак,

икенче яктаң Деникин... Минем дә гаскәргә алынуым бик мөмкин. Алмасалар да, Казанда тик ятып булмас. Беләсезме, безнең артистларның күбесе фронтларга китеп бетте инде, шунда уйнап йөриләр... Хөррият һәркемгә дә бик кадерле, дустым, сакларга кирәк аны ничек тә.. Югыһса, алла сакласын...

Нәкъ шушы минутта йорт ягыннан ниндидер хәрәкәт, тавыш ишетелгән кебек булды. Әнием торып чыкмадымы икән дип, мин курка калдым. Салих та, сүзен әйтеп бетермичә, колак салып тора башлады.

— Кемдер йөри, әнием булмагае, — дидем мин тынычсызланып.

— Аз гына сабыр! — диде ул, кулымнан тотып.

— Вақыт, жаным!

— Бик тиз, кызганыч! — дип куйды ул гүя үз-үзенә, аннары ашыгып әйтте: — Моннан соң без бер-беребезне югалтырга тиеш түгел, ишетәсезме?.. Югалтмаска һәм аерылмаска! Ишетәсезме?

— Ишетәм!

— Утарда күпме торырсыз икән?

— Белмим әле. Берәр ай торырбыз, ахрысы...

— Озак!.. Мин көтәрмен... Кайткач та Сабира аша хәбәр ит. Минем торган жирем Мещанский урамда, зәңгәр мәчеттән ерак түгел, Шихан Әхмеров йортын сорасаң, һәркем әйтеп бирер... Ул минем жизнәм, онытмасынмы?

— Юк, онытмам!

— Инде миңа вақытлыча Казаннан китеп барырга туры килсә, мин апама хат калдырырмын, шул хаттан минем кайда икәнемне белерсез.

— Китмәссез әле...

— Балки китмәм дә, китсәм дә кайтырмын. Без күрешербез, Гөлгенәм! Тик... сине берәрсенә биреп кенә куймасыннар.

— Сөйлә тагын!

— Юк, мин болай шаяртып кына.

— Син үзеңне сакла!

— Иншалла!.. Син дә тазарып кайт!

— Рәхмәт! Миңа вақыт!

— Хуш, алайса, бәгырем, хуш!.. Яле, миңа бер кара!

Мин аңа күтәрелеп карадым. Ул бер генә мизгел икеләнгән шикелле булды да аннары кинәт кенә мине үзенә тартып алды. Һәм сул кулы белән күкрәгенә кысып, иелә биреп, иреннәремнән суырып та үпте. Мин карышмадым. Ул янә икенче тапкыр, мөһер салгандай, озак итеп үпте.

— Житәр! — дидем мин хәлсезләнеп.

— Кичер! — диде ул буыла төшкән тавыш белән һәм мине кочагынан җибәрде.

Бер мәлгә башым әйләнгәндәй мин чайкалып куйдым, ләкин шул секундта ук борылып китеп тә бардым. Салих, миләш агачына таянып, баскан урынында торып калды.

Ашыгып өй янына килсәм, торган кеше дә, йөргән кеше дә күренми, хәтта «саклап торучы» Сабирам да кәнафигә кырын төшеп йоклап киткән. Тик ишегалдындагы ағайлар гына атлары тирәсендә чуалалар — шуларны ишетеп курыкканбыз, күрәсез.

Ә бер сәгәттән соң без, җыенып, янадан юлга чыктык. Әүвәлгечә алдан Касыйм абый белән әнием, алар артыннан без, безнең арттан Салихларның пар аты — әйбәт кенә хәл алганнан соң җиңел генә юртырып бара. Кырлар өстендә жәйге озын көннәрдә генә була торган сүлпән, хәрәкәтсез тынлык — барысы да талчыккан, оеган, хәтта кошлар да очмый. Арттагы егетләр дә бик тын — уйнамыйлар да, көлгән-сөйләшкән тавышлары да ишетелми. Шулай кирәк. Минем дә күңеләм шушы талгын тынлык белән тулы. Миңа рәхәт, миңа тавыш та, уен да — берни дә кирәкми. Барысы да үз эчемдә минем — кояшы да, чәчәк-

ләрә дә, музыкасы да!.. Мин Салихның әйткән сүзләре турында да уйламыйм, мин әле тик аның үбүе турында гына уйлыйм. Чөнки аның үбүе минем иреннәремдә саклана, чөнки бу минем егет кеше белән беренче мәртәбә үбешүем. Беренче мәртәбә!.. Гомерең буена да онытылмыйдыр инде ул...

Менә бервакытны Салихлар пар аты безне чаптырып узып китте. Күпмедер жир узгач, сулга каерылган юл башында алар туктадылар. Безнекеләр дә туктады. Шушында аерылышабыз икән. Аерылышабыз... Алар — сулга, без — турыга. Йөрәккәем, тыныч бул, гомерлектә түгел ич!.. Егетләр, тарантасларынан төшөп, безнең белән сабуллаша башладылар. Салих иң элек әнием һәм Қасыйм абый белән сабуулашты. Аннары безнең янга килде. Башта Сабирага кулын бирде, тик иң ахырдан гына миңа сузды. Минем ана бик туры итеп, өзелеп, бирелеп карыйсым килде, әмма күз яшьләремне тыеп кала алмам дип курыктым. Ә ул, нидер көткәндәй, минем кулымны һаман жибәрмичә торды. Бары иң соңгы минутта гына мин аның пышылдап әйткән сүзен ишеттем:

— Онытма!..

Без кузгалдык. Шунда ук өч егет безнең арттан скрипка, гармун, мандолинада «Аккош маршы»н уйнап та жибәрделәр. Мин бөтен гәүдәм белән артыма борылдым. Аларның атлары кузгалмаган иде әле. Салих жиргә баскан да, кечкенә гармунын күтәрә биреп, тибрәндереп, илаһи бер дәрт белән уйный инде, әйтерсең менә күкрәгеннән безгә аккошның үзен очырмакчы була! Мин ак кульяулыгымны чыгарып ана кат-кат белгадым, аннары... киңәт кенә Сабираның алдына бөгелеп төштем.

## XII

Менә бер атна инде без утарда яшибез. Килгәч тә, утарның бөтен тирә-ягын Сабира белән икәү йөрөп чыктык. Монда дөнья гажәп иркен һәм буш — кешеләрдән буш. Иң якын мукшы авылы да моннан биш чакрымда. Халык йери торган олырак юл да бу тирәдән үтми — энә шундый бер аулак, тыныч почмакта икән безнең утарыбыз.

Һәм шушында без бары алты кеше торабыз: утарны караучы Әхмәтша абый хатыны Бәдерниса апа белән, аннары Қасыйм абый белән без. Өч хатын-кыз. Житмәсә әле, ике жирдә: Әхмәтша абыйлар — ихата эчендәгә кечкенә өйдә, ә без калай белән япкан зур өйдә торабыз. Бер уйласаң, куркыныч та инде. Явыз адәмнәргә, килеп, безне харап итеп китү ни тора?.. Ләкин аны уйламыйсың, ваемсыз гына тора бирәсең... Аннары утарны бозау чаклы ике зур эт саклай. Көндөз алар бәйдә, келәт астында яталар, тик караңгы төшкәч кенә Әхмәтша абый үзләрен бәйдән ычкындыра. Өч чакрымнан кеше якынлашканны сизәләр, ди Әхмәтша абый. Тавышлары да аларның котыңны алырлык. Шуның өстенә Қасыйм абыйның ау мылтыгы бар, кичтән шуңа патрон тыгып яткан була. Хәер, моның әллә ни ышанычы юктыр инде, чөнки мылтыкның чыны да халык арасында күп таралган, диләр.

Ләкин безнең өчен шунысы бик әйбәт — төннең хәзер иң кыска чагы. Бер яктан караңгы төшәргә өлгерми, икенче яктан әкрән генә сызылып таң да ата башлай. Ә көн яктысынан пәриләр генә түгел, төрле куркыныч уйлар да кача.

Сабира белән без икәү күп йөрбез — югыйсә, бу озын көнне кая куеп бетерәсең? Вак-төяк эшләрдән, ятып ял итүләрдән соң да әллә никадәр вакыт кала әле. (Монда гомумән вакыт дигән нәрсә бик мул һәм бик бәрәкәтле икән.) Әхмәтша абый икебезгә дә каен тузыннан яңа тубаллар тегеп бирде — шуны беләгәбезгә эләбез дә я кырга, я инеш буена чыгып китәбез. Кеше аягы басмаган жирнең байлыгына исең китәр!.. Кырга чыксаң, чирәм арасында оясы-оясы белән жир жи-

лөгө пешеп ята, инеш буендагы куаклыкларда учлап алырлык карлыган да бөрлегән (тик катырак әле алар), ә тау итәгендәге чиялек бөтен ине белән тоташ кызарып тора. Жыеп алучы да юк, ичмасам!.. Без башта, бер дә күрмәгәндәй, бик комсызланып жыйган идек. Көн дә тубалларыбызны тутырып я жиләк, я карлыган алып кайтабыз. Әнием, чүпләп, чистартып, әзрәк варенье да кайнатты (шикәр аз шул), күп итеп киптерде, күп итеп кагын койды. Аннары ул да бу эштән туйды.

— Житәр, ташымагыз, кая куеп бетерергә белмим, — диде.

Ә безгә эш кирәк, безнең жыймыйча хәлебез юк. Сабираның карлыган ашый-ашый авызы каралып бетте инде.

Әнә шулай үтә минем көннәрем. Ашау-эчү аллага шөкер! Чирәмдә генә йөргән сыерларның сөте, каймагы, яшүзәк ите, шуның өстенә көн дә өч-дүрт шешә кымыз да эчәм. Бер заман, бөртеккә эләккән тавык шикелле, күзгә күренеп тула да башладым. Хәтта курка калдым: әгәр шуннан юанаеп китсәм, нишләрем? Ә Сабира, явыз, көлә генә: кияүгә чыккач нечкәрерсең, ди.

Әмма тәнгә тазарудан да бигрәк минем күнеләм көр, кәефем яхшы иде. Мина рәхәт, мина хозур — әйләнәмдә шау чәчәктән сугылган кырыялан, чуер ташлар өстеннән уйнаклап йөгәргән инеш, каршыда тынгына басып торган мәһабәт тау — кәжә бәтиедәй сикерә-сикерә чап, тавына менеп кит, инешендә кояштан янган битенне, түшләренне ю — тагын ни кирәк миңа?! Ләкин, чын дәрәсән генә әйткәндә, бу ваемсыз рәхәтлек, бу шаян кәеф мондагы шифалы табигатьтән генә түгел иде, әлбәттә. Мин әле Салих белән очрашудан айныганым юк, мин әле аның сүзләрен күнеләмдә йөртәм, минем әле үзем генә белгән бик кадерле серем бар. Без бергә булырбыз, бәгырем, мин шул өмит белән яшим, диде ич ул миңа. Ә өмит — канат бит ул, ак канат!.. Менә шул жылкындар, шул очындыра инде мине дә! Аяз, бик аяз әле баш өстемдәге күгем дә!

Утарда бер атна чамасы торганнан соң, Касыйм абый, хатыны белән балаларын алып килер өчен, Сембергә кайтып китте. Без инде аңа озак тормагыз дип бик нык әйтеп калдык. Гөнаһ шомлыгына каршы дигәндәй, ул киткән көннең кичендә үк, бөтен дөньяны иңләп, таулар ишелгәндәй күкрәп, өстебезгә давыллы янгыр килде. Төне буе яшен өйнең бөтен тәрәзәләрен өзлексез яктыртып, дөм-карангы тышны чатыр да чатыр телгәләп, үкере-дулап, янгырны уратып-уратып койды гына. Гарасат купты дип торабыз. Шул хәтле котыбыз алынды — кая керергә, нишләргә белмәдек. Яшен китереп сугар да өебез гөлт итеп китәр төсле, билләһи менә!.. Сабира белән икәү өйнең түр почмагына, идәнгә кочкалашып утырдык та эчебездән генә бөтен белгән догаларыбызны бутый-бутый укыган булдык. Шул чакта да Сабира, тиле, шырык-шырык көлә тагын. «Ник көләсез?» — дигәч, «Ишетмәдеңмени: Хәзер Ильяс бабайның күчәре шартлап сынды бит», — ди, имансыз! Тәүбә дә итми, ичмасам! Әнием генә куркуын алай бик сиздермәде. Авыз эченнән генә укынып, ишек-моржаларны тикшереп, тәрәзә пәрдәләрен төшереп, һаман йөрөнөп торды. Ул төнне инде безгә күз йомарга туры килмәде. Ә таң алдыннан давыл басылды, берәздән янгыры да туктады, күк ачылды һәм менә ялт итеп кояш та чыкты. Гажәп якты, йомшак, юеш ислә, жем-жем уйнаклап торган көн туды. Без йөгәрешеп ишегалдына чыктык. Кара шарлавыклар котирынып, күбекләпнеп түбәнгә таба һаман ага иде әле. Ихата уртасында ыштан балакларын тездән югары сызганган, кулына тимер көрәк тоткан Әхмәтша абый исе китеп тора: «Ну, бирде дә соң ходаның хикмәте! — ди, башын чайкап. — Ярый әле, мал-туарга зыяны тимәгән, тик әнә мунчаның кыегын туздырган да ишегалдында торган арбаны агызып киткән» — ди. Ә безгә кызык, безгә бу гына житми, мунчаны агызып киткән булса, безгә тагы да кызыграк булыр иде.



Дүрт көннән соң Касыйм абый да хатын-бала-чагаларын төяп кайтып житте. Аларга ияреп, икенче атта бер ханым белән бер егет тә килгәннәр иде. Әнием бу ике кунакны аеруча куанып каршы алды.

— Һай, кадерле кунаклар, менә рәхмәт, менә килеп яхшы иттегез! — дия-дия, аларның бер алдына, бер артына төште.

Дөрөстән дә, болар ни житте генә кешеләр түгел иде. Сара апа бөтен килеш-килбәте, өс-башы белән бай чиновник хатыннарына охшанган: гәүдәгә мәһабәт, таза, түгәрәк-тулы битле, ап-ак юан муенлы, чәч полымнарын да ул нәкъ маржаларча баш өстенә урап, өеп куйган. Өстендә чөлтәр изүле, кин пояслы, аяк йөзәнә кадәр үк туры гына төшкән кара йон күлмәк, тулы күкрәкләре өстеннән нечкә чылбырлы кечкенә алтын медальон асылынып тора, симез бармакларында берничә кашлы һәм кашсыз алтын йөзек. Кыяфәтендә аның татарчыкы дип әйтерлек бер нәрсә дә юк иде. Хәтта сөйләшүе дә татарча өйрәнгән рус хатыннарыныкы кебегрәк. Әнием белән алар кыз чакларынан ук ачкын танышлар, минем дә шулай ук беренче мәртәбә генә күрүем түгел.

Егет исә Сара апаның бердәнбер улы. Исеме — Газиз, аларча әйтсәк — Азиз... Әнисенә бер дә охшамаган — озын-ябык, йөзә кара тутлы, күзләре дә чөм-кара. Ләкин ул да нәкъ Европача киенгән, өстендә жик каптырмалы кара накидка, башында ак панамә, ә накидка астында ачык сорыдан бик шөп тройка... Ул инде коммерческий училищени бөтергән егет, Салихка караганда яшыкә дә олырак булырга тиеш.

Менә шулай. Бала-чагалар да кайткач, кадерле кунаклар да килгәч, безнең тып-тын утарыбыз бердән жанланып китте. Ыгы-зыгы, шау-шукөчәйде. Ашау-эчү мәшәкатләрә дә артты. Ләкин болардан зарланган кеше юк, киресенчә, бар да шат, бар да бик канәгать, көлү-сөйләшүләр дә бер генә минут та диярлек тынып тормый. Әле, әйтсә дә түгел, күнелле минутлар.

Сара апа, ни сәбәптер, миңа бик игътибарлы. Елмаеп кына карый, сөеп кенә дәшә, ике сүзнең берендә «Сүеклем!» дип кенә тора. Кайчагында, исе киткәндәй, русчалап: «Однако же, какая ты прелесть, Гулочка моя!» дип тә куя, мине тәмам кызартып.

Ә улы менә бер дә алай түгел. Бик аз сүзле, миңа әллә ни игътибар да итмәгән төсле, дөрөс, каравын карый иде, ләкин махсус «ухаживать» иткән булып эчемне пошырмый. Әллә бик әдәпле, әллә артык кыюсыз — мин әле белеп тә житкерә алмыйм. Нәрхәлдә, зарарсыз егет.

Шулай да без аны, кунакегетә булгач, үзөбез белән ияртеп йөрибез. Ике ахирәт апаның сүзләре һич бөтәрлек түгел, аулакка китәләр дә берөзлексез нидер сөйләшәләр дә сөйләшәләр. Вакыт-вакыт Касыйм абыйны да чакырып алалар. Ә безне, барыгыз энә Газизгә матур жирләрне күрсәтегез дип, өй тирәсеннән куып кына торалар. Һәм без өчәүләшеп я кырга, я инеш буена чыгып китәбез. Ләкин Сабира да, мин дә, өйрәнелгән гадәт буенча, ирексөздән диярлек гел жиргә карап, жиләген-фәләнен эзләп йөрибез, ә Газиз, кымыз шешәләрен күтөрөп, безнең арттан тавышсыз гына ияреп йөри. Без дәшмәсәк, ул авызын да ачмый. Болай килешми бит инде. Кунак егетен сөйләндерергә кирәк ич, ләкин мин үзем нишләптер һич кенә дә менә сүз таба алмыйм. Шуны сизепме, Сабира аның игътибарын күбрәк биләргә тырыша. Сабирага уйлап тору кирәкми, теленә килгәнне әйтә дә сала.

Бер ул тотты да сорап куйды:

— Газиз әфәнде, сез кем буласыз?

Егет, бичара, аптырап калды:

— То-есть?

— Нәрсә-ә?

— Аңламадым, туташ!

— Нинди кеше дим?

Егет иңбашын гына жьерды.



— Белмим.

— Ничек белмисез?.. Кәмисәр түгел инде сез, анысы күренеп тора. Өртискә дә охшамагансыз. Купич малаемы әллә?

— Мин банкта служит итәм.

— Менә күптән шулай дип әйтү кирәк иде. Алайса, сездә акча күптер инде.

— Акча — казенный, туташ!

— Шулаймыни? Кызганыч!

Мин Сабираның бу тиле-миле сөйләнүеннән егетнең хәтере калмагач дип курка калдым, шуңа күрә үзем дә сораган булдым:

— Банклар эшлимени әле?

— Акча барында банк эшләмичә тормый, туташ!

— Яптылар түгелме соң?

— Алар — частный банклар.

— Алай икән. Сиз безне наданлыкта гаепләмәгез инде, Газизә әфәнде!

— Что сиз! Боже упаси!

— Кая, кулыгызны бирегез әле, — диде Сабира аңа. — Бирегез, бир, курыкмагыз, тешләмәм! Упаси!

Егет уңайсызланып кына кулын сузды, ә Сабира аның учына тутырып жиләк салды.

— Ашагыз, сезнең өчен кызарып пешкәннәрен генә жыйдым. Ату безнең ялан жимешен авыз да итмичә китәр идегез бугай.

— Рәхмәт, туташ, рәхмәт! — диде егет, түбәнчелек белән бөгелеп.

Ә икенче бер йөрергә чыкканда Сабира, явыз, аңардан: «Безнең Гөләндәм туташ сезгә ошыймы?» — дип сорамагынмы тагын.

Миңа шул тикле уңайсыз булып китте — түзмәдем, Сабираның аркасын төяргә тотындым:

— Менә сина! Менә сина!.. Теленә тилчә дә чыкмый, ичмасам!..

Егет тә бик кызарды, күпмедер вакыт ни әйтергә дә белмичә торды. Аннары, түбән карап кына:

— Мин бит Гөләндәм туташны күптән беләм, — диде.

Сабирага бу житә калды:

— Әнә ишетәсеңме, Газизә әфәнде сине беләм ди. Күргәнегез дә бармы?

— Әйе, бар.

— Әнә, әнә, ишетәсеңме, күргәнем дә бар, ди!

— Ә мин белмим, белмим, күргәнем дә юк! — дидем мин, шактый дорфа итеп.

— Оныткансыздыр, — диде егет уйчан гына.

— Бәлки.

— Сиз ул чакта яшь кенә кыз идегез.

— Кайчан соң ул?

— Ну... моннан бер өч ел элек. Казанга баргач, мин Мәликә тәтәй белән күрешер өчен сезгә кәргән идем. Без сөйләшеп утырганда сиз мәктәптән кайтып кердегез. Мәликә тәтәй: «Менә бу минем кызым Гөләндәм», — диде. Мин торып баш игәч, сиз миңа реверанс ясадыгыз, ләкин шунда ук чыгып та киттегез.

Кылт итеп исемә төште: әйе, кайчандыр мин үзбездә студент формасы кигән бер чандыр гына егетне күрүп калган идем шул. Әнием соңыннан аны «бик әдәпле егет икән» дип мактап та торды. Ничек итеп онытканмын, күргәч ничек танымаганмын — шуңа исем китте. Күнел күзе күрмәсә, маңгай күзе — ботак тишеге, диләрме әле?.. Шулайрак килеп чыкты шул. Хәзер инде исемә төште, таныдым дип әйтүе дә ничектер уңайсыз. Бөтенләй игътибарсызлыгыңны икътярар итү була. Шуңа күрә кыенсынып кына:

— Бэлки шулай булгандыр, — дидем. — Ләкин сез гафу итегез, минем бөтөнлэй хәтеремнән чыккан.

— Зарар юк, — диде егет тыныч кына.

Ә өч көннән соң алар китеп тә бардылар. Өч көн буена әнием белән Сара апа һаман нидер сөйләштеләр, ләкин барыбер сүзләре бетмәгәндер, ахрысы, чөнки аларны озатканда әнием кат-кат:

— Тору кирәк иде бит әле, тору кирәк иде, бигрәк тә тиз китәсез инде, — дип үрсәләнде.

Сара апа да ачынып:

— Ах, Мәликә жаным, бик кенә торыр идек тә бит, мөмкин түгел шул, — диде. — Азиземә комиссары өч кенә көн вакыт бирде, анда да бик ялынгач кына. Нишлисез, заманасы бит, заманасы!

— Тиздән тагын күрешергә холай насыйп итсен инде, — диде әнием. — Газиз улым, Қазанга юлын төшсә, туры үзәбезгә генә кил!

— Рәхмәт, тәтәй! — диде егет, башын ия биреп.

Тарантаска утырыр алдыннан Сара апа мине: «Килче, гүзәлем!» дип чакырып алды һәм, аналарча тулы күкрәгенә кысып, аркамнан сөйдө. Ә улы Газиз кавалерларча түбәнчелек белән кулымны үптө.

Кунаклар киткәч, гадәттә күңелсез булып кала. Әйләнәдә бушлык туа, эч поша... Ләкин минем өчен бу гадәти күңелсезлек кенә түгел иде. Ниндидер билгесез бер борчылу, тынычсызлану орлыгы салып кителәр — шушы нәрсә ихтыярсыздан мине әледән-әле уйландыра иде.

Ә бер биш-алты көннән соң кинәт минем моннан тизрәк кайтып китәсем килә башлады. Нич нәрсә — бу артык тып-тыныч утар үзе дә, әйләнәсендәгә бик тә ямьле кырлары-яланнары да, жыеп бетермәслек жыләкләре-чәчәкләре дә — берсе дә күземә күренмәс булды. Әйтерсен үкереп торган дингез уртасындагы ташландык бер утрауда яшисен, билләһи!.. Салихның сүзләре исемә төште: «Дөнья искиткеч тиз үзгәрә!» — дип әйткән иде ул миңа. Үзгәрмиме соң!.. Шәһәрләрдә, авылларда әллә ниләр бардыр әле. Кешеләрне әллә ниләр көтәдер. Бу үзгәрешләр кемнәргә генә кагылмый торгандыр. Бәлки Салихка да тигәндер, бәлки миңа да тимәкчедер... Күңел тыныч түгел, күңел йолкына, күңел нидер сизенә!.. Юк, артык монда калырга ярамый, китәргә, китәргә, тизрәк китәргә!

Билгеле инде, әниемне дә бик нык кыстый башладым. Көн дә киту турында сүз чыгармыйча калмыйм. Әнием, гажәпләнеп: «Ни булды сиңа?» ди. «Берни дә булганы юк, дим, кайтасым килә — менә шул!»... Житмәсә, Қасыйм абый да авыз ачтырмый, балалар да «китмисез!» дә «китмисез!» дип итәккә ябышалар. Ләкин әнием тиздән үзе дә китәргә кирәк дигән карарга килде. Өч атна тулып узды бит инде. Ә Қазанда өй ялгыз, әтием ялгыз, минем дә торасым килмәгәч, монда артык ятунч мәгънәсе юк иде.

Соңгы мәртәбә Сабира белән икәү каршыдагы текә тауга мендек. Яшел үзәннәр, сөзәк калкулыклар аша күгелжем томан эченә китеп югалган ялан-кырларга, офыкларны каплап караеп торган урманнарга, ерактагы авылларның ялтырап күренгән чиркәү гөмбәзләренә сүзсез генә карап тордык. Салихны китерәсе иде бирегә, икәүләп аның белән менәсе иде. Яратыр иде ул мондый биектән чиксез киңлекләргә карап торырга...

Ә түбәндә, инеш аша гына безнең утарыбыз — моннан кечкенә, боек кына булып күренә... Менә без китәбез, күпмедер вакыттан соң Қасыйм абый да бала-чагаларын төяп кайтып китәр. Утар бөтөнлэй кешесез калыр, зур өйнең тәрәзәләрен дә кагып куярлар. Ә күпме матурлык аның әйләнәсендә!.. Тапталмаган матурлык!.. Яңадан сиңа килүләр насыйп булыр микән, утарчык, бәгырем?... Әллә син үзең дә тиздән бәтәрсеңме икән? Дөнья үзгәрә шул, бик тиз үзгәрә!

...Әле балалар да йокыларынан уянамас борын, жәйге кояш белән

бергә торып, без утардан чыгып киттек. Бу юлы безне Әхмәтша абый пар атта илтә барды. Үз кешебез булгач, ничектер жан да тынычрак, баруы да күнеллерәк иде... Көн кызуында атларга ял бирер өчен бер урман ышыгында туктап, яшел чирәмдә генә үзөбез дә ашап-эчеп, эзрәк кенә баш та куеп алдык. Ә карангы төшәр алдыннан бер татар авылына житеп, Әхмәтша абыйның бажа тиешле кешесенә куна кердек. Ашлар өлгертеп, безне бик әйбәт кенә сыйладылар. Икенче көнне инде төш вакытларында үзөбезнең Казаныбызга да кайтып життек.

Бу инде июль ахырлары иде. Шәһәрдә эссе, бөркү, тузан — утардан соң тончыгып үләрлек! Шулай да үз шәһәрен, үз өең жанга якынрак шул... Әтием дә исән-имин генә торган. Болай тынычлык икән, ләкин азык-төлек хәлләре бик читенләшкән, аннары шәһәрдә гаскәриләр дә бик күбәйгән, имеш.

Ә минем үз кайгым — Салих кайда икән, мин кайтканны белминде ул, ничектер хәбәр итәсе иде бит үзен! Кирәк булдым исә, Сабираны жиниләр өенә жиберерсен дип әйткән иде ул миңа, ләкин бер сылтаусыз жиберүе әллә ничек уңайсызрак бит әле. Ахрысы, берәз сабыр итәргә туры килер инде.

Әмма... сылтау үзен озак көттермәде. (Сылтауның да ниндие генә әле...) Кайтуыбызга өч-дүрт көн узды микән, әнием менә бервакытны мине үзләренең йокы бүлмәсенә чакырып алды. Әтием өйдә юк иде. Утырырга кушты. Мин эчемнән генә: «Бу нинди утырып сөйләшерлек сүз икән?» дип, зур сандык өстенә утырдым. Әнием дә минем яныма утырды. Миңа карап әз генә дәшми торганнан соң, ашыкмыйча гына сүзен болай дип башлады:

— Кызым, әйтәсе сүзем бик мөһим, яхшылап тыңла. Хәер, мин монсыңа утарда чакта ук әйтергә тиеш идем, ләкин өйгә кайтып, әтиң белән дә мәслихәтләшүне кирәк таптым. Ийе, алланың язганы шулдыр инде, кызым, сине бер бик яхшы жиргә сорап торалар бит әле.

Мин инде сүзнең башыннан ук нәрсә ишетәсемне сизенгән идем һәм, бөтен тәнем белән ирексездән куырылып, таш сын шикелле өнсез дә калган идем. Шулай да, үземне көчләп диярлек, аңлап бетермәгәндәй сорадым:

— Ничек... сорап торалар? Ни дигән сүз ул?

— Син инде бала түгелсен, — диде әнием сабыр гына, — кыз кешене сорауның нәрсә икән, шәт, үзең дә аңлый торганыңдыр. Ачык кына итеп әйткәндә, сине Сара апаның улы Газизгә сорыйлар.

— Туктал, әнием... Мин һаман да аңлап житкермим... Ни өчен сорыйлар, нигә, нинди максат белән?

— Һай аллам, бала булмале, Гөләндәм!.. Сине Газиз әфәндегә кияүгә сорыйлар, менә шул!

Мин урынымнан сикереп тордым.

— Бу була торган эш түгел ич, әнием!

— Тукта, сабыр! — диде әнием, мине кулымнан тотып. — Ни өчен була торган эш түгел?.. Һәрбер кыз бала үсеп житкәч кияүгә чыга. Барыбызның да башыннан кичкән... Син да вакыт.

— Юк, юк, вакыт түгел!..

— Анысын инде менә мин — әниң — яхшырак беләм. Аллага шөкер, унжидең тулды.

— Барыбер мин теләмим, теләмим...

— Тукта, котырынма әле син! — диде әнием, кинәт ачуланып. — Яхшылап тыңла!.. Мондый эштә корт чаккан шикелле чәбәләнергә ярамый. Акыл белән уйлап эшләргә кирәк... Безнең ризалыктан, безнең фатихадан башка синен аяк атларга да хакын юк — шуны беләсеңме син?.. Синең киләчәгегне кайгырту безнең вазифа, аллаһе тәгалә тарафыннан безнең өскә йөкләтелгән ул... Ә без синең өчен Газиз Акбирдинның мәгъкуль кеше дип табабыз. Үзең дә күрдң, Газиз әфәнде

укумышлы, чын мәгънәсендә интеллигент кеше, гаять тәрбияле, әдәпле, тыйнак егет. Дөнья күргән яхшы кешеләрнен бердәнбер уллары... Үзе әйбәт урында хезмәт итә. Аяк-кулы да таза... Тагын ни кирәк?

Ләкин минем инде тыңлап торырлык сабырлыгым калмады. Мин курка башладым. Әйтерсең башыма ефәк жәтмә ташлап, мине каядыр әкрән генә сөйриләр — уралып бетмәс борын миңа котылырга кирәк, котылырга!.. Кулымны әнием кулыннан тартып алдым да:

— Юк, юк, ишетәсем дә килми, ишетәсем дә! — дип, бүлмәдән атылып чыгып та киттем. Әнием артымнан:

— Гөләндәм! — дип кычкырып калды.

Менә кайчан башланды ул! Бу уен түгел, бу хәтәр, бик хәтәр!.. Хәзер инде һәр көнне сүз шул хакта гына барыр... Үгет-нәсихәт, ялвару, куркыту, күз яше... Бигрәк тә әтием белән сөйләшү мине куркыта — күп тә сөйләмәс ул, әмма хөкем карарыдай рәхимсез булыр аныкы... Иа ходам, көч бир, ярдәмчән ташлама! Әллә ничек бик кинәт төштә әле бу минем башыма, бөтенләй менә зифеннәрем таралып китте. Хәл-буки, мин... мин мондый хәлнең буласын күптән сизәргә, сизү генә түгел, көтәргә тиеш идек ләбаса!.. (Хәтта Салих та, көлеп кенә булса да, үзенне берәрсенә биреп куймасыннар дип әйтте ич!) Билгеле, Касыйм абый килүдән үк башланган булырга тиеш бу эш, беренче хәбәрне дә, һичшиксез, ул китергәндер — әти-әнием белән озаклап сөйләшүләре шул чакта ук миндә ниндидер шик-борчылу тудырган иде бит инде. Ә безне утарга алып китүе? Миңа ял кирәк, имеш! Ярый, шулай да булсын ди. Әмма ләкин төп максат мине Сембер егетенә күрсәтү булган түгелме соң? Сара апаның улын ияртеп, махсус шуның өчен генә килеп китүе — бу бит инде суык кешенең дә күзен ачарга тиеш иде. Ә мин?.. Бу хәтле дә беркатлы сабый булырга кирәк бит, житмәсә, сизеп торган өстенә!..

Салих, бәгырем, менә безнең дә сыналу сәгәтләребез килеп житте. Бөтен өметем, ышанычым бары синдә генә!.. Син ни әйтерсең, ни кушарсың, нәрсә тәкъдим итәрсен — минем язмышым хәзер шуңа бәйләнгән... Үзек кушканча, мин сина бүген үк Сабираны жиберәм — безгә ничек тә тизрәк очрашып сөйләшәргә кирәк. Мин бик мохтаж сиңең сүзенә, сиңең кулыңа, кадерлем!..

Ләкин... эчемнән ана әнә шулай мөрәжәгать итсәм дә, мин Сабираны бүген үк жиберүдән тыелырга булдым. Чөнки әнием, һичшиксез, моны сизәчәк һәм Сабираны беркай да жибермәячәк. Безгә дә әзрәк хәйләкәр, акыллырак булырга кирәктер инде. Бер көн эчендә генә әллә ни булмас әле. Ә иртәгә Сабира кая да булса чыкмыйча калмас һәм шул чагында тиз генә барып та әйтер... Шулай уйлап куйдым мин. Үземчә саграк, хәвефсезрәк эшләргә тырыштым.

Ә кичен Сабира мине чәйгә чакыра менгәч, ана әйттем:

— Чәйгә төшмим. Әниемә әйт, туташның башы авырта диген. Минем борчыماسыннар... Инде, Сабира жаным, сиңа сүзем бар, яхшылап тыңла. Иртәгә берәр йомыш белән шәһәргә чыккач та син иң элек Салих абыңны барып тап. Аның торган жире эңгәр мәчеттән ерак түгел, Шиһаб Әхмеров йортында. Сорашсаң — күрсәтерләр. Өен тапкач, Салихны чакырып чыгарырсың да әйтерсең: туташның бүген үк сезне күрәсе килә, кичектерергә ярамай, очрашу урынын һәм вакытын үзегез әйтеп жиберегез, диярсен. Аңладыңмы?

— Моңы да аңламаска!

— Бер үк әнием сизә күрмәсен!.. Син минем хәлемне беләсенме, Сабира?

Кинәт күземә яшьләрем килеп тыгылды — мин тизрәк йөземне капладым. Сабира, башымнан сыйпап, мине юатырга тырышты:

— Беләм, жаным, барысын да беләм... Тик син тыныч бул, кушканыңны шоп-шома эшләргән, чуртым да сизмәс!..

Минем аңа бик тирән рәхмәтемне әйтәсем килде, тик яшьләрем генә ирек бирмәде... Сабирадан соң минем яныма бүтән керүче булмады. Әнием дә кыз баланың тузгыган күнеле берәз басылсын, тынычлансын дигәндер инде. Иртәгә тагын кирәк кадәр әйтерләр, тагын тынычлансырга вакыт бирерләр — менә шулай көн саен әйтә-әйтә, әкреләп мине күндөрмәкчә дә була торганнардыр. Ах, авырдыр, бик авырдыр моның кебек басымга каршы торулары!..

Ниләр генә уйлап бетермәдем мин бу төнне!.. Бер генә минутка да күз алдымнан Салих китмәде, бер генә минутка да аның белән иртәгә очрашуым уемнан чыкмады... Саташып бетә яздым. Ләкин күпме генә уйлансам да, киләчәк минем өчен билгесез иде. Ни көтә мине, ни булып бетәр моның ахыры?.. Әле көн туасы бар, әле аның сүзен ишетәсем бар. Иа хода, сабырлык бир миңа!..

Билгеле, мин Сембер егете турында да уйландым. Ачуым аңа юк кебек, әмма гажәпләнүем зур иде. Үзе бит ул миңа берни дә сиздермәде. Эшине шулай әниләр аша гына йөртергә теләде микәнни бу «бик тәрбияле», «бик акыллы», бик мактаулы егет?.. Гажәп, гажәп!.. Сөз, нәрсә, мине кулдан гына ала торган бер курчак дип белдегезме әллә?.. Ялгышасыз ич, Газиз әфәнде, ялгышасыз!..

Кайчан, кай вакытта йоклап киткәнмендер — белмим, ләкин бер заман күземне ачып жиберсәм, каршымда Сабира басып тора. Күзләре елтырый, авызы ерылган кызыйнын! Иртәнгә сәгәтәтән үк ни булган аңа?

— Әллә бардың дамы? — дип сорадым мин, тиз генә урынымнан кузгалып.

Сабира «лып» итеп караватым читенә утырды да, инбашымнан кочып, битемә иелде.

— Бардым шул, күбәләгем! — диде, кызу гына пышылдап. — Бардым, күрдәм, сиңа тау чаклы сәлам китердем.

— Кай арада өлгерден?

— Өлгердем инде... Торгач та апа мине базарга күмер алырга жиберде. Шул форсаттан файдаланып, тиз генә барып таптым бит үзен, Салих абыенны, жаным!

— Я соң, я?.. Нәрсә диде ул сиңа?

— Бик куанды... Бик төпченеп сораша башлаган иде дә, мин әйттем: вакытым юк, бик ашыгам, туташка нәрсә дип әйтим, дидем.

— Ә сиңи ни өчен килүенне әйттеңме соң?

— Әйтмичә!..

— Я, шуннан?..

— Салих абый әз генә уйланып торды да, туташка әйтегез, бүген сәгәт дүрткә Бакыр бабай бакчасына<sup>1</sup> килсен, мин аны шунда көтәргән, диде. Бер үк килмичә калмасын дип кабатлады да әле.

— Рәхмәт, Сабира жаным, мең мәртәбә рәхмәт сиңа! — дидем мин, сөөнечемнән еларга житешеп. — Мәңге онытмам сиңең бу яхшылыгыңны!

— Я, тагын... яхшылык!.. Минем үземә дә кызык ич гашыйкларга ярдәм итү.

— Кызык дисең?

— Уйнап кына әйтәм, туташ! — диде Сабира, мине юатырга ашыгып. — Сөзгә ходай үзе ярдәм итсен инде. Тик апа гына сиңә күрмәсен. Мин чыгыйм әле, аның бүген болай да сөрәмнәре коелып тора..

Ялгыз гына калгач та әле мин юка одеал астыннан чыкмыйча берәз уйланып яттым. Уйларым минем хәзер бик гади генә нәрсәләр тирәсендә иде: әйitik, нигә ул миңа Бакыр бабай бакчасына килергә кушты икән? Бездән шактый еракта ич ул бакча. Күрәсен, аулаграк, ты-

<sup>1</sup> Державин һәйкәле торган бакчаны татарлар шулай атап йөрткәннәр. Хәзер бу урында опера театры. — Ә. Б.



нычрак урын булсын дигандер инде. Дөрес, шәһәрнең бай руслар торган матур бер жирендәге ул кечкенә бакчага жомга көннәрендә безнең бу түбән яктан татар хатын-кызлары да менеп йөрөргә яраталар. Ләкин бүгөн жомга түгел, бүгөн атна кич шикелле. Әйе, атна кич — анысы яхшы икән эле. Димәк, төркөм-төркөм йөрүче безнең тирә кызлары анда булмайчак... Э менә вакытны Салих белеп диярлек билгеләгән. Төшкө аштан соң әтием гадәтенчә бераз ял итеп алырга ярата, әнием дә шулай ук, кухня эшләреннән туеп, берәр сәгатькә үз бүлмәләренә кереп ята. Минем дә бу — чыгып йөргәли торган вакытым. Тик шул вакытны бүгөн көтөп алырга гына кирәк.

Хәзер мине иң борчыганы һәм куркытканы — әниемнең янадан сүз башлау ихтималы иде. Әгәр башлый калса, бу минем хәлне шактый читенләштерәчәк. Мин, билгеле, каршы торачакмын, сүз үзеннән-үзе зурга китәчәк, һәм икебезнең дә кәеф һичшиксез бозылачак. Әниемнән эле минем чыгып китүемә дә каршы төшүе бик мөмкин иде.

Менә шул сүз чыкмасын өчен ниндидер бер хәйләсен табарга кирәк. Иң яхшысы — берәр эш табу, эш белән мәшгуль булу, ул чагында әнием дә чарасыздан тыелып торырга мәжбүр булачак.

Шуларны уйлап, мин тиз генә урынымнан тордым да, сатин халатымны гына киеп, түбән төштем. Әнием мине күргәч тә йомшак кына сорады:

— Я, кызым, кәефең ничек, башың авыртмыймы инде?

Моңа да жавапны уйлабрак бирергә кирәк иде. Нәрхәлдә, авыруга сабышырга ярамый.

— Кәефем зарарсыз кебек, әни, — дидем, әз генә боеклык саклап. — Башым авыртыбрак тора торуйн, ләкин үтсә кирәк.

— Үтсен инде, үтсен, авырый торган чак түгел, — диде әнием.

Мин, сабын, сөлге алып, бакчага юынырга чыктым. Бакча эчендә беседкабыз да бар. Матур-жылы көннәрдә шунда ашап-эчәбез дә. Бүгөн дә чәйне шунда гына эчкәннәр икән — өстәлдә самавар да, жыелмаган чынаяклар да тора.

Ишегалдына чыккан Сабираны яныма дөшөп, шыпырт кына әйттем үзенә:

— Син эш тап эле, эш!..

— Нинди эш?

— Ниндие дә ярый, миңа эш кирәк бүгөн.

Сабира, зирәк кыз, шунда ук «эшне» аңлап алды.

— Кергә тотынабыз!

Тагын кер!.. Хәер, ярый инде, хатын-кыз өчен иң әйбәт сылтау бу — кергә тотыну.

— Тик керенне бик күп чыгарма, — дидем мин ана.

Сабира шунда ук чарасына да кереште: ишегалдында торган бакка су салып, астына ягып жибәрде, аннары өйгә кереп, әнием алдында: «Кичәдән бирле шушы нәрсәләргә кулым кычый, юып ташлыйм эле үзләрен булмаса!» — дип сөйләнә-сөйләнә, керләнгән сөлгеләрне, салфеткаларны, савыт-саба сөрткөч тастымалларны бер өемгә жыйа да башлады. Әнием «каян исенә төштө эле?» дип әйтергә өлгергәнче, мин дә тизрәк үз сүземне кыстырдым:

— Менә бик әйбәт, минем дә юып аласы вак-төяк нәрсәләрем бар иде.

Шулай итеп, без, әниемнең ризалыгын да көтмичә, керләребезне тышка чыгарып, рәшәткә буена тагаракларны куеп, эшкә дә тотындык. Керебез күп түгел иде, ләкин соң гына башлагач, ашыкмыйча гына югач, эшебез бер-ике сәгатькә сузылды. Аннары эле юган нәрсәләребезне, иске кәрзингә салып, Кабанга төшөп чайкап та мендек. Бакчада сузган бауга киптерергә элеп тә куйдык. Шул рәвешчә төшне дә житкер-



дек, ул арада эниемнен ашы да өлгерде. Без, «эшлөп арган» ике кыз, ашны кухняда гына ашадык.

Табак-савытларны жыештыргач, мин үз бүлмәмә менеп киттем. Ә безраздан өй эче дә тынды — безнекеләр ял итәргә ятканнардыр. Сәгать өченче ярты... Вакыт та күп калмаган икән... Ниндидер бер киеренкелек мине били башлады. Иөрәгем дә сулгып-сулгып куйгалый... Тынычлыгым шулай кача, күрәсен... Башта, үтмәсә бу дип, күпмедер вакыт тик кенә утырдым, аннары торып ашыкмыйча гына жыена башладым. Иң элек кулларымны одеколон белән әйбәтләп сөрттем. Аннары өстәмә көмеш төслерәк ефәк күлмәгемне, кыска кара жакетымны, аягыма биек үкчәле ак туфлиларымны кидем... Башыма нәрсә кияргә?... Шушы киң читле эшлөпәнне кисәм? — юк, килешмәс ул бүген... Йөземне дә, кирәксә, капларлык булсын дип, юка гына кара челтәр шарфымны ябындым. Булды, бетте шикелле. Чыгар алдыннан көзгә каршына бастым. Мин житеп килгән (әллә житкән?) сылу гына кыз икәнмен ләбаса! Миңа үз язмышымны хәл итәргә вакыттыр инде. Аллага тапшырдым!

Түбән төшүмә энием очрады. (Кай арада торып та чыккан!)

— Кая болай киенеп-ясанып? — дип сорады ул миннән.

— Иөрөп кайтам әле, — дидем мин тукталып тормыйча гына. Шулай да аның миңа шактый сынап каравын күрөп өлгердем... «Озак йөрмә!» — дип калды ул артымнан. (Әниләр сүзе һәр вакытта безне бәйли — гүя, гомер буена бәйләүдә без...)

Печән базары чатына барып житкәч, мин трамвай көтәргә булдым. Ара да шактый ерак, вакыт та аз калган иде... Ә ул андадыр инде, көтә торгандыр.

Бу юлы артык зарыктырмыйча гына иске трамвай да таралып китәр шикелле шалтырап килеп житте. Мин кереп ачык тәрәзә янына утырдым. Урамны, кешеләрне гамьсез генә күзәтеп барам. Әллә нинди сәер бер бушлыкмы, тынычлыкмы үземдә. Хәтта кая баруым, ни өчен баруым турында да уйлап азапланмыйм. Гүя, барсын да язмышка тапшырганмын.

Грузинский чатына житкәч, трамвайдан төшеп, урам аша чыктым да, борынгы юнан<sup>1</sup> шагыйрьләренә охшатып эшлängән Державин һый-кәле аныннан узып, бакчага кердем. Бакча юлларында һичкем күрүмми иде. Тик карт имән төбөндәге эскәмиядә бер хәрби кешенең тезләренә таянып утырып торуы күземә чалынды, ләкин мин, ана карамаска тырышып, үтөп китмәкче булдым. Аз гына китә төшкәч тә артымнан берәү-нен:

— Ах, туташ, туташ, танымый да башлагансыз! — дигән тавышы ишетелде. Сискәнеп артыма борылсам, каршыма Салих басып тора!.. Озын кунычлы итекләрдән, гимнастеркадан, фуражкадан! Салих хәрби киёмдә!.. Кинәт эчемдә нидер өзәлгәндәй булды... Ә ул көлә.

— Танырсыңмы икән дип юри урынымнан тормадым.

— Каян таныйм инде!.. Хәрби киёмнән күрермен дип башыма да китермәдем мин.

— Әллә хәрби киём миңа килешмиме? — диде, көлүеннән туктап.

Мин аның өс-башына игътибар беләнрәк карадым. Килешми дип әйтерлек түгел, киресенчә, бөтенесе дә өстендә бик ыспай утыра. Асыл сөяккә килешмиме соң?.. Ләкин минем ана «киләшә» дип әйтәсем килмәде. «Белмим» дип кенә куйдым. Башымда бөтенләй икенче уйлар иде.

— Кайчан алдылар соң әле сине? — дидем мин, аптыравымны яшерә алмыйча.

— Мин инде, багырь, алганнарын көтмәдем, үзем барып язылдым, — диде ул гаепле сыманрак итеп.

— Үзән? Гажәп!.. Син музыкант ич, сугышка синең ни кирәген бар?

<sup>1</sup> Грек.

— Ах, Гөлөндөм, сугыш музыкасыз буламыни? — диде ул, гүя чын күчөлдөн.

Мин ни айтергә дә белмәдем. Әллә тагын көлө инде, ходаем! Ләкин Салих, минем ничектер боегып, нәүмизләнөп калуымны күрөп, ике кулымнан тотты да йомшак кына: «Әйдә, утырыйк!» — диде. Без шул ук карт имән төбөнә утырдык. Аннары, мине юатырга теләп, ахрысы, житди-сабыр гына:

— Син борчылма, кадерлем! — диде. — Шулай кирәк булды. Бер мин генә түгел. Энә артистларның күбесе фронтларда уйнап йөриләр. Күп кенә әдипләр, шагыйрьләр дә кызыл гаскәр сафында хезмәт итә. Азатлык бик кадерле нәрсә, аны һәркем якларга тиеш. Бу намус эше, аңлайсыңмы, бәгырем!

— Аңлайм, — дидем мин әкрөн генә.

— Син — акыллы! — дип куйды ул сөенгәндәй. — Тик син хафаланма. Бу озакак бармаячак. Күп булса бер ел, ике ел үтәр, контрреволюция һичшиксез жинелер, сугышлар бетәр, без янадан бергә булырбыз — сабыр гына итик!

Хафаланма! Сабыр гына итик!.. Ә менә хәзер, шушы минутта, минем бөтен өметләрем жимерелөп бара — ул шуны белми әле. Мин тәмам гажизлеккә төшөп, ни уйларга, ни айтергә дә белмичә, башымны салындырып утырам... Китмә, ташлама димме? — әмма бу бит аның... намус эше!.. Чигенәмө соң ул?! Шулай ук барысы да бетәмәни, өзеләмәни инде, өзеләмәни?! Иа раббым!..

Аз гына көткәннән соң, ул минем кулымны янадан ике учына алды, йөземә карап:

— Син бүгөн бик күнелсез, әйтмәсән дә аңлайм инде, бәгырь, аңлайм, минем үземә дә һич тә жинел түгел, — диде. — Мин сине өзелөп көттем, Гөлгенәм! Күрми калам дип бик курыккан идем. Сүзләрем бар сиңа, бик мәһим сүзләрем... Ләкин башта үзөң сөйләлө, сиңөң тирәдә ниләр бар? Сабирадан сорасам да, ул әйтеп бетермәдө, әмма аның мине эзлөп килүө юкка гына түгелдер бит. Сөйлә, ни булды?..

Сөйләргә... Ләкин кирәкме соң инде ул хәзер? Нәрсәнө генә үзгәртәчөк минем сөйлөп маташуларым? Әмма ни өчөн килдем соң мин аның янына?.. Зарыгып көтөп, ашкынып, өметләнөп, хыялланып... һич югы, белөп калсын!

Шактый дөшә алмый торып, үземнө көчлөп диярлек әйттем ахырда:

— Минө... бирмәкчө булалар...

Салих чак кына тайпылып куйды:

— Бирмәкчө?! Аңлап бетермәдем, бәгырь!..

— Соң инде... кияүгә дим.

— Ах, шулаймыни! Сине кияүгә бирмәкчө булалар? Ниһаять, аңладым! — диде ул, көлөргә итөп. — Кара син аны!.. Хәер, мин сиңа әйткән идем түгелме?.. Менә күрдөңме! Синдәй кызын озақ тоталармы соң! — Аннары ул житдиләнөп сорады: — Хуш, кайчанрак бирмәкчө булалар индө?

— Анысын белмим әлө.

— Көмгә, нинди көшөгә?

— Бер... Сембер егетөнә.

— Син аны күрдөңме?

Мин икеләнөбрәк тордым да әйттем:

— Ийө, күрдөм.

— Кайчан, кайда?

— Әнисө белән утарга килгәннәр идө.

— Алай икән, — диде ул шактый караңгыланып. — Шунда булдымыни индө танышу-сөйлөшүләр?..

— Сөйлөшү булмады, мин бер нәрсә дә белмәдем.

— Кичер, бәгырь!.. Шулай да кайчан белдөң соң син?

- Әнием миңа моны кичә генә әйтте.
- Кичә генә?! Нәрсә диде инде әниен?
- Сине... әнә шул егеткә сорыйлар, диде.
- Әлбәттә, чыгарга кирәк, дигәндер инде.
- Ийе, әтием дә, әнием дә бик телиләр.
- Һәм егет тә шәптер инде,— диде ул ашыгып.— Баймы, укы-

ганмы?

Мин аның теләмичә ирексездән генә соравын сиздем, шулай да турысын ғына әйтергә булдым:

— Байлыгын белмим... Үзе ул коммерческий училище бетергән, хәзер ниндидер банкта хезмәт итә икән.

— Житте, барысы да ачык!.. Зур хәбәр китердең син миңа, бәгырь, көтелмәгән зур хәбәр!..

Шуннан соң ул нык кына уйга калды, күксел-зәңгәр күзләре дә караңгылана төшкәндәй булды. Мин дә, аңа комачауларга теләмичә, тик кенә көтеп утырдым. Күпмедер вакыт шулай уйга калып торганның соң ул, ниһаять, миннән әкрен-йомшак кына итеп сорады:

— Я, Гөләндәм, инде син үзең... үзең соң нәрсә уйлыйсың?

Нәрсә уйлыйм мин? — бу да бит аңа ачык булырга тиеш. Әллә үз авызымнан ишетәсе киләме? Ләкин мин аңа бик гади генә итеп әйттем:

— Мин менә сина килдем.

Ул иелеп минем кулымны үпте, бу аның бик риза булу, бик якин итү билгесе иде.

— Бик дәрәс иткәнсең, кадерлем, бик вакытлы килгәнсең, — диде ул дулкынланып. — Теге бакча түрәндә сөйләшкәнне онытмаганың икән, рәхмәт сина, рәхмәт!.. Без, әлбәттә, бергә булырга тиешбез. Вәгъдә — иман!..

«Ничек итеп соң, ходаем?» дип уйлап куйдым мин. Ә ул сөйли бирде:

— Тик син мине гафу итә күр! Мин үз исәбемдә шактый ялгышканмын икән. Теге чакта көлеп кенә, сине биреп куймасыннар, дип әйтсәм дә, мин моңа күнелемнән һич тә ышанмаган идем. Қаты көрәш бара, сугыш бетмәгән, кешеләрдә хәзер өйләнешү кайгысымыни дип уйлаган булдым. Шуна күрә безгә дә азрак сабыр итәргә мөмкиндер дип үземчә исәпләгән идем. Ләкин кешеләр безнең язмышларыны башкачарак хәл итмәкче булганның икән. Әмма без аны үзебезчә хәл итәргә тиешбез!

Ул бер генә секундка тукталып, нидер уйланып, миңа беравык бик төбәлеп карап торды. Һәм янадан кызу ғына башлап китте:

— Гөләндәм, кадерлем, әгәр мин бүген үк сезгә барып, әти-әниен белән үзем сөйләшсәм, яки апа белән жиннине икесен яучы итеп жибәрсәм?.. Жинни минем бик мөхтәрәм кеше... Бәлки анларлар, бәлки риза булырлар?... Ниһаять, син үз сүзеңне ачыктан-ачык әйтерсең. Ахыр чиктә синең сүзең бөтенесен дә хәл итәргә тиеш бит. Шулай түгелме? Я, ни уйлайсың?

Салихның болай әйтүе ничаклы ғына урынлы булмасын, ләкин ул бериндиде дә нәтижә бирмәячәк иде. Мин шулай дидем дә:

— Юк, Салих, безнекеләр риза булмагачлар. Мин дә, ни генә әйтсәм дә, күндерә алуыма ышанмыйм. Аннары... син әнә солдат бит әле...

— Ә син бераз ғына солдатка булып торырсың,— диде ул көлеп, ләкин, шунда ук урынсыз шаяртуын сизеп, кичерү сорагандай өстәде:— Син ачуланма, мин болай сүз туры килгәнгә генә... Инде... чыңлап уйлаганда аның ни әһәмияте бар соң, бәгырь, мин синең өчен шул ук Салих ич!..

— Син өйләнерсең дә китәрсең, ә мин... мин нишләрем, кем булып калырмын?!

Әйтүем дә булды — кинәт кенә йөземне каплап елап та жибәрдем.

Күнелемнең ташып китәргә торганын күптән сизә идем инде — ахырда менә тыела алмадым. Салих та бер мәлгә аптырабрак калды. Шулай да ул тиз генә мине иңбашымнан кочып алды да юата башлады:

— Тынычлан, сөеклем, тынычлан!.. Кирәкми, түкмә күз яшьләренче!.. Жайланыр, барысы да жайланыр, кошчыгым!.. Тик бетермә син болай үзеңне, бетермә!..

Мин әкрәнләп булса да тынычландым, читкә борылып кына яшьләремне дә сөрттем. Әзрәк кенә бушанып, жинеләеп тә калган шикелле булдым. Тик менә Салихның кочагына кергәндәй утыру кыен иде миңа — кеше йөрөп торган бакча ич бу... Ләкин Салих, үзе шуны сизеп, кулын минем жилкәмнән алды.

Шуннан соң ул, терсәкләренә таянып, озак кына уйланып утырды. Аңнары катгый бер карарга килгәндәй әйтеп куйды:

— Иң яхшысы китү — китәргә кирәк!.. Ишетәсеңме, бәгырь?

Бер дә көтелмәгән сүз иде бу минем өчен.

— Кая... китәргә? — дидем мин, шактый аптырап.

— Оренбурга, менә минем белән бергә.. Башка чарабыз юк безнең.

— Нигә... Оренбурга!

— Безне шунда жиберәләр. — Ул, тураеп, миңа таба борылды.

Иәзе, күзләре аның бик житдиләнеп киткән иде. — Минем көт, кайтырмын дип вәгъдә биреп кенә һәм синнән вәгъдә алып кына китәсем килми... Әкрәнләп бөгәрләр сине, сындырырлар... Юк, калдырырга теләимин мин сине үземнән, бергә китәбез!..

— Мөмкинме соң ул?

— Әлбәттә!.. Татар бригадасының комиссарлары мине бик яхшы беләләр, әгәр сөйләп аңлатсам, алар һич каршы килмәячәкләр. Бер татар кызын хорафат коллыгыныннан коткару дип караячаклар алар бу эшкә... Я, ни дисең, кадерлем?..

Болар барысы да шул кадәр сәер, яна, һич көтелмәгәнчә иде ки, мин, билгеле, бер мәлгә тәмам югалып, аптырап калдым. Ни диеп әйтәргә? Кинәт кенә, уйламыйча гына? Язмышым турында сүз бара ич! Каядыр китәргә, ияреп китәргә... жыен гаскәриләр арасында... Ә ахыры ни булып бетәр моның, ахыры?.. Юк, уйлыйм әле мин, уйлыйм!.. Мин кыз кеше — Салих моны бик нык исендә тотарга тиеш.

Мин тагын сорадым:

— Кем булып барам инде мин... синең белән?

— Бөтенесе синең теләктән тора, Гөләндәм! — диде ул, минем сорауны көткәндәй, тиз генә. — Теләсән, без монда, Казанда ук никах укытып өйләнешеп китәбез. Сабыр итик дисең, мин анысына да риза. Ләкин син барыбер минем юлдашым, дустым, вәгъдәләшкән кызым булып барасың. Син минем янымда, минем канатым астында, жаның тыныч булсын!

— Ә баргач?

— Баргач инде, бәгырь, Оренбур каласында хәрби дус-ишләр белән кечкенә генә туй ясап, бергә матур гына тора башларбыз. Без бәхетле булырбыз, Гөлгенәм!..

— Хыял гына түгелме бу, жаным?.. Син кем икәннәнне онытма!

— Сине һаман әле минем «солдат» булуым куркыта, шулаймы? — диде ул көлемсерәп. — Ләкин мин гади солдат кына түгел бит, музыкант солдат!.. Оркестрда уйнаучы, трубаچی!

— Син көләсең!..

— Көлмим, бәгырь, дөресен әйтәм. Минем өчен шартлар беркадәр җиңелрәк булыр дип әйтәсем килә. Билгеле, хәрби тормышның жайсыз, кыен, авыр яклары да булачак, ләкин аларына гына түзәрбез инде, акыллымы!..

— Син ир кеше, сиңа әйтүе ансат!

Салих авыр гына сулап куйды. Күрәсеп, минем һаман «кирегә

тырнавым» аңа ошамый башлады. Бераз вакыт дэшми утырганнан соң, ул миңа сабыр ғына болай диде:

— Беләсеңме, Гөләндәм, мин бит сине үземә хатын итеп, ияртеп йөрер өчен генә чакырмыйм. Менә бу солдат гимнастеркасын, күн итек-ләрне салып ташлаганчы мин сиңа өйләнмичә дә тора алам. Мәхәббәт ул көтә дә белә... Әмма хәзер сүз бит сиңең язмышың, сиңең киләчәгең турында бара — шулай түгелме? Алайса, без максатларны да зуррактан куйыйк. Сиңең музыкага талантың бар — менә шул талантың сүнеп, югалып калмаска тиеш... Бу бик мөһим, кадерлем, аңлайсыңмы, бик мөһим!.. Безнең комиссарларның әйтүенә караганда, Оренбуртта татар-башкорт яшьләре өчен шарык музыка мәктәбе ачылырга тиеш икән. Әгәр ачылса, мине ул мәктәпкә һичшиксез тартачаклар. Мин инде кү-нелемнән сине кайтып яки чакырып алу турында да уйлап куйган идем. Кыскасы, бәгырем, безне бер мәхәббәт кенә түгел, уртак теләкләр дә бәйләргә тиеш... Син килешәсеңме моның белән?

— Килешәм, — дидем мин нәрсәдер уйланып.

— Шулай булгач, эш нидә?.. Әллә минем яратуыма ышанмыйсың-мы? Әллә үзеңнең мәхәббәтең сүрелдеме?..

— Юк, Салих, юк, — дидем мин, айнып киткәндәй ашыгып. — Ышанып килдем мин сиңа, мәхәббәтем тартып китерде мине!..

— Алайса, менә сиңа минем саф йөрәгем, сузган кулым, Гөлән-дәм, әйт син дә соңгы сүзеңне!

Ах, авыр иде минем хәлем, авыр иде, белсәгез!.. Күңелем белән гүя барысына да риза, барысына да эзер мин. Әмма ләкин... нидер мине куркыта, тотта, ычкындырмый... Ярдәм кирәк миңа, аның үзеннән ярдәм кирәк — шунсыз булмый.

— Әйт, жаным, — дидем мин, хәтта ялварып, — мин ни эшләргә тиеш соң?..

Салих бераз ғына көттереп җавап бирде:

— Безнең бер генә юлыбыз бар: өйдән чыгып китү...

Ул нигәдер тукталды, мин тын да алмыйча торам, аннары тагын кабатлады:

— Аңлайсыңмы, эти-эниңең белдермичә генә сиңа өегездән чыгып китәргә кирәк.

— Качып?.. Иа хода!

— Безнең башка чарабыз юк, — диде Салих кызу ғына. — Мәхәб-бәтебез хақына син моны эшләргә тиешсең!.. Берәү дә — алла да, бәндә дә — моның өчен сине гаепләмәс. Тормышта андый хәлләр булып тора!..

Әйе, булып тора!.. Качып киткән, диләр, ябышып чыккан, диләр... Миңа да шул ғына язган микәнни?! Бер мәлгә күз алдыма әнием кил-де, әтием килде... Минем качып киткәнне белгәч, акылларымнан шаш-маслар микән?.. Бәддога укымаслар микән?.. Әмма, алла шаһит, минем бүтән чарам юк. Мин Салихны яраттым, Салихны ғына ярата алам, шуна күрә бүтән чарам юк. Мин әтием белән әниемне дә бик яратам, әмма... нишлим соң башка чарасы булмагач!!

Салих, минем хәлемне ачык сизеп, дэшми-нитми тын ғына янымда утыра. Мин беләм: ул көтә, минем соңгы сүземне көтә. Ләкин ашыкты-рыга, ирексезләргә теләми. Соңгы сүз — соңгы сызык, мин аңа язмышы-мыны тапшырам — ул моны аңламыймыни?.. Аның үзенә дә жинел тү-гелдер, бер дә жинел түгелдер — бик зур мәсүлият ала ич ул өстенә!..

Ахырда мин сорадым анардан:

— Кайчан соң?..

— Безнең вакытыбыз бик аз, Гөләндәм, — диде Салих. — Якшәмбе көнне безне озаталар, ә бүген атна кич... Димәк, калган шушы ике көн эчендә... Иң яхшысы — иртәгә.

— Иртәгә?! — дидем мин, ирексездән хәтта сискәнеп.

— Кичектерергә ярамый, бәгырь!.. Кичектерү — хәтәр, тимерне кы-

зуында сугарга кирәк... Аннары Қазанда, һич югы, бер генә көн без бергә булырга тиешбез. Минем сине апам белән жизнигә күрсәтеп каласым килә.

Иртәгә, иртәгә... Соңгы сызыкның өстендә үк басып торам икән ләбаса мин! Тәңрем, көч бир миңа!..

— Син курыкма, кадерлем, кыю бул! — диде Салих ничектер йомшак-тыныч кына. — Без саф, без гонаһсыз кешеләр. Без никахсыз кушылмабыз. Эти-әниң дә ахыр чиктә безне кичерерләр. Ул хәтле иске, кара кешеләр түгел ич алар... Анларга тиешләр... Я, шулай сөйләштекме?

— Яхшы! — дидем мин, әллә ничек үзем дә аңламас бер жинеллек белән.

— Көндөзмө, кичме? — дип сорады ул да бик гади генә итеп.

— Көндөз мөмкин булмас, жаным... Иң яхшысы — кич. Эти-әниләр яткач... Минем бит әле төенчегем дә булыр... (Гажәп, гажәп — без энә шулай бик гади-жинел генә сөйләшә башладык.)

— Күп әйбер алма.

— Бер төенчек инде.

— Алайса, болай сөйләштек, мин сине кичке тугыздан көтә башлармын, беләсөңме кайда?

— Тугыздан ук иртә булмасмы?

— Зарар юк. Мин килеп, унга, уникагә, кирәксә таңга чаклы да көтәрмен. Сезнең тыкрыктан ерак түгел, Кабан буенда йөрөп торырмын.

— Караңгыда танырсыңмы соң?

— Һе, танымаска!.. Жилеңнән танийм мин сине, бәгырем!

— Ә очрашкач кая барырбыз?

— Минем апаларга... Әлбәттә, алар синең киләсөңне алдан белеп торачаклар...

— Миңа бик оят булыр инде.

— Борчылма, бәгырем! Минем апа да, жизни дә бик белә, аңлый торган кешеләр. Кызлары шикелле каршы алырлар сине... Үзәң генә аерым урын эзерләрләр... Менә шулай... Сөйләшеп бетердекме инде?

— Бетердек шикелле...

— Тагын сорыйсы нәрсәң юкмы?

— Юк кебек...

— Менә... алдым-бирдем дә ясадык! — диде ул, кинәт балаларча сөенеп. — Изге сәгәтьтә, бәгырем!

— Изге сәгәтьтә, жаным!..

Әйе, барысы да хәл ителде. Нинди газаплардан соң һәм нинди... ансат кына!.. Ә бакча эченә кичке караңгылык әкрән генә иңә башлаган икән инде. Мин ашыгып урынымнан тордым.

— Ходаем, бик озак утырганбыз!.. Мин кайтыйм инде.

Салих та урыныннан торды. Бәхете ташыган кешенекедәй яктырып киткән йөзе, дымлана төшкән күксел-зәңгәр күзләре белән ул миңа сөеп, сөенеп, сүзсез генә төбәлдә, сүзсез генә кулымнан тотып, агач ышыгына табарак тартып китерде һәм аз гына калтырануын сиздергән тавыш белән:

— Гөләндәм!.. Гөлгенәм! — диде. — Син — минеке! Ярабби!.. Төш кенә түгелдер ич бу?

— Булмаска тиеш, — дидем мин, инде үзем аңа сыена төшеп.

Шуннан ул мине ике инбашымнан кысып алды да кызу-кайнар гына сөйләп китте:

— Гөләндәм, кадерлем, бу безнең озын сәфәрнең башы гына. Башы аның бәлки жинел булмас, әмма ул безне зур бәхеткә илтергә тиеш... Сиңа сер итеп кенә әйтәсем килә: мин гади бер музыкант кына булып калмаячакмын, мин музыканы, алла бирсә, үзем язачакмын!.. Ышана-сыңмы? Хәзер үк инде мин күкәй салырга урын эзләгән тавык шикелле



кыткылдап кына йөрим. — Һәм ул ничектер бик бәхетле итеп, рәхәтләнеп көлөп тә жибәрде. Мин дә көлмичә кала алмадым. Шушындый чакта да каян шук сүзен таба, ничек балаларча бик самими шатлана белә ул... минем Салихым!<sup>1</sup>

Көлөп туктагач, ул маңгаемнан йомшак кына итеп үпте.

— Хуш, бәгырем! Хуш, акыллым!.. Рәхмәт фәрештэләре сакласын үзенне!..

Ул мине бакча капкасынан чыкканчы озатып килде һәм әлегә юнан шагыйрьләрен хәтерләткән мәһабәт һәйкәл янында басып калды. Мин янадан трамвайга утырып, түбән төшөп киттем.

\* \* \*

Әнием мине сынаулы караш һәм житди чырай белән каршы алды. Борчылуы йөзөнә үк чыккан иде. Шулай да ул миңа каты бәрелмәде.

— Озак йөрдең, кызым, әтиеннән яхшы түгел, — дип кенә куйды.

— Озаграк йөргәнмен икән шул, — дидем мин, акланып тормыйча гына. Миңа үземне ничек тә табигый тотарга кирәк — мин моны юл буенча да уйлап кайттым. Бер төрлө дә шик-мазар уятмаска тиеш бит мин... Әлбәттә, бу жинел булмайчак. Бигрәк тә житди сүз чыга калса (ә ул чыкмыйча калмайчак), минем хәлем бик мөшкөл булачак. Каракның бүреге яна дигәндәй, һич юктан да үземне фаш итеп куеуым бар. Менә ни өчен калган бер тәүлек — озын бер сыйрат күпере булып тоела миңа!..

Бераздан мине кичке чәйгә чакырдылар. Кичә дә төшмәгәч, бүген инде төшмичә калу ярамаячак, билгеле. Ә шулай да әтием каршына төшөп утыру ихтыярысыздан каушата мине... Сүз башламас микән ул?.. Хәер, бездә моңарчы, гадәтме, шәригатьме кушуы буенча, ашаган-эчкән чакта озын сүзләр булмый торган иде. Ашыкмыйча әйбәтлөп, яхшы чәйнәп ашарга өйрәнгәннәр.

Тәвәккәлләп төштем, утырдым. Әнием чәй ясап бирде. Әтием кулында гәзитә — миңа ул шуның өстеннән бер карап кына алды. Гүя болай да бөтенесен күрөп-белөп торган төсле итеп кенә... Ләкин сүз башларга исәбе юк шикелле — карашыннан шулайрак сиздем.

Тик соңрак, гәзитәсен бер читкә куйгач, ул кызык кына шундый сүз әйтте:

— Боларның бөтен язганнары азатлык та хөррият, ходаның хикмәте!.. Әмма ләкин бу гүзәл нәрсәләр влас кулында лабаса! Бүген ул сиңа хөррият вәгъдә итә, ә иртәгә тартып ала да белә. Мисалларын күрөп уздырдык. Әнә Микалай да теге елны азатлык бирәм дип манафис чыгарган иде дә, тәхетенә куркыныч туа башлагач, халыктан сайланган Думаны тотты да пыр туздырып куды. Тәхеттән берәүнен дә тәгәрәп төшәсе килми... Хикмәт ялтыравыклы вәгъдәләрдә түгел, ә гамәлдә — гамәл ни күрсәтер бит әле.

Кем өчен, ни өчен сөйләде ул моны — һич аңлый алмадым. Һәрхәлдә, әнием өчен яки Сабира өчен түгелдер инде. Бәлки минем өчендер?.. Вәгъдәләргә ышанып бетәргә ярамый, диде ич!

Әмма сүзенә зурысы һәм мине нык борчыганы икенче көнне булды. Бу минем сонгы көнем... Иртәдән бирле әллә нинди авыр бер киеренкелек, гүя тимер кыршау шикелле, жанымны гел әкрән генә кысып, буып тора. Бик авыр булыр төсле миңа бу көнне үткәрөп жибөрү... Шуңа күрә бүлмәмин дө күп чыгып йөрмәскә, әтием-әнием күзенә дә артык күренмәскә тырышам. Ләкин, әтием жомгага киткәч, әнием үзе минем бүлмәмә көтмәгәндә генә килеп керде. Мин комодтагы әйберләремне караштыра идем — тиз генә аны ябып куйдым. Ул моңа игътибар итмәде шикелле... Башта үзе утырды, аннары миңа утырырга кушты. «Төш-

<sup>1</sup> Мәгълүм булганча, Салих Сәйдәш үзенең «Озын сәфәр» дигән иң беренче көен 1920 елны Оренбургта яза. — Ә. Е.

мисең дә, авырмыйсыңдыр бит» дип хәлемне сорашты, шуннан соң гына әйтәсе сүзен башлады:

— Кызым, әтиң жомгага китәр алдыннан миңа синең белән тагын бер мәртәбә сөйләшәргә кушты. Син үз сүзенне әйтергә ашыкма, башта яхшылап тыңла. Бүгөн әйтмәсәң, соңыннан әйтерсең — без бит сине ашыктырмыйбыз... Син бала түгел инде, аллага шөкер, бәлигъ кыз, иргә чыгуның нәрсә икәннен үзең дә яхшы аңлыйсың... Оялып яки киреләп торырга кирәкми, кызым, барыбер безне бер тыңламыйча хәлен юк... Әмма син шуны белергә тиешсең, Гөләндәм: иргә чыгу кыз бала өчен гаять житди эш ул. Гомергә бер генә килә. Шуна күрә һәр ягын уйларга кирәк бу эшнең. Бер хата адым кыз баланы гомере буена бәхетсез итәргә мөмкин.

Әнә шулай сөйләп китте әнием. Мин йөземне читкә борыбрак булса да аны, үзе кушканча, сүзсез генә тыңлап утырдым. Хәер, каршы сүз әйтергә урын да юк әле: иргә чыгу, әлбәттә, житди эш, әлбәттә, ялгыш-маска кирәк.

— Иң мөһиме — кемгә чыгасың, — дип сүзен давам итте әнием, — бөтен хикмәт шунда. Иргә чыгу — гаилә кору, ә гаилә нык булырга, гомерлек булырга тиеш. Моңың өчен чыгасы кешең иң элек гаиләсен асрый, тәммин итә алырлык булырга тиештер инде. Аның укыган булуы яки берәр кәсеп иясә булуы шарт — шунсыз ул хатынны да карый, балаларын да үстерә алмаячак, бигрәк тә хәзерге заманда.

Бу урында минем әниемне бүләсем килде. Тарсынып кына булса да:

— Асрар, карар әле, дип кенә иргә чыгып булмый бит инде, — дидем. — Ә ярату, ә мәхәббәт кайда?

— Мәхәббәтне без дә инкарь итмибез, — диде әнием, миңа туры гына карап. — Пәйгамбәребез Мөхәммәт галиәссәләм дә инкарь итмәгән аны... Ләкин мәхәббәтне аера белергә кирәк, кызым. Кешенең тышкы кыяфәтенә яки матур сүзләренә генә гашыйк булу — бу әле чын мәхәббәт түгел. Андый мәхәббәт иртәме-соңмы төтен шикелле тарала да бетә... Хатын-кыздагы мәхәббәт ул күп вакытта ир кешенең мәхәббәтенә жавап рәвешендә туа. Ирәң сине яратса, син дә аны ярата башлайсың, ирәң сиңа тургылыклы булса, син дә аңа тургылыклы буласың — шуна күрә дә борынгылар мәхәббәт никахтан соң килә дип белмичә әйтмәгәннәр. Һәм бер дә борчылма, кызым, бу чын, таза мәхәббәт булачак.

Әнием безазга гына туктап торды. Мин, башымны түбән иеп, аның хәзер генә әйткән сүзләре турында уйланам. Ул, әлбәттә, ике кешене исендә тотып сөйләде боларның барсын да. Сембер егете укыган кеше, «кәсебе» бар, гаиләсен карый алачак, мине яратачак һәм мин дә никахтан соң аны яратачакмын. Ә Салих, юк, ярый торган кеше түгел. Музыкант кына. Бу һөнәре белән ул гаилә асрый аламы соң — бигрәк тә безнең татарда... Аннары бездә гомумән музыкантларга, артистларга караш бик түбән. Артистка яки музыкантка кыз биру ул дус-дошман алдында дәрәжәне генә төшерү дигән сүз... Кыскасы, Салих әфәнде гәрчә төскә бик чибәр булса да, безгә лаек кеше түгел. Аның ни даны да ни малы! Ә минем мәхәббәтем ул бары саташудан, балалыктан, тилеләктән генә (дөрестән дә шулай шул — Салихны яратыр өчен мин никахны да көтөп тормадым), күп тә үзмас, төтен шикелле таралыр да бетәр. Тик безне бер-беребездән аерырга гына кирәк.

Менә аларның (әнием белән әниемнән) карашлары. Ләкин Салих турындагы фикерләрен миңа бервакытта да ачыктан-ачык әйткәннәре юк. Хәтта менә хәзер дә әнием аның исемен телгә алмаска тырыша. Ә бит минем алар теләгенә ни өчен каршы булуымны ул белә, һәрхәлдә, сизеп тора. Гажәп бу, гажәп!..

Әнием тагын сүзен башлады:

— Сине сораган егетнең әнисен дә, әтисен дә мин бик яхшы беләм,

кызым. Этисе дәүләт эшендәге кеше иде, моннан ике ел элек кенә сукуыр эчәгесен кистергәндә вафат булып китте, мәрхүм... Әнисе дә кыз чагында гимназиядә укыды. Затлы, мөхтәрәм кешеләр. Сембердә үз йортлары. Таза, бөтен тормыш белән яшәделәр. Бердәнбер улларына бик яхшы тәрбия бирделәр, укыттылар, кеше иттеләр. Газиз әфәнде хәзер үз-үзенә хужа, мөстәкыйль бер кеше, әнисе белән генә тора... Соң үзең дә күрдөң бит инде — коеп куйган чын зыялы!.. Андый егетне табулары бик читен бу заманда. Үз бәхетенә үзең каршы килмә, кызым, каршы килмә!

— Мин бит шуңа ышана алмыйм, әнием! — дидем бөтенләй җавапсыз калмас өчен генә.

— Нәрсәгә?

— Газиз әфәнде белән бәхетле булуыма.

— Ашыкма, кызым!.. Иң элек уйла. Бәхетнең нәрсә икәнен уйла. Аннары безне дә онытма. Синең бәхетең ул безнең өчен дә бәхет. Этинең дә шуны әйтергә кушты — Гөләндәм үзе турында гына уйламысын иде, диде. Син белергә тиешсең, без хәзер бик авыр вакыт кичерәбез, менә елдан артык инде әтиңкәсепсез йөри. Моңарчы иске запас белән яшәп килдек, әмма тора-бара нишләребез? — бер ходаның үзенә генә мөгълүм!.. Шуңа күрә яшермичә әйтәм, кызым, Газиз әфәндегә чыксаң, безгә дә ул бер терәк булып иде дигән өметөбез бар. Олыгаеп барган көнебездә без сиңа сыенмыйча кемгә сөеныйк. Ир балабыз юк...

Кинәт әниемнең тавышы өзелде. Ул сыгылып төште, әкрән генә калтыранып елый да башлады. Мин тиз генә аны иңбашыннан кочып алдым.

— Әнием, багырем, куй, кирәкми!..

Минем үземнең дә елыйсым килеп китте, елый-елый аңардан кичерү сорыйсым, нәрсәләрдер вәгъдә итсәм килде. Ләкин... яшем дә чыкмады, сүзем дә — гүя корган, югалган инде алар миндә.

Әтием жомга намазыннан кайтып керде булса кирәк, түбәндә аның тамак кырган тавышы ишетелде. Әнием дә күзләрен сөртә-сөртә урыныннан торды.

— Әтиң кайтты, аш куярга кирәк, син дә озакламый төш, кызым! — диде ул миңа, чыгып китеши.

Әйткәнем дә бардыр, минем әнием нык хатын, сабыр хатын, күз яшен бик сирәк чыгара ул... Әмма бу юлы түзмәде, мескинәм!.. Юри генә сыгып чыгарган яшьләр түгел иде бу — ана йөрәгенең тирән ярасы ачылган кебек булды миңа. Бигрәк тә аның соңгы сүзләре мине тәмам аптыратты, авыр хафага салды. Күңелемә шунда ук төрле шик-шөбһә, нәрсәдәндер курку-шомлану керде, тәҗрибәсез башыма берьюлы төрле уйлар, урман кырмыскалары шикелле, үрмәли башлады. Әмма ләкин мин уйламаска тиеш идем, уйламаска, уйламаска! Бөтенесе хәл ителгән, чигенү юк, икеләнү-уйлану берсе дә кирәкми... Минем үз язмышым бар, мин үз язмышымнан баш тарта алмыйм, ишетәсезме?! Шаять, сез аңларсыз, сез кичерерсез мине, кадерле әтием, әнием!..

...Төшке аштан соң мин үз бүлмәмдә ашыкмыйча гына жыена башладым. Салих күп әйбер алмаска кушты. Әлбәттә, чегән шикелле зур төен күтәрәп, чыгып китеп булмас. Ләкин кечкенәсен дә хәзердән үк төйнәп кую ярамас. Шуңа күрә мин аласы эчкә һәм тышкы күлмәкләремне, сөлге, кулъяулык, башка шуның төсле вак-төяк әйберләремне комодтан чыгармыйча гына әзерләп куйдым. Башыма менә бу кара чөлтәр шәлемне ябынымын инде, ә менә бу зур кашимир яулыкка әйберләремне төйнәрмен. Тагын нәрсә?.. Өстемә кара жакетымны, аякларыма шнурлы ботинкаларымны киярмен. Бик җиңелчә генә инде, ләкин нихәл итәсең? Кала, барысы да өелеп кала. Хәтта зат әйберләрем дә. Ходай жан биргәнгә юнь бирер әле... Юк, шулай да менә бу

зур энже муенсам белэн чылбырлы алтын белэзегемне алырмын,  
ахрысы... дөнья хәлен белмәссен...

Э...йөрөгөмнө нидер сава, өзлөксөз авырттырып сава. Эйтерсең, ана яман бер сызлавкы сөлек булып ябышкан. Хээрлегэ генэ булса ярар иде!.. Уйламыйм дисэм дэ ирексөздөн уйланам: эгэр этием-энием мине ныгытып кыссалар, мәжбүр итэргэ тырышсалар, миңа күп мәртөбә жинелрәк булып иде. Э алар ышанып торалар, жавабымны көтөләр, тыныч кына йокларга ятарлар. Э мин... Иа хода!..

Эйе, эйтергэ дэ онытканмын, мин бит бүгөн өйдэн чыгып китәсемне Сабирга белдермәдем. Аны бу эшнәң шәһиты итәсем килмәде. Минем юкка чыгуымны белгәч тә иң элек аңа бәйләнчәкләр, аңардан таптырачаклар. Шуңа күрә ул бер нәрсә дэ белмәскә тиеш. Аңа әле болай да бик авыр булчак, бичараеама!

...Син кичер мине, Сабира жаным, барысы өчен дә кичер! Синен күрсәткән яхшылыкларыңны онытмам, дуслым, ишетәсەنме?

Тагын нэрсэ калды?.. Тагын шул бар икэн элс: караңгы төшкәч, әтием урам капканы үзә зур йозак белән бикләп куя. Ачкычы исә кухняга кәргәч тә уң як стенада, гел бер чөйдә генә эленеп тора — капканы ачарга кирәк булса, һәр вакыт шуннан гына алабыз. Кухняга бер төшкәндә мин шул чөйгә күз салдым — ачкыч үз урынында иде. Ә бу минем өчен бик мөһим, чөнки ишегалдыннан урамга чыгып китәр өчен капканы минем үземә ачарга туры киләчәк. Безнең өебәз ихата эчендәрәк тора, шуңа күрә капкадан башка бүтән чыгу юлы да юк.

Ә вакыт үтө, никадәр генә әкрән үтмәсен, әмма барыбер үтә. Менә кич тә булды, менә караңгы да төштө. Элек-электән килгән тәртип буенча кичкә чәй дә эчелде. Һәркөндәгечә, әтием, газитәләрен алып, үзенң йомшак креслосына утырды, әнием үзенң һич бетмәс сүтү-тегү эшләренә тотынды. Сабира исә кухняда соңгы эшләренә бетереп маташа. Ә мин үз бүлмәмдә кайчан болар ятарлар икән, кайчан өй эче тынар икән дип төнгә жәнлек шикелле көтөп утырам. Үзем тыныч, гажәп тыныч, һични уйламыйм, әгәр йөрәкнең әкрән генә савып торуйн сизмәсәм, бөтенләй юнь кеше мин.

Сәгатъкә карыйм, туғыз тулган икән инде. Салих күл буена килеп  
житкәндер яки житә торгандыр. Кирәксә, таңга чаклы көтәрмен, диде  
ул. Көттермәскә иде шул, көттермәскә иде... Әтием белән әнием бер  
ярты сәгатътән үз бүлмәләренә күчәргә тиешләр. Димәк, озак көтәсе  
дә калмады.

Мин, торып, комодтан эзерлэп куйган нэрсэлэрэмне алып, кашмир яулыкка тейнэдем. Бераздан аягыма ботинкаларымны кидем, тагын бераздан, жакетымны киеп, башыма кара челтэр шөлемне ябындым. Аннары, бүлмэдэн баскычка чыга торган ишек янына килеп, өй эченэ колак салып тора башладым. Шул чакта энием берэр йомыш белэн менэ башласа дигэн уй мине тэмам титрэтөп жибәрде. Ләкин мин тиз тынычландым. Бу вакытта безнең өйдә йөрү юк, бу вакытта алар яткан булалар... Тагын күмөдөр вакыт сабыргына көтәм — өй эче тып-тын!.. Сөгәть унберенчегә киткән... Аллага тапшырырга ярыйдыр инде.

...Төсөмнө алып, утны сүндөрөп, мин экрен генә ишекке ачам, баскычтан бик экрен генә төшәм. Ә шулай да тез буыннарым калтырый, тыным кысылып бара — гүя, менә хәзер кемдер мине артымнан кинәт кенә тотып алып шикелле... Бик сак кына, бик экрен генә кухняга да барып житәм. Кухня эче ул хәтле карангы түгел, ике тәрәзәдән төшкән яктылык житәрлек, әйберләрне шәйләп була. Бер дә ялгышмыйча ачкыч эленеп торган чөйгә барам. Менә ул чөй!.. Ләкин... бу ни эш, чөйдә ачкыч юк! Ни өчен юк!? Әллә ялгыштыммы?.. Калтыранган кулларым белән стенаны капшыйм: шушы чөй инде, шушы чөй!.. Әмма юк бит, юк кына бит капка ачкычы!.. Мин өнсез калдым, багана шикелле катып калдым, егылып китмим дип, тизрәк стенага сөялдем. Үтә бер

кызулык белән үрсәләнеп, өзгәләнеп уйлым: нишләргә, нишләргә соң миңа, йа раббым?.. Безнең урам коймасы биек, менәрлек тә, төшәрлек тә түгел... Бер ягыбызда мәчет ихатасының калын таш коймасы, икенче ягыбызда Касыйм хәзрәт мәдрәсәсенең таш стөнасы... Капкадан башка урамга бернинди юл юк бит, юк!..

Маңгаема, чәч төпләремә салкын тир бәрәп чыкты. Әйтерсәң минем шушында, төнгә тынлыкта стөнага сөяләп, гажизлеккә төшәп, өзгәләнеп торуымны әти-әниәм дә ишетеп-күрәп яталар кебек тоелды миңа...

Тизрәк-тизрәк Сабираны уятасым, ана ташланасым, аңардан ярдәм сорыйсым килде. Берни күрмичә стөнадан кубып, алга омтылуым булды — аяк астындагы каһәр суккан урындыкка туры киләп, шул секундта ук зал агыныннан әниәмнең тавышы да ишетелде:

— Кайсыгыз анда?.. Гөләндәм, кызым, син йөрисеңме?..

...Шуннан соң инде мин нишләвемне, үз бүлмәмә ничек менәп, урын өстөнә ничек егылуымны ачык кына хәтерләмим дә.

Әйтегезче, ни эшләдем мин, ни эшләдем?.. Ни булды соң миңа, хо даем, ни булды?.. Нәрсә, нинди явыз шом мине шул хәтлә өркетте, акылымны тартып алды, ихтыяр көчөмне сындырып ташлады?.. Кем әйтә, кем аңлата ала моны миңа?.. Юк бит, юк — күрүче дә, белүче дә, аңлаучы да юк!

Әмма минем үземә моны аңлар өчен вакыт кирәк иде, шактый вакыт. Атналар узды, айлар узды, бары шуннан соң гына мин үземне һәм үз хәлемне бөтен рәхимсез дәрәслегә белән аңлаган кебек булдым. Әйе, ул төнне әлегә каһәр суккан капка ачкычының урынында булмавы минем юлымны кисте. (Әтиәм аны ятар алдыннан гына алып куйган икән.) Әмма ләкин бердәнбер сәбәп бары шул тимер кисәгендә генә-мени соң?.. Әлбәттә, түгел!.. Төп сәбәп, чын сәбәп шунда ки, башта ук миндә ныклы, катгый төвәккәллек булмаган. Менә ни өчен мин соңгы минутка кадәр һаман да кемнәндәр, нәрсәдәндәр куркып шомлануым аша, каядыр тирәндә яткан һәм йөрәгемне өзлексез савып торган икәлнүәм аша атлап чыга алмадым. Монда миңа бәлки Салихның гаскәри хезмәткә язылу, яки әниәмнең соңгы тапкыр елап әйткән сүзләре дә нык тәәсир иткәндәр, ләкин, ничек кенә булмасын, өзәлөп, тилмерәп яратуыма карамастан, мин Салих дөнәясына атлап керер өчен рухым белән дә, аным белән дә өлгәрәп житмәгән булып чыктым. Аяусыз хәкыйкатә энә шул!.. Югысә бит мин икенче көнне көпә-көндөз дә чыгып китә алган булып идем. Соң түгел иде бит әле, һич тә соң түгел иде!.. Ләкин минем инде моңа да кодрәтем житмәде. Мин инде тәкдиргә буйсыгнан, язмышым белән килешкән идем.

...Бетерергә вакыттыр, ахрысы. Хатирәләремне дим — гомерем буюна онытылмаячак хатирәләремне!.. Барысы да күз алдымда, барысы да төштә генә кебек... Шулай да минем үкенәсем, терсәкне тешлисәм, зар елыйсым килми. Салих югалмады минем өчен, юк, югалмады!.. Үзе кебек нәфис, гүзәл музыкасы белән яңадан әйләнеп кайтты ул мина!..

### БЕРНИЧӘ ГЕНӘ СОҢГЫ СҮЗ

Бу әсәр Казаннан читтә яшәгән бер ханымның кечкенә генә истәлегә нигезендә язылды. Кызганычка каршы, минем үземә аны күрергә туры килмәде — мин эзләп барганда ул инде дөнәяда юк иде (1963 елны вафат булган). Кызы Ләлә ханым белән очрашкан, ул миңа әни-сөнең Салих Сәйдәшне еш кына искә төшерүен, аның көйләрен пианинода яратып уйнавын, ә үләр алдынан исә Сәйдәш музыкасын иштергә теләвен сөйләп бирде.

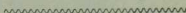
Билгелә, бу әсәрне язганда мин истәлек иясенәң исемен үзгәртеп алуны кирәк таптым.

Ә. Е.

Февраль, 1975 ел.



## Ренат Харис



### Сагындырган

Сагындырган,  
Ай-һай, сагындырган  
Шәрә урман —  
Тырпайган бармакларын  
Башлары өстендә күккә сузып,  
Кавказ егетләре күк бии торган  
Юкәләр,  
Тырнакларын болытка батырып,  
Һавада эленеп торган  
Каеннар,  
Туфрак дип белеп, кара болытка  
Тамыр жәяргә жыенган  
Таллар,  
Күк ватылып жиргә атылса,  
Тотып калам дип, кочак ачкан  
Имәннәр,  
Жилгә кушылып елый торган  
Усаклар,  
Сынмаска ант эчкән карт кебек  
Карамалар  
Сагындырган...  
Урман  
Барлык серен сөйләп бетергән  
Кеше күңеле кебек булып калган.  
Сагындырган,  
Ай-һай, сагындырган  
Күкне жиргә тартып төшереп,  
Жибәрмичә тоткан,  
Шул шатлыктан  
Кеше кебек кулын изәп  
Бии торган урман...



Күк моңайса,  
Кеше кебек — күз яшен коя;  
Жир моңайса,  
Кеше кебек — ярсуын тыя;  
Су моңайса,  
Кеше кебек — тар ярга сыя;



Кеше моңайса,  
Күк кебек төссез,  
Жир кебек сүзсез,  
Су кебек эзсез  
Була да куя.

## Пумала

Шәп тә нәрсә рәссам пумаласы —  
Ачык итеп, төсле итеп  
Туктата да куя мизгелне!  
Кизәнгән куллар мәңге-мәңге сукмый,  
Каргарга ачылган авыздан  
Бер аваз да чыкмый,  
Качарга жыенган дошман  
Атлый алмый адым...  
Ләкин  
Кочарга теләгән кочак та  
Мәңге буп-буш,  
Үбәргә теләгән ирен дә  
Мәңге ялгыз,  
Йөклә хатын карынында  
Ничә йөз яшьлек тумаган бала...  
Пумала  
Аптырап калган...

## Оялар

Жирдә — тишек.  
Аңа корт я бәжәк женә сыя,  
Ләкин бу — оя.  
Менә бу күчне  
Кырмыскалар өйгән —  
Ул да оя.  
Агач кәүсәсендә — куыш.  
Аңа тиен сыя, я зуррак кош.  
Имән башында карга утыра.  
Имән үзе кыяда тора.  
Болытка кагылып оча бөркет.  
Көне буге оча,  
Бер дә кунмый.  
Аның оясы кайда?  
Кыяда түгел —  
Карга кунган кыяга бөркет  
Оя кормый...

## Кызыл маяк

Мин күз кыстым —  
Кыз елмая...  
Янына килдем —  
Кыз елмая...

Кулын тоттым —  
Кыз елмая...  
Кысып кочтым —  
Кыз елмая...  
Эңгер кERGән Идел тып-тын.  
Уртасында ялгыз утрау,  
Ә янында  
Кызыл маяк.  
Кочагымда кыз елмая...  
Иреннәре — кызыл маяк.

## Көндөзгә ай

Күренер-күренмәс көндөзгә Ай...  
Минем сиңа әйткән сүзем  
Көндөзгә Ай кебек,  
Сизелер-сизелмәс булды бугай.  
Тиздән кояш түшәккә чумар...  
Яктырып китәр әлеге Ай.  
Хисемне сиңа житкерергә  
Кояш комачаулый бугай...

## Йомшак бәгырьлеләр

Эрер өчен бер жылы сүз житкән  
Йомшак бәгырьлеләр,  
Яратам сезне!  
Хатын-кыз алдында  
Куанычтан елый алган ирләр,  
Иркәләүгә түзә алмыйча,  
Күз яше койган хатыннар,  
Беренче үбүдән соң  
Елый белгән кыз-кыркыннар,  
Безнең спортчылар жиңгәндә,  
Бугазларында шатлык төере  
Тойган егет-оланнар!  
Сезнең йомшак күз яшегез —  
Тормышның ныклы нигез ташы.  
Сез генә —  
Йомшак бәгырьлеләр генә —  
Кайгыларга каты буласыз,  
Нык торасыз.  
Сез  
Эретеп  
Йөрәгегезгә  
Ватанны тутыргансыз!

## Фәил Шәфиғуллин

### ӘКЪЛИМӘГӘ — ИСЛЕМАЙ

ХИКӘЯ



Кечкенә генә станция.

Тагын ярты сәгатьтән аның поезды — көнбатышка, ә минеке көнчыгышка китәргә тиеш. Без әле һаман да ниндидер чит нәрсәләр хакында сөйләшәбез. Бер-беребезгә ерактагы зәңгәр сопкаларны төртеп күрсәтәбез. Байкал күленең сафлыгына карап сокланабыз. Әкъләмә кесәсеннән көмеш акча алып күлгә ыргыта. Нинди тонык су, көмеш тәңкә тәмам күл төбенә төшеп житкәнче җемелди. Ниһаять, ул нокта кадәр генә калып, күздән югала. Минутлар уза. Без тагын бер-беребезгә карыйбыз, бер-беребезнең күзләреннән серләр эзлибез. Әйтерсең лә бер-беребезгә карап узган гомер сәхифәләрен укырга тырышабыз. Кемдер безнең янда гына: «Омуль сатам, омуль балыгы... башка станциядә таба алмассыз...» — дип кычкыра... Минутлар уза...

— Бәхетлеме син?

— Ә син?

Юк, без үзебез түгел, күзләребез сөйләшә.

— Син нигә ташладың мине?..

Минутлар уза... Юк, минутлар гына түгел... Айлар, еллар уза... Гомер уза... Кояш нәкъ төшлек турысында инде.

— Соң, без бер генә мәртәбә дә икәүдән-икәү генә калып мөхәббәт турында сөйләшмәдек ләбаса...

Минем күзләрем шулай ди.

Байкал өстендә шаян җил йөри. Дулкыннар өстендә — кояш юлы. Ләкин без бер-беребезне ярата идек...

«Ярата идек, ярата идек» дип, безнең уйларны раслый зөбәрҗәт дулкыннар.

Әкъләмәнең толымнары һаман да шулай — озын. Элек гел көлөп торган күзләре генә моңсу. Бәлки күз кабакларындагы зәңгәрсү кайма шундый моңсу күлгә төшерә торгандыр аның күзләренә?..

Минем поезд китә. Станциядә ыгы-зыгы. «Сау бул, Әкъләмә, авылдашларны, дус-ишләргә күрсәң, сәлам әйт... Хуш... хуш!..»

Вагон тәрәзәсеннән берничә минут бик-бик таныш, бик-бик сөйкемле, бик-бик яқын йөз күренеп тора. Китә. Ераклаша. Кала, кала. Гомеремдә беренче тапкыр Әкъләмә мине кул болгап озата.

Кемнәр кыса икән хәзер ул сөйкемле кулларны, Әкъләмә?

Вагон тәгәрмәчләре җырлый, иксез-чиксез тайгалар җырлый. Елый-елый, йөрәгем җырлый:

Ничә ел узган соң инде аннан бирле? Ун ел, унбиш? Миңа хәзер егерме сигез яшь. Ә мин сигез яшемнән хәтерлим Әкъләмәне. Димәк, егерме ел.

Бик кыланчык иде Әкъләмә ул чагында. Әнисе бөтен авылда даны чыккан тегүче булганга, чук кебек киендереп йөртә иде кызын. Аннары биш таш уенын бик оста уйный торган иде Әкъләмә. Без, малайлар, ниндидер яшерен соклану һәм көнләшү белән карап тора идек аның уйнаганын. Әллә нинди эфсеннәр укып ялгыштырырга тырышсак та, бер генә мәртәбә дә ялгышмый торган иде Әкъләмә.

Бервакытны Әкъләмәнең әтисе Гарифулла абый — ул борчак каравылчысы булып эшли иде — кузак урларга баргач, безнең көпчләрәбезне жыеп калды. Әле житмәсә, көнсәләргә чакыртам, дип котыбызны очырды.

Мин кайтканда әни өйдә юк иде. Шылт иткән тавышка да сискәнеп, дежур апа мине көнсәләргә чакырырга килгәндер дип, мич арасында утырам... Менә капка ачылды, чолан ишеге шыгырдады. Ләкин керүче юк. Курка-курка гына почмак төрәзәсеннән тышка карадым. Ишегалды буйлап, кызыл тасмаларын жылфердәтә-жылфердәтә, Әкъләмә йөгереп чыгып бара иде. Менә ул капка анына житте. Ачты. Төрәзәгә күтөрелеп карады. Минә күргәч, нишләргә белмичә, аптырабрак торды, нәрсәдер кычкырды, телен күрсәтте һәм, капканы шар ачык калдырып, урамга атылды.

Бу нәрсә булыр икән дип, өй ишеген ачсам — чолан идәнәндә минем картузсыз көпәч ямьшәеп ята иде.

Хәер, мин үзем дә бурычлы булып калмадым Әкъләмәгә...

Беркөнне койма ярыгынан карасам — Әкъләмә әрдәнәләп утын өеп маташа. Бүкән өсләренә менә-менә тырышкан була. Әкъләмә көянтә-чиләк асып суга гына киткән иде — ялт мин койма башыннан боларның ишегалларына. Күз ачып йомганчы дисәм, сүзем ялган булыр, әмма бик тиз өеп бетердем мин Гарифулла абыйның утынын. Инде тагын үз ягыбызга чыгып, койма ярыгынан карап торам. Әкъләмәнең судан кайтып керүе булды — чиләкләрен шап иттереп жиргә утыртуы булды. Көянтәсен кулына тоткан килеш текәлдә дә катты утын әрдәнәсенә. Ишекләренә дә борылып карый — янәсе, әтисе-фөләне кайтып өеп ташламады микән — юк, ишек бикле...

Дүртенче класста укыганда «кияү белән көләш» дип үрти башлаганнар иде инде безне. Шуңа җөн ачуларым чыгып, мәктәптән кайтканда Әкъләмәне берничә мәртәбә карга батырдым. Әмма үзе ни өчендер ачуланмый иде. Матур күзләрен елтыратып, азрак үпкәләгән сыман карап тора-тора иде дә, ак киндер белән тышланган йон бияләен бик хәтәр шапылдатып, өс-башын кагарга керешә иде.

Томанлы хәтер төрәзәсе аша туган авылыма карыйм. Төбәндәге аклы-яшелле чуерташларга нәрсәдер сөйли-сөйли бормаланып аккан йөгерек инеш. Кем тарафыннан, кайчан утыртылганын авылда беркем дә хәтерләми торган карт өянке. Өянке башындагы кара каргалар шөһрә. Тынгысыз бакаларның төнге тавышы... Чыклы чирәм. Ярым җимерек агач күпер. Шомырт чәчәге исе... Вертабан тавы артынан калкып чыга торган, кокакласаң, кокакка сыймаслык түгәрәк ай. Һәм, ниһаять, күпер иңсәсенә пәке белән чокып язылган исем: Әкъләмә...

Шул язуну күргәч башланды бугай барысы да. Әле минем беркайчан да мондый хис кичергәнәм юк иде. Кем язды икән моны? Кем? Авылда тагын кем кызыксына икән Әкъләмә белән? Нигә кызыксына икән? Мин — җөпшәк борынлы, киң маңгайлы малай. Күзләремнең агы каен тузы кебек ап-ак, карасы корым кебек кап-кара.

Мине бөтен кеше этигә охшаган ди. Этигә охшаган этисез малай. Хәер, авылда күп инде ул минем ише этисезләр. Без үзездә дә зур егетләр булып життек хәзер. Сигезне бетердек. Авыл Советы председателе Гайфи абый мине тиздән ФЗОга жиберәм ди. Эни дә, тугани апам Сәлимә дә каршы каршысын. Минһаж Сәмите кебек елтыр төймәле кара бушлат, күк бүрек, хром перчаткалар киеп авылга кунакка кайтырбыз әле... И-их!

Шулай да кем язды икән бу язуны? Болай, эч пошканнан гына яздылар микән, әллә... Мин битемнең кайнарланганын тоям, күкрәк эчемдә ниндидер дөпелдәү ишетәм. Йөрәктер, мөгаен — сул якта бит...

Әлеге алтын ай Бертан тавы артыннан ипи кыерчыгы кадәр генә күренеп торган бер кичтә төки үзен генә очраттым мин Әкһлимәне. Чишмәгә суга төшкән иде. Бер чиләген тутырып, улак читендәге таш өстенә утырткан. Икенчесен тутырырга хәзерләнә.

— Көжәгез кайтмады мәллә, Илгиз? — дип кычкырды ул миңа ерактан ук.

Мин, тавышымны аныкычарак үзгәртсәң тырышып:

— Кайтмады шул, Әкһлимә,— дидем.

Әкһлимә:

— Һе-һе, алай икән, кая ките икән төнгә каршы? — дип аптырагандай баш чайкап торды.

— Ә? Нәрсә дисең? — дидем мин, су тавышы аша бернәрсә дә ишетмәгәнә салышып.

Ә ай инде түм-түгөрәк булып калкып чыкты. Аскы чите тау түбәсенә орынып тора. Аз гына кагылдың исә, түбән төгәрәп төшәр сыман.

— Китәр юлларыңа карыйсыңмы, Илгиз?

Әкһлимә бер кулы белән улак читенә тотынган, икенче кулы белән чиләк эчен юган була. Үзе күз кырые белән генә миңа карый.

— Паспортлар алып кайттым инде, шушы көннәрдә китәм.

— Ишеттем.

— Ә син нишләргә уйлыйсың быел, Әкһлимә?

— Белмим әле.

— Әкһлимә!

— Әү?

— Бернәрсә сорасам — әйтерсеңме?

— Сорап кара.

— Теге күпер иңсәсенә синең исемне язып куйганнар.

Әкһлимә эндәшмәде. Миңа аркасы белән борылып, су агызырга кереште. Чиләге тулып ташый башлады. Әмма Әкһлимә аны улактан алмады. Кинәт кенә борылып, миңа карады.

— Һәмбәл абый язган аны.

— Укытучы Һәмбәлме?

— Киномеханик.

— Соң ни бит... соң... синнән олы бит ул,— дидем мин, күңел төбөннән актарылып чыга башлаган ачуымны басарга тырышып.

— И Илгиз,— дип, көянтәсенә таянып сөйләп ките Әкһлимә,— аптыратып бетерде инде ул мине. Теге ни, син район үзәгендә паспорт алып йөргәндә һич кенә дә кич урамга чыга алмадым. Самакатына атлана да күзләрен тозландырып килеп житә. Әйдә, Әкһлимә, утыртып урам әйләндерәм, дигән була. Әллә нинди сүзләр сөйли...

— Ә син соң, син, Әкһлимә?

Әкһлимә йөзен улак эченә яшерде.

— Әйттем инде.

— Ни дип әйттең?

— Егетем бар, дидем.

— Ә ул?

— Һәй, аның ише бала-чага дигән була.

— Иманын укытам мин аның!..

— Бәйләне күрмә, Илгиз. Жән кебек таза бит ул. Аннан соң тамчы да ошамый Һәмбәл абый миңа... Ичмасам, син дә китәсең, Илгиз.

— Болай булгач, китүне кичектереп торырға туры килә инде, — дидем мин гайрәтле тавыш белән.

— Илгиз!..

Ничек матур, ягымлы итеп әйтә Әкълимә минем исемне. Әх, хәзер аның кулларыннан тотасы иде дә әйтәсе иде... Юк шул, әйтеп булмый. Әллә ничек үзеннән-үзе дер-дер китерә, куркыта, оялдыра.

— Әкълимә!

— Син нинди матур әйтәсең, Илгиз, минем исемне...

— Әкълимә!..

— Ярый, мин кайтыйм инде, — диде Әкълимә, көянтә тимерен югары улактан шаулап аккан суга тотып. — Иртөгә кино була икән.

— Син барасыңмы, Әкълимә?

— Барыр идем дә, Һәмбәл абыйдан куркам. Күзенә күрендем исә, озатып куям, дип аптырата башлай.

— Әкълимә, телисеңме, мин сине үзем озатып куям?..

Әкълимәнең көянтәсе инде иңендә. Чиләкләрендә ай шәуләләре уйный. Менә ул минем яннан ук узып китте. Хәтта мин аның кайнар сулышын тойгандай булдым. Чәчләре иңнәренә сибелеп елкылдый. Күз карашы — сукмакта. Бераз баргач, Әкълимә туктады. Миңа таба борылды. Мин Әкълимәнең ике күзендә ике ай күрдем. Менә аның матур иреннәре сизелер-сизелмәс кенә кыймылдады:

— Кинодан соң карт өянке янында, яме?..

Әкълимә ераклашты. Чиләкләрендә һаман да ай нурлары уйнады. Баш очымда ғына карт өянке нидер пышылдап куйды. Улакларда, көмеш тамчылар чәчрәтә-чәчрәтә, бертуктаусыз су чылтырады.

\*  
\* \* \*

Китәсем дә килә сыман авылдан. Китәсем килми дә. Күңелдә ниндидер рәхәт борчылу, рәхәт дулкынлану. Түбән очта, дәртле күңелне тагын да дәртләндереп, кино моторы депелди. Әле кино башланырға иртә. Механиклар сынап кына карый торганнардыр моторларын. Гадәттөгечә, кинога тагын акча юк инде. Һаман-һаман әнидән дә сорап торып булмый. Әле узган атнада ғына бөтен акчаларын кырып-себереп миңа чалбар алган иде — калганы юктыр. «Три мушкетер»га качып-посып кына кәргән идем дә бит. Белмим шул, ишек төбөндә Һәмбәл үзе билет сатачак, ди. Ул инде чуқынса да акчасыз кертми. Кино башланганчы өч-дүрт мәртәбә билет тикшермәсә, күңелә булмый аның. Әллә кинога бармыйча, Әкълимәнең клубтан чыкканын ғына саклап торырға микән? Алай-да егетләрчә булмый...

— Нигә бик уйга батып торасың әле, улым?

Мин сискәнеп киттем.

Өстенә һәр вакыт эт өрсә дә ертылырга торган зәңгәр сатин күлмәк киеп, башына ак яулык бәйләп йөри торган акыллы, юмарт әнием бу юлы да мине аңлады.

Ишегалдында кер эләр торган жиреннән тукталып, йомшак тавыш белән генә:

— Баядан бирле минем тирәдә кыршынып йөрисең, кинога акча кирәктер инде сиңа? — диде.

Мин дәшмәдем. Иреннәремне тешләштергәләп, йөземә нәүмиз кыяфәт чыгарырға тырышып, Нәкыя апайлар каенына ғына карап тордым.



— Акчам юк шул,— диде эни, соңгы керен шапылдатып селки-селки.

Эһиниң тел төбөнән: «Акча югын юк та, тик син кайгырма, берәр әмәлен табарбыз»,— дигән мәгънә аңлашылды.

Һәм шулай булып чыкты да.

Менә ул, керен элөп бетереп, әмәлләнгән кара табагын култыгына кыстырды һәм «ристан» галошларын лыштырдытып болдырга таба китте. Бер уңайдан, «әйдә, керик әле» дип, мине дә чакырды.

Өйгә кердек. Эһи, табагын почмак сәкесенә куеп килгәннән соң, өстендә ястык-юрганнар өелөп торган зур иске сандык янына туктады. Ястыкларны сәкегә алып куйды. Сандыкны ачты һәм тынып калды.

Бу сандык ачылгач, эш пешә инде, дип уйладым мин. Шатлыгымнан авызым ерылып ук китте.

Элегрәк сөлге-жәймәләр белән шыгрым тулы иде бу сандык. Хәзер саккан. Саегыр да шул. Кайчандыр шул сөлге-жәймәләр өс-башыбызны бөтәйттеләр. «Ни ашыым, ни эчим?» заманнарында безне ризыклы иттеләр.

Эһи, ачык сандык өстенә иелгән килеш, шулай беркавым уйланып торды да кулын чигүле салфеткалар арасына тыкты. Салфеткалар арасыннан бөлөкәй генә тартма килеп чыкты. Эһи аны кулына алды, саклык белән генә ачты. Тагын уйланып торды. Мин сузылыбрак карадым. Тартмада читләренә бизәклә кәгазьләр ябыштырылган нәһи генә пешә ята иде.

Ни өчендер керфекләре дымланган эһи шешәнә кисәк кенә учларына кысты да миңа сузды.

— Мә,— диде ул, дымланган күзләрен альяпкыч итәгә белән сөртеп,— укутучы Фәгыйлә апаңа илтөп бир, эһи, сатам, дип әйтте диген. Шул, сөйләшөнгән бәягә дип әйтте диген, үзе белә ул. Кинога да керерсөң, китсөң-нитсөң, калганы юлыңа да житәр...

Минә ай күрдө, кояш алды. Эһи: «Ничек болай өй ишеген дә, чолан ишеген дә, капканы да берьюлы ачып-япты икән бу малай?» — дип гажәпләнгөндөр дә хәтта. Ике ягына ямь-яшел бөбкә үләнә үскөн сукмак буйлап очтым гына! Фәгыйлә апалар янына барып житкөнчө түзмәдем — учымдагы шешәнәң капкачын борып ачып, иснөп карадым. Эттөгөнәсә! Мондый тәмлә исне гомеремдә дә иснөгөнәм юк иде. Ай-й! Бөтен ландыш, миләүшә чәчөклөрөнәң, каен жилөклөрөнәң исен жыөп, шушы шешәгә тутырганнар диарсөң. Эх! Шул чагында кылт итөп Әкъялимә исемә төштө. Аңа да иснөтөп карасаң моны? Яисә елкылдап торган чөчлөрөнә сөртсөң!.. Шул чагында минем башыма вөсвөсәлә һәм шул ук вакытта мавыктыргыч уй килдө... Очлары ниндидер серлә зәңгөрсү эңгөргә төрөнгөн тауларга күтөрөлөп карадым. Ара-тирә үзара нидер сөйлөшкөләп куйган карга та-вышларына колак салып тордым. Һәм, тирә-ягынан үтөп-сүтөп йөргөн кешеләр күрмөсөн тагын дигөндөй, шешәнә, капкачын ябып, кесә төбөнә салып куйдым да, бөтен эчөм-тышым белән шатланып, клуб ягына йөгөрдөм.

Чаба-чаба уйлым. Уйлый-уйлый чабам.

Фәгыйлә ападан гына килмөсөн әлө тәмлә ис. Әкъялимәдөн дә килсөн, дим. Кинога без бушлай да керөбөз, ә китө-нитө калсам, ни пычагыма акча? Станция бер чакрым. Әллә вагон басмаларына басып йөрмөгөн малайлармы без! Күз алдыма ак күлмөклөрөн жилфердөтөп тагын Әкъялимә килеп баса. Чөчлөрөнә кадап куйган көкрө тарагына кадәр күрөм мин аның. Нөрсә диар икөн шушы хушбуйны бүлөк итөп биргөч! Сөенер микөн? Ә алмаса?..

Клуб янында кеше аз эле. Минем ише егет-малайлар һәм ыбыр-чыбыр бала-чагалар гына судагы маймычлар кебек тыз да быз йөргәләп тора. Киносы «Падение Берлина» ди. Сугыш турында икән.

Кич болытлы. Өянке ябаддашлары, ниндидер яңа кей чыгарырга тырышкандай, бер ду килеп, бер бөтенләй тына язып тирбелэләр. Кыяр каракларына яхшы, бик яхшы төн бу, дип уйлыйм мин эчмәннән генә. Үзем, клуб артына чыгып, ярым ачык калган төрөзгә карыйм. Эчтә ут янмый януын. Ләкин төрөзә биек. Баскыч-фәлән сөйрәп килеп булмас инде. Почмакка чыгып, бүрәнә башларына ябыша-ябыша, өскә үрмәлим. Бөтен көчемә ыргылып, бер кулым белән төрөзә янагын эләктәрәм. Мәнә инде икенче кулым да төрөзә янагында. Аяклар әлегә һавада асылынып тора. Зарар юк, без инде мондыйны гына күргән малайлар. Бөтен көчөңне беләкләреңә туплап, мәнә шулай күтөрелергә дә гәүдәңне мәнә шулай эчкә ыргытырга. Караңгы клубка кереп, идәннән баскач, тизрәк кесәне капшап карыйм — төшеп калмады микән? Юк, исән-сау...

Сәхнә астында тагың да караңгырак, естөнөң, бөркү. Башка пәрәвезләр тиеп тора. Идәңдә бер карыш тузан — өс-баш буялмасын өчен чүгәләбрәк утырырга тырышам.

Тышта кино моторы дөпелди. Өянкеләр шаулуй. Кесәдә ислемай. Берәздән уйларым тагын Әхъямә чәчләренә кереп адаша.

Ишек тавышы ишетелгәч һәм сәхнә астын каплаган такталар арасыннан гөлт итеп ут шәүләсә күренгәч, уйларымнан айнып киттем. Ишетәм — Һәмбәл билет сата башлады. Алгы рәткә чырчу килеп бер төркем юеш борыннар кереп тулды. Бертуктаусыз сөйләшәләр, көлешәләр, чарт-чорт көнбагыш яралар. Дөбөрдәшеп сәхнәгә сикереп менәләр дә кәжә бәтиләре кебек тагын шыбырдашып төшәләр. Ара-тирә Һәмбәлнең кырыс тавышы ишетелгәләп китә: «Артыгыз кычыта, ахры, сезнең, артыгыз...»

Инде урта рәтләрдә басынкырак тавышлар да ишетелгәли башлады. Болары — олылар. Кемдер гармун кычкыртып куйды. Тышта моторны беркавым сүндереп тордылар да тагын кабызып жибәрделәр. Чыгарга вакыт түгел микән инде миңа? Ләкин ни өчендер залда үт сүнми дә сүнми. Мондый тузан арасында утырганыңны Әхъялимә күрсә, юләр! Әнә баш очында гына нәрсәдер шыгырдап куйды. Музыка уйнап жибәрде... Ә үт сүнми дә сүнми. Болай утырып булдым ич инде. Кино башланды бугай. Ниһаять, кызыксыну жинде. Сәхнә астыннан, башның яртысын гына чыгарып, залга карадым. Әмма, көчле яктылыктан күзләрем әлжә-мөлжә килеп, бернәрсә дә күрми тордым. Аннары... аннары кемнәрдер шаркылдап көлеп жибәрделәр. Баш очында радио гына шыңгырдаган икән дә бит, әмма ләкин соң иде инде. Кире тартып алганда башым сәхнә аратасына бәрелде. Һәм шул чагында кемнендер тимердәй каты бармаклары җилкә тамырымнан кысып алды. Хром итекләреннән таныдым — Һәмбөл үзе! Күз алларым караңгыланып ките. Тирә-юньдә чыр-чу, көлеш. Ә мин Һәмбөл кулынан ычкынырга тырышмыйм да. Яңакларымның уттай януын тоеп, зал буенча сөйрәлеп диярлек барам. Һәмбөл тавышы кайдандыр ерактан, стена артыннан ишетелә сыман:

— Куян тоттым, жәмәгать, менә карагыз, ата куян!..

Инде бала-чагалар гына түгөл, олылар да көлө. Экълимэ! Эх, Экълимэ дэ монда бит инде. Ник клуб идэне ярылмый, ичмасам... Бетте, барысы да бетте...

Ишек төбөнә житәрәк, идәнгә нәрсәнендер шапылдап төшкәнән ишеттем. Һәмбәл кинәт шуңа иелде. Ислемай! Бөтен клуб, бөтен халык ияллелә-кызыллы томан эчендә. Беркемгә дә карамыйм, беркемне дә күрмим. Күзләрем фәкать Һәмбәл кулындагы шешәдә. Тешләремне кысып, Һәмбәл өстенә сикерәм. Һәмбәл артка тайпылып өл-



## Мөхәммәт Каюмов

Хезмәт юлымны урта мәктәп бусагасыннан башладым. Рельслар буйлап илне урадым. Тимер юллар салдым. Шахтада күмер чыгардым. Сигезьеллык мәктәптә укыттым. Район газетасында эшләдем.

Туган авылымда — Башкортстанның Борай районы, Бустанай жидееллык мәктәбендә үткәрелгән әдәби конкурста беренче шигырем белән катнаштым. Бер педагогия институтында уку чын шигырьне гади сүз тизмәләреннән аерырга ярдәм итте. Шигърият — миңа тугры юлдаш һәм гомер бакый эчеп туймаслык матурлык чышмәсе.

Тукайга, Такташка, Жәлилгә булган мөхәббәт мине Казанга алып килде.

### Тукайга барам

Кара кайгы канатыннан  
Чәчләремә кар какканда;  
Күзләремнең нурын алып,  
Йөзне сагыш саргайтканда;  
Шатлыгымнан күңелемдә  
Сызылап кына таң атканда, —  
Тукайга барам,  
Чордашым итеп,  
Жырдашым итеп,  
Юлдашым итеп.  
Кайгыларны жиңә-жиңә,  
Куаныч һәм шатлык алсам;  
Сагышларны юа-юа,  
Жаныма мин сафлык алсам;  
Бер шатлыгым меңгә бүлеп,  
Иң бәхетле зат булалсам, —  
Тукайга барам.

Чордашым итеп,  
Жырдашым итеп,  
Юлдашым итеп.

Уракчы малае бит мин,  
Уракчы минем әнкәм.  
Башаклар чыңлый, гүяки  
Ташка төшкән саф төңкә.  
Шырпысыз кабыныр кебек,  
Шул кадәр кызган һава!

Әйтерсең миллион кисәккә  
Вакланып кояш ява.  
Салкын чишмәгә йөгерәм,  
Табанны өтә сукмак.  
Их, берәр күләгә табып,  
Аласы иде туктап!  
Ярамый, суларга сусап  
Әнкәйләр мине көтә.  
Утлы табадай тар сукмак  
Табаннарымны өтә...

Малай чактагыча һаман  
Бертуктаусыз йөгерәм.  
Көннәрне аралап үтәм,  
Елларга салам бирәм.  
Ут кебек кызган замана,  
Туктарга кая форсат?!  
Көннәрдер көтеп тора күк  
Мине, эчәргә сусап.

## Кубыз

Көн уздырган идән асларында,  
Кичен чыккан — гүя ярканат.  
Өметсезгә ул таяныч булган,  
Бәхетлегә куйган пар канат.  
Аулак өйнең аулак почмагында  
Серен чишкән кызлар кубызга.  
Төтәп-төтәп күпме чыра сүнгән,  
Кубыз моңы таңны кабызган...  
Вакытында җырлата да ала,  
Вакытында кубыз елата.  
Татар кызы кебек дөртле дә ул,  
Татар кызы кебек тыйнак та...  
...Куылган ул кара мунчаларга,  
Кибетләрдә төшкән киштәдән.  
Үги бала кебек кагылса да,  
Сугылса да кубыз яшәгән.  
Яшәячәк җыр ул! Шау йолдызлы  
Күк төшсә дә өскә ишелеп.  
Сандугачның әнә туганын да,  
Үлгәнән дә белми кешелек.

## Җаным

Бер сүз бары, ә үзенә күпме  
Көч һәм кодрәт җыйган, туплаган!  
Шуны ишетеп сабый күзен ачкан,  
Шуны әйтеп йөрәк туктаган.  
Кайгылардан көп йөргән чакта,  
Кинәт шул сүз җанны эретә.  
Тупасларны — назлы, йомыкларны  
Ачык йөзле асыл ир итә.

Шушы сүздән балкый күк гөмбәзе,  
Жиргә тула шигъри матурлык.  
Жылысыннан аның карны тишеп  
Гөлләр шытып чәчәк атарлык.  
Бу сүздә бар урман, чишмә моңы,  
Тояк чыңы җитез атларның.  
Үч төбәндә ярылып ята төсле  
Саф рухы, жаны татарның...  
Күңелләргә — ачкыч, җанга — терәк,  
Йөрәкләрдә ул дәрт уята.  
Йолдыз кабына һәр кич шул сүз белән,  
Шул сүз белән һәрбер таң ата.  
Жаным...  
Жаным!..



Ике йөрәк — ике яфрак, —  
Серләшеп бетми сере,  
Ялгыз яфрак — җансыз кошчык,  
Пар булса әгәр — тере.

Ике йөрәк — ике яфрак, —  
Тоташтырган серле кыл.  
Жыры да юк, моңы да юк,  
Әллә өзәлгәнме ул?

Ике йөрәк — ике яфрак, —  
(Арасында салкын кыш.)  
Берсен мәхәббәт көйдерә,  
Берсендә — сары сагыш.



Гел шатлыктан торса гомер,  
Бәйрәм булыр иде тормыш.  
(Тоташ бәйрәм — барабан күк.  
Тавышы күп, ә эче буш.)

Гел кайгыдан торса гомер,  
Тәмуг булыр иде тормыш.  
(Тәмуг — ут ул, әмма бакый  
Җанга өрми жылы сулыш.)

Йөрәкләрдә шатлык белән  
Кайгы бик еш бәрелешә,  
Һәм очыннан керфекләренең  
Очып-очып очкын төшә.

## УТЫЗЫНЧЫ КЫШ

Карлар яна дөрләп-дөрләп,  
Зәһәрле салкын ялкын.  
Ишеп яуган ап-ак яфрак  
Туң жиргә ята тып-тын.





## КамАЗ ЕЛЪЯЗМАСЫ

ОКТАБРЬ, 1974 ЕЛ

Без, монтажчылар, тугыз катлы йортың түбөсөндө эшлибес. Туп алырга торган волейболчы кебек аякларың кич жөеп, кулларың югары күтөрөп, ак кар төсөндөгө панельлөрнө кабул итөбөс. Күз ачып йомганчы, бер мизгел эчендө, күп тонналы деталь үз оясына кереп утыра. Безнең һәр вакыт житез егетләр бүгөн аеруча төгөл эшли.

Бригадада бүгөн тантаналы көн — былгы программада билгеләнгән соңгы йорты монтажлау тәмамлана.

Ашыкмый гына тагын бер кабат тирә-юнөгө күз салабыз. Күз алдыбызда — Яңа Чаллының Главмосстрой төзелеш идарәсе вәкилләре төзөгән микрорайоны. Анда инде кешеләр урнашып беткән диярлек. Тулаем торак мәйданы 51 мең 130 квадрат метр булган һәрберсе тугыз катлы бу жиде йорт та безнең коллектив эше. Коллективның житөкчесе — Ташкент һәм Тольятти ветераны, Ленин һәм Хезмәт Кызыл Байрагы орденнары кавалеры, коммунист Александр Иванович Московцев.

Н. Злобин ысулын үзләштерү — бригада тормышында мөһим этап булды. Бригада, подряд ысулына күчкөч, материалларны экономияләрәк, карабак куллана башлады. Ел башында бригада, еллык заданиенә 25 октябрга үтәргә дип, өстәмә план кабул иткән иде. Бу план бер атнага элгөрөк үтәлде. Эшчеләр сүзләрендө тордылар. Ә хәзер коллектив бишьеллыкның соңгы, тәмамлау елы исәбәнә беренче йорты төзи.

(Монтажчы И. Николайчук мөкаләсеннән)  
«Правда», Мәскәү.

Чаллыда ГДР һәм СССР фильмнары фестивалә булды. Автозавод төзүчеләр тугандаш илдән килгән кинематографистлар делегациясен һәм совет киносы эшлекләләре төркемен бик жылы кабул ителәр.

Шунысы әһәмиятле: ике илнең кинематографистлары үзләренң тамашачылары белән яңа шәһәрдә, тугызынчы бишьеллыкның иң зур төзелешендә очраштылар. КамАЗны бит житмеш милләт вәкилләре кора, автогигант төзүчеләрнең куәтле интернациональ коллективы белән беренче социалистик немец дәүләте халкы арасында дуслык һәм экономик бәйләнеш үскәннән-үсә. КамАЗда жиһазларны урнаштыруда ГДР белгечләре дә эшли.

ГДР һәм илебес кинематографистларын төзелеш мәйданнарында, завод цехларында, кинотеатрларда һәм культура сарайларында төзүчеләр һәм эшчеләр кадрларе кунаклар кебек итеп каршы алдылар.

— Мин Мәскәүдә укыдым, кино сәнгате институтын тәмамладым, — диде режиссер Крис Гуснер. — Советлар Союзы мәңгегә минем икенче Ватаным. Чаллыда күргәннәребез чын-чынлап сокландыра. Искитмәле монда. Төзсирләр суынганчы, акын арада КамАЗ турында фильм төшерергә, анда төзүчеләрнең бөхетле язмышын күрсәтергә теләм.

Кино хезмәтләре һәм телевидение союзы вице-председателе Гюнтер Райш ГДР кинематографистларының яңа киноленталарын тәкъдим итте.

ГДР кинематографистларының яңа эсәрләрен һәм совет картиналарын тамашачылар яратып карадылар.

Кама буендагы шәһәрдә тугандаш илләрнең кино сәнгате бәйрәме биш көн барды.

«Советская культура», Мәскәү.

«Гигант» совхозында шәһәр тибындагы поселокта 30 семья өй туйлары үткәрдө. Бу совхоз эшчеләре Кама буендагы автоград кешеләрен сөт һәм яшелчә продуктлары белән тәэмин итә. Поселокның барлыкка килүе турыдан-туры КамАЗ белән бәйлә һәм ул КамАЗ колачы белән төзәлө.

Башлыча ике һәм өч катлы йортлар салына. Квартираларда — газ, су, алар үзәктән жылытыла. Киң урамнарغا асфальт һәм бетон җәелә, агачлар утыртыла.

— Барлык уңайлыклы булган поселок бер-берсеннән шактый еракта урнашкан дүрт иске авылны берләштерәчәк, — ди совхоз директоры, Татарстан АССР Верховный Советы депутаты Н. З. Зиятдинов. — Совхоз кешеләренәң бер урынга туплануы, әлбәттә, автогигант төзүчеләр өчен авыл хужалыгы продуктары житештерүгә дә уңай йогынты ясаычак.

ТАСС, Казан.

«Автоэкспорт» һәм «Авиапромимпорт» Бөтен союз берләшмәләре СССР Тышкы сүдә министрлыгында Көнбатыш Германия фирмалары белән зур контрактларга кул куйдылар.

«Клекнер Хумбольд Дойц» фирмасы 1975—1976 елларда безнең илебезгә уңан уналты тоннага хөтле йөк күтөрелешле, һава суыткыч жайланмалар белән жиһазландырылган машиналар сатачак. Шулай ук «Рейншталь АГ Ангелентехника» фирмасыннан «КамАЗ» автомобильләренәң алгы күчәре өчен балкалар һәм терсәкле валларны кайнар килеш штамплау буенча зур житештерүчәнлекке ике автомат линия алу турында килешенде.

Көнбатыш Германия фирмаларының совет техник продукциясенә — жиңел автомобильләргә, полиграфия жиһазларына, металл кисү станокларына, электромоторларга, подшипникларга заказлары да арта бара.

«Известия», Мәскәү.

1950 елда, Алтай полиметалл экспедициясендә эшләгәндә, мин «Труд» газетасына шигырьләр жибәргән идем, һәм алар «Хезмәт ияләре иҗаты» дигән баш астында басылып та чыкты. Шуннан соң мин «Вратск ГЭСы» исемле поэмалда һәм башка шигырьләремдә эшчеләр сыйныфы темасына күп тапкырлар мөрәҗҗәгәт иттем. Быел мин КамАЗда булдум һәм яңа поэма яза башладым. Аның төп герое — эшчеләр сыйныфы, бу гигант төзелештә очрашкан менә дигән кешеләр.

Евгений Евтушенко.

«Труд», Мәскәү.

Шушы көннәрдә Чаллыга генераль директор Милослав Конец житекчелегендәге Чехословакиянең «Татра» автомобиль заводынан халык предприятиеес белгечләр төркеме килеп китте.

Кунаклар КамАЗның төзелеш майданнарында булдылар, комплекслы төзү барышы генераль подрядчикның заказ бирүчеләр белән үзара мөнәсәбәте системасы белән кызыксындылар. КамАЗдан алган уңай тәҗрибәне Чехословакия автомобиль төзүчеләре үз заводларын киңәйтүдә файдаланачаклар.

«Советская Татария», Казан.

Октябрь башында Чаллыда партия, совет, профсоюз, комсомол, культура хезмәткәрләре активы жылышы булды. Анда культура-масса эшләр, культура үчреждениеләре эшчәнлеген яхшырту мәсьәләләре каралды.

Жылышыка КПССтың Татарстан өлкә комитеты секретаре М. Вәлиев, республиканың культура министры А. Миндубаев, профсоюзларның Татарстан өлкә совети секретаре К. Әхметов катнашты.

«Советская культура», Мәскәү.

Кама буендагы төзелеш беренче көннән башлап газета һәм журнал битләрендә, радио һәм телевидение тапшыруларында киң чагылыш тапты.

Автозавод төзелеше турында язганда журналистлар аның халык хужалыгында гаять зур әһәмияте турында гына түгел, тирән интернациональ төзелеш, илебездәге халыклар дуслыгы университеты булуы турында да сөйләләр. Газета-журнал материаллары, радио һәм телевидение тапшырулары — асылда алар төрле өлкәләрдә, крайларда, республикалардагы йөз меңнәрчә совет кешеләренәң автогигант төзелешенә катнашулары, хезмәт багырлыклары турында елъязма.

Матбугат төзелештәге интернациональ коллективларының зур вакыйгалар белән тулы тормышыннан совет кешесенә хас сыйфатларны сурәтләү өчен бай материал ала.

КамАЗга бар халыкларның булышлыгын сурәтләгәндә газеталар шундый зур эшләрне бары тик бердәм көч белән генә башкарып буласына басым асылар.

«Информационный вестник Союза журналистов СССР», Мәскәү.

## Нурулла Габдуллин

### БАМ ТАЙГА АША ҮТӘ

Сират күпере



**Б**үген без Байкал — Амур магистраленә эшкә килүче Мәскәү тимер юл транспорты инженерлар институты студентларының төзелеш отрядын каршы алырга барабыз. Минем юлдашлар икәү: 544 нче төзү-монтаж поездының өлкән инженеры Леонид Васильевич Новиков һәм кулалмашчы шофер Әмиржан Мөсәлимов. Юл кешене тиз таныштыра. Күрәсеп, алар да бик тиз уртак тел таптылар. Чиратлашып мазәкләр сөйли башладылар. Безнең алда — Амур — Якутск трассасы. Очсыз-кырыйсыз тайга аша сузылган бу шоссе юл тау елгалары буйлап боргалана, текә кыялар яныннан үтә, тау араларына кереп югала.

Минем яңа «кавзик» дулкынлы елга өстендәге моторлы көймә кебек алга ыргыла. Тик әледән-әле очрап торучы «тигезсез юл», «текә күтәрелеш», «кырт борылыш» кебек кискәтүче юл билгеләре сиңа иркен елга киңлегеннән түгел, ә сират күпереннән үтәчәгеңне күрсәтәләр.

— Беренче мәртәбә бу юллардан мин сугышка кадәрге чорда үттем, — дип сөйли башлады Леонид Васильевич, миңа якынырак күчеп утыргач. — Шуннан бирле бу жирләр минем өчен туган як кебек. Мәскәүдә туып үссәм дә, күп еллар монда эшләгәч, тайга минем өчен якын.

Үзенең студент елларын, жәйге чорда тайгага экспедициягә йөрүләрен Леонид Васильевич шул кадәр ләззәтләнеп, бирелеп сөйли, хәтта борыны очына кадалып канын суыручы мәрхәмәтсез черкине дә сизми.

Әле уңга борылып түбән төшкән, яки сулга борылып тауга күтәрелгән тар асфальттан йөгәргән автобусны юл күрсәткеч билгеләр белән чакрым баганалары гына сәламләп кала. Озын, ялыктыргыч салкын кыштан туеп, кыска жәйне түземсезлек белән көтеп алган саф һавалы калын урман як-якта стена булып тора. Тауга күтәрелгәндә дә машина яхшы бара, авырлыкны сизми. Әйтерсез лә машина моторы шофер йөрәге белән бер ритмда. Икесе дә тыныч, тигез эшли-

ләр. Авыр, озын юлда моннан да куанычлы нәрсә булырга мөмкинме соң?..

Кара төтеннәр чыгарып, 15—20 тонналы йөк сөйрәп килүче куәтле, ләкин бу юлларда инде озак хезмәт итүдән йончыган машиналар каршыга очраганда, минем автобус уң якка янтаеп китә, пассажирларны чайкалдырып куя.

Бераздан без көмештәй чиста, жан өшеткеч салкын сулы Уркан елгасы буенда тукталабыз. Тау-ташлар арасынан чылттырап аккан бу елга кыска гына ялга туктаган юлаучыларга хәл өсти, көч бирә. Алда үтәсе юл авыр, катлаулы. Бу урыннан Янкан тау сырты башлана. Амур — Якутск магистраленең иң озын күтәрелеше һәм иң биек ноктасы шушында, диләр. Хак сүз икән. Икешәр тагылма таккан авыр йөк машиналары үргә таба кырмыскалар кебек кенә үрмәли. Янкан тавы сыртына менеп житкәч, күз алдында хозур күренеш ачыла. Тирә-якта яшеллеккә күмелгән очсыз-кырыйсыз тайга, симез дөя өркәче кебек ялангач сопкалар, сыек төтен кебек аксыл томан каплаган елга үзәннәре сине үзенә жәлеп итә. Әйтерсең лә жирнең күчәрәнә баскансың да, ул синең тирәңдә әйләнә.

Тирә-ягын таулар чорнап алган матур, чиста, бай алтын приискасы Соловьевскига да килеп житәбез. Поселокка кәргәндә зур итеп эшләнгән арка бар. Анда 1867—1967 саннары, алтын чыгаручыларның элеккеге һәм хәзерге тормышын сурәтләгән рәсемнәр ерактан ук күренеп тора. Йез елдан артык вакыт эчендә күпме тау токомы эшкәртеләп, күпме алтын комы юылды икән? Беләсе иде. Бу тирәдәге елга ярлары бөтенесе буеннан-буена актарылып беткән бит. Ө эшкәртелмәгән урыннар әле никадәр! Чыннан да, монда хәзинә житәрлек. Байкал—Амур тимер юл магистралә төзелгәч, хәзергә тын яткан тайга, әлбәттә, танымаслык булып үзгәрер, тормыш кайнап торыр.

Салон көзгесенә күз салам. Юлдашларым инде сөйләшмичә, һәрберсе үзенә уена чумып, йомшак утыргычта йокымсырап баралар. Әмиржанның әйтәм, бик тә күңелле, үзенчәлекле егет инде. Тырпаеп торган аксыл чәчле, уртача буйлы, ябыграк йөзле, яшькелт күзләренән ут чәчеп торган бу егет бик яхшы әңгәмәдәш, кеше белән тиз танышып китә. Аның белән озын юлда бер дә күңелсез түгел: я мазәкләр сөйли-сөйли көлдәрәп бетерә, я шаян жырлар жырлап күңелне күтәрә. Яхшы дус. Өч ел элек без бер-беребезне белми дә идек. Өлгәе дә баягы, шоферларны юл таныштыра, юл кавыштыра, диләр бит. КамаЗда булды бу хәл. Декабрь ахырлары иде. Двигательләр заводына стена панельләре алып кайту өчен мине Түбән Кама тимер-бетон конструкцияләр заводына жиһәрделәр. Анда кадәр буш бармас өчен, Түбән Кама шөһәрәндә төзелә торган йортларга Чаллыдагы күзәнәкле бетон заводынан панельләр алып киттем. Кыш булуга карамастан, көн жылы, юлларны жепшеткән. Унсигез тонна йөкне куәтле «МАЗ» тигез асфальттан жиңел генә сөйри. Ярты сәгатьтә мин инде Түбән Кама химкомбинатына килеп житәм.

Юлда төшә башлаган томан бу тирәдә бигрәк тә куера. Салкын жылдан асфальт өсләре боз белән каплана. Минем алда бара торган тимер эржәле үзбүшаткыч машина нигәдер кинәт туктый. Мин дә тормозга басам, тизлекне киметергә уйлыйм. Тик йөк авырлыгы белән машина алга шуып баруын дәвам иттерә. Бөрелешмәс өчен рульне уңга борам. Файдасы юк. Машина төгөрмәч эзеннән чыкмый. Сигнал бирәм, алдагы шофер ишетми. Берни кылыр хәл юк, авария котылгысыз. Тимер кузовка килеп бөрелүдән, машинаның алгы төрәзәсе коелып төшә, сул як фара ватыла, тоташтыру җайланмасы эштән чыга. Машиналар тыз-быз кайнашып йөргән олы юлда озак торып булмый. Бәхетсезлеккә очраган машинамын трактор белән читкә

сөйрөтөп куябыз. Нишлэргә? Авыр йөк төялгән, тагылмасы белән унбиш метр озынлыктагы машинаны 20 чакрым жиргә сөйрәп кайту мөмкин түгел. Ә янда запас частьлар юк. Юл уңаенда очраган бер автобуска утырып, гаражга кайтып китәм.

Булган хәлне җентекләп сөйлөгәч, автоколонна җитәкчесе ике-өч сәгәттән машина табып җибәрергә була. Шул вакытта безнең әңгәмәне тыңлап торган бер шофер (Әмирҗан белән танышу шулай булды) хәлне бик тиз аңлап: «Рейстан яңа ғына кайттым, әйдә, үзәм барам», — диде.

Бәләгә юлыккан иптәшенә ничек тә ярдәм итә алуыннан, ахры, сөйкемле күзләрендә нур балкыды.

Без кирәкле частьларны алдык та юлга чыктык. Машинаны җайга керткәнчә, ачы кышкы җилдә, өстән явып торган кар астында, арым караңгылыкта биш сәгәттән артык эшләдек. Гаражга төнгә унбердә генә кайтып кердек. Шулай булса да ул көнне Әмирҗанның мин бер генә зарлану сүзен дә ишетмәдем. Аяklar гүдәне көчкә сөйрәсәләр дә, аның теленнән уен-көлкә төшмәде.

Өч ел эчендә без аның белән бик күп йөкләр йөрттек. Чаллы һәм Яңа шәһәрдә калкып чыккан мәһабәт йортлар һәм автозавод өчен панельләрне ташуда безнең дә өлеш юк түгел.

Юлга чыкканда иптәшең үзеңнән яхшы булсын, ди халык мәкале. Бигрәк тә сират күпере кебек хәтәр юлларда шофер дуслыгы алмаздай каты, эчкерсез һәм тугрылыклы булырга тиеш. Авырлыкларда сыналмаган дуслык кыен чакларда сабын куыгы кебек шартлый ул. Чаллыдан Байкал—Амур магистраленә командировка белән эшкә килгәндә без бер-беребезне яхшы ук белә идек инде.

— Менә Олы Невер, килеп тә җиттек. «Россияне» каршыларга сәгәт арым вакыт бар эле. Яхшы куаладың.

Леонид Васильевичның соңгы сүзләре миңа адресланган иде. Күрәсеп, Тындадан чыкканда безнең болай тиз киләчәгебезгә ул ышанып җитмәгән булырга кирәк. Хәер, мондый тәҗрибәле кеше бөтенесен дә күз алдында тотып бит. Юлда нинди хәл булмас.

Олы Невер—Амур өлкәсенең җанлы бер ноктасы. Халкы белән әллә ни зур булмаган бу станциядә Транссибтаг тимер юлы белән Амур—Якутск автомобиль трассасы очраша. Берсе Ерак Көнчыгышка, икенчесе Ватаныбызның үзегенә ашыгучы поездларның озын гудоклары шушы тайга станциясе өстендә сабуллашу сәләме булып яңгырый. Ә Төньякка, Якутиягә үзегенә, автомашина көрваннары агыла. Хәрәкәт тәүлек бие тынмый.

Тиз йөрешле «Россия» поезды күрсәтелгән вакытта килеп тә җитте. Состав туктауга, без көткән кунаклар коела да башлады. Бик килешле яшәп куртка һәм чалбардан, җиңнәрендә «ССО МИИТ» эмблемасы беркетелгән шат студентларны шушы мәңгелек туңлык киңлекләрендә утырган станциядә калдырып беренче номерлы поезд китеп тә барды.

Үзләрәнең җәйге каникулларын гасырның гигант төзелеше — Байкал—Амур магистралендә эшләп үткәрергә килгән бу яшьләр, күрәсеп, монда беренче тапкыр ғына түгелләр. Олы Невер поселогы аларга яхшы таныш. Беренче булып алар вокзал каршындагы һәйкәл янында фоторәсемгә төшәләр. Тарихи урында истәлекле рәсем. 1918 елда монда гражданныр сугышы герое Сергей Лазо үзе булган бит. Ә хәзер биредә тыныч хезмәт батырлары туа.

Барысы да автобуска кереп урнашкач, мин Тындага таба кузгалам. Кайда яшьләр — шунда җыр, музыка. Автобус эчендә гитара чыңлый, дөртле җыр аңгырый. Матур җыр, төзүчеләр җыры.



Жәйге көн озын, жылы. Төзүчелер бу чорның бер генә минутын да югалтырга теләмилер: көнне төнгә ялгап эшлиләр. Тында поселогының көнчыгыш өлешендә жыелма щитлардан төзелгән төбәнәк ағач йортлар анында кирпичтән салына торган биш катлы ике тулай торак үсеп килә. Төзелеш майданының икесендә дә комсомол-яшьләр бригадалары эшли. Алар барысы да төзелешкә турыдан-туры ВЛКСМның XVII съездыннан килгәннәр. Владимир Мучицын белән Владимир Щербаков бригадалары үзара ярышалар. Кемнең тизрәк, яхшы сыйфатлы итеп төзүе — һәр кешенең күз алдында. Ике йорт та янәшә генә тора. Шуңа күрә бригаданың алда баруын күрсәткөч такталарына, яисә көн саен чыгарыла торган ярыш бюллетеньнәренә карамасаң да белергә була.

Без яши торган палатка бу йортка каршы урнашкан. Иң беренче булып иртән эшкә баручы — шофер халкы. Шунлыктан без жиңүче бригадаларны башкаларга караганда алданрак беләбез.

Владимир Мучицын бригадасындагы егетләр һәм кызлар, төзү буенча гына түгел, «БАМстройпуть» идарәсе беренчелегенә үткөрелгән спорт ярышларында да башкаларны еш кына артта калдыралар. Волейбол, футбол, теннис уеннарында аларга тиңдәшләр юк. «Иң яхшы балты остасы» исеменә өлкә күләмендә уздырылган ярышларда да бу бригада егетләре беренчелекне яулады. Кыска гына өйткәндә, үз эшләренәң осталары, башкаларга үрнәк булырлык яшьләр.

Комсомолның бу удар төзелеше Байкал—Амур магистралендә эшләүчеләрнең уртача яше — егерме икедән артмый. КПСС Үзәк Комитетының Генеральный секретаре Л. И. Брежнев өйткәнчә: «Ветмәс-төкәнмәс табигый байлыклары тулы Себер урманнарын, тауларын кисеп үтә торган тимер юл магистрале төзү бу якта яңа промышленность төзүгә юл ачачак, аның тирәсендә рудниклар һәм промышленность предприятиеләре пәйда булып, яңа шәһәрләр һәм поселоклар калкып чыгар, аңлашылганча, яңа жирләр сөрелеп, авыл хужалыгы өйләнешенә җибәрелер. Везнең меңәрләгән яшьләр өчен канатланмаслык перспектива түгелмени бу?»

Шуңа күрә төзелешнең кайсы участогына гына барма, һәркайда — яшьләр.

Әлбәттә, алар монда дан эзләп килмәгәннәр. Партия чакыруына җавап итеп, өлкән буынның данлыклы традицияләрен дәвам иттергә, үзләренәң тыйнак, тырыш хезмәткә белән халык хужалыгы өчен кирәк булган «гасыр магистрален» Иркутск, Чита, Амур өлкәләре, Хабаровск крае, Якут, Бурят автономияле республикалары аша сузарга килгәннәр.

Байкал—Амур магистрален салуда, Кама автомобиль заводын төзүдәге кебек үк, бөтен ил катнаша. БАМ заказлары һәрбер җирдә вакытыннан алда үтәләр.

Илебезнең төрле почмакларыннан егетләр һәм кызлар эшкә килә. Чыннан да, моның шулай икәнен белү өчен бер бригада яшьләренәң комсомол путевкаларын алып карау да җитәр. Монда жирле халык — эвенк телендә сөйләшүчеләр белән беррәттән, төрле милләт телендә сөйләшүчеләрне ишетергә була. Безнең автобазада гына да 37 милләт вәкилләре бар.

Александр Зайко—Киев өлкәсеннән, Петрусь Хомич—Могилевтан. Резо Леселидзе — Тбилисидан, Иван Селеверстов — Саранскдан, Шамиль Фәтхуллин — Чаллыдан. Алар — Тында поселогынан ике йөз кырык чакрымда урнашкан Сковородино станциясеннән

төзү материаллары ташуда алдынгы шоферлар. «БАМстройпуть» идарәсе урнашкан Тында поселогында төзелеш киң колач жәя. Аңа барлык төзү материалын хәзергә фәкәт машиналар ғына ташый. Шуңа күрә шәһәр төзелешен тизләтү автобаза шоферларының ничек эшләвенә нык бәйле. Бу зур җаваплылыкны һәрберсе аңлый, вакыт белән исәпләшмичә эшли. Тагын шунысын да әйтергә кирәк: төзүчеләр, шоферлар арасында оешканлык, бер-беренә ярдәм итү бик көчле. Әгәр дә трассада тукталып калырга туры килсә, үтеп баручы шоферлар, кул күтәрәп ярдәм сорамаһан да, синең яныңа килеп хәлеңне беләләр, кулларыннан килгән ярдәмне күрсәтергә ашыгалар. Шулай булганда, жансыз җиргә җан кертәп, тын тайганы гөрләтеп яшәтерлек, элек сукмак та булмаган җирдә таң калырлык тимер юл магистрален үстерү мөмкин булып идеме соң?

## Таш-тау белән көрәш

Бишәеллыкның соңгы елында БАМ—Тында тимер юл магистрален сафка кереп, аннан Амур өлкәсенең төньягына йөк төягән беренче эшелоннар үтәргә тиеш. Юл төзүчеләр алдына куелган бурыч менә шундый.

Соңыннан бу юл Байкал — Амур магистрален белән Транссибир магистрален тоташтыручы иң җанлы тимер юл узелына әйләнәчәк. Ә хәзер әле трасса төзүнең иң кызган чагы. Булачак тимер юл полотнын өюдә берничә механикалаштырылган колонна эшли. Алар карамагында — тауларны бер җирдән икенче җиргә күчәрәп куярлык, өчәр йөз ат егәрлегендәге бульдозерлар, көчле тракторлар, куәтле үзбүшаткыч машиналар, зур чүмечле экскаваторлар. Төзелеш участкаларында бер караңгыдан икенче караңгыга кадәр эш тынымый. Көчле механизмнар гөрелтсә моңа кадәр шомлы тынлыкта утырган тайга өстендә хезмәт мелодиясе булып яңгырый.

Жәй көне сезнең кырмыска оясын күзәткәнгез бармы? Юл салу урынында да нәкъ шундый күренеш. Сигезәр-уникешәр тонналы «МАЗ»лар, «КрАЗ»лар, үткен тешле, зур чүмечле экскаватор белән өелә торган юл тасмасы арасында кырмыскалар кебек кайнашалар. Монда бер бригада шоферлары ғына да тәүлегенә уннарча мең кубометр балчык, вак таш күчәрә. Юл тасмасы күзгә күренеп үсә. Аны өючеләрнең үкчәләренә басып, рельс салучылар килә. Техникалары куәтле, заман таләп иткәнчә. Күпер салучылар да алардан калышмый. Бер урынына ике норма бирәләр. Шулай булмаганда юл төзү кызу темплар белән бармас та иде. Бу яклардагы вак елгаларны санап бетергесез бит.

Бер заман «БАМстройпуть» идарәсе янында куелган «Юл... километрда төзелә» дигән таблада 77 саны алмашынмыйча озак тора башлады. Ә бит быел салыначак трассаның озынлыгы йөз утыз ике чакрым. Ни булды икән? БАМ — Тында магистраленә бу урынында койма булып Янкан тау сырты тора. Өстән караганда әллә ни артык биек булмаса да, бу тауны кисеп үтү төзүчеләр өчен «каты чикләвек» булды.

Шартлатучылар бригадасы, гадәттәгечә, тиешле урыннарда каты токымны бораулап тиштеләр дә шартлаткыч салдылар. Тирә-якны тетрәтеп торган шартлау тавышлары тыңгач, ватылган-кабартылган тау катламын эшкәртәргә механикалаштырылган колонналар куәтле техникаларын тупладылар. Тауны бер урыннан икенче урынга күчерү башланды. Ләкин безадан экскаватор чүмеченә сыймаслык

зур-зур ташлар очрады, аларның авырлыгына хәтта корыч трос та чыдамый, ун-унбиш машина төлүгә өзелеп эштән чыга иде. Экскаватор туктый, үзбушаткыч машиналар тик тора. Ә мәңгелек туңлык ул арада үзенекен итә — кабартылган тау катламы урынында ката. Бу инде эшне бөтенләй диарлек тоткарлый.

Бу көннәрдә «БАМстройпуть» идарәсе начальнигы кабинетындагына түгел, юлга катнашы булган барлык учреждениеләр, фәнни-тикшерену институтларында да туктаусыз җыелышлар, киңәшмәләр үтә иде. Планны вакытында үтәү өчен төрле юллар эзләнә, яңа төхмәтләр кертелә, яңача эшләү алымнары сыналып карала.

Бер шартлаткан урынны яңадан бораулап, шартлатып вакларга кирәк. Моңың өчен вакыт та, материал да проектта каралганнан ике-өч мәртәбә артыграк таләп ителә.

Моңа кадәр мәңгелек туңлык булган җирдә мондый зур тимер юл трассасы җир шарының бер урынында да төзелгәне юк иде әле. Яңа төзелештә көтелмәгән кыенлыklar килеп чыгу табигый нәрсә. Шуңа күрә дә бу юлда очраган авырлыklарны җиңү өчен күп кенә галимнәр, төзелеш җитәкчеләре, инженер-техник хезмәткәрләр, эшчеләр кулга-кул тотынып эшлиләр.

Җитмеш тугызынчы километрда да күп экспериментлар булды. Беренче шартлаулардан тау токымын алып булмагач, икенче тапкыр шартлаткыч сала торган шурфларның санын да, тирәнлеген дә проектта каралганнан күпкә арттырдылар. Ул көннәрдә аңгыраган шартлаулардан җир тетрәп, Янкан тау сыртында урнашкан Аносовка поселогындагы йортлар дерелдәп торды. Ләкин шартлаулар тынып, тайга өстендә тузан таралгач та, урынынан купкан мәңгелек туңлыктагы балчык һәм ташлар яңадан элекке урынына утырды. Тиз арадагына алынып бетмәгән грунт яңадан ката башлады.

Кабат эзләнүләр, баш ватулар. Яңа вариант — перевалны зур участкага түгел, ә вак өлешләргә бүлөп шартлату. Болай эшләгәндә тау токымы яхшы ваклана, экскаваторлар һәм үзбушаткыч машиналарга артык авырга туры килми. Тик шунысы бар: еш шартлатулар булганлыктан, бораулау, төяү һәм бушату машиналарын әледән-әле бер урыннан икенче урынга күчереп йөртергә туры килә. Вакыт үтә. Тимер юл звенолары салучы машина урынынан кузгалмый.

Күп көч куярга туры килдә төзүчеләргә Янкан перевалында, күп сынаулар үтелдә.

Үтә алмаслык булып торган калын таш тау, ахыр чиктә, ярсулы язгы ташкынга түзә алмаган балчык буа кебек җимерелеп, тимер юл төзүчеләргә эш фронты ачылды. Күрсәткеч тактасында көн саен яңа саннар алмашынып тора башлады.

— Озыллыгы өч мең ярым километрдан артык Байкал — Амур магистралендә әле мондый таулар күп очрачак, — дип сүз башлады автобуста килгән мастер Марсель Шәрипов. Ул Тындадан партия-хуҗалык активыннан кайтып килә икән. — Безнең өчен бу тау белән көрәш зур сынау булды. Хәзер тәҗрибәбез җитәрлек.

## Курай моңы

Менә икенче ай инде без БАМ поселогында командировкада. Маршрут шундый — автобус төүлек буга эшлөп тора. Иртәнге җидедән эшчеләрне төзелеш участкаларына илтергә, аннан кайткач күрше поселок — Тахтамыгдага барып почта алырга, төш вакытында студентларны лагерьга алып кайтырга, яңадан эш урынына илтөп куярга. Кыскасы, төүлек эчендә спидометр дүрт йөз кырык-дүрт йөз алтымыш чакрым чорный.

Эмиржан бу атнада иртэнге сменада эшли. Шуңа күрә мин көндезен иркенләп ял итәм. Кайвакытта тулай торак яныннан башланып китә торган аланлыкка барып, кочак тутырып чәчәкләр жыеп кайтам. Өстәл өстендә хуш ис таратып утырган, күз камаштырырлык матур, күп төрлө чәчәкләрне күрсә, хәтта безнең кырыс комендант Вера Ивановнаның да йөзләренә елмаю чыга, мәрхәмәтләнеп китә.

Кайвакыт поселок буйлап йөрөп керәм. Монда бит тирә-юнь көн саен үзгәрә. Әле бер атна элек кенә вокзал янында төзүчеләрнең күчмә торак вагоннары тора иде, ә хәзер җыелма щитлардан салынган матур, зур йорт калкып чыккан. Мәскәү тимер юл транспорты инженерлары институты студентлары төзи торган мондый объектлар, яңгырдан соң күтәрелгән гөмбә кебек, күзгә күренеп үсеп тора. Мин аларның бер караңгыдан икенче караңгыга кадәр бертуктаусыз тырышып, дәртләнеп эшләүләренә сокланам.

Урта буйлы, кояшта чуен кебек каралган, киң җилкәле, йөзен сакал-мыек капларга өлгөргән, күзлекле Валерий Московскийның кулында чүкеч тә, балта да шундый җиңеллелек белән йөри, әйтерсەң лә ул гомере буге балта остасы булып эшлөгән.

Мәхәббәт алласы Венера Милосская кебек зифа буйлы Эльза Шарипова зур тимер көрөк белән измә ясый, аннары шуның белән яңа йортның стеналарын шул кадәр килешле, матур сылтый, хәтта тәҗрибәле буяучы-агартучы да аның эшенә сокланып туя алмас иде.

Ә звено җитәкчесе Владимир Дедов бу йортның архитекторы да, төзүчесе дә. Ул нивелир белән дә, балта белән дә бер үк дәрәҗədə оста эшли. Аларга карап, әле бер ай элек кенә башкала институтында лекция тыңлап, катлаулы теорияләр үзләштереп, төрлө кагыйдәләр, формулалар ятлап йөргән булачак фән әһелләрен күз алдына китерүе кыен.

Бүген мин йокыдан торганда кояш баю ягына таба авышкан иде. Чөнки Эмиржан эшкә барырга торгач кына йокларга яткан идем. Безнең тулай торак янында кулдан ясалган озын ғына утыргыч бар. Буш вакытларда мин шунда чыгып кызынам, ял итеп утырам. Беренчедән, монда черкиләр ул кадәр бимазаламый, икенчедән, безнең поселокның иң үзәк урыны бу. Байкал — Амур төзелешенә килүчеләр поезддан төшкәч тә, иң беренче, шушы урам аркылы үтәләр. БАМ поселогына килгән «Бамстройпуть» идарәсенә җаваплы кадрлары да, төрлө комиссия әгъзалары да, төзелешне үз күзләре белән күрергә килгән кунаклар да безнең тулай торакта бүленгән кунак өенә туктыйлар. Шуңа күрә бар яңалыкны шушы юллар чатында торган тулай торак янында белергә була, беренче хәбәр шушынан тарала. Хәер, аркылысы-буге бер чакрымнан, ә халкы дүрт йөздән артмаган поселокта болай да барлык хәл күз алдында.

Жәйге кояшның кызулыгы кими төшөп, көн кичкә таба авышканда, безнең утыргыч янына бер автобус туктады. Карыйм, руль артында Энәс Карачурина — таныш егет. Чаллыда ул авыр йөк машинасында эшлөгән иде. Туганнарча җылы ғына исәнләшәбез. Ул арада җыйнак кына киенгән егетләр һәм кызлар шаулаша-көлешә (күрәсәң, бу тайга поселогына килүләренә бик тә канәгатьләр) автобустан коела башладылар.

— Сөзгө бүлөк алып килдем. Ниндиге? Бүген клубыгызда татар-башкорт моңнары яңгыраячак. Әллә якташларга охшамаганнармы? — дип серле генә көлеп куйды Энәс.

Дөресен әйткәндә, соңгы мода белән киенгән бу шат күңелле яшьләр беренче карауда ук миңа ничектер якын булып күренделәр. Тиз арада берничәсе белән танышып та алдык. Мин аларга бу төзелештә эшлөүче күп кенә татарлар һәм башкортлар барлыгын әйткәч,

аларның йөзе тагын да яктырып китте, кызыксынып сораулар яудыра башладылар.

— Татарстанның кайсы районнарыннан?

— Талгат белән Розалия — Бөгелмә ягынан, Шамил белән Нажия — Лениногорскидан. Монда инде икенче елларын эшлиләр. Фатих абыйлар әле күптән түгел генә килде.

— Ә Башкортстаннан кемнәр? Безнең кардәшләр юкмы икән?

— Юл монтеры булып эшләүче Галимжан Юмангулов — Чакмагыш районныннан. Экскаваторчы Фирдус Әхмәтов, тимер юл звенолары җыю бригадасындагы Хушназар Галиев, буяучы-агартучы Гөләндәм Каюмовалар — сезнең якташлар. Ә минем белән бер автобуста Чишмә егете Әмиржан Мөсәлимов эшли. КамАЗ төзелешендә дә аның белән бер автоколоннада идек.

— Рейстан кайткач таныштырмассызмы?

— Туры сезнең янга җибәрәм.

Ул арада кайдандыр комендант белән клуб мәдире килеп җиттеләр һәм, кунаклар белән җылы гына исәнләшкәч, аларны алдан өзерләп куйган бүлмәгә чакырдылар. Мин исә Хәлим белән Илһамны үзезбизнең бүлмәгә алып кердем. Егетләрнең йөзе шат булса да, йөз сиксән чакрым юлны машинада селкенеп килүдән кыяфәтләрендә арыганлык чагыла, шытып чыккан сакал-мыекларына юл тузаны утырган иде.

«Поселок кырыендагы урманлыктан яшь каен себеркесе җыеп, тиз генә күрше вагондагы мунчага барып килик» — дигән төкәдимемне алар тыйнак кына кире кагып, бүлмәдә генә юынып, кырынып алырга бик риза булуларын әйттеләр. Егетләр юл тузаныннан арынып берәр чокыр кара кофе эчеп алган арада, без инде бер-беребез турында күп нәрсәләрне белергә өлгердек.

Уфа дәүләт педагогия институтының төрле курсларында укучы бу студентлар арасында талантлы җырчылар, музыка сөючеләр, бию осталары бар икән. Узган елны оешкан бу үзешчән сәнгать коллективы кыска гына вакыт эчендә тамашачылар мөхәббәтен казанырга өлгәргән. Студентларның үзешчән сәнгать коллективлары арасында «Җыр-74» конкурсы лауреаты исемен алган. Шуның өчен Байкал — Амур магистралә төзүчеләре алдында чыгышлар ясау хокукына лаек булганнар.

— Дөресен әйткәндә, безнең өчен бик җаваплы эш бу, — дип өстәделәр егетләр.

Мин аларга БАМ кешеләре турында, XVII комсомол съездыннан килгән беренче отрядлар хакында, аларның эше, ял итүләре, элек кеше аяк басмаган урында хәзерге заман техникасы эшләвен, яңа поселоклар калкып чыкканын сөйләдем. Әлбәттә, тайга трассаларының катлаулы һәм авыр икәнөн, климат шартларының кырыс-лыгын әйтмиңчә калмадым.

Сәгать кичке алты тулып җиденче китте. Балласт эшкәртә торган карьердагы беренче сменаны алып кайтырга киткән Әмиржан һаман күрәнми. Берәр хәл булды микән әллә? Машина яңа булса да, юллар бик начар бит, төрле көтелмәгән хәл булырга мөмкин... Күңел дәрәс сизгән.

«Кояшлы» поселогына җитәрәк ике чакрым кала текә борылышта аның алдында гына ике йөк машинасы бәрелешә. Юл бикләнә. Автоинспектор килеп җиткәнчә байтак вакыт уза. Шуңа соңга калган икән.

Диспетчерга кереп тиз генә путевка алам. Мәскәү тимер юл транспорты инженерлары институты студентларын алмага китәм.

Җөйгә кояшның беренче нурлары сопка артыннан күрүгә төнгә смена экскаваторчыларын утыртып поселок ягына юнәләм.



Карьердагы механизаторлар жэй көнө вакыт белән бер дә исәпләшми: бөтөн дозаторларны төяп бетермичә бер вакытта да эш урыныннан китмиләр. Тәүлеккә икешәр мең кубометрға кадәр вак таш төяп озаталар. Чөнки юл салуның темплары кызу, срогы кыска. БАМ — Тында арасындагы 180 чакрым юл ел ярымда төзелеп бетөргә тиеш. Э жэй айлары балчык эшләрөн башкаруда иң кулай чор. Моны һәрбер механизатор, эшче, житөкче аңлый. Шуңа күрә монда минуты да исәптә.

Мин машинаны гаражга куеп кайтканда, Әмиржан йокысыннан уянган иде инде.

— Эх, дус, күп нәрсәне югалттың син. Кичә шул кадәр яхшы концерт булды, курай моңы хәзергә кадәр колагымда чыңлый сыман, — дип сөйләп китте ул, урыныннан күтөрелә төшөп. Автопарктан кайтып килгәндә колакка курай тавышы ишетеләп китте. Башта ышанмадым. Вәлки туган якны сагындан гына җил тавышы мине шулай үртидер? Алай дисәң, монда җил юк бит. Клубка якынайган саен, курай тавышы көчәя, ачыграк ишетелә башлады. Э клубның тәрәзәләре ачык, халык шыгрым тулы. Эчкә сыймаганны урамнан тыңлап тора. Тәрәзә янына килсәм, шаккаттым: сәхнәдә башкорт милли киеме кигән егет өздөрөп-өздөрөп курай уйный. Яш вакытта курай уйнаганны мин бик тә ярата идем, ә чит җирдә бигрәк моңлы икән ул.

Концертны алып баручы соңгы номерда: «Сезнең хезмәттәшегез экскаваторчы Шамил Сабиров җырлый», — дип белдергөч, залда сөрө тынлык урнашты. Шамилне бит алар әле яхшы механизатор дип кенә беләләр иде. Э ул үзе баянда уйнап:

Туган авылым Сакмар буйларында,  
Шуңа узды минем бала чак.  
Сакмар дулкыннары, курай моңы  
Йөрәгемдә мәңгә калачак,

— дип, моңлы тавыш белән сузып җырлап җибөргөч, залда утыручылар шаккатты. «Кара әле безнең Шамил дә коеп куйган артист бит», — диләр...

Жәл, туган, син генә тыңлый алмадың концертны...

Иртөн без якташларны вокзалга кадәр озаттык. БАМ халкының шулай яратып, җылы каршы алуына алар бик канәгать булып, Амур өлкәсенең индустриаль үзөгә Шимановский шөһәрөнә киттеләр.

## Бу станция—БАМның адашы

Үзенең тарихын 1936 елдан башлаган бу кечкенә станция — булачак Байкал — Амур магистраленең адашы — әле хәзер дә Амур өлкәсенең картасында юк. Тиз йөрешле «Россия» поезды да беренче мәртәбә монда 1974 елның 20 сентябринән башлап кына туктый башлады.

Юл төзелешенә вак таш ала торган карьерда төнге каравылчы булып эшләүче Федор Алексеевич Сибирцевның сөйләвенә караганда, Бөек Ватан сугышына кадәрге еللарда БАМ — Тында арасында тимер юл булып, аннан поездлар йөргән. Тик 1942 елда андагы рельсларны Сталинград тирәсендә төзелә торган тимер юлга алып киткәннәр, һәм ул юл безнең сугышчыларның немец фашистларын Сталинград янында тар-мар итүләрендә зур роль уйнаган.

Яңа төзелә торган БАМ — Тында тимер юлы хәзер дә әле күп урыннарга иске эзеннән үтә. Элеккеге юл тасмасы шундый тар, жэй көнә кара-каршы ике машина очрашса, юл бирү өчен, берсенә берәр



километр артка чигенергә туры килә. Юлдан читкә чыксаң, мүкле сазлык, кереп батсаң, чыгуы җиңел түгел. Калынлыгы ярты метрга якын булган тайга юрганы — саз мүге — һаваның жылылыгын эчкә үткәрми, мәңгелек туңлык салкынлыгын тышка чыгармый. Әгәр дә табигатьнең бу юрганын ертсаң, кызу көндә, мәңгелек туңлык эреп, елгачыклар ага башлый. Геологлар, туристлар өчен сусыз җирдә салкын, чиста су табуның иң гади ысулы бу. Тик мәңгелек туңлыкта тимер юл төзүчеләр өчен мүкнең ертылган урыныннан да куркыныч нәрсә юктыр. Чөнки андый урыннар еллар үтү белән эри, тимер юл калкулыгы утыра, җимерелә. Тирә-юньне су баса башлый. Мондый юлны төзәтү, ремонтлау яңасын салуга караганда берничә мәртәбә кыйммәткерәк төшә. БАМ — Аносовка поселоклары арасындагы шоссе юлның күп урыннары сырлы бөләк шикелле тигезсез, аннан йөргәндә әйтерсең дулкынлы күлдән үтәсең. Бу калкулы-төшенкеле урыннар, күрәсең, мәңгелек туңлыкның шул мәкерле эшедер.

Иртәнге кояш беренче нурлары белән салкынча һаваны жылыта башлаганда, көндөзгә сменада эшләүче экскаваторчыларны, бульдозерчыларны карьерга илтеп куям. Алар автобустан төшүгә эшкә башлыйлар. Техникаларын карап чыгалар: майлыйсы җирләрен майлап, заправка ясыйлар. Озак та үтми, тайганы яңгыратып моторлар гөрли башлый. Бульдозерлар берсе артынан берсе җирнең өске катламын юнырга, ә экскаваторлар төнлә куелган вагоннарга вак таш төяргә керешәләр. Карьердан гравий чыгару сезонлы эш булганга күрә, техника бер минут та эшсез тормый. Механизаторлар көнлек норманы ике-өч тапкыр арттырып үтилер. Һәрбер механизатор үзенең техникасына нинди дә булса хезмәт житештерүчәнлегә арттыра торган җайланма куя, яңа ысул белән эшли. Василий Щипачев белән Шамил Сабиров та экскаваторларының чүмечен күп сыешлыга алмаштырганнар. Нәтижәсе күз алдында: алар сәгатенә алты урынына ун дозатор-вагон төяргә өлгөрәләр. Бульдозерчылар Иван Сазонов, Фәтхулла Гобеев, Федор Шумилин да яңа ысулга күчкән: бер участкада, берсе артынан берсе тезеләп, җирне юнып баралар. Экскаваторларга эш фронтын тулысынча тәэмин итәләр.

Көндөзгә смена эшли башлауга, Федор карт (Федор Васильевич Сибирцевны без шулай дип йөртәбез) миңа утырып кайтып китә. Уртача буйлы, ябык гәүдәле, кояшта янган йөзен тайга мүге кебек кую, йомшак сакал-мыек каплаган бу карт сүзгә бик һәвәс. Бер дә белмәгән нәрсәсә юк, әйтерсең җанлы энциклопедия.

— Быел егетләр бигрәк тә каты эшлиләр, күз генә тимәсен. Ике ай эчендә узган елгыдан ике тапкыр артык вак таш озатканнар, — дип куанып тезеп китә. — Бүгенге газетада басылган. Иртә белән үзләренә дә сөйләдем әле бу турыда. Бабаңның белеме дүрт класс кына булса да, штаттан тыш агитатор бит ул.

Федор карт үзе Воронежда тууына карамастан, бу якны туган җире дип саный. Аның эти-әниләре бирегә бик күптән килеп урнашкан. Ул да башта тимер юл монтеры булып эшли башлаган. БАМ — Тында тимер юлын төзүгә катнашкан. Соңыннан күп еллар вокзал начальнигы булып эшләгән. Пенсиягә чыккач та өйдә утырасы килмәгән.

Ял көне килеп җитүгә, ул мине я җиләккә, я гөмбәгә барырга чакыра. Барабыз. Бу яктагы урманнар җиләк-җимешкә, гөмбә һәм чикләвеккә, төрле җәнлекләргә бик бай. Тик бу хәзинәне таба белергә кирәк өле. Ә Федор карт табигать профессоры инде. Кайда нинди гөмбә үсә, нарат җиләге беренче кайсы урында өлгөрә, мүк җиләген кайчан җыялар һәм тайгада яшәүчеләр генә белә торган нечкәлекләренә бәйнә-бәйнә сөйләп бара.

Бер-ике сәгать эчендә без инде савытларны тутырып кайтырга чыгабыз. Гөмбә чорында Федор карт өчәр кисмәк гөрәждә генә дә тозлап куя икән. Хәзерләүләр пунктына да берничә центнерлап беренче сортлы гөмбә, нарат һәм мүк жиләге, кедр чикләвеге жыйып тапшыра. Бик уңган, эш сөючән, күңелле карт — чын тайга кешесе ул.

## Ерак жирләрдән хатлар килә

### *Беренче хат.*

БАМ. Начальникка.

«Хөрмәтле «БАМСтройпуть» житәкчесе! Бу хатны мин Сөзгә Байкал — Амур магистрале төзелеше турында радиодан ишеткәч язарга булдым. «Гасыр магистрале» дип исем алган бу төзелешкә минем дә хезмәтем керсә, чиксез шат булып идем.

Хәзерге вакытта мин Татарстанда калкып чыккан КамАЗ төзелешендә бульдозерчы булып эшлим. Дүрт елдан артык чорда, буш басу өстендә мәһабәт завод корпуслары, уникальшәр-уналышпар катлы йортлардан торган өр-яңа шөһәр күзгә күренеп үстә. Бу минем беренче генә төзелеш түгел инде. Хезмәт биографиямне Кустанай өлкәсендәге комсомолның удар төзелеше — Соколов-Сарбай тау токымы эшкәртү комбинатын салудан башладым. Соңыннан Братск ГЭСын төзүдә катнашырга туры килде. Ташчы, балта остасы, шофер, бульдозерчы һөнәрләрен үزلәштердем. Минем язмыш — яңа төзелешнең кайнап торган урынында булу, шөһәрләр, заводлар, фабрикалар төзеп, жирдә эз калдыру. Тик менә сезнең төзелешкә китәргә исәп иткәч, бер каршылыкка очрадым. Комсомол яшеннән узганлыктан, миңа комсомол путевкасы бирмиләр, ә сөздә шунсыз эшкә алмыйлар ди. БАМга эшкә барырга теләгем бик көчле. Ярдем итмәс-сезме икән?

Жавабыгызны көтөп: Илсур Сафиуллин».

### *Икенче хат.*

Төзелешнең комсомол комитетына.

«Кадерле иптәш! Мин быел урта мәктәпне тәмамлыйм. Классыбызда еш кына: «Киләчәктә кем булырга? Нинди профессия сайларга?» — дигән темага бәхәсләр үткәрәбез, фикер алышабыз. Үземнең Байкал — Амур төзелешенә киту теләгемне классташларыма әйткәч, күбесе аңа ышанычсызлык белдерде. «Бер һөнәрсез кешене ничек шундый зур төзелешкә алсыннар?» — диләр.

Минем әти-әни унсигез ел инде Татарстанның Бөгелмә шөһәрендә төзүче булып эшлиләр. Үзләренең хезмәт юлларын гади эшчедән башлап жиһәргәннәр. Төзелештә укыганның. Хәзер үз эшләренең осталары. Апам тимер юл станциясендә диспетчер булып эшли. Минем дә әти-әниләр сайлаган һөнәргә дәвам иттерәсем килә. Алай гына да түгел, хезмәт биографиямне гасыр төзелешеннән башлап жиһәрәсем килә. Алдагы авырлыктар, табигать кырыслыгы миңа

мәгълүм. Алар мине куркытмый. Минем шикелле эшчеләр кирәкме анда? Хат язып җибәрсәгез иде. Классташларым белән бергә җавап хатыгызны көтеп:

комсорг Бөдрә Шәймәрданова».

Бу хатларның икесен дә миңа кадрлар бүлеге начальнигы Антонина Феликсовна Хомич күрсәтте.

— Менә нәрсә яза синең якташларың.

Адреслары: «Амур өлкәсе. БАМ шәһәре». Күрәсең, бу романтиклар төгәл адресны да белеп җиткөрмәгәннәр...

Ләкин, ничек кенә булса да, теләкләре изге, уйлары яхшы.

Мондый хатлар төзелеш идарәсенә, аның комсомол комитетына көн саен дистәләрчә килеп тора икән.

Байкал — Амур төзелешенә кадрлар жыю бик мөһим эш.

Эшкә килүчеләргә торак урын белән тәэмин итәргә кирәк. Табигатьнең кырыслыгы, җәй көненнән башка чорда, палаткаларда яшәргә мөмкинлек бирми. Аннары БАМ төзелешенә гади эшчеләр түгел, ә бәлки югары квалификацияле һөнәр ияләре, бигрәк тә юл төзелешенә яраклы һөнәре булган яшьләр кирәк. Бу төзелешкә барырга теләүче кеше иң беренче булып шуны истә тотарга тиеш. Теләге зур булган яшьләр үзләрен бу эшкә чын-чынлап әзерләргә һәм комсомол путевкасына лаеклы булырга тиешләр.

Байкал — Амур төзелешенә төп кадрларны профессиональ-техник училищелар әзерләячөк. Мәгълүматларга караганда, алар 1978 елга кадәр төзелеш мәйданнарына 43 мең эшче әзерләп җибәрәчөкләр, шуның ике меңе быел китә.

Югары һәм махсус белем министрлыгы 1975—1980 елларда БАМ төзелешенә 4800 яшь белгеч җибәрә.

Илебезнең халык хужалыгын үстерү өчен гаять зур әһәмияте булган бу «гасыр магистрале»н чын-чынлап бөтен ил төзи. Аның заказлары бөтен җирдә беренче чиратта һәм иң яхшы сыйфатлы итеп үтәлә. БАМга озатыла торган йөкләр һәм заказлар комсомол контроле карамагына алынган...

oooooooooooo

## ГЕЛЕНЖИК ЯНЫНДА БУЛГАН ХӘЛ

**Д**ачадагы күршем Иван Васильевич Кириченко чәчәкләр ярата. Ял көнө булдымы, иртәдән кичкә кадәр чәчәк түтәлләрендә казына. Аның куллары шул хәтле зур, учындагы чәчәк тажлары тамчы кебек кенә күренә. Күршемнең мәһабәтлегенә сокланем мин, аны борынгы рус баһадирларына охшатам.

Иван Кириченконың кычкырып кәлгәнән дә ишетмәсәң, сөйләшкәндә дә ул ничектер йомшак итеп, әкрән генә сөйләшә. Йөзөнә ачуын чыгарган чагын да күрмәсәң. Күбрәк, гаепкә кеше кебек, нидәндер уңайсызланган сыман елмаеп йөри. Сүзгә саран, әмма чәчәкләр һәм күбәләкләр турында сәгатьләр бие сөйли ала.

Бервакыт мин шаярып:

— Егерме тонналы самосвал йөрткәргә иде сезгә, Иван Васильевич, ә сез «Волга»да утырасыз,— дидем.— Армиядә крейсерда хезмәт иткәнсездер әле?

— Әйе, флотта идем,— диде ул тыйнак кына итеп,— крейсерда ук түгел түгелен, катер гына йөрттем.

— Кайда сугыштыгыз соң?

— Башта Керчь янында, соңыннан — Таманьда... Немец Новороссийскига якынлашкан, отрядыбыз белән шунда жибәрделәр.

— Ә Керчьта кайчан сугыштыгыз?

— Чигенгән чакта да, дошманны куып барганда да өч тапкыр десантта булдым. Бүгенгедәй хәтеремдә... Дөм-караңгы төн, салкын. Немец прожекторларының утлары ялт-йолт итә. Дөбөдөгән, шытырдаган, үкәргән тавышларга чыдар хәл юк. Диңгез суы мәңгегә шулай кызыл булып калыр кебек иде. Ничек исән калганмындыр, әле дә ис китә.

Ул тагын уйга калып дәмши тора.

— Новороссийскиның герой-шәһәр булуына шатлангансыздыр инде,— дим, сүзгә ялгап жибәрү өчен.

— Шатландым,— диде күпне күргән диңгезче,— туган шәһәрәм кебек якын ул. Нөрбөр ташы, кыялары...

— Сугышлар каты булгандыр шул.

— Ка-аты?... Иван Васильевич башын кагып куйды да житди итеп сөйли башлады.— Гаваньда немецләр утыра. Ә без Геленжикта торабыз. Кече Жиргә сугыш кирәк-яраклары, солдат ташыйбыз. Кече Жир дип әйтәбез генә... Ул чагында Олы Жир кебек үк кадрлар иде ул, күп кешеләр аның өчен гомерләрен бирделәр.

— Андый хәл онытылмый,— дидем мин дә авыр сулап,— гомергә истә кала. Көнөнә хәтле исегездәдер әле?

Иван Васильевич җавап бирмәде. Йомшак кына елмая торган зәңгәр күзләре бу юлы ут кебек яна иде. Сугышчан яшьлегенә хатирәләре искә төшөп, аның күңелендә хәвефләр дә, шатлыкны да хисләр яңарды булса кирәк. Берәздән, янында барлыгымны бөтенләй оныткан кебек, читкә карап, ул тагын сөйли башлады.

— Мин бит иң беренче десантны илткән кеше, шуннан соң дүрт ай тоташ йөрттем, фееральнең башы белән контузия алгач кына китәргә туры килде...

— Сөйләр идең, Васильевич,— дип үтендем күршемнән,— ниндирәк жир иде соң ул — Кече Жир дигәннәре? Сугышлар бик каты булдымы?..

— Новороссийскидан көньяктарак Кабардинка поселогы бар. Аңа каршы яктагы яр бик текә. Стена күк. Тотыныр жире дә юк сыман. Без баштарак десантны шәһәргә якыныраҡ булган сөзәк жиргә төшергән идек. Немецның атуына чыдар хәл булмагач, кире чигендек. Шуннан бер караңгы төндә әлегә текә яр астына килдек. Безнең егетләр, кара диңгез моряклары, кыяга альпинистлар кебек үрмәли башладылар. Үзләрендә корал, сугыш кирәк-яраклары. Шулай итеп менеп життеләр.

Соңрак сукмак салып, йөкләрне ишәкләрдә ташый башладылар. Диңгез култыгы аша Кече Жиргә катерлар көн саен дип әйтерлек бардылар. Ләкин немец та сизеп алды. Бөтен яр буен утка тота башлады. Төнен дә тынычлык бирми иде.

— Аларның катерлары сезгә каршы чыкмый идемени?

— Көндез үтәрлек түгел иде. Ә төнен үттек. Десантчыларны безнең катерлар белән канонеркалар саклый иде. Аларның магнитлы миналары ни өчен ярылмады дисең — әле булса аңлый алмыйм. Барысыннан да куркынычы — үт өөрмәсе булды. Мотоботка утызлап, кырыклап кеше утыртасың, миңа һәм снаряд ящиклары төисең дә шушы дары складын үт астына алып китәсең. Ә ул, нәлэт, яр бие артиллериясеннән бәрә, минометлардан сиптерә. Ә миналар өз генә суга тидеме — шарт итә. Шартлау тавышлары, төтен, ялкын... Су өстендә диңгезчеләрнең бескозыркалары йөзә...

Кече Жиргә баручылар арасында яшь солдатлар бар иде. Ярга якынлаша башлагач кычкырып елаучылар булгалады. Үзебезнең кот очарлык. Катерны алып барасың, ә башта бер генә уй: эләгемә, юкмы? Барып житабезме, әллә... Кыскасы, Кече Жиргә бер тапкыр үтөп керү дә зур батырлык иде. Ә бит айлар бие йөрдөк. Минем бәхет булды. Өч тапкыр гына яраландым. Беренчесендә әллә ни булмады, арт яктан бер тотам итне генә йолкып алды. Ә икенчесендә, ай-ай, авыр булды, госпитальләрдә ятарга туры килде. Соңгысында өйгә үк жиберделәр. Жигү көнен Казанда каршыладым.

Аның уйларын бүлдергә курыксам да:

— Кай төшегез яраланган иде соң? — дип сорамай кала алмадым.

— Контузия алдым,— диде Иван Васильевич,— бер дә гәжәп түгел ул андый жирдә. Новороссийскины азат иткәндә порттагы, гаваньдагы ныгытмаларны шартлатырга иң элек торпедә катерлары китте. Алар артынан гына десант мотоботлары. Шунда миңа ярчыгы эләне. Ярый әле, ярга төшөп барган чак булды. Су өстендә булса, баш беткән иде. Ниңә сөйләп торырга инде,— диде ул, зур кулын авыр гына селтәп.— Гадәти хәл. Ә менә аңа кадәр бер вакыйга булган иде — менә аның турында сөйләсәң дә була!

Кичен берәз штормлап алды. Зур дулкыннар мотоботлар өчен җайлы түгел: бортлары табәнәк. Ә барырга кирәк. Әйтергә генә ансат, ул төнне өч барып, өч кайтыш.

Беренчесендә һәм икенчесендә исән-имин барып життек: туп та атмады, бомба да шартламады. Ә өченче катында шундый хәлләр булды! Тетелеп беткән яр буена житүебезгә — тоташ үт ачтылар. Су өстендә түбә кебек салынып торган кыялар ышыгына ташландык. Бик ышанычлы урын булмаса да, бер яктан саклап тора. Шундый өчен биредә һәр вакыт кеше күп була — борылыр да урын юк...

Мин Кавказдагы яр буен күз алдыма китердем. Диңгезгә асылынып төшкән кыя астында салкын ташка сыенып солдат тора. Хәвеф һәм түземсезлек белән кара күк йөзенә карый ул. Ә күк йөзенә тыныч вакыттагыча, йолдызлар сибелгән. Дулкыннар, чал башларын уйнатып ялкау гына киләләр дә, яр бие комнарын ялап, төнге диңгезнең тынычсыз караңгылыгына чигенәләр. Әмма андый тыныч мизгелләр бик кыска була.

Миңа һәм снарядларның суга төшөп ярылулары тагын ишетелә. Проектор яктысы кебек, үт-ялкын күтәрелә. Күктәге йолдызлар сирәгәеп, сүрәнләнеп кала. Экрандагы кебек: ак кыялар өстендә соргылт ялкыннар кабынуы була — диңгез өстенә су баганалары күтәрелә. Ә диңгезче кымшанмый да. Иптәшләре дә тын тора. Югарыдан яңгыр кебек шыбырдап таш коела. Әйтерсең лә үт өөрмәсе жан иясен генә түгел, табигатьнең матурлыгын да юкка чыгарырга тырыша.

— Немецлар атудан туктагач, катерны бушата башладык,— дип сүзен дәвам итте Кириченко. — Дөрөсөн әйтергә кирәк, ул егетләрнең, Кече Жиргә төшкән десантникларның, хәле шәптән түгел иде. Алар дошман тылында, тәүлек бue ут астында калалар. Вакыты белән аларга хәтта икмәк тә китереп булмый. Кайвакытны яр буена килеп туктыйсың, ә анда, су кырыенда, яралылар тезелеп ята. Геленжикка алып чыгарга өлгерми идек...

Ул кичне без ничектер яр буенда тоткарланып калдык. Вакытында борылып китә алмадык. Немецлар яр буен таң атканчы ут астында тоттылар, баш күтәрерлек түгел иде. Таң беләнә башлады. Ә безнең өчен ул үлем белән бер: караңгыда я томанда самолетлар бомбага тотмый, ә болай... — Иван Васильевич күзләрен йомып башын чайкап куйды.

— Базага йөксез кайттык,— диде ул бераздан.— Диңгез тыныч түгел иде. Катерга дүрт яралы солдат белән пехота майорын гына алдык.

Кире кайтканда атышсыз булмады. Бере арты бере барган мотоботларны як-яктан ике катер саклап килде. Менә, менә ул Геленжик, күп тә калмады. Кинәт күрәм: «Кукурузник» оча. Шундый түбән оча, таулардан да түбән. Бер-бер хәл булган моңар, дип уйлыйм, я аның моторы эшләми, я үзен немец куа. Шулай булып чыкты да. Уйлап та бетермәдем, таулар артыннан «мессершмидт» килеп чыкты. Беләсең бит, «У-2» сугыш самолеты түгел. Ул менә нәкъ йорт кошы: әйтерсең лә тилгәннән куркып, кешеләргә сыенырга ашыга. Истребитель «У-2» га атып та тидерә алмагач, югарыга менеп китте. Карыйм, тагын әйләнеп килә бу. Ә безнекенең барып сыеныр урыны юк. Сулда — диңгез, уңда — таулар. Ә югарыда — әлеге карчыга. «Кукурузник» та пулемет юк, штабныкы булса кирәк,— ди майор,— сагалап торганнар аны».

Һөжүм иткән истребительдән качып, очучы утырыр урын эзләде: минем катер алдан бара иде, шунлыктан без барын да күрәп тордык. Мин немец пуяларының самолетның юка канатын тишәп үткән тавышын да ишеткәндәй булдым.

«Миссершмидт», үкерең, зур бер түгәрәк ясап очты да, артыннан кара төтен калдырып, күккә менеп китте.

Ну, гад, тончыктың бугай, дип уйлавыбыз булды, тауларның кара сыртлары артыннан тагын әйләнеп килде дә ул, яңадан һөжүмгә күчте. Катердан без боларның барсын да күрәп тордык, «кукурузник»ка ничек тә ярдәм итәсебез килә иде. Ләкин ничек?

— Куып жиберергә иде, эх! — дип куйды майор. Инструкция буенча эш итсәң, юлдан читкә чыгарга хахыбыз юк. Ләкин базага кайтып житә яздык бит инде. Күз алдында фашист безнекеләргә атканда инструкция дип торасыңмы соң? Шунсы гарьлек бит әле: безнекеләр каршы ата алмый, кораллары юк, жәтмәгә элөккән песнөк кебек берни эшли алмыйлар. Ә теге, нәлөт, шат, мыскыл итә,— дип Иван Васильевич әле булса дурынланып һәм кинәт тынып калды.

— Я, шуннан? Ничек булып бетте? — дип түземсезләнеп сорадым, «У-2»ны бәрәп төшерделәрме икәнни дип уйлап.

— Шуннанмы? Әйдә, старшина,— дип кычкырды майор,— ә үзештурвал янын дагы пулеметка тотынды. «Дегтярев» та бар иде бездә. Прикладны иңбашыма терәп немецны мушкага алдым.

Тигезсез сугыш картиналарын үзем күрәп торгандай булып Иван Васильевичны тыңдыйм. Менә немец очучысының оятсыз йөзе. Явызлыктан күзләре ялт-йолт итә, иреннәрен кыйшайтып, мыскыллы емая. Әкрөн йөрешле, коралсыз самолетны менә-менә бәрәп төшерер сыман. Диңгезче-старшина кулындагы пулеметның мотор гөрелдесен басып пырылдаган тавышын ишетәм кебек.

— Ә «кукурузник» шул арада ярдан берәз эчкөрәк, үлән баскан тигезлекнең кыяларга килеп терәлгән жиренә төшәп утырды,— дип, әңгәмәдәшем сүзен дәвам итте.— Геленжикның яшел даласы шунда чикләнә. Арырак урманлы таулар китә.

Ходай белсен, ничек кыяга килеп бәрелмәгән ул самолет! Карыйм, самолеттан ике кеше сикереп төште. Төштеләр дә жиргә аудылар. Немец тагын түбәнәйдә һәм очкан уңайга атып жиберде. Тирә-якка тузан күтөрелде. Кинодан караганда гына жиңел ул: пулеметка тотынуың була, дошман самолеты мәтеләп төшә. Дулкын чайкалдырган катердан тидереп кара син.



Башка катердагылар да сугышны күрөп торалар икән. Килеп житүгө алар да ата башладылар. Немец очучысына ошамады бу хәл. Кара төресен ятыратып, китеп тә барды. Барыбыз да жиңел сулап куйдык: куып жибәрдек бит үзен!

Катерыбызның төбө вак ташларга тиеп бара башлагач, пехота майоры белән, сикереп ярга төштөк. «Үлгәннәрдер, — диде майор, — бөлки яралы гына булырлар». Самолетка таба йөгөрә башлагач шып туктадык: алдыбызда мина кыры икән бит, самолетка барып житкәнче. Ничек алар утырмаган бу жиргә? Самолетка килгәннәрнеч берсе, һавага карый-карий, өкрөн генә торып басты, тирә-ягына күз ташлады. Икенчесе аннан ике-өч адымда гына йөзә белән жиргә капланып ята иде. Иптәше аңа дөшөп карады, ахры, аннан соң янына килде, жиргә тезләнеп, чалкан әйләндөрдө... Аның куржудан сикереп торуйн, кулын күтәрәп безгә таба йөгөрә башлавын күрдөк. Йөрөгөм кысылып, тезләрем хәлсезләнде, муеным тирләп чыкты. Хәзер миңа элгә бит... «Тукта!» Ишетте, ахры, туктап калды...

Мина кыры аша үткән куркынычсыз юлны озақ эзләдем. Безнең саперлар салган билгеләргә карап, тар сукмактан самолет янына чыктым. Минем кычкыруга туктап калган кеше инде тагын жирдәгә иптәше янына килеп тезләнгән, аның изүләрен чишәп тора иде.

Иптәше аңсыз. Ертылган гимнастеркасы аша кан бөрөп тора. Тиз-тиз ярасын бәйләп куйдык. Яш кенә чибәр егет иде ул. Үзә һаман аңсыз ята.

— Тизрәк китик, врач жибәрергә кирәк, — диде миңа аның иптәше — озын буйлы полковник.

Без сакланып кына мина кырын чыга башладык.

— Ә полковник яралы түгел идеме соң? — дип сорадым Иван Васильевичтан.

— Бәхете бар икән, тырналган жире дә күрәнмәде. Андыйларны «күлмәгә белән туган» дип әйтәләр, — диде күршем.

— Катерны Геленжик причалына бордым, — дип сүзен давам итте карт моряк, — полковник анымда басып тора, үзә дөшми генә алга караган. Өстендә юка гына күн пальто. Шлемы сары, озын колаклы, очучылар кия торган күн шлем. Ышанасызмы, аның шлемы белән пальто якасын биш жирдән пуля тишкән булып чыкты. Булса да була бит бәхет: биш пуляның берсе дә үзенә тимәгән!

— Карагыз әле, дим полковникка, якагыз белән шлемыгызны пуля тишкән бит.

Ул шлемын салып кулында әйләндөргәләде дә башын чайкап куйды. «Менә бәхет, — диде, — кирәк бит, ә! Тырнап та китмәде». Миңа күтөреләп карады да арган кыяфәт белән саран гына елмайды...

— Гаҗәп хәлләр була бит, — диде Иван Васильевич, әле булса шул эшкә аптырап.

Ул уйланып калды. Бу очрак аның күңелендә онытылмаслык булып уелган, ахры.

— Ә бу полковник очучы түгел идемени? — дип, мин аны уйларыннан бүлдердем.

— Полковникмы? — диде ул сәеррәк бер тавыш белән. — Мин аның очучы түгел икәнән бер карауда аңладым: аның погоннары чия төсендә — кызыл иде.

Әле дә күз алдында — кашлары кап-кара, бармак калынлыгы булыр. Аны шөһөргә озатып жибәргәч тә пехота майорыннан сорадым:

— Зур начальник булса кирәк?

— Әйе, — диде ул, — Унсиязненче армия политотдөлы начальнигы. Кече Жирдә сугышучылар янына үтөп чыгарга теләгән иде дә туры килмәде шул. Ишеткәнәң бармы аның турында?

Һәм ул миңа полковникның фамилиясен әйтте.

Ул чагында баш селкөп кенә куйган идем: бөләм, янәсе. Ә хәзер, күрәсез, ул кешене бөтен дөнья белә.

Икебез дә, уйланып, дөшми генә утырып тора идек, Иван Васильевич йомшак елмая белән әңгәмәне төгәлләп куйды:

— Шундый хәлләр дә була дөньяда...

## АЗАТЛЫК ЯУЛАП

**Я**ңа революцион күтәрелеш елларында матбугатка килеп, романтик рухта лирик шигырьләр язуы белән танылган, 1918 елда коммунистлар партиясе сафына кереп, бөтен көчен социалистик революция казанышларын саклау һәм үстерүгә биргән карт большевик Заһидә Бурнашеваның тууына 19 октябрьда 80 ел тула.

Ул бик яшьлэй, 1913—1914 елларда ук, үз фамилиясен яшереп, «Гыйфәт туташ» псевдонимы белән шигырьләр бастыра башлый. Яшь кыз үзен чолгап алган кысынкы тәртипләргә буйсынып, ул вакытның бик күп татар кызлары шикелле елап-сыкрап яшәргә теләми, автобиографиясендә үзе язганча, башта «патриархаль семьяда шөхес азатлыгы өчен көрәшкә үсеп житә».

Аның соңгы эшендә шөхес азатлыгы өчен көрәшкә дә үз вакытында җитмәгыйт төс ала. Чөнки ул 1915 елның 6 сентябрендә «Вакыт» газетасында басылган ачык хаты белән татар халкының прогрессив көчләренә мөрәҗғәгать итә: «Бөтен татар дөньясын каплап алган аңсызлык, наданлыктан хасил булган төгәссып ва кара көч белән тартышырга керештегем вакыттан игътибарен мин бик авыр дәверләр кичерә килдем... Яшерен имза илән матбугатка чыккан шигырь кисәкләрем ата-аналарыма мәғлүм булган, мин анәм тарафыннан төмам өйгә ябылдым... Минем бар нәрсәләрем бикләнде, китапханәмдәгә китапларым яндырылды... ахырыда... йортларын ташлап чыгарга мәжбүр булдым... Читкә укырга барырга волостной старшина паспорт бирми, үземнең рәнҗетелгән йөрәгемне, мазлуманә түгелгән яшьләремне матбугат аркылы милләткә аңлатып, үзенчә хаксызга җәбәрләнгән ва уку юлында бу кадар гапаллар күргән бер кызын химаягә милләтне чакырам»<sup>1</sup>, — ди.

Заманның прогрессив көчләре чынлап та яшь кызның мөрәҗғәгатен игътибарсыз калдырмыйлар. Беренче чиратта, аны алдыңгы татар матбугаты яклап чыга. Петербуртта укучы татар студентлары 14 имза белән «Вакыт» газетасында: «Бертуктаусыз яхшылыкка ва югарылыкка омтылган шагыйранә күңелнең кара көчкә бирелеп, аның тырнагында кала алмаганын аңлыйбыз. Шагыйрәбезнең бу көчтан котылу юлындагы батырлыгы алдында тез чүгәбез ва бөтен күңеләбез белән алкышлыйбыз», — дип язып чыгалар.

Җәмәгатьчелекнең шундый игътибары нәтижәсендә яшь шагыйрәнәң 1915—1916 нчы еллар арасында өч кисәктән торган шигырьләр җыентыгы дөнья күрә. Бу җыентыкларында басылган шигырьләрнең бер өлеше, табигый, аһ-зар лирикасы. Алар шул чор татар хатын-кызлары тормышының авырлыгын, һәрнәрсәдән хокуксыз, күңелсез көн кичерүләрен реалистик күрсәтүләре белән әһәмиятлеләр. Бу шигырьләрнең күпчелек өлешенә азатлык өчен көрәштә нык булуны, түземлелекне расларга омтылу хас («Сәбат», «Өметкә», «Эзлим» һ. б.).

Заһидә Бурнашева яңа тормыш өчен көрәшкә чыккан татар хатын-кызлары арасында беренче карлыгачлардан булды.

Октябрь революциясеннән соң сыйнфый көрәшнең иң кызган чорында — Узбәкстанда алып барган эшчәнлегә дә катлаулы һәм күп төрле. Шул еллардагы эшчәнлегенә Узбәкстан Компартиясе Узәк Комитеты һәм Узбәкстан хөкүмәте югары бәя бирәләр.

Революция елларында ул, кайда гына булмасын, азатлык өчен ялкынлы көрәшчеләр сафында. 1918 елның августыннан башлап Заһидә Бурнашева коммунистлар партиясе члены. 1919—20 елларда Төркстан компартиясе Узәк Комитетында хатын-кызлар бүлегә мөдире булып эшли. Бер үк вакытта укыту-педагогик эшчәнлеген дә алып бара.

1920 елның җәе Заһидә Бурнашева өчен аеруча истәлекле. Ул III Коммунистик интернационалның икенче конгрессында катнаша, шунда бөек юлбашчыбыз В. И. Ленинны күрү һәм аның ялкынлы сүзләрен ишетү бәхетенә ирешә. Бу тарихи очрашуны яшь коммунист «Оңытылмас көн» дип атый. Шул исемендәгә мәкаләсендә ул болай дип яза:

<sup>1</sup> «Вакыт» газетасы, № 1863, 1915.

«19 июльда конгрессның беренче тантаналы утырышы жыйлды... Менә Ильич трибунада... «Халыкара хэл һәм Коммунисттик интернационалның бурычлары» турындагы докладын башлай. Аның эчке ышаныч, тирәнлеге белән бай һәм искиткеч дәлилле сүзләре бөтен зал буенча гөрләп, безне электр көче кебек үзгәрттү... Нинди гажәп зур көч һәм таң калдырырлык логика аның сүзләрендә!.. Шул көн минем гомеремнең иң шатлыклы һәм онытылмаслык көне булып калды. Ильич образы һәр вакыт миңа яшәү көче, иң кадерле истәлек».

Шул ук елны Зәһидә Бурнашева Мәскәүдә уздырылган Бөтен дөнья коммунист хатын-кызларының I конференциясендә Көнчыгыш хатын-кызларының бердәнбер вәкиле сыйфатында катнаша. 1921 елның январенда аны Мәскәүгә — Партия Үзәк Комитеты аппаратына эшкә алалар. Ул анда РКП(б) Үзәк Комитетының хатын-кызлар бүлегендә инструктор булып эшли. Шул ук елның жәендә Мәскәүдә уздырылган Шәрык коммунистлары киңәшмәсендә «Көнчыгыш халыклары хатын-кызлары арасында эшләү бурычлары» дигән темага доклад ясый.

1924 елдан башлап Зәһидә Бурнашева яңадан Урта Азиягә эшкә жиберелә, Төркмәнстанда һәм Кыргызстанда гаять җаваплы эшләр башкара, уку-тәрбия эшләрендә актив катнаша. Шул хезмәтләре өчен аңа ул республикаларның Верховный Советлары Президиумнарының Почет грамоталары бирелә.

Зәһидә Хөсәен кызы Бурнашева — әдәбиятыбыз тарихында якты эз калдырган язучы.

Ул хәзер Казанда яши, персональ пенсионер. Олы яшәтә булуына карамастан, һаман да каләм хезмәтен давам иттерә. Әле 1971 елда аның «Татар хатын-кызлары хәрәкәте тарихыннан» дигән гаять әһәмиятле хезмәте басылып чыга. Хәзер ул үз әсәрләренең сайланма җыентыгын матбугатка хәзерли.

Зәһидә Бурнашева үзенең поэтик әсәрләрендә ашкынып көткән шатлыклы көннәргә, Советлар илендә коммунизм төзелешен үзгәртү һәм шуңа булыша алуы белән бәхетле.

Без халкыбызның турылыклы кызы, өлкән коммунист Зәһидә Бурнашеваны туған көне белән ихлас күңелдән табрик итәбез, аңа сәламәтлек, озын гомер телибез.

М. ГАЙНУЛЛИН,  
филология фәннәре докторы

## Бала шигыре

Яшь әле мин, саф әле мин,  
Көннәрем төнсез минем.  
Күкрәгемдә балкый нур,  
Күңелем ару — керсез минем.

Яшь һилал күк якты нур  
Берләп уралган дүрт ягым,  
Шунда да күңелем юанмый —  
Нәрсәдер сизенә җаным.

Алдагы тормыш белемсез...  
Бит шуңар җан сызлана:  
Миндә бит бик аз хәзерлек,  
«Син, — диләр, — ич кыз бала!»

1910

## Милли көйләр

Милли көйләр алар хәтерләтә  
Гөрләп аккан суның тавышын,  
Тирән моңнар белән әйтеп бирә  
Халкыбызның йөрәк сагышын.  
Халык йөрәге ул зур хәзинә,  
Ниләр генә анда юк, дисең?..  
Моңлы җырлар алар ачып бирә  
Халык дәртен, акыл, уй, хисен.

1913

## Ул

(Татар кызы)

Рухланып жылкенсә дә дәртле өметләр берлә ул,  
Әллә нигә юл салалмый изге, ак мәтлапкә<sup>1</sup> ул.  
Тын ята күңелендәге хис диңгезе — юк дулкыны,  
Җанланалмый изге сазы — юк тавыш һәм юк тыны.  
Бакчасы корыган, матур гөлләр шиңеп кипкән әле,  
Назлы былбыллар жылы якка очып киткән әле.  
Кап-караңгы: ай да юк, йолдыз, өметле таң да юк.  
Җан канәгатьләндерерлек бер бөөк илһам да юк.  
Тик караңгы күктә яшәни бер яшен сызылып кына,  
Рухлана һәм дәртләнә шул нурга ул кызыгып кына.

1914

## Идел өстендә

Иделгә охшатам мин күңелемне.  
Чынын да, әллә аңар тик түгелме?!  
Аның төсле җәелгән ул еракка,  
Сузылган ничә мең чакрым озакка.  
Шулай гайрәт белән уйный да шаулый,  
Бәрә дулкыннарын һич арымый, талмый.  
Шулай ук ял итә ул кайчагында,  
Көрәшмәс, ярсымас төсле тагын да.

1916

## Әнигә хат

### I

Йөрәк каның белән миңа рәнҗеп,  
хәсрәтләнеп, еглап көясең:  
«Төпчек кызым изге юлдан таеп,  
азып-тузып йөри», диясең.  
Гарьлек белән тулган ана күңеле  
әрни кайгы-хәсрәт эчендә,  
иренләрең тетри, күзләреңнән  
яшьләр ага көндез-кичән дә.

### II

Беләм, әнкәй, беләм, авыр сиңа.  
Миннән күп өметләр иткәнсең:  
бай йортлардан килгән яучыларны,  
туйларымны өзелеп көткәнсең.  
Казан-табак, аш-су тирәсендә  
Мавыгып гомер итәр, дигәнсең,  
дин, гадәтләр колы, тыйнак кына  
бер абыстай булыр дигәнсең.

<sup>1</sup> Ак мәтлапкә — якты теләгенә.

Үтәмәдем, әнкәй, теләгеңне.  
 Кеше дигән гади исемне  
 түбәнләтеп яшәү мөмкин түгел,  
 әсир итеп ирекле хисемне.  
 Синең юлың мине артка өнди,  
 көзгә төндәй кара тормышка.  
 Нәфрәт уты белән мин чыгамын  
 ул тормышка каршы сугышка.

1916

## Сөю нәрсә ул?

Кемгә ул ут;  
 Кемгә ул нур;  
 Кемгә хәсрәт;  
 Кемгә моң;  
 Кемгә шатлык  
 Мәнбәгы<sup>1</sup> таң;  
 Кемгә тар —  
 Салкын кабер;  
 Кемне серле ак бәхет  
 Тәхетендә назлый, иркәли;  
 Кемне дәрҗәдән<sup>2</sup> сөрә,  
 «Каршымда аһлап йөрмә», ди.  
 Аңлашылмаслык сихерле,  
 Хәйләле бер нәрсә ул.  
 Яшь йөрәккә жан биреп,  
 Илһам биреп торган да шул.

1917

## Партия сафында

Якты теләк, утлы йөрәк белән  
 килеп бастым синең сафларга;  
 ант итәмен синең ышанычны  
 көрәш кырларында акларга.  
 Жил-давыллар күреп үскән идем,  
 авыр юллар аша үткәндә,  
 кара көчләр белән көрәшкәндә,  
 якты-иркен тормыш кеткәндә,  
 адаштыргыч томан, кара төндә  
 эзләгәндә барыр юлымны,  
 нурлы кояш төсле балкып торып  
 син яктырдың уңым, сулымны.  
 Азат тормыш өчен көрәшчеләр  
 сафларында миңа көч бирдең,  
 рәхмәт сиңа, партия, жылкәләргә  
 зур өметле канат үстердең.

1918

<sup>1</sup> Мәнбәгы — башланды.

<sup>2</sup> Дәрҗәдән — күз алдыннан.

## АВЕТИК ИСААКЯН

Әрмән шагыйре һәм академигы Аветик Исаакянның тууына быелның 30 октябрендә 100 ел тула. Ул Әрмәнстанның Александрополь (хәзерге Ленинанкан) шәһәре янындагы Казарапат азылында туган. Башта Александропольдәге духовный семинариядә, аннары Германиядәге Лейпциг университетында укыган. Италиядә һәм Грециядә булган. Беренче әсәрләре 1892 елда басыла башлаган. 1895 елда туган иленә кайткан, ләкин бер ел үтүгә патшалыкка каршы чыгышлары өчен кулга алынып, төрмәгә ябылган. Төрмәдән чыккач, беренче шигырьләр жыйентыгын бастырган (1897 ел). Аның иң яхшы әсәрләре кеше язмышы турында уйланулар, туган иленә һәм халкына мөхәббәт белән сугарылганнар. Беренче рус революциясе елларында Исаакян әсәрләрендә милли һәм социаль изүгә каршы көрәш мотивлары аеруча көчле яңгырый. 1911 елда шагыйрь эмиграциягә китеп, Истамбулда, Женевәдә, Берлинда, Парижда яши һәм иҗат итә. 1926 елда Әрмәнстанга кайтып, Совет Әрмәнстанындагы яңа тормыш белән таныша, чит илләрдә совет строен яклап күп кенә публицистик әсәрләр яза. 1936 елда Советлар Союзына бөтенләйгә кайта, Совет Әрмәнстанында иҗатын давам иттерү белән бергә, культура һәм җәмәгать эшләре алып бара. Бөек Ватан сугышы елларында халыкны фашизмга каршы көрәшкә рухландырган әсәрләр яза. Сугыштан соңгы елларда бөтен дөньяда тынычлык өчен көрәшкә өндәп чыгышлар ясый. 1943 елда Әрмәнстан Фәннәр академиясе академигы итеп сайлана. Аветик Исаакян 82 яшендә 1957 елның 17 октябрендә вафат була.

Шагыйрьнең шактый әсәрләре Советлар Союзының һәм чит илләрнең күп кенә халыклары теленә тәрҗемә ителде. Француз шагыйре Луи Арагон аны XX гасырның иң зур шагыйрьләреннән берсе дип бәяләде.

Иптәш, бар алга!  
Хәтәр давиллар  
Сине бу юлда  
Куркытмасыннар.

Диңгез дуласын,  
Иман сүнмәсен.

Көрәш, алга бар  
Газап чиксәң дә,  
Авыр көрәштә  
Янып бетсәң дә...

Өзмә өметне,  
Иптәш, гел алга!  
Офыкта өнә  
Өмет нурлана!

1893

## Әнкә-җан

Йорт-жирсез яшим сөрелеп,  
Ватаннан аерылдым.  
Йокы бирми кайгы-хәсрәт,  
Анамнан аерылдым.



Таулардан килгән кошчыклар,  
Әнкәмне күрдегезме?  
Диңгездән искән тын жыллар,  
Сәлам китердегезме?

Киттеләр кошлар дәшмичә,  
Канатларын кагынып,  
Үттеләр жыллар, хәсрәтле  
Күкрәгемә кагылып.

Аһ, ягымлы сүзләреңне  
Тыңлар идем, әнкә-жан!  
Яннарыңа төшләр булып  
Очар идем, әнкә-жан!

Төннәрен кереп төшеңә,  
Кочар һәм үбәр идем,  
Күкрәгеңә башым куеп,  
Яшьләрем түгәр идем...

1893



Борчу тулы тормыш океанында  
Таш кыядай бик нык торам мин.  
Яшен бәрә горур маңгаема,  
Таш кыядай бик нык торам мин.

Тирә-якта дулап давыл куба,  
Таш кыядай бик нык торам мин.  
Күкрәгемә зур дулкыннар суга,  
Таш кыядай бик нык торам мин.

Батучылар, миңа тотыныгыз,  
Таш кыядай бик нык торам мин.  
Якорьларны миңа ыргытыгыз,  
Таш кыядай бик нык торам мин!

1894



Кычкырам мин караңгылык төбеннән,  
Кызган мине, кил син, изге хакыйкәт!  
Эзлим сине мин бит туган көнемнән,  
Газап чигеп, таш күк каттым хәзер нәкъ.

Мең-мең юллар белән килдем мин сиңа,  
Тик тапмадым эзеңне дә бер җирдә.  
Күр, адашап, харап булды тормышым,  
Кызганмассыңмыни мине син бер дә?

Хәлдән таеп ятам хәзер авырып,  
Ләкин беләм һәм ышанам: син бит бар.  
Эзләп барыр юлым инде калмады,  
Кил, хакыйкәт, минем янга кил, зинһар!..

Мин терелеп, тотып синең таякны,  
Тагын дәвам иттерермен юлымны.  
Адашканга бу караңгы дөньяда  
Мин сибәрмен синең изге нурыңны.

1900



Шундый матур бит син, әй, ватан-жан,  
Зәңгәр күккә тигән тауларың.  
Татлы синең жилен, елгаларың,  
Канга баткан ләкин улларың.

Мин үләргә әзер жирең өчен,  
Тик бер генә гомер аз моңа.  
Булса иде мең дә бер гомерем,  
Бирер идем меңен мин сиңа.

Мин үләргә әзер мең мәртәбә  
Бәхете өчен синең улларың.  
Тик калдырыр идем бер гомерне,  
Жырлар өчен синең зур даның;

Очар өчен тургай булып күктә,  
Мактап синең килер ал таңың;  
Сайрар өчен бар тавышым белән,  
Азатлыгың күреп, ватаным!

1900



Йөрәгемнән юкка очып чыктың,  
Оясыз кош кебек, әй, жырым.  
Очсаң да син күпме, баш куярга  
Табалмассың жирдә бер урын.

Таш йөрәкләр арасында, жырым,  
Лаек оя сиңа юк анда.  
Син — тереклек, газап; син — чит һәм ят;  
Ваемсызлык — тирә-ягыңда.

1902



Салкын көздә  
Чәчәк сулган кебек,  
Боз астында  
Чишмә тынган кебек,  
Яшь гомерем  
Мәңгегә сулды,  
Күкрәгемдә  
Шат жырлар тынды.

1904

●

Мин төш күрдем: әнкә-жаным минем  
Басып тора чыгып урамга.  
Арган, мескен. Авыру, хәлсез үзе.  
Кулын суза узган-барганга.

Мин төш күрдем: карт, хәерче анам  
Өскә сәләмәсен ябынган.  
Мәрхәмәтсез, жансыз халык шунда  
Кагып, төртеп үтә яныннан.

Төшемдә дә, хәтта уянгач та  
Мин еладым жәлләп анамны.  
Тирә-якта күпме ач аналар!  
Без күрмибез ләкин аларны...

1908

●

Кыйгач кашың, жанашым,  
Кылычы күк палачның.

Бу дөнья — ялган төш кенә.  
Бер эчер дә, жанашым,  
Кызыл мәен иренеңнең,  
Кисеп ыргыт бу башым.

Кыйгач кашың, жанашым,  
Кылычы күк палачның...

1912

Ә. ИСХАК тәржемәләре.

oooooooooooooooooooo

# БЕРЕНЧЕ РУС РЕВОЛЮЦИЯСЕНЕҢ 70 ЕЛЛЫГЫНА

**Шәмси Хамматов,**

тарих фәннәре кандидаты, доцент

## ТАТАРСТАНДА РЕВОЛЮЦИЯ КӨННӘРЕ

### Генераль репетиция

**Р**оссиядәге 1905—1907 еллар революциясе — Советлар Союзы Коммунистлар партиясе тормышында, Ватаныбыз халыкларының һәм бөтен дөнья хезмәт ияләренең азатлык хәрәкәте тарихында күренекле вакыйга.

КПСС Үзәк Комитеты «Россиядә 1905—1907 еллар революциясенең 70 еллыгы турында» карарында, бу революциядә пролетариат, крестьян массаларының киң катлаулары, Ленин партиясе житәкчелегендә, кулларына корал тотып самодержавиөгә, социаль һәм милли изүгә каршы чыктылар, дип күрсәтә. Бу — империализм эпохасында беренче халык революциясе булды. Ул бөтен дөнья тарихында яңа чор, политик тетрәнүләр һәм революцион сугышлар чоры башлануын белдерде. 1905—1907 еллар революциясе самодержавиөгә, алпавытлар һәм капиталистлар хахимлегенә күәтле удар ясады. В. И. Ленин әйткәнчә, «1905 елдагы «генеральный репетициядән» башка 1917 елгы Октябрь революциясенең жиңүе мөмкин булмас иде».

Бу революциядә азатлык өчен көрәшүче изелгән массаларның юлбашчысы пролетариат булды, аңа В. И. Ленин, большевиклар партиясе житәкчелек итте.

Беренче рус революциясендә Казан һәм Казан губернасында халык массаларының революцион хәрәкәтенә большевикларның Казан оешмасы әйдәүче булды. Ул халыкны царизмга, алпавытлар һәм капиталистлар изүенә каршы көрәшкә юнәлдерде.

### Безнең крайда революция дулкыннары

Халык массасы хәрәкәтенең туктаусыз көчәя баруы һәм 1904—1905 еллардагы рус-япон сугышы Россиядә революциянең башлануын тизләтте. 1905 елның 9(22) январь вакыйгалары революциянең башлануы булды.

РСДРПның Казан комитеты, патшаның халыктан канлы үч алуы турында хәбәр алгач та, рус һәм татар телләрендә эшчеләргә өндәмә чыгарды. Өндәмәдә царизмның реакцион политикасы фаш ителде. Алафузов эшчеләре, большевиклар житәкчелегендә, булачак забастовка өчен 8 сәгатьлек эш көне, эш хакын күтөрү, штрафларны бетерү кебек гомум пролетар таләпләр куйдылар. Комитет стачка фонды оештырды, забастовкачыларга атмоска чакырып, Казан гарнизоны солдатларына аерым листовка белән мөрәҗғәгать итте. Алафузов предприятиеләре эшчеләре, царизмның канлы ерткычлыкларына каршы протест белдереп, иске стиль белән 20 январьда стачка игълан ителәр. Стачкада 4 меңгә яқын эшче катнашты. Аларга Свешников һәм Рам заводлары эшчеләре кушылды.

Казан эшчеләренең стачка хәрәкәтенә политик төс бирү өчен большевиклар 21 январьда эшчеләр, солдатлар һәм укучы яшләр митингысын оештырдылар. Митингта большевик ораторлар, Алафузов эшчеләренең забастовкасын якларга чакырып, речеләр белән чыктылар. Аларның чыгышлары көчле кул чабулар һәм «Бетсен самодержавие!» дигән тавышлар белән каршыланды.

1905 елның февралендә һәм мартында, Алафузов предприятиеләре эшчеләренең стачкасын яклап, типография эшчеләре, приказчиклар, балта осталары, фармацевтлар, күмәччеләр, киёмчеләр, извозчиклар һәм грузчиклар забастовка башлады. Пролетариатның революцион рухы Казан шәһәренең укучы яшләренә дә күчте.

Ленин тарафыннан чыгарыла торган «Вперед» газетасы Казан эшчеләренең массовый революцион чыгышына югары бәя бирде. Казан комитеты, уннарча мең прокламацияләр чыгарып, эшчеләр жыйлышларында, агитация түгәрәкләрендә политик азатлык таләбен нык үткәрә, пролетариатның бөек социалистик идеалын тормышка ашыруда аның әһәмиятен аңлата иде.

Патша хөкүмәте, куәтле революцион күтәрелешне какшатырга омтылып, халыкларны бер-беренә каршы котырты. Бакуда татарлар белән әрмәннәр арасында суеш оештырылды, Феодосиядә һәм башка шәһәрләрдә еврей погромнары булды. Царизм Казанда да татарлар белән руслар арасында суеш әзерләде.

Казан большевиклары хезмәт ияләре массаларына самодержавиенә милли дошманлык кабызу юлы белән эшчеләр сыйныфының сафларын таркатырга һәм революцияне буарга омтылуын армый-талмый аңлаттылар. Комитет, царизмга каршы уртақ революцион көрәштә барлык милләт хезмәт ияләрен дуслыкны ныгытырга өндәп, рус һәм татар телләрендә прокламацияләр чыгарды. РСДРПның Казан комитеты исеменнән татар телендә бастырылган «Иптәшләр, татарлар!» дигән прокламациядә большевиклар болай дип яздылар:

«Без һәр вакытта, рус, татар эшчеләре, бер семьябулырга тиеш; чөнки аларның барысы да бертөсле авырлыкны татыллар, дибез: аларның икесен дә бер үк байлар эксплуатацияли, аларның икесен дә аркаларында патша камчылары бертөрле йөри, дибез. Рус, татар, әрмән, яһүд эшчеләре барысы да бер-берләренә кул сузып, бер туганнар кебек, бер жан, бертән булып көрәшкәндә генә дошманның жижү, бәхетле тормышка чыгу булачак, дибез. Иптәшләр, сез патша жандармнарының коткыларына бервакытта да ышанмагыз; алар безнең арага дошманлык кертәләр, сезне изәр, кысар, сезнең өстән патшалык итәр өчен алар сезне көчсезләндерергә тырышалар.

Татар иптәшләр! Сез бервакытта да шуны хәтерегездән чыгармаска тиешсез: сезнең дошманның рус халкы түгел, сезнең дошманыгыз мөстәбит (монарх, деспот — Ш. Х.) хөкүмәттер»<sup>1</sup>.

Татар халкы массасына Казан большевиклары оешмасының йогынтысы көчле булганлыктан, патша хөкүмәте татарлар белән руслар арасында суеш оештыра алмады.

Россиянең барлык зур шәһәрләрендәге кебек үк, Казанда да Беренче майны бәйрәм итү жирле большевиклар оешмасы житәкчеләгендә кискен политик характер алды. Казан большевиклары Ленин тарафыннан язылган Беренче май листовкасын, Баку комитеты тарафыннан чыгарылган прокламацияне тараттылар. Алар пролетар партия лозунгларын популярлаштырдылар һәм эшчеләр сыйныфын кискен көрәшкә — патша самодержавиесен бәрәп төшерүгә тупладылар. Беренче май көнен Казан комитеты урмандә маевка оештырды. Речеләр белән большевиклар В. М. Лихачев, Х. Ямашев, эшче М. И. Быков һәм башкалар чыктылар. Алар кораллы восстанигә һәм царизмны бәрәп төшерергә өндәделәр.



Халык революциясенең үсүе эшчеләр сыйныфыннан һәм аның партиясеннән көчләр туплауны, массаның революцион хәрәкәтенә дәрәс һәм катгый политик житәкчелек итүне таләп итте. Россиядә инде башланган революция шартларында партиягә аның тарафыннан яхшы дип табылган һәм аның барлык членнары өчен мәжбүри бул-

<sup>1</sup> М. Х. Гайнуллин, Ж. Г. Вознева. Татар әдәбияты. XX ғәз. I кысак, Таткнигоиздат, 1954 ел, 267—268 битләр.

ган тактика кирәк иде. Моның өчен, меньшевикларның иштергә дә теләмәүләренә карамастан, Ленин житәкчелегендәге большевиклар РСДРПның III съездына нык эзәрдек башладылар.

Казан большевиклары III съездны кичекмәстән чакыру өчен меньшевикларга каршы көрәштеләр, аны чакыруны партиядәге кризистан котылуның бердәнбер юлы дип карадылар. Ә Казан меньшевиклары исә съездның кирәклеген инкарь иттеләр.

РСДРПның Казан комитетындагы шундый авыр эчке хәл Үзәк Комитетның Самарадагы Көнчыгыш бюросының меньшевистик, провокацион политика алып баруы нәтижәсендә тагын да тирәнәйде. Ул чагында социал-демократларның Казан оешмасы шуңа буйсына, шунлыктан Казан комитетының, аз гына вакытка булса да, меньшевистик карашка басуы очраклы хәл түгел иде. Ул, партиянең III съездын чакыру өчен әле уңай вакыт житмәгән, дигән хата резолюция кабул итте һәм большевистик «Вперед» газетасын үзенең житәкче органы дип танымады.

Большевистик үзәк заданиеһе белән 1905 елның февралендә Костромадан Казанга партиянең талантлы оештыручысы Я. М. Свердлов килде. Ул Казан социал-демократларына аларның ярым меньшевистик ялгышларын аңлатты. Большевикларның раскольничлык линиясен фаш итте.

Ленинчыл «Вперед» газетасында партиянең III съездын чакыру турында белдерү ыгълан ителде. Казанның Я. М. Свердлов житәкчелегендәге революцион социал-демократлары, III съездны чакыру мәсьәләләрен 1905 елның 20 мартында тикшереп, жириле меньшевикларны тар-мар ителәр һәм аны кичекмәстән чакыру турында большевистик резолюция чыгардылар.

1905 елның март ахырында Ленин «Партиягә» дигән мәкаләсендә, Күпчелек Комитетлары бюросын сайлаган 13 комитет күптән инде съезд чакыруны яклап чыкты, ә соңга таба аларга «Урал, Тула, Воронеж, Самара, Төньяк-Көнбатыш, Смоленск, Харьков, Казан комитетлары, ягъни 8 комитет кушылды»<sup>1</sup>, дип язды. Шулай итеп, партия оешмаларының зур күпчелеге съезд чакыруны яклап чыкты.

Партиянең III съезды 1905 елның апрелендә Лондонда ачылды. Анда 20 большевистик оешмалардан 38 делегат катнашты. Казан большевиклар оешмасыннан партиянең III съездына делегат итеп комитетның актив эшлеклесе И. А. Саммер сайлана.

КПСС Үзәк Комитетының «Россиядә 1905—1907 еллар революциясенең 70 еллыгы турында» дигән карарында күрсәтелгәнчә, 1905 елның азында, революция кызган чорда, партиянең III съезды Ленин идеяләре нигезендә эшчеләр сыйныфының, барлык хезмәт ияләренең революцион көрәшенең большевистик стратегиясен һәм тактикасын эшләде.

Большевикларның III съезды тарихи карарларын партиянең күпчелек оешмалары, шул исәптән Казан оешмасы да, демократик революциянең жиңүе өчен сугышчан көрәш программасын дип каршыладылар. Бу карарлар партиянең бөтен практик эшенә нигез итеп алынды.

РСДРП Үзәк Комитетының III съезд турындагы белдерүе һәм съезд карарлары 1905 елның августында Казан комитеты утырышында тикшерелде. III съезд турындагы докладны большевикларның Казан оешмасы делегаты, съездда РСДРП Үзәк Комитеты членлыгына кандидат итеп сайланган И. А. Саммер ясады. Комитет III съездның тарихи карарларын һәм анда сайланган үзәк учреждениеләрне тулысынча таныды. Большевикларның Казан оешмасы меньшевикларның оппортунистик тактикасын кискенлек белән гаепләде. Комитет оешмадагы меньшевиклардан III съезд карарларын, анда сайланган Үзәк Комитетны һәм РСДРП уставының Ленин формулировкасын тануны таләп итте. Ләкин меньшевиклар большевикларның бу таләбенә каршы чыктылар һәм Женева конференциясе карарларын якладылар. Шуннан соң комитет аларны партиянең Казан оешмасы сафларынан куды.

Казан комитеты, III съезд күрсәтмәләрен үтәп, үзенең эшен РСДРПның большевистик уставының оештыру принцибына туры китереп корды. Комитет уставны аерым листовка итеп чыгарды. 1905 елның жәенә Казан большевиклар комитеты составына түбәндәгеләр кергән иде: оештыручы сыйфатында Я. М. Свердлов, РСДРП Үзәк Комитеты членлыгына кандидат И. А. Саммер, Алафузов районы оештыручысы Н. Н. Накоряков, җаваплы пропагандист В. В. Адоратский, Н. И. Дамперов, А. С. Кулеша,

<sup>1</sup> В. И. Ленин. Әсәрләр, 4 басмадан тәржемә, 8 том, 251 бит.



С. А. Лозовский, Х. М. Ямашев һәм башкалар. Шулай итеп, профессиональ революционерлар житәкчелегендәге Казан большевиклар оешмасы пролетар оешма иде. 1905 елның жәе ахырында Казан оешмасы сафларында эшчеләрдән генә дә 300 гә яқын партия члены бар иде.

Казан партия оешмасы үз эшендә В. И. Ленин, большевистик Үзәк Комитет һәм ленинчыл «Пролетарий» газетасы киңәшләрен һәм күрсәтмәләрен кулланды. Комитет Үзәк белән элемтәне Н. К. Крупская аркылы тормашка ашырды. Ул Владимир Ильич заданиесе буенча җирле партия эшенә юнәлеш биреп торды.

Казан комитетына партиянең күренекле эшлеклесе Я. М. Свердловның житәкчелек итүе хәлне тамырдан үзгәртте, фабрикалар һәм заводлар игътибар үзәгенә куелды. Большевиклар комитеты, патша охранкасының эзәрлекләвенә һәм җирле меньшевикларның таркату эшенә карамастан, район һәм фабрика-завод комитетларын ныгыту һәм яңа комитетлар төзү буенча гаять зур эш башкарды. Комитет эшчеләр арасында политик эш алып баруга һәм алардан агитаторлар һәм пропагандистлар әзерләүгә аеруча игътибар бирде. Комитет каршында пропагандистлар группасы оештырылды. 1905 елның жәендә Казан шәһәрәндә эшчеләрнең 31 пропаганда үзәге бар иде һәм аларда 23 пропагандист эшләде.

Казан комитеты татарлар арасында эшләү өчен махсус социал-демократлар группасы оештыра. Татарлар арасында марксизм-ленинизм, пролетар интернационализм һәм халыклар дуслыгы идеяләрен пропагандалауда Хөсәен Ямашев бик күп эшләде. Инде профессиональ революционер булып житлеккән Ямашев большевиклар комитеты житәкчелегендә татарлар арасында эшләү буенча оештыру ролен башкара иде. Ул, татар пролетариатына таянып, революцион эштә алдынгы татар интеллигенциясен дә файдаланды.

Комитет матбугат эшен көчәйтү өчен дә актив эш алып барды. Апрельдә яңа яшерен типография оештырылды. Шул уңай белән листовкалар чыгарылды һәм аларның тиражы тагын да артты. Кайчакларда партиянең Үзәк һәм Баку комитетларының листовкалары да күчреп бастырыла иде. Крестьяннар арасында эшләүче пропагандистларга кулланма сыйфатында Казан комитеты июньдә «Крестьяннар хәрәкәтенә караш турында» РСДРПның III съездында кабул ителгән резолюцияне һәм «Крестьян түгәрәкләрендә эшләү программасы»н махсус листок итеп басып чыгарды.

Комитет, III съезд карарларын үтәү йөзеннән, татар телендә пропаганда һәм агитация әдәбияты чыгару буенча да эш алып барды. Казан большевиклар комитетының тапшыруы буенча Хөсәен Ямашев партия әдәбиятын татар теленә тәрҗемә итеп бастырып чыгарды. Бу әдәбият Казан губернасындагына түгел, бәлки күрше Сембер, Уфа, Самара һәм Вятка губерналарында да таратылды.

Хезмәт ияләре массасын кораллы восстанигә туплау максаты белән, 1905 елның маенда Казан большевиклар оешмасы яшерен рәвештә «Рабочий» газетасы чыгара башлады. Бу газета Я. М. Свердлов житәкчелегендә оештырыла. Газета Идел буе һәм Урал шәһәрләрендә һәм авылларында киң тарала.

Казан большевиклары Ленин әсәрләрен даими рәвештә алып тордылар. «...Без—Казанның партия работниклары— «Ике тактика» дигән гүзәл брошюраны бөтен комитет белән укуганда,— дип искә ала партия оешмасының актив эшлеклесе В. В. Адоратский,— революцияне үстерү интересларын Владимир Ильичтан да дөрөсрәк, эзлекләрәк һәм талантлырак итеп якларга мөмкин түгеллеген барыбыз да аңладык»<sup>1</sup>. В. И. Ленинның «Демократик революциядә социал-демократиянең ике тактикасы» дигән күренекле әсәре Казан партия оешмасы эшендә сугышчан программа булып хезмәт итә.

\* \* \*

Иваново-Вознесенск эшчеләре стачкасы 1905 елның жәендә иң җитди революцион вакыйгаларның берсе булды. РСДРПның Казан комитеты үзенең прокламациясендә һәм «Рабочий» газетасында патша палачларының ерткычлыгын, аларның баш күтәрүчеләрдән үч алуларын һәм халык массасының героик көрәшен күрсәтте. Иваново-Вознесенск эшчеләренең революцион көрәше үрнәгендә Казан пролетариаты яңа чыгышларга әзерләнгән башлады.

<sup>1</sup> В. В. Адоратский. Савиляна әсәрләр, М., 1961 ел, 586 бит.

Январь көннәрендәге көбек үк, беренче булып Алафузов эшчеләре күтәрелде. Моңа политик эшнең һәм партия-оештыру эшенең яхшы куелган булуы ярдәм итте. Забастовка башлануга багышланган митингта 8 сәгатьлек эш көне, эш хакын арттыру һәм башка таләпләр куелды.

Петербург эшчеләрен атуга ярты ел тулу көнендә — 1905 елның 9 июлендә — Казан большевиклар комитеты политик демонстрация оештырды. 9 январь көнне үтерелгәннәр истәлегенә багышланган листовкалар таратылды. Кич белән комитет зур митинг үткәрде.

III съездың крестьяннар хәрәкәтенә җитәкчелек итү турындагы карарларын тормышка ашырып, Казан комитеты крестьяннар арасында революцион көрәш оештыруга һәм аңа җитәкчелек итүгә зур игътибар юнәлтте. Россия эшчеләренең җәйге стачкалары Казан губернасы крестьяннарына да зур йогынты ясады. Спас, Казан, Цивильск, Чистай өязләрендә аграр хәрәкәт бермә-бер көчәйде. Тулы булмаган магълуматларга караганда, август-сентябрь айларында Казан губернасында крестьяннарның 18 оешкан чыгышы булган.

Эшчеләргә һәм крестьяннарның революцион хәрәкәте, рус-япон сугышында хөкүмәт гаскәрләренең әледән-әле җиңелүләре армиягә дә йогынты ясамый калмады. 1905 елның июнендә Кара диңгез флотында «Потёмкин» броненосецында восстание башлана. Солдатларны революционлаштыру өчен Казан комитеты үзенең «Рабочий» газетасында потемкинчыларның «Барлык цивилизацияле дөньяга» дигән өндәмәсен бастырып чыгара. Казан гарнизонының кайбер гаскәри частларында да чуалышлар башлана. Солдатларны революция ягына тарту максаты белән, Я. М. Свердлов инициативасы нигезендә, комитет янында махсус хәрби группа төзелде һәм ул группа солдатлар арасында партия-оештыру һәм агитация-пропаганда эшен киң җәелдерде.

Революциянең үсүеннән куркуга төшкән царизм буржуазия белән киңешү тактикасына күчте. 1905 елның 6 августында думага сайлаулар турында Булыгин керткән закон проекты расланды. Царизмның бу адымы бер генә максатны: халыкның революцион хәрәкәттен туктату максатын гына күздә тоты иде. Россия буржуазиясе, шул исәптән Казанның рус һәм татар буржуазиясе дә, Булыгин думасын котлап каршылады һәм халыкны сайлауларда актив катнашырга чакырды.

Татар буржуазиясе хезмәт ияләрен революцион көрәштән аеру өчен нәрсәләр генә эшләмәде. «Татар буржуаз-политик дөньясының «веча чаңы» булган Рәшит Ибраһимов группасы тырышлыгы белән Нижний Новгородта 1905 елның августында мәселмәннар съезды үткәрелә. Съезд мәселмән буржуазиясенең партиясе — «Итти-фак-эль-мөслимин» (мәселмәннар союзы) төзи. Съездда катнашкан татар, башкорт, өзәрбөйжан, Кырым буржуазиясе вәкилләре Россиядәге барлык мәселмәннар исеменнән патша Николай II гә тарихка Булыгин думасы дигән исем белән керткән «вәкилләр думасы» чакырырга вәгъдә иткән август манифесты чыгарылуны хуплап, рәхмәт хаты жиберәләр.

1907 елның январь аенда большевикларның Казан комитеты тарафыннан татар телендә чыгарылган «Гражданнар» дигән прокламация бу буржуаз партиянең асылын бик дөрөс билгеләде. «Ул — кадетлар (байлар) партиясе, яки халыкның күзен ныграк каплау нияте белән, халыкны бик нык алдау үе белән төзелгән «Мәселмән иттифагы» партиясе. Боларның программасы кадетларныкы белән хәрәфкә-хәрәф туры килә»<sup>1</sup>.

Казан большевиклары митингларда, жыелышларда, массовкаларда һәм мәتبугатта Булыгин думасының ялганлыгын фаш иттеләр. Казан губернасы шәһәрләрендә һәм авылларында В. И. Ленинның «Өч конституция яки дәүләт төзелешенең өч төртібе» дигән мәкаләсе күп итеп таратылды. Казан комитеты аны татар телендә дә чыгарды. Казан большевиклар оешмасы Ленин тактикасын — Булыгин думасына актив бойкот белдерү тактикасын тулысынча яклады.

РСДРПның III съезды директиваларыннан чыгып, Казан большевиклары кораллы восстание мәсьәләсен революцион социал-демократларның һәм эшчеләр сыйныфының практик һәм кичектергесез бурычы дип карадылар. 1905 елның җәендә эшчеләргә сугышчан дружиналарын төзү башланды, аларны хәрби эшкә өйрәтү занятиеләре үткәрелде, корал табу һәм хәзерләү һәм башка эшләр алып барылды.

<sup>1</sup> М. Х. Гайнуллин, Ж. Г. Вознева, Татар әдәбияты. XX йөз. I китәп. Казан, 1954 ел, 274 бит.

## Казанда 1905 елның октябрь вакыйгалары

«... Салкын жилле октябрь яңгырлары эчпошырып сибәләгән бер көндә, Казан урамнарында атыш башлангач, Гәрәй шәһәр ягына юнәлде.

Университет янында халык белән полиция арасында чын-чыннан сугыш бара. Воскресенская урамындагы кешеләрне исерек солдатлар Пассаж һәм Семинария янына кысыккап, яралыларны алып китәргә дә ирек бирмичә, өзлексез аталар. Мылтык тавышларына аралашып, цирк янындагы йорт балконыннан Андрейның тавышы ишетелә:

— Коралга, гражданныр! Үтерүчеләргә үлем! Патша строена үлем!

Казан тарихы бу дәрәжәдә кискен бәрелешне хәтерләми иде. Петербург, Мәскәү, Баку эшчеләре башлаган хәрәкәтнең дулкыннары хәзер инде бистә урамнары аша бөтен Казанга, бөтен губерниягә жәелде:

— Крестовниковта забастовка...

— Алафузов заводлары эшләми...

— Студентлар арасында чуалыш...

— Тигәнәле мужиклары Әхтәм морза именнесенә «кызыл этәч» жибаганныр.

— Спас батальоны эшчеләргә атудан баш тарткан...

Бу турыда өйләрдә генә түгел, урамда да ачыктан-ачык сөйләләр. Бөтен Казан хәзер шундый хәбәрләр белән яши. һәркайда борчулы ыгы-зыгы... Барлык вакыйгалар революциянең яңа баскычка күтәрелүен, ике арадагы тартышның кораллы бәрелешкә илткән сиздерәләр иде.

Большевиклар оештырган митингларда, түгәрәк җыелышларында яз башында ук инде кораллану мәсьаләсе кузгалды. Русча, татарча листовкалар Казан эшчеләрен кораллы көрәшкә чакыралар иде»<sup>1</sup>.

Танылган татар язучысы Кави Нәжминев «Язгы жилләр» романында Казандагы революция вакыйгалары шулай тасвирлана. 1905 ел сентябренең икенче яртысында Мәскәү печатниклары башлаган забастовка, очкын сибелгән кебек, Мәскәүдән Петербургка һәм күп кенә башка шәһәрләргә таралды. Октябрь башында Мәскәү—Казан тимер юлы эшчеләре забастовка ясадылар. Ә озакламый инде халык нәфрәте ташкыны чын-чынлап дөрләде. Октябрь политик стачкасы Бөтенроссия политик стачкасына әверелде. «1905 елның октябрен һәм декабрен,— дип язды В. И. Ленин,—Россия революциясенә күтәрелү линиясенә иң югары ноктасы булды. Халыкның барлык революцион көч чыганаclarы элеккегә караганда да кичрәк ачылды»<sup>2</sup>.

Большевикларның Казан комитеты чакыруы буенча, стачканы Казан эшчеләре дә бердәм якладылар. Сентябрь аенда ук Казан университеты һәм ветеринария институты аудиторияләре һәр көн үткәрелә торган массовый җыелышлар һәм митинглар урынына әйләнде.

Октябрьның беренче яртысында большевикларның Казан комитеты хезмәт ияләренә, Россиядәге гомум политик стачкага кушылырга чакырып, «Бөтен кешеләргә» исемле өндәмә белән мөрәжәгать итте. «Гомум политик стачка,— диелә бу өндәмәдә,— бөтен шәһәрләрне чолгап алды. Казан шәһәре дә шуларга кушылырга тиеш».

Казан предприятиеләре эшчеләре 15 октябрда эш ташладылар. Аларга вокзал, типографиялар, сәүдә учреждениеләре эшчеләре кушылды. Югары һәм урта мәктәп укучылары укуны туктаттылар. Казан гарнизонының ике батальонында чуалышлар башланды.

Октябрь забастовкасының тарихи вакыйгалары Казанда 1905 елның 17 октябрда башланып китте. Большевистик легаль газета «Новая жизнь»ның «Казанда революцион көннәр» дигән мақаләсендә язылганча, ул көнне шәһәрдә күп кенә куркыныч сүзләр йөрде. Җирле властлар халык җыелган урыннарга атачаклар икән, дип сөйләнделәр. Шуңа карамастан, Воскресенская урамы (хәзер Ленин урамы) тиз арада эшчеләр, студентлар һәм интеллигенция белән тулды. Университетта митинг үткәрелде. Соңыннан митингтан тыныч кына таралучы халык арасына казаклар, полицейскийлар бәрәп керде. Кешеләрне кыйный башладылар. Митингта катнашучыларның бер өлеше,

<sup>1</sup> Кави Нәжмин. Язгы жилләр. Роман, Казан, 1952 ел. 123—124 битләр.

<sup>2</sup> В. И. Ленин. Әсәрләр, 4 басмадан тәрҗемә, 23 том, 265 бит.

Казан комитетының сугышчан дружиналары членнары житәкчелегендә, казаклар һәм полицейскийлар белән атышты.

Казаклар һәм полицейскийлар, бөтен якларга ут яудырып, начар коралланган революцион массаларның каршылыгын бастырдылар. Семинария һәм Пассаж биналарына туктаусыз атып тордылар. Митингта катнашучыларның бер өлеше шул биналарда яшеренгән иде. Шәһәрнең төрле якларында төн буе залплар яки әледән-әле аерым ату тавышлары ишетелеп торды.

«Волжский листок» газетасының хәбәр итүенә караганда, бер көндә 10 кеше үтерелгән, 30 кеше яраланган. Бу турыда «Новая жизнь» газетасы болай дип язды: «Бу төн күпләрне яңадан тудырды. Революционерларны чит күргән кешеләр икенче көнне үзләре революционер булдылар». Урамнарда кешеләрне кыйнау 18 октябрьда да давам итә. Большевикларның Казан комитеты ул көнне ашыгыч бюллетень чыгарып, хезмәт ияләрен кораллы восстанигә чакыра. Бюллетеньда болай диелә: «Граждандар, коралланыгыз! Урамнарда чыгыгыз!.. Барыгыз да баш күтәрегез! Үтерүчеләргә үлем! Царизмга үлем!»

18 октябрьда иртән Казанда патша манифесты турында хәбәр алынды. В. И. Ленин патшаның 17 октябрь манифестын көчләрнең беркадәр тигезләнү моменты дип баянладе. Ул вакыт пролетариат һәм крестьяннар царизмны бәрәп төшерерлек дәрәжәдә көчле түгел иде, ә царизм элекке средстволар белән идарә итә алмый һәм сүздә генә булса да «граждандык ирекләре» һәм «закон чыгаручы» Дума булдыру турында вәгъдә итәргә мәжбүр булды. Патша манифесты чыгу белән пролетариат көрәшнә туктатмаска тиеш, киресенчә, аны көчәйтәргә кирәк, дип күрсәтте В. И. Ленин. Манифест чыгарган көнне царизм Казанда явыз жинаяты эшләде: 17 һәм 18 октябрьда шәһәрнең тыныч халкына 12 меңнән артыграк пуля атылды.

Царизмның канлы һөжүмгә җавап итеп, Казан хезмәт ияләре, большевиклар житәкчелегендә, кораллы демонстрация үткәргә карар бирделәр: 19 октябрьда иртә таңнан Казанда халык массаларының көчле хәрәкәте башланды. Шәһәр Думасы бинасы янында (хәзер шәһәр Советы башкарма комитеты бинасы) зур митинг булды. Анда 20 меңнән артыграк кеше катнашты. Большевик ораторлар полицияне коралсызландырырга, халык милициясә оештырырга чакырып сөйләделәр. Большевикларның полицияне коралсызландыру һәм халык милициясә төзү турындагы тәкъдимнәрен митингта катнашучылар хуллап каршыладылар. Шул сәгәттә халык массалары большевиклар житәкчелегендә полицейский участкаларына юнәлделәр. Берничә сәгәт эчендә шәһәрдә бөтен полиция коралсызландырылып бетерелде. Шәһәрнең барлык почмакларынан корал төягән олаулар университетка таба агылды.

Казанда октябрь вакыйгаларында катнашучыларның берсе — Казан университеты студенты А. А. Власов үзенең 1905 ел, 23 октябрьда язган хатында түбәндәгеләрне белдерә: «19 октябрьда иртән шәһәр Думасы утырышы булды. Шул вакыт Думага таба берничә мең халык юнәлде. Полицияне коралсызландырырга — аның урынына шәһәр милициясә оештырырга һәм казакларның шәһәрдән чыгуларын таләп итәргә, дигән карар чыгарылды. Зур халык төркеме «Марсельеза» һәм «Сез корбан булдыгыз» дигән революцион гимннар жырлап шәһәр урамнары буенча үттә. Бер полицейский участогыннан икенчесенә күчеп, барлык урыннарда полицейскийларның һәм приставларның кораллары тартып алынды. Заводларда манифестантлар төркемнә эшчеләр кушылды, бу көн шәһәр театры бинасында үткәрелгән гаять зур митинг белән тамамланды. Биредә тәртипне полицейскийлар урынына милиционерлар саклады. 19, 20, 21 октябрьда — өч көн буе шәһәрдә власть безнең кулда булды».

Казан большевиклары халык милициясә яки халык ополчениесе (РСДРП Казан комитетының кайбер прокламацияләрендә «халык милициясә» — «халык ополчение» дип тә атала) һәм сугышчан дружиналар төзеделәр. Алар тәҗрибәле һәм ышанычлы башлыklar житәкләгән вак отрядларга бүленделәр. Университетка корал алу өчен яңадан-яңа кешеләр төркемә агылып торды. Яңа төзелгән кораллы дружина шәһәр Думасына таба юнәлде. Шәһәрдә власть кораллы массалар кулына күчте. Шәһәрнең барлык почмакларында кызыл байраklar күтәрелде.

Большевикларның Казан комитеты утырышында власть мәсьәләсе һәм корал складлары кулга төшерү мәсьәләсе ашыгыч рәвештә тикшерелде. Власть мәсьәләсе бары тик кораллы восстание юлы белән генә хәл ителәчәк иде. Шуңа күрә бөтен

чаралар белән аңа әзерлек барды. Революцион хәрәкәткә җитәкчелек итү өчен Казан комитеты «Шәһәр Коммунасы» төзәргә карар бирде. Бу «Коммуна» вакытлы революцион власть функциясен үтәргә тиеш иде. «Шушы ук төндә (ягъни 19 октябрьда — Ш. Х.) социал-демократлар комитеты тарафыннан «Шәһәр Коммунасы» төзелде, анда башка революцион партияләренң вәкилләре дә кертелде», — дип яза «Новая жизнь» газетасы. «Шәһәр Коммунасы»на (Берләшкән комитетка) большевикларның Казан комитетыннан И. А. Саммер, Н. Н. Накоряков, Н. И. Дамперов һ. б. керде.

«Шәһәр Коммунасы», революцион властың коллектив органы буларак, һәр көнне шәһәр Думасында утырышлар уздырды, халык милициясен арттыру һәм шәһәр халкының иминлеген саклау өчен чаралар эзләде. Шәһәр Думасы бинасы баш күтәргән халык штабына әверелде. Казанны халык милициясе саклады. Шәһәрдә революцион төртип урнаштырылды.

Икенче көнне, 20 октябрьда, халык милициясе мәсьәләсе буенча шәһәр Думасының гадәттән тыш утырышы булды. Бирегә үн меңгә якин кеше җыелды. Утырыш халык митингысына әйләнде. Большевиклар комитеты ораторлары речеләр белән чыктылар. Алар, бирегә җыелган аудиториядән файдаланып, эшчеләргә гомум политик стачкага кушылу һәм кораллану кирәклеген аңлаттылар. Большевиклар полицияне коралсызландырырга, политик гаеп белән төрмәгә ябылган кешеләргә чыгарырга һәм тулысынча азат итәргә чакырдылар. Эшчеләр һәм шәһәр халкы большевикларның чыгышларын кайнар яклады. «Кыскасы, без Париж Коммунасы вакытларын кичерәбез, ләкин без бәхетлерәк, эшбез уңышлырак бара», — Казан ветеринария институты студенты А. Н. Соловьев үзенең 1905 ел, 20 октябрьда язган хатында шулай дип хәбәр итә.

Революцион халыкның таләбе буенча Казан буржуазиясе шәһәр Думасы утырышында полицияне халык милициясе белән алыштыру турында карар чыгарырга мәҗбүр булды. Карарда түбәндәгеләр әйтелә: «Шәһәр управасына 8 гласный катнашын да ашыгыч рәвештә шәһәр милициясе төзүгә керешүне тапшырырга, управага моның өчен полицияне тотуга ачылган кредиттан расход тотарга хокук бирергә». Либераллар халык милициясенә җитәкчелекне үз кулларына алырга — моның өчен исә «милиция комиссиясе» булдырырга маташтылар. Большевиклар либераль буржуазиянең бу омтылышын фәш итте. Халык милициясе — халык ополчениесенә җитәкче итеп большевик Н. И. Дамперов куелды. Шулай итеп, халык милициясен төзү һәм коралландыру эше большевикларның Казан комитеты кулына күчте. Эшчеләр һәм революцион социал-демократлар тарафыннан төзелгән халык милициясе сафларында 400 дән артык кораллы кеше исәпләнә иде.

Октябрь политик стачкасының кызу көннәрендә, царизмга каршы көрәш утында, эшчеләрнең революцион иҗаты яңа һәм гаять көчле көчкә — эшче депутатлары Советын тудырды. Дөрес, 1905 елның октябрь көннәрендә Казанда Мәскәүдәгә һәм Петербурттагы шикелле эшчеләр депутатлары Советлары төзелмәде, шулай да Казанда Советларның күп кенә функцияләрен «Шәһәр Коммунасы» үтәде. «Коммуна» кораллы көчләргә арттыру өчен корал эзләп табу чараларын күрде. Аның таләбе буенча корал магазиннары хужалары барлык коралларны революцион власть карамагына тапшырдылар һәм алар шунда ук эшчеләргә таратылды. Большевикларның Казан комитеты заданисе буенча, сугышчан дружина корал складларын да кулга төшерергә омтылып карады, ләкин бу операция уңышлы барып чыкмады.

Казан большевиклары революцион халыкның җиңүе турында 20 октябрьда чыгарылган листовкада болай дип яздылар: «Кичәгә көнгә кадәр Казанда полиция хакимлек итте һәм кан елға булып акты. Кичә власть халык кулына күчте, һәм бөтенесе тынычланды — һәркемнең сәламәтлегә һәм милкә сакланды. Казан гражданны! Аңлагыз: власть халык кулында булганда — һәммәсе тыныч булыр. Халык милициясе гражданнының шөхесен һәм милкен саклый алыр». «Чыннан да, — дип язды «Новая жизнь» газетасы, — шәһәрдә тынычлык үрнәк булырлык иде».

1905 елның 20 октябрда Казанда октябрь көннәре корбаннын күмү булды. Анда 30 мең чамасы кеше җыелды. Халык сафлары өстендә күп санлы кызыл һәм кара байраklar жылфердәде. Халык «Мәрсельеза», «Мәтәм маршы», «Варшавянка» җырлап барды. Мондый күмү процессларының Казанда элек булганы юк иде өле.



большевиклар һәм халык милициясе җитәкчелегендә уздырылган күмү церемониясе политик демонстрациягә әверелде.

Шәһәрдә власть баш күтәргән халык массалары, «Шәһәр Коммунасы» кулында булган бу көннәрдә һәр жирдә гаять зур политик демонстрацияләр, җыелышлар һәм митинглар уздырылды. Большевикларның Казан комитеты шәһәрнең татар районында да зур митинг үткәрдә. Анда Хөсәен Ямашев чыгыш ясады. Җыелышларда, митингларда большевиклар халык массаларына 17 октябрь манифестының ялган, мәкерле тозак икәнен аңлаттылар. Манифесттан соң патша хөкүмәтенең кыланышы провокация дип беләнде. Большевиклар Казан эшчеләрен кораллануырга өндәделәр.

Профессор М. Корбангадиев үзенең истәлекләрендә октябрь көннәрендә патша манифестының хәйлә булуын большевик Хөсәен Ямашевның Казанда халык массаларына оста аңлатуын күрсәтәргә үтә. Ул Хөсәен Ямашевның йомшак, ягымлы тавыш белән саф татарча итеп әйткән сүзләрен исенә төшерә. «Николай хөкүмәте ул манифестны безне кызганганлыктан чыгармады, бәлки аны эшчеләр үзләре көрәшәп, кан көп алдылар. Шуңа күрә безгә бу манифестка ышанып тик кенә торырга ярамый, чөнки ул бер алдавыч кына, елый торган балаларны юату өчен булган бер уенчык кына»<sup>1</sup> — ди Х. Ямашев.

Властьны баш күтәргән халык яулагач, шәһәрдәге типографиялар да фактга Казан эшчеләре кулына күчте. РСДРПның Казан комитеты бу көннәрдә большевистик әдәбиятны күп бастырды һәм таратты. Пролетариат профсоюзларга һәм башка җәмәгать оешмаларына иреккә рөвештә берләшә башлады.

В. И. Ленин Казан пролетариатының октябрь көннәрендәге җиңүенә югары бәя бирде. «Чишелү якынлаша» исемле мәкаләсендә 1905 елның ноябрендә Ленин, царизмның Тверь шәһәрində ясаган ерткычлыклы турында һәм Казан хезмәт ияләренең октябрь көннәрендәге җиңүләре турында газеталардан кыска хәбәрләр китереп, бу ике картинаны чагыштырып карауның файдалы икәнен күрсәтте. Беренче очракта, Тверьдә — «карагүһләрнең үч алулары, тәртип бузулары, погром», икенчесендә, Казанда «патша властен бәрән төшерү һәм җиңүлә востание оештыру»<sup>2</sup>.

Казан пролетариатының казанышларын юк итү өчен реакция погром әзерләде. 21 октябрьдә иртән губернатор полицияне яңадан коралландырды, аңа ярдәмгә, «патриотик» манифестация сылтавы белән, карагүһчеләр бандасын җыйды. Шәһәрнең татарлар яшәгән өлешендә карагүһчү мулла Галимҗан Бәруди «манифестация» оештырды. Халык массаларын самодержавиегә каршы көрәштән читләштерү теләге белән, полиция еврей погрознары башлады. Шәһәрдә реакция элементларны революцион массалардан үч алу өчен көрәшкә чакыра торган агитация алып барылды. 21 октябрьдә карагүһчеләрнең кораллы бандасы, казаклар һәм юнкерлар ярдәмгә белән, шәһәр Думасы йортын 6 сәгать бие камалышта тотты, халык милициясенә һөҗүм башлады, өч сәгать давамнда каты сугыш барды. Ләкин көчләр тигез түгел иде. «Шәһәр коммунасы» — революцион штаб, 130 дан артык кеше кулга алынды. Алар арасында большевикларның Казан комитеты җитәкчеләре И. А. Саммер, С. А. Лозовский, Н. И. Дамперов, А. П. Машкин, укытучы Гафур Коләхметов һәм башкалар бар иде.

Басым ясап шунысын әйтеп үтик: язучы Гафур Коләхметов Казандагы октябрь чуалышларында актив катнаша. Кулга алынган, ул патша чиновникларына: «Мин шәһәр уррәсасына студентлар янына корал алу һәм востание ясау өчен бардым...»<sup>3</sup> — дип белдергән.

Казан университеты студенты С. В. Норский үзенең 1905 елның 1 ноябрендә Ярославльгә жибергән хатында Казанда реакция хәрәкәте турында түбәндәгеләрне әйтә: «Шәһәрдә революцион комитет өч көнгә якын хахмлек иткәннән соң, 21 октябрьдә Казанда хулиганнар хөкөм сөрә башлады. Итчеләр һәм һәртерле сволочьлар, патша рәсәмен күтәрәп, «патриотик» манифестация ясадылар, бер үк вакытта алар милиционерларны кыйный һәм үтерә бардылар һәм еврей магазиннарын, өйләрен таладылар. Башбаштаклык өч көн давам итте, өч көн буена кайбер попларның кешелексез догалары белән рухланган исерек хулиганнар төреләр күтәрәп һәм патша

<sup>1</sup> «Безнең юл» журналы, 1927 ел, 1 ноябрь, 30 бит.

<sup>2</sup> В. И. Ленин. Әсәрләр, 4 басмадан тәрҗемә, 9 том, 450 бит.

<sup>3</sup> М. Х. Гайнуллин, Ж. Г. Вәзиева. Татар әдәбияты, XX йөз, Казан, 1954 ел, 295 бит.



портреты тотып, обывательләргә, бигрәк тә студентларга һәм еврейларга карата һәр-  
төрлө ахмакчылык эшләп йөрделәр. Күп кенә намуслы кешеләр бу өч көн эчендә пыч-  
рак кулларның корбаны булды».

Шулай итеп, патша манифестының «тантанасы» көннәрендә карагүһчылар рево-  
люцион халыкның рәхимсез рәвештә эзәрлекләделәр, халыкның каны коелды. Патша  
тарафыннан 17 октябрь манифестында халыкка вәгъдә ителгән «граждандык иркенең  
какшамас нигезләре: шәхес иреге, вәждан иреге, сүз, җыелышлар һәм союзлар ире-  
ге» бары тик алдагына булып калды. Казан хезмәт ияләренең, большевиклар җитәк-  
челегендә, «Бетсен самодержавие!», «Яшәсен демократик республика!» лозунглары  
астында үткөрелгән, кораллы восстаниегә әверелә барган революцион хәрәкәтә са-  
модержавиенең кораллы көчләре белән аяусыз бастырылды.

\*  
\*   \*  
\*

Казан пролетариатының большевиклар җитәкчелегендә үткөрелгән октябрь рево-  
люцион көрәше гаять зур политик әһәмияткә ия. Ул пролетариатның сыйныфый аңын  
үстерде һәм Казан большевиклар оешмасының революцион эшчәнлеген активлаштыр-  
ды. Эшчеләр, оешкан хәлдә хәрәкәт иткәндә, царизм властен бәрәп төшерергә, үзлә-  
ренең халык властыларын урнаштырырга мөмкин икәнлегенә практик көрәштә ышан-  
дылар. Бу көннәрдә Казан большевиклар оешмасы ясаган төп нәтиҗә һәм сабак ре-  
волюция хәрәкәтен тагын да үстерү, кораллы восстаниегә ныклы хәзерлек алып бару  
кирәклеген танудан гыйбәрәт булды.

В. И. Ленин, октябрьдагы гомум стачкага йомгак ясап, Бөтенроссия политик стач-  
касы үз бурычын бик яхшы үтәде, ул восстаниегә алга хәрәкәт иттерде, Дәүләт Ду-  
масының кабахәт комедиясен өзеп, царизмга куржыныч ударлар ясады, дип язды. «Ге-  
нераль репетиция бетте. Без, күрәсеп, драманың үзе алдында торабыз!» — диде  
В. И. Ленин. Бу драма 1905 елның декабрендә башланды. Ул чакта Мәскәү эшчеләре  
царизмга каршы кораллы восстание байрагын беренче булып күтәрделәр. 1905 ел-  
ның декабрендәгы восстание революциянең умбер ае эчендә пролетариатның поли-  
тик аңы гаять зур үскәнлеген күрсәтте.

Моннан 70 ел элек булып үткән октябрь вакыйгалары эшчеләр сыйныфының экс-  
плуататорлар строена каршы көрәшкәндә гомум политик стачканың гаять зур әһә-  
миятен бөтен дөнья алдында ачык күрсәтте. КПСС Үзәк Комитетының «Россиядә  
1905—1907 еллар революциясенең 70 еллыгы турында»гы карарында әйтелгәнчә, ок-  
тябрьда булган «Бөтенроссия политик стачкасы, Петербургта һәм башка шәһәрләрдә-  
ге, Россиянең үзгәндәге һәм окраиналарындагы сыйныфый сугышлар аның батырлык  
һәм гуманизмының һич онытылмас мисалы булдылар».

Политик стачка массаларны революцион туплау ысулы, пролетариатны сыйныфый  
тәрбияләү, берләштерү мәктәбе булды. Ул эшчеләр сыйныфын көрәшнең югары  
формасына — кораллы восстаниегә әзерләде. Политик стачканы — көрәшнең бу сын-  
налган коралын — Россия эшчеләр сыйныфы, большевиклар партиясе җитәкчелеген-  
дә, үзенең алдагы революцион көрәшкәндә файдаланды. Петроград эшчеләре һәм  
солдатлары тарафыннан 1917 елның февралендә кулланылган, соңыннан кораллы вос-  
станиегә әверелгән политик стачка халыкка царизмны берничә көн эчендә бәрәп тө-  
шерергә мөмкинлек бирде.

Беренче рус революциясе эшчеләр сыйныфын кораллы восстание тәҗрибәсе бел-  
лән баетты. Бу тәҗрибәне большевиклар 1917 елның октябрь кораллы восстаниесе  
вакытында кулландылар.

\* В. И. Ленин, Әсәрләр, 4 басмадан тәрҗемә, 9 том, 453 бит.

## Габдрахман Таһиржанов,

филология фәннәре докторы, профессор

## ӘДӘБИ БАГЛАНЫШЛАР ҺӘМ АЛАРНЫҢ НӘТИЖӘЛӘРЕ

Алдагы мәкаләләрдә<sup>1</sup> без халкыбызның этник тарихы, халык формалашу процессының телгә, рухи культурага булган тәэсире хақында сөйләгән идек. Аларда шулай ук Алтын Урда чоры әдәбиятының тарихи урынын һәм әһәмиятен, шул катлаулы, бай әдәбиятны тудыруга төрле халыкларның керткән өлешен ачыklarга ытылыш ясалды.

Бу мәкаләдә исә, XV йөздән соң Көнчыгыш Европадагы төрки телле әдәбиятларга хас кайбер мөһим мәсьәләләрне яктырту өстенә, татар әдәбиятының башка төрки культуралар белән мөнәсәбәтен, шул багланышның соңгы дәвәр әдәби үсешебезгә ясаган тәэсирен яктыртуны максат итеп куябыз.

### АЛТЫН УРДА ӘДӘБИЯТЫНЫҢ УРТА АЗИЯ ҺӘМ ТӨРКИЯ ӘДӘБИЯТЛАРЫНА ТӘЭСИРЕ

Урта Азиядән аермалы буларак, XIII—XV гасырларда Алтын Урда чоры төрки әдәбиятының шактый нык үскән булуын беләбез инде. Әмма берәз соңрак, Аксак Тимер варислары чорында, әлвекке Чыгытай улусында да төрки телле әдәбият тернәкләнә башлый. Һәм XV йөзнең икенче яртысында анда көчле генә жирле әдәбият барлыкка килә. Шул ук вакытта бу яңа әдәбиятны Алтын Урда чорындагы культураның

дәвамы дип карау хакийкаткә якынарак булыр иде. Моңың шулай икәнлеген түбәндәге фактлар күрсәтә.

Харәзми псевдонимлы безгә мәғлүм шагыйрь үзенең «Мәхәббәт-намә» дигән поэмасын (1353 ел) Әмир Хосрәүнең «Рух-ел-гашикийн» һәм «Мантыйкел-гошшак» исемле әсәрләреннән рухланып, шулар белән ярышып язган. Куңгырат кабиләсеннән чыккан бу автор үз әсәрән Ак Урда башында торган Мөхәммәт Хужа бөккә багышлаган; автор әсәрнең язылган урыны сыйфатында гомумән Сыр-Дәрья буен атый. Димәк, әсәрнең Ак Урда үзәге Сыгнакта язылган булуы ихтимал икән.

XIV йөз ахырында шул ук Сыр-Дәрья буендагы Хөжәнд (хәзерге Ленинабад) шәһәрәндә яшәгән Хөжәнди нисбәле бер шагыйрь, «Мәхәббәт-намә»дән үрнәк алып, «Ләтафәт-намә» исемле поэма яза. Ә 1435—36 елларда Аксак Тимернең торуны (оныгы) Сәед Әхмәд исә, Харәзми һәм Хөжәнди әсәрләренә ияреп, «Төгәшшык-намә» поэмасын иңәт итә.

Икенче бер Харәзми шагыйре Мирхөйдәр Харәзми 1409—1414 еллар арасында, бөек Низамига ияреп, «Мәхәббәт-ел-әсрар» поэмасын яза. Шул ук вакытта ул Көтһан да нык өйрәнгән.

Мирхөйдәрнең биографиясе төгәл мәғлүм түгел. Кайбер мәғлүмәтларга караганда, Аксак Тимер Үргәненч шәһәрән жимереп, андагы халыкны туздыр-

<sup>1</sup> «Казан утлары» журналы, 1975 ел. 7—8 саны.

ган чакта анын Харәземнән Мавәрәзнәгә күчеп киткән булуы ихтимал (Харәземнән Алтын Урдада бер өлкәгә генә тәшкил иткәнлеген беләбөз инде). Мирхәйдәр поэмасының 1508—1509 елда, ягъни Галишир Нәваи вафат булганнан соң нибары 7 ел вакыт үткәч, Һиратта күчерелгән нәсхәсә хәзәр Британия музеенда саклана. Әлбәттә, бу әсәрне тимериләр (тимуриды) чоры шагыйрьләренә, жәмләдән Нәваиниң да белгән булуы шик тудырмый.

1410 еллардан башлап касыйдә һәм газәлләр язучы белән шогыйльләнгән һәм 1467 елда үлгән Саккакий псевдонимлы шагыйрьнең дә Харәземнән булуы шиксә. Ихтимал, ул 1228 елда Чыгытайхан боерыгы белән үтерелгән мәшһүр филолог-ғалим Әбү Ягъкуб Йосыф Саккакий Харәзмнән оныкларынан булгандыр.

Фарсы телендә шигърь белән ызылган «Йосыф вә Зөләйха» кыйссасыннан рухланып, 1409 елда Балхта үзбәкчә поэма язган Дурбәк тә, һичшиксез, үзеннән элекке төрки әдәбият традицияләрен дәвам иттергән. XV йөзгә беренче артысында шул ук Балхта иҗат иткән Атан исемле шагыйрьнең Әхмәд Ясәви нәселеннән булуы хакында фикер йөрткәргә кайбер нигезләр бар.

Төркмән шагыйре Вәфасиниң 1464—1465 елда ызылган «Рәунак елислам» исемле әсәрә, үзенә теле, стиле буенча шул чордагы иске үзбәк әсәрләреннән бигрәк, Алтын Урта истәлекләренә, мәсәлән, Котб поэмасына якын тора.

Бу фактларның барысы да Харәзми, Котб, Хөсәм Кятиб, Сәйф Сараи кебек Алтын Урта чоры шагыйрьләренә миhrасы соңгы дәвәр Урта Азия әдәбиятына күчле тәәсир ясады, хәтта аның мәстәкыйль рәвештә үсеп китә алуына төп сәбәпләрнең берсе булуы турында сөйләсә кирәк.

Гомумән алганда, тимериләр дәүләтендә фарсы-тажик телендәге әдәбиятка артыграк әһәмият биргәннәр. Шуңа күрә анда төркия әдәбият өскөн үскән. Моңы түбәндәге фактлар бик ачык күрсәтә. Мәсәлән, Галишир Нәваи шагыйрьләр тормышына багышлап язган «Мәҗалис ән-нәфәис» исемле китабында (1490—91 ел) үзеннән элек яшәгән һәм үзе күрәп кала алмаган шагыйрьләрдән нибары биш кенә кешенә исемнән атай. Шулар арасында «Касыйдәи бәрдә»гә

төрки телдә шәрех язган Хөсәен Харәзми исемле кеше дә телгә алына. Нәваиниң үзе яшә чакта, ягъни XV гасырның урталарында, Һиратта, Сәмәркандта күргән шагыйрьләреннән унөч кеше санала: шулардан төрки телдә иҗат иткән Лотфиниң 99 яшендә дә (ул 1465—66 елда үлә) яхшы гына шигърьләр яза алуы әйтелә. Аның, ягъни Лотфиниң 1416—1417 елларда Алтын Урдага килүе мөмгәлүм.

Кыскасы, Урта Азиядә бары тимериләр чорында гына төрки телле әдәбият формалашкан. Галишир Нәваиниң иҗаты исә шул яңа әдәбиятның иң югары ноктасын, образлы итеп әйткәндә, алтын таҗын тәшкил иткән. Шул ук вакытта фактларның китерелгән кадәресе дә элек «чыгытай», соңрак «иске үзбәк әдәбияты» дип йөртелә торган әдәбиятның бөтенләй буш җирдә барлыкка килмәвен, тел «үз казанында» гына кайнамавын ачык күрсәтсә кирәк. Төгәлрәк әйткәндә, ул — Алтын Урта чорында формалашкан зур төрки әдәбиятның бер үрентесе сыйфатында үсеп чыгып төрнәкләнгән, куәтләнеп киткән әдәбият.

Алтын Урта чоры язма культурасы шулай ук Кече Азиядәгә төрөкләрнең әдәбияты үсүгә дә көчле тәәсир ясаган. Анатолиягә аяулап алган төрөк кабиләләре арасында Византия белән көрәшкән сурәтлөгә багышланган «Баттал-намә», «Данишмәнд-намә», «Салсал-намә» кебек арым дини, арым героик рухтагы әсәрләр барлыкка килгән. Боларда элекке «Угыз-намә» тәәсире дә нык сизелә. Гади халык арасында һәм гаскәри дәрәжәдә менә шундый дастаннар, элекке алыпларны мактаган героик рухлы фольклор әсәрләре күбрәк таралган булса, сәлжүк солтаннары сарайларында фарсы поэзиясенә табынганнар, төрки телле әдәбиятка кимсетеп караганнар. Шуңа күрә төрки телле поэзиянең үсүе нигездә Әхмәд Ясәви, Сөләйман Бакыргани әсәрләренә иярәп шигърьләр язучы һәм Алтын Урта, Болгар, Кырым шөһәрләрендә иҗат ителгән китапларны үз шивәләренә төржәмә итү юлы белән барган. Ясәви, Бакыргани әсәрләренә Анатолиядә популярлык казануына монгол аяулап алулары чорында көнчыгыштан качып килгән суфи шагыйрьләр зур булышлык иткән (бу вакытта Кече Азиядә яшәгән суфи шагыйрьләрдән Ушар Баба, Ак Язлы, Баба Солтан, Баба

Ильяс, Кякле Баба, Абдал Муса, Хоруси Дәдә, Госман Баба һ. б. исемнән атарга мөмкин; боларның кайберләре Урта Азиядән килгән булуга ишарәләр бар). Төрөкләренң мәшһүр шагыйре Юнус Имрә дә Әхмәд Ясәви хикмәтләре тәҗсирендә суфичылык рухындагы шигырьләр язган. XIII гасырда Сөләйман Бақыргани әсәрләреннән «Мәрһәм кыйссасы», «Ахырзаман кыйссасы» (татарларда ул «Тәкый гажәп китабы» дип мәшһүр), «Исмәғыйль вә Ибраһим кыйссасы», «Муса вә Хозыр кыйссасы» һәм тагы башка бик күп төрле дастаннар төрөк теленә төржәмә ителгән яки шуларның тәҗсирендә оригиналь әсәрләр барлыкка килгән.

Без алда XIV йөз ахырында ук Хөсам Кятибның «Жәмжәмә солтан» дастаны, «Кисекбаш» поэмаларының төрөк теленә төржәмә ителүе хакында әйткән идея. Биредә шуны гына өстисе килә: Хөсам Кятиб әсәре 1548—49 елда Сәхибгәрәй ханның өмере буенча икенче тапкыр төрөкчәгә (дәресрәгә, төрөк теленә) Кыргызда формалашкан диалектына) төржәмә ителә. Кол Галинә моңар хәтле үк төрөкчәгә төржәмә ителгән «Кыйссан Иосыф» китабы Төркиядә романтик рухтагы язма поэзиянең үсүенә аерата көчле тәҗсир ясап бөлөбес инде.

Кече Азиядә төрөкчә шигырьләргә гаруз вәзене белән язучылар Җәләлетдин Руми (1197—1275) һәм аның улы Солтан Вәләд (1226—1312) башлап жибергән. Ләкин алар үз шигырьләрен фарсыча сүзләр белән нык чуарланган корама төрөк телендә язганнар. Солтан Вәләднән «Ибтида-намә», «Рәбаб-намә» исемле поэмаларында 156 төрөкчә ике юллык һәм беркадәр грекча шигырьләр бар. Шушы стильдә язган суфи шагыйрь Гөлшәһри 1317 елда мәшһүр фарсы әдипе Фәридәтдин Гаттарның «Мантыйк ет-тайр» исемле поэмасын төржәмә иткән. 1330 елда Гашыйк-паша (Әхмәд Ясәви иярченнәреннән Баба Ильясның оныгы, Хорасыннан килгән), Җәләлетдин Руми «мәснәви»ләренә иярәп, «Гариб-намә» исемле әсәр язган.

Кече Азиядә романтик рухлы поэзия үсүдә Алтын Урда, Болгар, Хәрәземнәннән роле зур булган. Мәсәлән, 1350 елда Төркстаннан килгән Хужа Мәсгуд ибне Әхмәд исемле кеше фарсычадан «Сәһәйл вә Нәүбәһар» дастанын төржәмә иткән. Йөмән патшасының улы Кытай патшасы

казының сурәтен күрәп гашыйк була. Әсәрдә патша улының аны эзләп Кытайга барган чакта төрле маңаралар кичерүе тасвирлана<sup>1</sup>. 1354 елда шул ук Хужа Мәсгуд, Иран әдипе Сәғъдиннән «Бәстән»ыннан бер өлешне төржәмә итеп, аңа «Фәрһанг-намә Сәғъди» дигән исем бирә. Фәнде «Кәлилә вә Димнә» әсәреннән төрөкчәсән дә шул Хужа Мәсгудка нисбәт ителә (академик Крымский). Ләкин, минемчә, аны Кол Мәсгуд дигән икенче бер кеше язганга охшый.

Бу дөврдә Анатолиядә гарәпчәдән һәм фарсычадан төржәмәләр эшләү дә киң таралган була. 1359 елда Кастамуниле Шади псевдонимлы шагыйрь, гарәпчә китапларның сюжетларынан файдаланып, хәзрәте Галинәң улы Хөсәеннән мәшһүр сугышларын тасвирлаган зур күләмле әсәр иҗат итә. Гәрчә поэмда Җәләлетдин Руминнән тәҗсирә нык сизелсә дә, авторның телендә Алтын Урда һәм Хәрәзем төрки диалектларының элементлары да шактый. Ни өчендер, бу әсәр хөзәргә көнгә кадәр фәнде үз бәһасын алмаган өле.

1387 елда Камал угылы исемле автор, гарәп, фарсы һәм төрки чыганақлардан файдаланып, «Фәрәх-намә» исемле поэма язган. 1410 елда Әхмәд Гирмияни дигән әдип Низаминнән «Искәндәр-намә»се нигезендә шул ук исемдә зур күләмле дастан һәм тагы «Жәмшид вә Хөршид», «Иосыф вә Зөләйха» исемле поэмалар иҗат иткән. Әхмәднән дусты Шәйхи Гирмияни исә атаклы Иран-Һиндстан шагыйре Әмир Хөсрәү Дәһләвиннән «Ширин вә Хөсрәү» әсәренә кайбер өстәмәләр ясап, аны төрөкчәгә төржәмә иткән (әсәр бетми кала, аны авторның якыннарынан Җамалый исемле кеше тәмамлый). 1491 елда Хәмди Чәләби дигән кеше биш поэмадан торган «Хәмсә» китабын язып бетерә, шуларның беренчесе булган «Иосыф вә Зөләйха»ны Фирдәүси һәм Габдрахман Җами версияләре нигезендә иҗат кыла.

Болар белән бергә, төрөкләрдә пәйгамбәрләр, сәхабәләр тормышына багышланган арым дини, арым дидактик әсәрләр дә шактый киң таралган була. XV йөздә Сөләйман Чәләби, Хамид Чәләби дигән авторларның «Мәүләд ән-наби» дигән поэмалары, Габдрахман исемле берәүнең «Сияр ән-наби» кыйссасы һәм Мөхәммәд Чәләбиннән бик киң таралган «Мөхәммә-

<sup>1</sup> Бу сюжеттан соңрак үзенә мәшһүр «Фәрһад вә Ширин» поэмасында Г. Нәван да файдаланган.

дия»се шулар рәтенә керә. Жентекләр тикшерсәң, боларның барысының башында төрки телле суфичылык поэзиясе — Әхмәд Ясәви, Сөләйман Бакыргани иҗатлары ята.

Шулай итеп, китерелгән фактлардан без Анатолия төрекләренең әдәбияты да буш җирдә яки гел бер төрекләр эшчәнлегенә нәтиҗәсендә генә тумаганлыгын күрәбез. Беренчедән, аңар борынгы төрки поэтик традиция чыганак булган булса, икенчедән, Алтын Урда чоры әдәбиятының тәсире дә нык сизелә икән. Өченчедән, госманлы төрекләренең азма культурасына фарсы-тажик, гарәп әдәбиятларының бәрәкәтле тәсир асавы бәхәссез.

### СОҢГЫРАК ДӘВЕР ӘДӘБИ МӨНӘСӘБЭТЛӘРНЕҢ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

XIII—XIV гасырларда борынгы Болгар, Харәзәм, Алтын Урда әдәбиятлары тәсирен татыган Анатолия төрекләре XV гасырдан соң, ягъни госманлы империясе оешып җиткәч, үзләре башка төрки халыкларының әдәби процессларына йогынты ясей башлыйлар.

Төрөк — Урта Азия мөнәсәбәтләрендә дә шундый ук хәлне күзәтергә мөмкин. Мәсәлән, Шәйбанилар дәүләтен нигезләүче Шәйбаниханның (1451-1510 еллар) Әхмәд Гирминияның югарыда исемле телгә алынган «Искәндәр-намә» дастанын укыганлыгы мәгълүм.

Төрөк әдәбиятының башка төрки әдәбиятларга теге яки бу күләмдә тәсире хакында сөйләгәндә, соңгыларын бер кызганыч эпигоннар рәвешендә күз алдына китергә һич тә ярамый. Моңы Казан ханлыгы чоры әдәби истәлекләреннән дә күрергә мөмкин. Мәсәлән, Мөхәммәдьяр үзенең «Төхфәи мәрдан» (1539) дигән поэмасында Казанда шагырьләрнең күп булуын әйтә:

Бер гажиб бу кем шәһәр эчи тулуг  
Шагырь улмыш барча кечек һәм олуг.

Дорес, Казан чоры шагырьләренең әсәрләре безнең көннәргә хәтле килеп җитмәгән, килеп җиткәннәреннән исә даталары, авторлары әлегә ачыкланмаган. Бу аңлашыла да. Казанны алуда катнашкан князь А. Курбский хәбәрләренә караганда, шәһәрне штурмлаган чакта бик күп татар руханилары һәм укымышлыларының кырылып бетүләре мәгълүм. А. Курбский каршылык күрсәтүчеләргә

Кол Шәриф дигән кешенең җитәкчелек итүен әйтә. Хәлбуки, менә шул Кол Шәрифнең шигърь язучысы белән шәгыйльләнгән хакында кайбер хәбәрләр бар. Безнеңчә, 1899 елда Казанда басылган «Кыйссан Хәббн Хужа» исемле кечкенә күләмле (136 шигъри юл) поэма аның әсәре булырга охшый. Сөләйман Бакыргани, аның хатыны Ганбәр ана һәм уллары Хәббн Хужа хакында азылган әсәрнең ахырында автор болай ди:

Әһбия һәм әүдия бу дөньядин үтбелер.  
Бу дастанны Кол Шәриф шәйә әйтәп укыдыр.

Поэманың суфичылык идеяләре белән сугарылган булуы да аның авторы әлегә Кол Шәриф түгел микән дигән фикерне куәтлән. Чөнки, кайбер хәбәрләргә караганда, ул Казан ханлыгының баш рухани — Сәед булган. Кол Шәрифнең чын мәгънәсендә суфи шагырь булуын аның дүрт шигъренең «Бакырган китабы»на кертелүе дә раслый. Бакыргани хакында Казанда XVI йөздә үк поэма азылу факты болгар-татарлар арасына суфичылык әдәбиятының борынгы чорда ук үтәп кереп, шактый тирән тамыр җибәрүен күрсәтә.

Гомумән төрки телләрдәге суфичылык әдәбиятының тарихын һәм бу тәгълиматның бездә тоткан урынын тикшерер өчен, безнеңчә, әле телгә алынган «Бакырган китабы»ның чыганак буларак әһәмияте аерата зур. Мәсәлән, анда 1589 елда Урта Азиягә китеп, Кәрминдә үлгән Касыйм шәех Ибраһим әл-Казашның да шигъре бар. Дорес, китапка кергән шигърьләрнең (Бакырганига нисбәт ителгәннәреннән башкалары) барысы да татар авторларыныкы дигән ашыгыч нәтиҗә чыгарырга ярамый. Анда XV йөздә яшәгән Урта Азия шагырьләреннән Икани, XVI гасыр шагырь Шәмсетдин Үзгәнди, шул ук чорда Гобәйди (Кол Гобәйди) псевдонимы белән иҗат иткән Гобәйдулла хан Шәйбани (1539 елда үлгән), 1417—18 елда Хәләбтә фанатик руханилар тарафыннан җәзалап үтерелгән бөек әзербайҗан шагырь Имадәддин Нәсими әсәрләре дә бар. Шулай ук без ул җиһантыкта Мөхәммәд Гали Гариби белән Бабур Мирза чорында иҗат иткән Гадинең дә кайбер әсәрләрен укыйбыз (соңгы ике авторының суфи шагырьләрдән булуы бәхәслә). Моннан тыш, «Бакырган китабы»нда 1657 елда Әндиҗанда туган, күп өлкәләргә гизеп йөрөп, халык арасында шәһрәт казанган, суфичы-



лык шигырьләре белән бергә, югары катламнарның жөбөр-золымнарын, рухани-ларның икейөзлелеген фаш итүгә бик күп әсәрләр багышлаган һәм 1711 елда дарга асылган Баба Рәхим Мәшрәбиең шигырьләрен дә очратабыз.

Бу авторларның Кол Шәриф белән Касыйм шәехтән башкалары тугандаш халыкларның әдәбият тарихларында мәгълүм шәхесләр. Ләкин үзенә күрә антология кыяфәтен алган «Бакырган китабы»нда тагы Бәйзә, Бәһбүди, Кол Шәрафи, Мискин кебек шагыйрьләр дә очрып. Аларның исемнәре югарыда телгә алынган Нәваи китабында да, Хәсән Нисариниң «Мөзәккәр әл-әхбәб» исемле зур антологиясендә дә, Үзбәкстанда чыгарылган сизгез томлык кулъязмалар тасвирламасында да, шулай ук башка белешмәләрдә дә очрамый. Шуңа күрә аларның кайберләре болгар-татар жирлегендә формалашкан шагыйрьләр булуы бик тө ихтимал. «Бакырган китабы»ның Урта Идел буенда төзелгән булуын игътибарга алсак, бу фикер тагы да күтәләнә төшә.

Нигездә суфичылык рухындагы шигырьләрдән торган «Бакырган китабы»на мөрәжәгать итү белән без андагы авторларны, яисә дин сөрәме белән сугарылган суфичылык әдәбиятын пропагандаларга, «менә сезнең милли әдәбиятыгыз» дип шуларны төхдәм итәргә жыенмыйбыз. Сүз бары язма истәлекләр бик аз сакланган ерак чорның әдәби хәрәкәтен төгәлрәк күзаллар өчен өстәмә мөмкинлекләр барлыгы хагында гына бара. Чынан да, Мөхәммәдъяр әйтмешли, шәһәр тутырып йөргән «кечек һәм олуг» татар шагыйрьләре турында без нәрсә беләбез? Турысын әйтсәк, Мөхәммәдъярның үзе хагында да кашшанып-каранып кына фикер йөртәбез бит! Башкалар турында әйтә торасы да юк! Әгәр әдәбият белгечләребез, ижтимагы тарихны өйрөнүче галимнәрәбез әлегә суфи шагыйрьләренң мирасларын жентекләп тикшерсәләр, безнеңчә, шул чор әдәби хәрәкәтәндәгә эчкә көрәш, ижтимагы фикер үсеше мәсәләләре кебек өлкәләрдә дә шактый күп өстәмә мәгълүматлар тупларлар иде. Чөнки социаль протест нәтижәсендә туган, аннары объектив сәбәпләр аркасында дини профанация сазлыгына баткан суфичылык тәғлиматы ижтимагы көрәш үзәгендә торган, ижтимагы каршылыклар хөкем сөргән жәмгыятьтә генә үзенә

яшәеш жирлегә таба алган. Шуңа күрә әгәр узган чор әдәби хәрәкәтебезне төрлө яклап, тирән итеп яктыртырга теләсәк, суфичылык әдәбиятына карата битараф мөнәсәбәт күрсәтергә тиеш түгелбез. Беренчедән, феодализм чорында гомумән динилектән бөтенләй азат бернинди дә язма әдәбият булмаган; икенчедән, ул дәвәрләрдә социаль эчтәлекле протестлар күп очракта дини формага төрелеп бирелгән (суфичылык белән мөнәсәбәттә моңа мисал итеп баягы Баба Рәхим Мәшрәбие, өлешчә Имадеддин Насимине атарга мөмкин...). Өченчедән, начар сакланган чагыштырмача донъяви әдәбиятыбыз хагында аның антиподы, ягъни каршы ягы булган суфичылык рухындагы әсәрләрдән мәгълүматлар, төгәлрәк әйткәндә, «кыек мәгълүматлар» табарга мөмкин. Боларны «турайтып» аңлату исә, гәрчә ул күп белем сорый торган кыен эш булса да, галимнәрнең бурычы. Өстәвенә, бу төркем язма истәлекләрдән узган дәвәрләрдә хөкем сөргән әдәби формалар, шигъри техника, сурәтләү чаралары хагында да бай мәгълүмат алырга мөмкин. Ниһаять, суфичылык әдәбиятын жентекләп тикшерү, хахим идеологиянең ижтимагы фикергә төсирен күрсәтүдән тыш, халыклар ара әдәби багланышлар хагында да шактый кызыклы мәгълүматлар бирә алыр иде. Моңың шулай икәнлеген XVI—XVIII йөз татар әдәбиятының торышыннан, андагы тенденцияләрдән күрергә мөмкин.

Әйтик, югарыда телгә алынган Сөләйман Чәләбинең «Мәүлүд ән-наби» поэмасыннан тыш, Мөхәммәд Чәләбинең (Язучы угылы) «Мөхәммәдия»се дә бездә нык таралган булган. Авылларда абыстайлардан сабак тыңлаучылар кызлар иң кимендә аның аерым өлешләрен яттан белергә тиеш булганнар. Әнә бит Габделжәббар Кандалий да (1797—1860) үзенә сойгәнә «гыйшык бәетлар»ны кушып «Мөхәммәдия»гә, ди.

Төрөкчә язылып, бездә популярлык казанган мондый әсәрләренң кайчан тарала башлауларын ачыклау да игътибарга лаек нәрсә. Ләкин, фикерәбезчә, бу процессны бары китап басыла башлаган дәвәрләргә генә кайтарып калдыру дөрес булмас иде. Мәсәлән, безгә мәгълүм Касатамуниле Шади тарафыннан «хәзрәте» Хәсәненң мәгълүм сугышлары хагында азылган эпик поэмасы (1359 ел) Төркия



дә киң таралмаган — анда ишбәри бер генә кулъязма сакланып калган; Европа китапханәләрендә тулы булмаган тагы бөрһичә нәсхә мәғлүм. Менә шул әсәрнең безгә 1713 елны (татарлар арасында басма китап таралганчы ук!) Әлмөхәмәт исемле Казан шәкертә күчәргән сыйфатлы нәсхәсә мәғлүм. Икенче бер әйбәт нәсхә утызынчы елларда Әстерханга өшштырган археографик экспедицияләр вакытында табылган. Бу әсәрнең сонрак, 1897 елда, татар әдәбияты репертуарын яхшы белүчә казакъ шагыйрә Йосыфбөк Шәйхелислам тарафыннан казакъчага тәрҗемә ителүе дә мәғлүм. Менә болар Төркиянең үзәндә бик аз таралыш тапкан кайбер әсәрләренең бездә чагыштырмача күбрәк мәғлүм булуын һәм иртәрек таралуларын күрсәтәләр.

Туган якларыма кайткан чакта миңа Дөүләки авылында (Апас районы) яшәүче яхшы гына белемле Гатаулла исемле карт төрекчә «Йосыф вә Зөләйха» поэмасының төгөл булмаган бер нәсхәсен биргән иде. Тикшерә торгач, бүлек ахырларында шундый мәғлүматлар табылды:

Әхмәди, күр ул Зөләйха нәйләди,  
Бер икән дәрдини йөз биң әйләди...

Әхмәди, итмә надана гарзе халь...

Бу һәм башка өстәмә фактлардан әлеге китапның 1329—1412 елларда яшәп, Әхмәт Гирмияни псевдонимы белән әсәрләр иҗат иткән мәғлүм төрек шагыйренең поэмасы булуы ачыкланды. Төрөк тарихы буенча язылган капитал хезмәтләрдә исә аның «Диван», «Искәндәр-намә», «Жәмшид вә Хөршид» исемле әсәрләре генә телгә алына (мәсәлән, В. Ф. Кожатөрек хезмәте). Яңа табылган истәлекне әлеге әсәрләренең теле, стили, формалары белән чагыштырып карау да безнең фикерне куәтли. Шулай итеп, Төркиянең үзәндә онытылган төрекчә бер мөһим әсәрнең сирәк кулъязмасы безнең Идел буенда сакланган икән.

Әле китерелгән фактлар әдәби мирасын барлау юлындагы кайбер кыенлыklar, гыйбрәтләр хәлләр хакында сөйлә: әгәр соңгы 4—5 гасыр эчендә, дөресрәгә, XIX йөзгә кадәр, дәүләт иминлегә ич-вакытта да диярлек куркыныч астында булмаган төрөкләренең югалган әсәрләре өллә кайлардагы татар авылларында табыла икән, димәк, ичә мәртәбәләр сугыш зилзиләләрен баштан кичергән

болгар-татарларның күп кенә әсәрләре бөтенләй юкка чыккан, яисә онытылган, ә калганнарының кайберләре башка төрки төбәкләрдә сакланган булуы бик ихтимал. Бары төпчә, җентекләп әзләү генә таләп ителә.

Тимериләр чорында барлыкка килгән классик үзбәк телендәге әдәбият белән болгар-татарларның шул заманнарда ик дәрәҗәдә таныш булулары хакында төгәл фикер йөртүе хәзергә кыенрак. Мондый мөнәсәбәтләр өчен тиешле шартлар да җитеп бетмәгәнчә охшый. Чөнки тимериләр чорында Урта Азиядә гел сугышлар дөрләп торган. Аксак Тимернең оныгы Олугбәк үтерелгәч, төхәт низагына төньяк-көнчыгыштагы күчмә төрөкләр дә акыннан катнашкан. Шуңа күрә классик үзбәк әдәбияты барлыкка килгән Сәмәрканд, Балх шәһәрләрендә туган әсәрләренең тиз арада Болгар-Казан якларына килеп җитә алмавы табигый. Мәгәр, 1507 елда Шәйбанихан һиратны алып, тимериләр дәүләтен еккач, әдәби мөнәсәбәтләрен бераз җанлануы сизелә. Мөхөммәдъярның 1465—66 елда үлгән Лотфинның «Гөл вә Нәүруз» исемле әсәреннән файдаланып, 1542 елда «Нуры содур»ны иҗат итүе шул чакта сөйлә. Шулай ук Мирхөйдәр Харәзминең «Мөхәзәп ел-асар» поэмасы, Галишир Нәваи шигырьләре, Паша Хужа иҗат иткән «Максат ел-өтүр» китапларының күчәрмәләре Идел буенда табылуы безнең фикерне өстәмә рәвештә көчәйтә (күп кенә әсәрләренең, кулъязмаларның әлекке сугышлар чорында янып һәлак булулары да бар бит өле).

Дөрөс, Нәваи әсәрләре Казанда революциягә кадәр аерым китап рәвешендә басылмаган. Ләкин моннан чыгып ашыгыч фикерләр җарга ярамый өле, чөнки Мартиньян Иванов тарафыннан 1842 елда басылган хрестоматиядә, мәғрифәтче Каюм Насыри китапларында да Нәваи шигырьләренең урын алулары мәсьәләнең бик җентекләп тикшерүгә мохтаж икәнлеген күрсәтә.

## ӘДӘБИЯТЫБЫЗ ЯЦАРГАН ЧОРДА...

Тимериләр чорында тукталып калган Урта Азия — Идел бие әдәби мөнәсәбәтләренең XVI йөздә беркадәрә җанлана тошкөнен жүргән идея. Моннан соңгы гасырларда язма кулъязма өлкәсендәге багламышлар бер өзелеп, бер ялганш

әкрен генә дәвам итәләр. Бу чордагы элементларның да нигездә суфичылык рухындагы әдәбият өлкәсендә көчләрәк булуын онытмаска кирәк. Мәсәлән, Урта Азиянең иң зур суфи шагыйрә, Галишир Наваниның дустанә һәм остазы Габдрахман Жами үлгәч, аның юлын дәвам иткән икенче зур шагыйрь суфи Аллаһиярның «Сөбәт ел-гажизин» исемле китабы татарларда кулъязма килеш бик киң тарала. Матбугатчылык эшә башлангач та аның популярлыгы кимеми (1802—1865 елларда ул Казанда 19 тапкыр басылган). Үзән «кәди» (?) халкының нәселенән дип исәпләгән Тажетдин Ялычгол улы өлгә эсәргә махсус шәрехләр язды, аны кызы Газизәгә багышлый, шуңа күрә китапны «Рисаләи Газизә» дип атай. Сүзләренә караганда, Тажетдин күп китаплар укыган, гарәп-фарсы телләреннән һәм төрле төрки шивәләрдән хәбәрдар кеше булганга охшый. Әсәрдә Болгар жиренә хас кайбер гореф-гадәтләр хакында да әйтәләр, татарлар өчен аңлаешсыз төрки сүзләргә аңлатмалар бирелә (яңгак — өчтерхан чикләвегә һ. б.). «Рисаләи Газизә», кулъязма килеш бик күп таралудан тыш, өллә ничә тапкырлар басылган да. Һәм ул дистөләрчә мәртәбәләр нәшер ителгән «Кыйссәи Йосиф», «Кисекбаш», «Вәдәвам», «Нәсихәт ес-салихин», «Рәүнәк ел-ислам» китаплары белән бергә авыл мәдрәсәләрендә дәреслек булып хезмәт иткән.

Реалистик проза яралгылары туып, романнар язучы эшә башлангач, Иран, гарәп илләр, гоманлы төрөкләре белән барган элементларда беркадәр аңа сыйфатлар барлыкка килә: хәзер аларның әдәби әсәрләре әлекечә күчмә нәсхәләрдә генә түгел, бәлки күп тиражлы басма китап рәвешендә дә тарала башлый. Казанда татар типографияләре ачылу моңа бик зур мөмкинлекләр тудыра. Мәсәлән, «Сәед Баттал газый хикәясә», «Салсал-намә» кебек әлектән үк халкыбыз арасында билгеле булган төрөк әсәрләреннән тыш, «Каһарманы катыйль», «Гажәиб ел-мөхлукат», «Гали ибнә Әбү Талиб каһарманлыклары», «Тутый-намә» кебек фарсычадан тәржмә ителгән әсәрләр дә һәм кулъязма һәм басма рәвештә таралалар. Болардан «Тутый-намә»не Габделгалләм Фәезханов төрөкчә версиядән тәржмә итә, ө төрөкләр аны фарсычадан алган булалар.

Китаплар тәржмә итү яисә башка телләрдә мәгълүм әсәрләр буенча татарча версияләр тудыру өстендә, билгеле булганча, Каюм Насыри да бик актив эшли. Ул, мәсәлән, төрөкчәдән «Кырык вәзир», «Әбүғалисина» китапларын, гарәпчәдән «Жәһанһир ел-хикәят», фарсычадан мәшһүр «Кабус-намә»не (1082 ел исләгә) тәржмә итә. Бу китапларның өчәр-алтышар тапкыр басылулары аларның халык тарафыннан яратып кабул ителүе хакында сөйлә (дәрес, «Әбүғалисина»ның төрөкчәсә әлегрәк тә бер мәртәбә басылган булган). Шиһаб Мәрҗани шәкертләреннән Стәрлетамаклы Хәбиб ән-Нәҗфәр тарафыннан 1899 елда Мисыр галиме әл-Көлүбидән тәржмә ителгән «Нәвадир» исемле дидактик хикәйләр җыентыгы да шулай ук популяр китаплар исәбенә керә.

Өлбәттә, Урта Азиядә әлегрәк язылган әсәрләр дә бу дөвәрдә татарлар тарафыннан шактый күп нәшер ителә. Шундыйлардан мисал итеп, XVI йәздә Шәйбанилар сараенда хезмәт иткән Харәзем шагыйрә Мәҗлисинең «Сәйфелмөлек», югарыда телгә алынган «Мәхзан ел-әсрар», «Таһир вә Зөһрә» хикәяләрен күрсәтәргә кирәк. Соңгы әсәр сюжетыннан файдаланып XVI йәздә Харәземдә яшәгән Сәйяди исемле шагыйрь «Дастаны Бабахан» дигән зур поэма язган. Аны төрөкмән шагыйрә Мулла Нәпәс үз ана теленә әйләндергән. Озак еллар Кызылъярда (хәзер Казакыстандагы Петропавловск шәһәре) яшәгән татар язучысы Әхмәд Мөхәммәдзәриф улы Уразаев Кормаши, төрлө чыганаclar, җөмләдән гоманлы тарихларын файдаланып, өлгә «Таһир вә Зөһрә»не «нугай вә казакъ» телләренә кыскартып тәржмә иткән (1879 ел). Кормаши — шулай ук «Бүз егет» дигән халык дастанын да эшкәрткән, әдәбиләштергән автор.

Шәрыкта формалашкан сюжетларга әсәрләр язлуын, аларның кат-кат басылып чыгуын төгел күзалларга ярдәм итә торган янә бер мисалга мөрәҗғәгә кылыйк. 1330 елда Һиндстанда Зияәтдин Нахшәби дигән автор һинд фольклорында тутый кош турындагы маңаралы хикәяләр нигезендә фарсыча «Тутый-намә» әсәрен иҗат иткән. (Моңысы югарыда исемә аталган «Тутый-намә»дән мөстәкыйль әсәр). Менә шундагы сюжетлардан, риваятьләрдән файдаланып, Шиһабетдин ибнә Габделгазиз исемле кеше

«Кылаф берле Турандук хикәйте» дигән китапны язган. Бездә киң таралган «Мәликә китабы» да шул ук материалга нигезләнган. Болардан тыш, фарсылардан кәргән «Егет кешегә житмеш төрле һөнәр аз», «Бигаһте мәгъшук-намә», «Кыйссалар нәүруз», «Хикәйте жәдидә» китапларын һәм Таиб Яхияның «Хикәятләр» исемле җыентыгын онытмаска кирәк.

Фикеребезчә, менә шушындый китаплар татар фольклоры әсәрләрен жыюга, әзмә-күпмә эшкәртеп-бастырып чыгаруға этәргеч булган булсалар кирәк. Чөнки әлеге китаплар укучы массаларга ориенталист галимнәргә хезмәтләренә караганда әлгәгрәк тәсир ясып бастырган.

Урта гасыр классик фарсы әдәбияты әсәрләре татарлар арасында соңгы дәвердә дә киң таралган, кайбер истәлекләр хәтта гасырлар буена мәдрәсәләрдә дәреслек булып хезмәт иткән. Әйтик, XIII йөздә иҗат иткән мәшһүр Фәриддин Гаттарның «Пәнд-намә» (ягъни «Нәсихәт-намә») исемле дидактик поэмасы нәкъ шундыйлардан. Аның татар жирлегендә күчерелгән кулъязма нөсхәләре ифрат күп очрый. «Пәнд-намә»дән тыш, Гаттарның «Әсрар-намә», «Шуридон халь» исемле әсәрләре дә оригиналь һәм тәржемәләрдә киң таралган. Гаттардан тыш, мәшһүр Сәгъдинең «Вәстан» исемле зур күләмле әсәре дә татар мәдрәсәләрендә фарсы теле дәреслегә булып хезмәт иткән.

Фарсылардагы һәм төрөкләрдәге әдәби хәрәкәتلәргә тирән тәсир ясаган Җәләлетдин Руми (1197—1275) әсәрләренә дә татар халкы арасында таралган булуы игътибарга лаек факт. Бигрәк тә аның «Мәснәви» дигән әсәре күп укылган. Әбелмәних Каргалый, Һибәтулла Салиховларның үз иҗатларында бу китаптан файдаланулары шуны раслый. Утыз Имәнинең «Мәснәви»не туламы белән күчереп язуы мәгълүм.

XIX гасырда Идел буе һәм Урта Азия халыклары арасында әдәби, мәдәни мөнәсәбәтләрнең әлгәгрәк чорларга караганда көчлерәк тә, тирәнрәк тә булуы бөхәссез. Моның шулай икәнлеген Урта Азиянең борынгы үзәкләренә барып укыган, яисә шунда үзләре дә дәрәҗә биргән Ә. Каргалый, Г. Утыз Имәни, Ә. Курсави, Ш. Мәрҗани мисалларындагына түгел, бәлки башка фактлар ярдәмендә дә беләбез. Бу юнәлештә бигрәк

тә татар-казакъ культура мөнәсәбәтләре гыйбрәтле.

Татар укымышлылары казакълар арасына барып бер «муддакәлек» белән генә шөгыльләнәп йөрмәгәннәр. Балаларны грамотага өйрәтүдән тыш, алар казакълар арасына язма әдәбият үрнәкләре таралуга да хезмәт иткәннәр. III. Мәрҗани шәкертләреннән Кошшафетдин Минзәләвинең эшчәнлегә аерата игътибарга лаек. Каркаралы шөһәрәндә мәдрәсә булып торган чакта ул йөзгә якын казакъча әсәр язган. Шуларның күпчелеген төрле әдәби кыйссалар, тарихи поэмалар, фәнни-популяр язмалар, һиһаять, дәреслекләр төшкил итүе үзәк күрһә турында сойли.

Төмән өлкәсә Манҗил авылыннан чыккан Мүлкәй Юмачык улының эшчәнлегә дә әһәмиятле. Ул, мәсәлән, Хөсәм Кятибның «Жөмжөмә солтан» поэмасын казакъ теленә төржәмә иткән (төржәмә ахырында «Бер тинтәк Мүлкәй дигән агатаең» сүзләрен укыйбыз); үзе турында болай дип яза:

Казакъта уи ел бала укытып,  
Портыма кайтып килдем мин әман.

Каркаралы өязеннән Акылбөк Түрөбаев исемле бер шагыйрь 1910 елда Каюм Насыри версиясенә таянып «Кырык вәзир» китабын казакъча поэма итеп яза (352 бит, 11840 юл). Аның башка әдәби әсәрләре булуы да мәгълүм. Әйтик, матбагачы Кәримовларга мөрәҗәгать иткән шигырендә әлеге поэмалардан башка «ун кыйсса жиһәрәп им» дип әйтә. Акылбөк Түрөбаев, ихтимал, югарыда телгә алынган Кошшафетдин Минзәләвинең шәкертләреннәндер. Казакъча төржәмәләр эшләүче авторлардан тагы Йосыфбөк Хужа Шәйхелисламны атарга кирәк, аның каләмә аша дистәләгән әсәрләр казакъ укучыларына ирешкән.

Менә шундый төржәмә әсәрләре тәсирендә казакъ укымышлылары арасында үз халкының фольклорына игътибар арта, нәтиҗәдә алар «Кыйссалар Алпамыш», «Кыйссалар Кызҗөбөк», «Кыйссалар Иртаргын» кебек истәлекләргә эшкәртеп, Казан матбагаларында бастырып чыгаралар.

Һиһаять, татар-казакъ әдәби багламышлары хакында сүз чыккан, һәр ике халык өчен дә бер дәрәҗәдә хезмәт күрсәткән Миһтахетдин Акмулла исемендә махсус атап узу зарури.

Жыеп айтканда, алдынгы рус культураны, демократик рухтагы рус әдәби фикере белән алдарак танышып өлгәргән, шуларның бәрәкәтле тәэсире астында үз культуранына яңа элементлар керте алган татарларның Россиядәге башка халыклар белән әдәби, гыйльми элементлар яңару чорында тагы да көчәеп, тирәнәеп китә. Бу хакта озак язып торасы юк. Узбәк халык шагыйре Гафур Голам, төркмән язучысы Бирде Кербәбаев, казакъ акыны Сабит Моканов, тажик әдibe Садретдин Айни һәм башкаларның үз халыклары культуранына татар әдәбияты вәкилләре кертеп өлеш турындагы авторитетлы фикерләре жәмәгәтчеләгебезгә мәғлүм инде. Без бары шуны гына искәртәргә телибез: XIX гасырның икенче яртысында һәм XX йөз башында бик көчәеп киткән татар һәм Урта Азия халыклары әдәби, мәдәни мөнәсәбәтләре ничә гасыр буена сүзылган бай тарихи традициянең дәвамы, үсеше икәнлеген һәр вакыт истә тотарга кирәк. Шулар тарихи жирлеккә яхшы белгәндә генә без соңгы чорлардагы гомум күренешләрнең, аерым фактларның табигатен дә, серен дә дәрәҗәдә алачакбыз. Ниһаять, бары шушы дәвамлы традицияне дәрәҗәдә аңлау, дәрәҗәдә аңлату киләчәк әдәби процессларыбызның перспективасын алдан күрә белү мөмкинлеген арттырачак.

Борынгы чор әдәби багланышларыбыз, бездә таралган башка төрки регион истәлекләре хакында сөйләп тә, шулар асәрләрен соңгы дәрәҗәдә татар әдәбиятында чагылыш табуы хакында сөйләп торган фактларны искә алмасак, фикерләребез берьякы килеп чыгар иде. Мәсәлән, XVII гасыр шагыйре Мәүлә Колый гына Әхмәд Ясәви «хикмәтләре» тәэсирендә иҗат итеп калмаган, бәлки соңгырак чор авторларынан Гибәтулла Салихов та Ясәви, Бакыргани тәҗрибәләреннән оста файдаланган. Аның, мәсәлән, «Төндә жаным»... исемле билгеле әсәре «Бакырган китабы»ндагы:

Пөз һәмәс берлә төзедем ханеман бу дөньяда,  
Гакийбәт ул ханеман вәжран имешдер, белмәдем,  
— дип башланган шигыренәң идея һәм формасы тәэсирендә туган. Гибәтуллада шулай ук суфи Аллаһиярдән күчкән фикерләр, детальләр шактый.

Алай гына түгел, бөтенләй яңа дәрәҗәдә әдәбиятыбызда да борынгы төрки поэзиядән күчкән элементларны, поэтик би-

зәкләрне, алымнарны күп табарга мөмкин. Революцион-демократик рухта иҗат иткән татар шагыйрьләре дә халык арасында популяр борынгы язма истәлекләренә формаларыннан, әдәби алымнарыннан актив файдаланганнар. Чөнки киң жәмәгәтчелек тарафыннан гасырлар буена «үз итеп» кабул кылынган, бик таныш, аңлаешлы формаларга яңа эчтәлек салу, шулар алым белән искәлеккә каршы көрәшү гаять отышлы булган. Моңың мисалларын Габдулла Тукай сатирасында күп табарга мөмкин. Әгәр аның мәшһүр «Яңа Кисекбаш» сатирасы безгә мәғлүм борынгы «Кисекбаш» поэмасына пародия булса, «Яңа ысулы кадимчә»сә дә «Мөхәммәдия»дәге поэтик алым белән башланып, бөтенләй башка рухтагы пафос белән тәмамлана. Шулай ук Тукайның:

Ни кылырсың, Хажы абзам, тотса мәскәүләр  
яка?  
Как ты будешь отвечать там, тотса мәскәүләр  
яка?

— дип башланган көчле, антиклерикаль сатирасы да «Бакырган»дагы:

Нә кыларсан, мескин адәм, тотса Газраил  
яка?  
Сән нәчүк җавап бирүрсән, тотса Газраил  
яка?

— дигән тирән идеалистик шигыренәң формасы нигезендә туган.

Болардан тыш, Г. Тукайның «Японияне мәселман итәчәк голяма нәрсәдә», «Алтынга каршы» һәм тагы башка бик күп сатирик шигырьләре дә шундый ук алым белән укучыларга күптөн таныш истәлекләргә (жәмләдән, әлегә «Мөхәммәдия»гә) пародия рәвешендә язылган. Әгәр бөек шагыйрьнең ижатын жентекләп тикшерә башласак, мондый мисалларның саны әллә ничә мәртәбәләр артыр иде.

Ниһаять, борынгы язма мирасының традициясен, тәэсирен бер профессиональ әдәбият өлкәсә белән генә чикләп куярга да ярамый. Моңың шулай икәнлегә язма әдәбият белән әзмә-күпмә таныш фольклорчыларга мәғлүм булырга тиеш. Без бары ярым фольклор асәрләрендә борынгы традицияләрнең чагылыш табуына ишарә ясау белән канәгатьләнәбез.

Кол Галинең «Кыйссалар Иосиф» поэмасындагы шигъри элементларның, сурәтләү чараларының бик күп дүртъяллык жырларыбызга күчеп утыруларынан тыш, безнең халыкта шулар истәлекнең формасы (шигъри үлчәмә) белән асәрләр

лау да киң таралган иде. Мәселән, «Йосыф китабы»ндагыча «имди» рефрены белән төмәлланган «Кәжә бәете»нән тыш, «Хикәятә жәдидә» «Кечкенә Йосыф китабы», «Кыйссан кыргыз» кебек әсәрләрдә дә Кол Галинең вазенә, аның поэтик әһәңе яңгырый.

«Бәдәвам» китабы формасыннан файдаланып язылган фольклор әсәрләре дә шактый. Әйтик, 1905 елда икенче тапкыр басылган «Яңа бәдәвам китабы» шундыйлардан. Дорес, әсәрнең шигъри техникасы, әдәби сыйфаты бер дәрәжәдә тигез түгел, мәгәр бу очракта аның алымы һәм фикере мөһимрәк:

Жуан-жуан байларымыз  
Трактирда утыралар,  
Мичкә кебек корсакларына  
Гофман сырасын тутыралар.

Киемнәренә караганда  
Уяларсың болар бер әүлия,  
Ә кылган эшләрен күрсән,  
Ни гойдися ни куда!

Кредиторлар сурын өргәй,  
Платежлар якын килгәй,  
Вексельлар протестка кәргәй,—  
Начар булар бәдәвам!

Уфа мәдрәсәләренең берсендә укыган татар шәкертләреннән Мөхәммәтвәсим Солтанов дигән егетнең С. Бакыргани кыйссалары формасында язган «Канау бие» исемле халык арасына киң таралган сатирасы да игътибарга лаек. Әсәрдә татар авыллары тормышындагы торгынык, томаналык, гайбәт сату гадәтләре шактый үткен сурәтләнә:

Күп сүзләре гайбәттер,  
Узләренә әйбәттер,  
Башларында кибоктер,—  
Мие чәрегән тидия...

Сөйли торгач болар рич  
Кояш батты, булды кич;  
Файда итмәделәр нич,  
Таралдылар тидия...

Хәйлә берлә мал табып,  
Юкны тәкъдиргә ябып,  
Киткәнмез юлдан сабып  
Сукмак берлә тидия...

Күренә ки, борынгы чордагы давамлы әдәби мөнәсәбәтләр нәтижәсендә Идел-Урал татарлары язма культура репертуарына кергән истәлекләр соңгы дәвәр профессиональ әдәбиятыбызга гына түгел, бәлки фольклор һәм арым-фольклор әсәрләребезгә дә нык тәсир ясаган икән.

## ИОМГАК

Укучылар игътибарына өч мөкаләдә тәкъдим ителгән материаллар ярдәмендә без төрле кабиләләр оешуы, аларның күрше һәм кардәш кавемнәр белән ты.

гыз мөнәсәбәткә керүе нәтижәсендә татарларның бер халык булып формалашуы тарихына кыскача сәяхәт ясадык. Халык формалашу, ягъни этник тарихның култура-экономика мөнәсәбәтләренәң үзгәчлекләрен ничек тәэмин итүен ачыкларга тырыштык. Шуларның барысын игътибарга алып, борынгы әдәби процессыбызның йөзен, аерым үзгәчлекләрен билгели торган фактларның беркадәресең барлап чыктык. Нәтижәдә соңгы дәвәр әдәби фактларны дорес аңлар өчен дә безгә еш-еш борынгылыкка мөрәҗғәгать итәргә, шул борынгыдан килә торган традицияләр нигезендә хөкем йөртәргә кирәклеген аңладык. Ягъни татар әдәбияты тарихын фәнни дорес, тормышча гадел хәл итәр өчен, без эзлекле тарихилык принцибы белән фактлар комплексын өйрәнеп гамәл кыларга тиешбез икән. Бу — мәсьәләнең бер ягы.

Икенчедән, без китергән материаллар милли әдәбиятны бер биологик принциптан гына чыгып, гел тар милли кысалар эчендә карарга ярамаганын раслаша кирәк. Чөнки социаль-иҗтимагый хәрәкәтнең бер җимешә булган әдәби процесста, ягъни иҗтимагый күренештә, милли кысаларга сыймый торган өлешләр дә бар. Китерелгән материаллар, мәселән, төрле әдәби сюжетлар һәм темаларның төбәктән-төбәккә, халыктан-халыкка, телдән-телгә һәм дәвәрдән-дәвәргә күчеп йөрүләре хакында сөйләләр. Димәк, бер әдәбиятның вәкилләрен, аның үзенә генә хас истәлекләрен миллилек принцибы белән ачыклау, барлау зур мәсьәләнең бер ягы булса, конкрет әдәбият кичергән процессы күрше-кардәш халыкларның культуралары фонында чагыштыру принцибы белән тикшерү шул ук мәсьәләнең икенче тарафын тәшкил итә икән. Моңың икесең дә канәгатьләнерлек дәрәжәдә хәл кылмыйча торып, төрлечә фикер йөртүләрдән өллә ни зур нәтиҗәләр чыкмаячак. Әлбәттә, мәсьәләне болай өтрафлы хәл кылу өчен төрле өлкәләрдәге белгечләренәң бергәләшеп эшләүләре зарури.

Өченчедән, милли әдәбиятлар арасындагы багланышларны өйрәнгән чакта процессны эзлекле гаделлек белән яктырту таләп ителә. Ачыграк әйткәндә, бер генә милли әдәбиятны, аның мәгълүм сыйфатларына карап, башка халыкларга нисбәтән бөтен чорлар өчен дә тәсир чыгана.



гы, өйрөнү үрнөгө итеп алырга арамый. Мәселән, без китергөн материаллар XI—XII гасыр Урта Азия төрки телле әдәбиятының башка кардәш халыкларга, жөмләдөн болгарларга да, тәэсир итүен, Алтын Урда чорында исә, киресенчә, Идеал буе язма культураның Урта Азия һәм Кече Азия халыкларында әдәбият үстөрүгә этәргеч булуын күрсәтә. XVII—XVIII йөзләрдә, ягъни татарларда зур әдәби әсәрләр тудырырлык объектив шартлар булмаган чорда, без тагы Урта Азия һәм Төркия әдәбиятларының тәэсирләре көчәюен, шул якларда туган истәлекләрнең бездәгә әдәби процесска актив йогынты ясавын күзәтәбез. Әмма, XIX йөзнең ахыры һәм XX гасырның башында, мәгълүм булганча, объектив социаль шартлар үзгәрү нәтижәсендә, татар әдәбияты башка төрки әдәбиятлар арасында тагы алгы планга чыга.

Дүртенчедән, әдәби мөнәсәбәтләрнең хосусиятләрен тәмин итүдә хаким идеологиянең — сыйнфый жәмгыятьләрдә диннең — никадәр зур роль уйнавы да ачык күренсә кирәк.

Менә шушы фактларның барысы да татар әдәбиятының тарихын өйрәнгән чакта бер үз жирлегегебездә туган әсәрләрне уртага кую белән чикләнмичә, Урта Азиядә, Төркиядә барлыкка килгән, мәгәр бездә дә киң таралган, әдәби процессбызда тирән эз калдырган истәлекләрне дә тикшерү, белү, башкаларга да белгертүнең зарури икәнлеген күрсәтә. Ләкин бу — ул истәлекләрне «миллиләштерү», ягъни төгәле белән үзәбезнеке дип игълан кылу дигән сүз түгел. Киресенчә, моның белән без теге яки бу әдәбият тууда, формалашуда, үсүдә төрле культураларның, ягъни халыкларның хезмәт-төшлек итүләре табигый, хәтта зарури

хәл дигән тагы бер мөһим хакыйкәтне раслаячакбыз.

Татар әдәбияты тарихында тикшереләчәк истәлекләр арасында Әхмәд Ясәви, Сөләйман Бақыргани әсәрләре, «Мөхәммәдия» китабы ише һәм «ят», һәм суфичылык рухы белән сугарылган өйбөрләр булуга карап, шикләнәргә бернинди урын юк. Чөнки, беренчедән, урта гасырларда диннен, ягъни хаким идеологиядән бөтенләй азат әдәби әсәр булуы мөмкин түгел; икенчедән, ул әсәрләр нилектән дини, ни өчен теге яки бу чорда суфичылык шикелле агымнар туган, аларның чыганакалары нидән гыйбарәт, нәтижеләре нәрсәгә китергән, әһәмиятләре нәрсәдән тора кебек катлаулы сорауларга Ясәви яки Бақыргани түгел, бәлки без — марксизм тәғлиматы белән коралланган галимнәр җавап бирергә тиеш. Ниһаять, сүз язма культура киң катлам хезмәт ияләренең интересын яклауга күчкән, демократик рухтагы әдәбият алдынгы планга чыккан соңгы дөвәрләр хакында түгел, бәлки кәгазь-каләм тоту бары югары сыйныфлар монополиясә булган, шуңа күрә язма әдәбият та гел өскә катламнарда гына хаким идеология тәэсирендә туа алган феодализм чоры турында бара. Ахыр чиктә әдәбият тарихы дигән нәрсә бер милли истәлекләрне барлау, аерым фактларны теркәү, каршылыклы мәсьәләләрдән читләшеп, бөхәссез хакыйкәт өлешләре тирәсендә таптану белән чикләнми. Чын мәгънәсендәгә әдәбият тарихы — әдәби процессның зур, гаять катлаулы иҗтимагый организм икәнлеген таныган хәлдә — күренешләр һәм фактларны комплекс рәвештә өйрәнәп, авыр сорауларны дөрөс чишәргә омтылып, ирешелгән объектив нәтижеләрен киң жәмәгатьчелеккә төхдәм итүдән гыйбарәт катлаулы фән ул.



## Йолдыз Вәлитова,

филология фәннәре кандидаты

### УЛ ЙОЛДЫЗДАЙ БАЛКЫДЫ

**А**ның хрустальдай саф, гәҗәеп нәфис тавышын күпләр хәтерлиләрдер әле. Белгечләр телендә: лирик-колоратур сопрано. Гади генә итеп әйткәндә, нечкә, әмма күңелгә ятышлы йөгәрек, мөлаем тавыш, татар моңнарын да, рус һәм Европа классикларының ария, романсларын да йөрәккә үтеп керерлек итеп җиткерергә сәләтле тавыш. Ни генә әйтмә, андый вокаль сәләтле кешеләр дөньяга сирәк туа...

Ләкин табигый талантың никадәр генә зур булмасын, бөтен союз аренаһына чыгу, андагы иң мәшһүр белгечләрнең күңелләрен әсир итәрлек башкару осталыгына ирешү өчен бик күп укырга-өйрәнергә, катлаулы һәм читен үсеш юлын үтәргә кирәк. Ә инде профессиональ музыкага һичнинди дә катнашы булмаган гап-гади эшче кызы өчен бу юлның никадәр чәтерекле һәм хикмәтле икәнлеген әйтеп тә торасы юк.

Бары Октябрь революцияһе — иҗтимагый тормышны нигезеннән яңартып корган революция генә, бик күпләр рәтендә, гади татар кызы алдында да шундый киң мөмкинлекләр ача алды, җитеп булмаслык күрәнгән офыкларны яқынайтты.

Күз алдыгызга китергез: Казан губернаһының караңгы почмакларыннан берсе — Чистай каласы. Шундагы биш балалы Әсма апа гаиләсе. Ана озын кичләргә тегү машинаһы янында үткәрә. Машина текелдәвенә кушылып, авыз эченнән генә моңлы итеп нидер җырлай. Кечкенә Наилә мондый сәгатьләрдә әнисе яныннан китми, аның бөтен күңелә җырда, гүя үзе дә шул көй-моңнар эчендә эреп югала, онытыла. Җырга мәхәббәт, аның нечкә тибрәнешләрен тою сәләте ярым сабый, ярым үсмер бала күңелендә нәкъ менә шул вакытларда бөреләнә башлагандыр да.

Үсә төшкәч Наиләнең музыканы тагын да ныграк яратуы, бу мавыгуның инде артык тирәнгә китүе ана күңеленә тәшвиш, шом сала. Һәрхәлдә, ул кызының, ахыр чиктә, авыз күтәрәп сәхнәгә дә менеп җырлавы, «әртискә булып» китүе ихтималын абайлай, аның бу теләген өнәми, «гөнаһлы», «бозык юл» дип саный. Алла бар, дин бар, кеше теленә керүең бар...

Әмма Бөек революция яктысы бу яктарга, Кама буендагы шәһәр һәм авылларга да төшә башлаган иде инде. Татар халкының да талантлы егет һәм кызлары алдында күңелләре күптән өмет иткән юллар сызылды. Ул юллар югарыга, бик еракка алып бара иде...

Күпләрнеке кебек, Наиләнең дә җыр юлы Казанда башланды.

Мулланур Вахитов исемендәге беренче үрнәк татар мәктәбендә укыган елларында ук кызың җырга сәләте игътибарны җәлеп итә. Пионер сбирларында ул башлап җырлай, үзешчәннәр оештырган концертларда катнаша.

Наиләнең халык алдында беренче җитди чыгышы — «чиркәнчек алуы» Камил Якуб исемендәге типография драмтүгәрәгенә йөргән чакта була. Аны монда Коммунистик яшьләр союзына кабул итәләр һәм, беренче комсомол вазифасы итеп, типография эшчеләренең тантаналы кичәсендә концертта чыгыш ясауны тапшыралар. «Имтихан» уңышлы үтә. «Күңелә җырдан үрелгән» кызыңың иҗат юлы менә шуннан башланып китә дә инде. Укырга медицина техникумына керсә дә, Наиләнең бер генә көне дә музыкасыз үзмый. Аның яңгыравыклы матур тавышы комсомол бәйрәмнәрендә,

төрле кичәләрдә еш яңгырый. Танылган композитор Газиз Әлмөхәммәдовның яңа жырлары, рус композиторларының романслары, халык көйләре... һәрберсеннән яшь-лек дәрте акып тора, һәркайсы яңа гына тугандай саф, нәфис яңгыраш таба.

Хәтта ул еллар өчен дә сирәк очрый торган хәл: кызны Татар дәүләт драм-театрының опера труппасына солистка итеп чакыралар. Әле нотаны да белмәгән килеш, бары хәтер буенча гына, яшь жырчы Наилә Рәхмәтуллина беренче татар опера үрнәкләре «Эшче», «Сания» спектакльләрендә катнаша. Шушы ук вакытта радио буенча да беренче чыгышларын ясый.

1930 елда театр Мәскәүгә, милли театрларның Бөтенроссия олимпиадасына килә. Г. Әлмөхәммәдов, П. Виноградов, С. Габәшиһең «Эшче» операсы куела. Татар профессиональ музыка сәнгатенә бөтен союз аренасында күренә башлавы була бу. Олимпиададагы уңышлы чыгышыннан соң Наиләгә музыкаль беләм алу белән җитди шөгыльләнәргә киңәш итәләр. Музыка тәнкыйтьчеләренең берсе Евгений Брауде аңа: «Зур корабка — ерак юл», ди: Мәскәүгә укырга чакыра. Һәм менә Татарстан Халык Мәгариф коммисариаты фатихасы белән Рәхмәтуллина Мәскәүдәге театр сәнгате Үзәк техникумының (соңыннан ул А. В. Луначарский исемендәге дәүләт театр сәнгате институты — ГИТИС итеп үзгәртелә) музыкаль бүлегенә укырга килә. Проф. М. В. Владимирова классында дүрт ел давамында Европа жыр мәктәбе хәзерлеген үтә. Наиләнең концерт эшчәнлегенә дә шушы елларда башлана. Кечкенә һәм өлгер агит-бригадалар Мәскәү һәм аның тирәсендәге эшче районнарына да, Татарстан, Башкорт-стан авылларына да барып чыгалар. Халык йортлары, авыл клублары шыгрым тулы була. Газиз Әлмөхәммәдов, Исмәгыйль Илялов, Солтан Габәшиһең тамашачылар алкышлап каршы ала. Бригаданың яшь солисткасы Наилә жырлавы да һәркемдә соклану хисе уята. ТатЦИК исемендәге берләштерелгән татар-башкорт хәрби мәктәбе курсантлары, Мәскәүдәге Хөсәен Ямашев исемен йөртүче Үзәк татар эшче клубы, тагын башка оешмалар аны рәхмәт язuları тапшырып озаталар. Профессиональ тәҗрибә кирпечләре шулай салына...

Шушы ук елларда яшь жырчының күңеленә тирән эз салган тагын бер вакыйга-гә тукталып китмичә мөмкин түгел. Сүз партиянең һәм совет дәүләтенең күренекле эшлеклесе, Ленинның тугрылыклы булышчысы һәм тормыш иптәше Н. К. Крупская белән Наиләнең хат алышуы хакында бара.

1933 елның 29 октябрендә Наилә Н. К. Крупскаяга хат жибәрә. «Кадерле Надежда Константиновна! Сезгә хат язарга күптәннән җыенып йөрсәм дә, кыюлыгым житмичә, һаман сузып килдем. Инде менә язам — гаеп итмәгез. Мин — татар кызы, жырчы, Татарстаннан квалификациямне күтәрү өчен килдем.

Сездә Октябрь тантанасы хөрмәтенә оештырылачак концертта миңа да катнашырга рөхсәт итүгезне үтенмәкче идем. Анда мин яшь композиторларыбыз ижаты һәм татар, башкорт жырлары (Бөек Октябрь җимешләре!) белән таныштырыр идем. Сәлам белән һәм хөрмәт белдереп: Рәхмәтуллина».

Вакыты бик тар булуга да карамастан, Н. К. Крупская хатны җавапсыз калдырмай. «Кадерле иптәш Рәхмәтуллина! — дип яза Крупская шул ук елның 12 ноябрендә. — Сезнең язган хатыгызны бәйрәмнән соң алдым. Миңа татар, башкорт жырларын жырларга теләгез өчен рәхмәт, мин бик рәхәтләнеп тыңлар идем, әмма бәйрәм көннәрендә авырып яттым. Минем өй шартларында концерт оештырып булмый... Эйдәгез, болай итик: мин карт большевиклар җәмгыяте белән сөйләшермен, алар балки үзләрендә концерт ясарлар, шул чак мин дә анда барырга тырышармын. Анда музыканы әйбәт аңлый торган кешеләр бар. Иптәшләрчә сәлам белән: Н. Крупская».

Крупскаяның бу хаты Наиләнең күңелен кузгатып жибәрә. Игътибарлы һәм кайгыртучан мөнәсәбәте өчен рәхмәт әйтеп, Надежда Константиновнага ул болай дип яза:

«Кадерле Надежда Константиновна! Сезнең хатыгызны бүген генә алдым, эшче районнарында йөрөп кайттык. Игътибарыгыз өчен биктә рәхмәт... Кадерле Надежда Константиновна, мин Сезне мәшәкатьләргә теләмәгән идем, мин Октябрь бәйрамендә Сез утырышта булырсыз һәм соңыннан концерт карарсыз дип уйладым... Мин беләм, Сез бик күп һәм зур эшләр башкарасыз. Минем Сезне күргәнем бар, ул чагында миңа үнөч кенә яшь иде, бер җыелышта Сез чыгыш ясаган идегез (Мәскәүгә экс-

курсига килгач, безнең пионер отряды очраклы гына анда барып чыкты). Яныгызга килеп мин Сезде үбәргә теләдем, кыюлыгым житмәде. Сезде мин әнием кебек якын жүрәм, китапларыгызны укыйм. Борчуым өчен гафу итегез. Сәлам белән һәм хөрмәт белдереп: Рәхмәтуллина».

Бу хатларда, су тамчысындагы кояш нурыдай, халыкның Крупскаяга булган кайнар мәхәббәт хисләре чагыла. Рухи һәм профессиональ үсеш юлыннан атлаучы жырчы кызның тормышында ул вакыйга оңытылмаслык бер хатирә булып сакланып када.

Наиләнең ирешкәннәре алдагы биекләкнең үр башы гына булган әле. Чын-чыннан зур жигү 1935 елда килә. Ленинград шәһәрində 17 февральдән 2 мартка кадәр башкаручы-музыкантларның Икенче бөтен союз конкурсы үтә. Составында Д. Шостакович, Д. Кабалевский, Б. Асафьев, А. Нежданова кебек музыкаль жәмәгәтчелекнең иң күренекле вәкилләре утырган жюри конкурста катнашучы иллә жырчы арасынан Наилә Рәхмәтуллинаны жигүче дип таный. Шул көннәрдәге матбугат битләренән күренгәнчә, Наиләнең утыз минутка сузылган чыгышы көчле тәэсир калдыра. Ул, программасындагы татар композиторларының әсәрләрен һәм Римский-Корсаковның «Роза гөләнән әсирләнеп сандугач...» дигән романсын жырлап бетерүгә, залда «киңәт алкышлар куба. Жюрида утыручыларның конкурс дисциплинасын болай ачыктан-ачык бозуны беренче тапкыр илтифатсыз калдырулары була бу. (Конкурста кул чабулар рөхсәт ителми бит.)

Яшь артистканы илебезнең атаклы музыкантлары тәбрик итә. Д. Шостакович, И. Ершов һәм башка сәнгать осталары Татарстан Үзәк Башкарма Комитетына, Совнаркомына котлау телеграммалары жиберә. Танылган музыка эшлеклесе В. Городницкий, Икенче бөтен союз конкурсына йомгак ясап, «Правда» газетасының 1935 ел, 6 март санында болай дип яза: «Сәнгать төрләренең иң катлаулысы һәм иң нечкәсе музыка — шул ук вакытта иң киң таралыш алган, массалар өчен иң якын һәм сөекле сәнгать төре дә... Тик революция аркасында гына яшь татар жырчысы Н. К. Рәхмәтуллина тормышта шулай өскә күтәрелә алды». «Комсомольская правда» газетасы музыкаль конкурс лауреатларын «Яшь совет сәнгате йолдызлары» дип атый. Ярышта жиңеп чыккан талантлы яшь кызларның исемнәре хаклы рәвештә беренче бишьеллык батырлары белән бер рәткә куела.

Лауреатлар белән бергә Наилә Рәхмәтуллина Мәскәү һәм Ленинградның иң олы залларында чыгышлар ясый. 1935 елның 26 мартында Зур театрдагы чыгышы әверучә күтәрәклек белән үтә.

Күренекле музыка тәнкыйтьчесе Георгий Поляновский «Правда»дагы «Иң яхшыларны күрсәтү» дигән мәкаләсində Наиләнең бу чыгышын менә ничек бәяли: «Рәхмәтуллина, — дип яза ул, — татар жырчысы. Үз иленең жырларын да, классик мирас үрнәкләрен дә ул бердәй осталык белән башкара. Аның жыр куәте бары тик тавышының матурлыгында яки музыкальлегендә генә түгел. Юк, ул безне барыннан да элек, осталыгы, үзе ирешкән мәгълүм бер культура дәрәжәсе белән ышандыра. Римский-Корсаковның башкару өчен бик тә авыр булган «Шәрык романсы» (Рәхмәтуллина аны тел тидермәслек дәрәжәдә рус телендә, ә калган жырларны татарча башкара) чын сәнгать әсәре булып яңгырый, аңарда күңелгә үтәп керә торган нечкәлек, яңалык, сафлык сизеләп тора. Тавышын тагын да камилләштерү, техник алымнарны баету һәм гомуми культура дәрәжәсен күтәрү өстендә тагын да эшләү иң якын еллар эчендә аңа өлгереп житкән жыр остасы, зур художник, Татарстанның һәм Советлар иленең горулыгы булып әверелү дәрәжәсенә жигү мөмкинлегенә бирәчөк».

Наилә Рәхмәтуллинаның ул чыгышына Л. Осиповның «Советское искусство» газетасында басылган «Лауреатлар Зур театрда» исемле мәкаләсində дә югары бәя бирелә.

Тиздән Харьков, Ижевск, Уфа шәһәрләрендә Н. Рәхмәтуллинаның гастрольләре үтә. Казакыстан хөкүмәтенең чакыруы буенча артистка Казакыстан шәһәр һәм авылларында гаят зур уңыш белән чыгышлар ясый. Аннары Урта Азия, Кавказдагы кайбер республикалар...

Совет Татарстаны да үзенең сөекле кызы белән горулана. Партиянең Татарстан өлкә комитеты һәм Татарстан хөкүмәте 1935 елның апрелдә Наилә Кадыйрова хөрмәтенә тантаналы кабул итү чычәсе оештыра, аны рояль белән бүләкләү һәм махсус стипендия билгеләү турында карар кабул итә. Шул ук язда Наилә Ялтада



# XX ЙӨЗ БАШЫ ТАТАР ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДА РӘСЕМ СӘНГАТЕ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

**Т**атарларда рәсем сәнгате мәсьәләсен өлгереп җиткән иҗтимагый проблема итеп күтәрүчеләр — демократ язучылар, алдынгы интеллигенция вәкилләре булды. Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Г. Камал һ. б. язучыларның публицистик хезмәтләрендә сәнгать, аерым алганда, рәсем сәнгате мәсьәләләре белән без еш очрашабыз.

Мәгълүм булганча, 1905 ел революциясе халыкның самодержавие шартларында кысылып яткан иҗат көчләренә юл ачты. Революция белән илһамланган татар демократик интеллигенциясе царизм, дин-шәригать изүе астында күмелеп торган күп мәсьәләләргә берьюлы күтәрдә, хезмәт иясә массаларының революцион хәрәкәтенә таянып, матбугат, театр яулап алды. Шушы ук елларда демократик матбугатта рәсем, музыка сәнгате өлкәсендә хөкем сөргән бушлыкны бетерү, алар алдында торган киртәләргә алып ташлау өчен көрәш башлана. Татар демократик язучылары рәсем сәнгатен үстөрүне революциядән соң зур һәм мәһим мәсьәлә итеп күтәрәп чыктылар.

Әлбәттә, рәсем сәнгате мәсьәләсендәгә бәхәсләр, көрәш турында сөйләгәндә төрле социаль катлау вәкилләре тоткан максатларның үзгә булуын, сәнгатьнең шушы өлкәсә алдында торган бурычларны аларның үз идеал-теләкләренә нисбәттә аңлауларын, сәнгатьнең үсеш юнәлешен, иҗтимагый-социаль ролен төрлечә күрүләрен онытырга ярамый.

Сәнгать мәсьәләләрендә XIX гасырда ук Ш. Мәрҗани, К. Насыри кебек мәгърифәтче галимнәр дин кануннарын какшата башлаганнар иде. Ләкин 1905 ел революциясе биргән иректән демократлар гына түгел, клерикаллар да файдаландылар. 1906 елда Оренбургта реакция «Дин вә мәгыйшәт» журналы чыга башлады (баштарак «Дөнья вә мәгыйшәт» исемендә). Татар демократларының сәнгать мәсьәләләрен күтәрәп чыгуы беренче чиратта әлеге «Дин вә мәгыйшәт» белән каршылыкка керде. Демократик матбугат белән беррәттән дини-фәлсәфи-сәяси-әдәби журнал «Шура» да сәнгать мәсьәләләренә урын бирергә мәҗбүр булды. Ул диннең нигезенә кагылмаган көе генә, либеральлек позициясеннән торып, шәригать кануннары эчендә сәнгатькә «урын әзерләште».

Шулай да бу өлкәдә иң кыю адымны «Аң» журналы ясады. Сәнгатьне пропагандалауны журнал үз программасының төп юнәлешләреннән берсе дип билгели. «Сәнгать», нәфәсәт, хосусан, рәсем мәсьәләсә җитди рәвештә куелып, бердән бу хакта назари бәхәсләр булчак, икенчедән, мәшһүр җиһан булган Рафаэль, Микеланджело, Леонардо да-Винчи, Рембрандт, Репин кебек дөһияләрның сәнгатьләреннән нәмунәләр



биреләчәк һәм милли тарихымыз, милли хәятымыз, милли каһарманларымыз вә мөһим хәдисләр хакында рәсемнәр булчак»<sup>1</sup>,— диг языла журналда.

«Аң» — техник-полиграфик, кагазь сыйфаты, шрифты ягыннан татарларда моңарчы күрелмәгән дәрәжәдә яңа журнал була. Үзенең тоткан юлы белән дә ул заманасының иң прогрессив журналларыннан берсе булып исәпләнә<sup>2</sup>. Журналның редакторы Әхмәтгәрәй Хасәни заманының югары культуралы кешесе булган. Ул рус әдәбияты-сәнгәтен яхшы белгән, Европада сәяхәттә йөргән, чит телләргә үзләштергән. Журналның йөзән, барыр юлын билгеләгәндә ул Г. Тукай, Ф. Әмирхан белән киңәшкән. Чыгачак журналга исемне дә Тукай тәкъдим иткән. Һәм шагыйрь журналның беренче саны өчен махсус шигырь дә язган.

«Аң» журналы үзенең беренче саннарыннан ук татар язучыларының иң прогрессив катлавын үз тирәсенә туплаган. Әдәбият дөньясында беренче әсәрләре белән үк тиз танылган Г. Ибраһимовның да монда секретарь булып эшләве журналның йөзән билгеләгәндә әһәмиятле күренеш булган. Журналга Г. Тукай, Ф. Әмирхан, М. Гафур, С. Рахманколы, Г. Газиз, Ф. Сәйфи, Г. Кәрәм, Ш. Әхмәдиев, Ш. Камал, С. Сөнчәләй, Г. Сөнгати, Х. Кәрим, К. Тинчурин, М. Гали, М. Фәйзи, С. Жәләл, З. Нуркин, Ш. Манатов кебек танылган әдипләр һәм яшьләр тартылганнар. Болар Европача яшәргә, татарны мескенлектән коткарырга, халыкның күзән ачарга омтылуы эшлеклеләренең авангардын тәшкил иткәннәр.

Журналның сәнгатьне пропагандалауга йөз тотуын татар көндәлек матбугаты хуплап чыккан. «Йолдыз» газетасы, мәсәлән, «Аңның беренче санын табрик итеп болай диг яза: «Шөһәрәмездә бондый рәсемле журнал юклығы зур кимчелек иде. Бу кимчелекне төкмил бабында беренче адымын Әхмәтгәрәй Хасәни жанәпләре төһзит иттеләр. Рәфыйкымызны табрик итәрәк әсәр муәкъкыйтьләренә давам вә муәфәкыйять телмиз»<sup>3</sup>.

Демократик карашлы язучыларның эстетик фикерен чагылдыру майданы булган «Аң» журналы беренче саныннан ук «мөселманчылык» торгынлыгына һөҗүм башлый.

Анда француз рәссамы Леконт де Нойның «Шәрәк йокысы» дигән картинасынан репродукция бирелә һәм моңа карата Ф. Әмирханның «Шәрәк йоклы» дигән нәсере басыла. Журналның моннан соңгы саннарында да Париж салоныннан репродукцияләр бирелә. Ислам дине тарафдарларының патша охранкасы белән берләшеп теләсе нинди прогрессив күренешкә каршы актив көрәш алып барган бер чорда журнал битләрендә сәнгать әсәрләреннән репродукцияләр биреләп барылуын бары тик Г. Ибраһимов, Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Ә. Хасәниләрнең зур граждандык хисен байрак итеп алып көрәш майданына чыгулары белән генә аңлатып була. Париж салоны әсәрләре белән аралаштырып журнал бөек рус художниклары Айвазовский, Саврасов, Маковский, Шишкин һ. б. ларның әсәрләреннән үрнәкләр бирә. «Аң» журналының әдәби орган гына булмыйча, бәлки әдәби-мәдәни үзәк булганлыгын Г. Ибраһимов редактор Ә. Хасәнигә язган хатында басым ясап әйтә. «Аң» тукталса, — диг яза Г. Ибраһимов, — әдәбият белән яшә мәдәни фикер хакыйкәткә бер органсыз калачак, яшә истигъадаллар өчен дә зур мәхрүмият булчак иде... Бу — бер минем түгел, күпләрнең фикередер»<sup>4</sup>.

«Аң» журналы чыга башлау «Дин вә мәғыйшәт»челәрне зур борчуга төшәрә. Моңа кадәр дә татар газета-журналларының күбесе белән сугышып яткан «Дин вә мәғыйшәт» яңа журналга каршы көрәш башлый. Бу компаниянең башында Казан мулласы Садыйк Иманколы тора<sup>5</sup>. Ул «Аң» журналындагы рәсемнәргә протест белдерә, бу рәсемнәргә «әхлак бозачакларын» әйтә. Гади протест мәкаләләре белән генә канәғәтләнмичә, С. Иманколы «шигырь» белән дә көрәш ача:

<sup>1</sup> «Аң», 1912, № 1.

<sup>2</sup> Бу турыда: М. Гайнуллин. Татарская литература и публицистика начала XX века. К., 1966 ел, 109 бит.

<sup>3</sup> «Йолдыз», 1912, № 918. Сүзлек: төкмил-тутыру; төһзит — төзәтү, муәкъкыйть — вакытларны билгеләүче; муәфәкыйть — уңыш, уңайлык.

<sup>4</sup> Галимжан Ибраһимовның яңа табылган хаты. «Казан утлары», 1966, № 12. Сүзлек: истигъадал — сәләтделек.

<sup>5</sup> «Дин вә мәғыйшәт», 1913, № 3, 11, 15 һ. б.



Хатын-кыз сурәте анда ялангач,  
Бу «аң»мы, яки аңсызлык, күзең ач,  
Боның илә мәжәллә күркәм улмас,  
Бу улмаса да хөснә һич кем улмас.  
Әдәп әһленә бу лаек түгелдер,  
Боны тәҗвиз идән Садык түгелдер <sup>1</sup>.

Шулай итеп, «Аң» журналының рәсем сәнгате пропагандалаы кадимчеләр тарафыннан зур каршылыкка очрый. Моңың шулай булуы бик табигый, чөнки «Аң» журналы татарларда сәнгать мәсьәләсен иң кыю рәвештә күтәргән беренче журнал.

Дерес, сәнгать мәсьәләләренәң кайберләре теге яки бу дәрәҗәдә татар матбугатында «Аң» журналына кадәр үк кузгатыла башлаган иде. Мәселән, «Шура» 1908 елдан алып сәнгать мәсьәләләре буенча материалларга шактый урын бирә. Ләкин либераль-буржуаз мәсләктә торган бу журнал күп мәсьәләгә ачыктан-ачык җавап бирми, сәнгатькә каршы булган кара фикерләргә җае белән генә кире кагып барырга тырыша. Фотография мәсьәләсен ул, өйтик, 1908 елда ук күтәрә, «рәсем вә фотограф» бу көннәрдә сәнаигы нәфисә фәннән иң кыйммәтле бер урынны ишгал итмәктәдер», дип белдерә. Һәм шунда ук журнал «мәсьәләне ачык белүче галимнәр сөйләсеннәр» дип үзенең позициясен<sup>2</sup> бәхәскә алырга мөмкинлек бирә<sup>3</sup>. Кузнеци шәһәрәннән бер мөгаллим редакциядән сорاپ яза: Галимҗан Баруди сурәт төшерү хәрәм дип әйтә. Шул дәрәсә, әйтсәгез иде, — ди. «Шура» монда да кистереп җавап бирми. Без, диелә җавапта, Галимҗан хәзрәтнең мөзкүр өсәрән күрмәдек, бу турыда «Әд-дин вә әл-әдәп» җавап бирсен. Ләкин шунда ук өстәп куя: «Мәдинә шәһәрәндә иң өчен сурәтләр булган икән? Моңы ачыкларга кирәк»<sup>4</sup>.

Екатеринбургтан берәү сорый: бездә, ди, фотография ачылды. Мөселманнар арасында аңа һәвәслек бар, ләкин шөгыльләнү дәрәсәме? Җавап: Оренбург собраниесеңә рәсми органы «Мәгънүмәт» журналында бер махсус бүлек ачылды, шуларга мөрәҗҗәгать итегез, алар җавап бирсеннәр<sup>5</sup>. Мәскәүдән берәү сорاپ яза: бездә бер мөселман электр театры ачкан иде, Ханкирмән мөселманнары кыямәт куптарып театрны яптырдылар. Инде ипподромда ат чабыштыруны дәрәсәме, түгелме дип бәхәсләшәләр. Җавап бирсәгез иде. «Шура»: бу турыларда хәбәрәмез юк. Берни дә яза алмыйбыз. «Бонларның һәр икесе безләргә тәмам мәҗһүлдер»<sup>6</sup>.

Ниһаять, журналның сәнгатькә мөнәсәбәтендә кыюлык сизелә башлый. Бу үзгәреш, иң беренче чиратта, кино сәнгате мәсьәләсендә күренә. «Җанлы фотограф» дигән мәкалә — шул чордагы татар матбугатында кинематографны яклаган шактый кыю чыгышларның берсе. «Кинематограф, — диелә анда, — бер үен... түгел, инсаннарның тәрәккыйсенә бик сергать илә сәбәп булачак бер мөршид, бер мөгаллим, бер мәктәптәр...»<sup>7</sup>.

Дин тарихы, ислам дине идеологиясе белән мәшгуль бер журналның кино сәнгатең шулай кыю яклап чыгуы, әлбәттә, берәз сөөррак. Безнең уебызча, журнал редакторы, тарихчы галим Р. Фәхретдиновның кыюлыгы бу. Чөнки сәнгать мәсьәләләре күбрәк сорау-җавап формасында ачылган, вә замандашларының язуюна караганда, Р. Фәхретдинов журналның бөтен эшен, бөтен бүлекләрен берүзе алып барган. «Ул — үзе редактор, үзе секретарь, үзе әдәби хезмәткәр, хәтта редакциягә килгән хат һәм материалларны да күчереп чыгучы» була<sup>8</sup>.

Дини кануннарны шәрехләп бирүдә иң өлкән, иң абруйлы журналда кино сәнгатең шулай фатиха бирелү башка матбугат органнарының да кулын чишеп җибәрә. Кино турында информация, аны яклап пропаганда башлана. «Свет» кинематографында Кабилнең һабилне үтерүен тасвирлаган фильм күрсәтелүе хакында газеталарда хәбәр басыла<sup>9</sup>. «Вакыт» газетасы кинематограф турында берөзлексез материал биреп бара,

<sup>1</sup> «Дин вә мәгыйшәт», 1913, № 16. Сүзлек: мәжәллә — журнал; хөснә — матурлыгы; тәҗвиз — драклы табу.

<sup>2</sup> «Шура», 1908, № 9, «Сурәт мәсьәләсе».

<sup>3</sup> «Шура», 1908, № 8.

<sup>4</sup> Шунда ук, 1909, № 7.

<sup>5</sup> Шунда ук, 1909, № 12. Сүзлек: мәҗһүл — билгесез.

<sup>6</sup> Шунда ук, 1909, № 14. Сүзлек: сергать — тизлек; мөршид — турылыкка өндөрүче.

<sup>7</sup> З. Бөшири. «Замандашларым белән очрашулар». К., 1968, 87 бит.

<sup>8</sup> «Иолдыз», 1911, № 755.

киноның Европа дәүләтләрендә никадәр популяр булганлыгына басым ясай. Ләкин сәнгатькә меркантиль карашын либераль-буржуаз газета яшереп кала алмый. «Мәсел-ман дөньясы шул кадәр зур вә мәселмәнарда тамашага мәхәббәт шул кадәр көчле-дер ки, сумга 200—500 процент бирә торган кинематографчылык өчен монда яхшы базар булчактыр. Шулай була торып та ислам дөньясында милли кинематографчы-лыкка әһәмият бирелмәвә кайгырырлык хәлдә»<sup>1</sup>. Татарларны кино сәнгәтенә тарту өчен гәзеталар аерым фильмнарның эчтәлекләрен, программаларын биреп барганнар: «Свет» театры, өч кенә көн... күрсәтелә: футуристлар кабаресында драм, Мәскәү футуристлары тарафыннан уйналган, 16 аерым картинада. Картинаның бәгъзы кисәк-ләре...»<sup>2</sup> кебек белдерүләр айлар буена басыла. Хатта татарлардан беренче тапкыр кино лентасына эләкчән кешенең рәсемен дә бастырып чыгаралар. Ул — русча, французча көрәш буенча Россия чемпионы, 22 яшьлек Нурмөхәммәт Галимов<sup>3</sup>.

«Идел» гәзетасы да кинематограф сәнгәтенә игътибарны көчәйтә, 1910 елда кинематографның тарихы буенча зур бер мәкалә басыла<sup>4</sup>.

Кино сәнгәтен пропагандалап, кинотеатр хужаларының табыш әрттыру максатын тотканлыкларын сизү авыр түгел. Ләкин шул пропаганданың уңай объектив нәтижәсә дә булган: татарлар сәнгатьнең бөек төрәннән булган кинога акрынлык белән ияләшә башлаганнар.

Кинематографны яклап чыккан «Шура» журналының укучылар алдында дәрәжәсә үсеп китә: аңа сәнгать турында тагы да күбрәк сораулар жиберә башлыйлар. Фото-графия мәсәләсә кабат кузгатыла. Фотография шәригатькә каршы эш түгелме? дип сорыйлар. Журнал, гәдәттәгечә, ипләп кенә җавап бирә: егерме елдан бирле мулла-лар указ алу өчен карточкага төшөп киләләр. Алай гәһәллә булса, гыйлем әһелләре аны эшләмәсләр иде<sup>5</sup>.

Ләкин «Шура» журналы да «Дин вә мәгыйшәт»челәр һөҗүмәнә дучар була. Кадимчеләр «Шура»га каршы кампания башлыйлар. Реакцион «Дин вә мәгыйшәт» рәсем сәнгәтен татарлар арасына кертмәс өчен Коръәнне калкан итеп ала, йортта сурәт тотуның хөрәмлыгын расларга тырыша. «Шура»га һөҗүм кайвакытта туп-туры Р. Фәхрәтдиновка һөҗүм формасын ала. Журналның 1911 ел 19 нчы санында хатын-кыз рәсеме басылган, кадимчеләрдән берәү Р. Фәхрәтдиновны «өйрәтә» башлый. «Бөйлә соң мәртәбә өдәпсезчә тәрсим вә портретлар нәшер итмәкнең дөгел шәргән, кәтта инсаният вә мәдәнияткә мамнугъ вә гаять кабих бер эш идекә һәркемнән артык җәнәбенезнең мәгълүмедер» дип яза бер кадимче Р. Фәхрәтдиновка ачык хатында<sup>6</sup>. «Дин вә мәгыйшәт» кино сәнгәтен сүгүчеләргә дә урынны мул бирә, аның битләрендә коръән хәдисенә нигезлән кинематограф хәрәм дип «исбат ителә».

«Шура», абруйлы журнал буларак, сәнгать мәсәләләрендә кадимчеләр белән бәхәсләшөп тормый. Ул, дин кануннарына кагылмаска тырышып кына, рәсем сәнгәтен яклаган материаллар басуын дәвам итә. Рәсем сәнгәтенә, ди журнал, бу нәрсәгә зур әһәмият биргән рус миллиәтеннән өйрөнәргә кирәк. Журнал татарлар арасыннан беренче булып профессиональ сәнгать белемә алган алтай татары Гр. Горкин турында язып чыга. Ул Петербуртта художество училищесында укыган, Шишкин янында бер-ничә ел эшләгән. Ул Сибириядә күргәзмә оештырып үзенең әсәрләрен халыкка күр-сәтеп йөри. Журналист И. Биккулов бу хәлгә горурланып болай яза: «Гәрчә арамыз ерагрәк булса да, бу бердәнбер татар рәссамы безнең өчен дә мәдәр ифтихар булыр. Рус зыялылары арасында рәссам Горкин җәнәблары илә... йөрдегемдә үземне, чын-нан да, милли рәссамыбызның милли выставкасында булган кебек хис итдекемнә дә ашәрә алмыймын»<sup>7</sup>.

Унынчы елларның башында рәсем сәнгәтен пропагандалауның кайбер конкрет чаралары да үткәрелә. Оренбургта М. Галәү үз кишетендә Ш. Мәрҗаниның зурайтыл-ган рәсемен сата башлый<sup>8</sup>. Дөрөс, «Дин вә мәгыйшәт» моңа да каршы чыга. Ш. Мәр-

<sup>1</sup> «Вақыт», 1914, № 1463.  
<sup>2</sup> «Йолдыз», 1915, № 1410.  
<sup>3</sup> «Вақыт», 1915, № 1731.  
<sup>4</sup> «Идел», 1910, № 277.  
<sup>5</sup> «Шура», 1910, № 2.  
<sup>6</sup> «Дин вә мәгыйшәт», 1912, № 2.  
<sup>7</sup> «Шура», 1910, № 9. Сүзлек: мәдәр — нигез; ифтихар — горурлану.  
<sup>8</sup> «Вақыт», 1911, № 879.

жаниның рәсеме, диләр кадимчеләр, әнә шулай басылып чыккач бик кадерсез урыннарда эленеп тора, шуңа күрә рәсемен таратмаса кирәк<sup>1</sup>. Әхм. Хасәни үзенең матбагасында Сөембикә рәсемен эшләтеп сату өчен клише ясата, ләкин бу эше өчен ул жандармерия тарафыннан күзәтү астына алына<sup>2</sup>.

Газета-журналларда кеше рәсемен бастыру кайчакта берәз гына мәзәкләрәк хәлләргә дә очрый. Шундый хәлләргә берсе Троицк ишаны Зәйнулла Рәсүлевкә кагыла. Троицк шәһәрәндәге «Дарәлмәгаллимәт»нең хужасы Яушев үлгәч, «Вақыт» нәшриятында аңа багышлап бер китапчык чыгаралар. Иллюстрацияләр белән чыккан бу китапчыкта ишан Рәсүлевнең дә рәсеме басыла. Моңы тиз генә «Дин вә мәгыйшәт» журналы эләктереп ала. Уфа мулласы, Ишминең фикердәше Сабир Хасәнев ишан янына бара: «Сезнең рәсемеgezме?» — дип сорый, Ишан исә: «Минем фотографта булганым юк», — дип җавап бирә. Шуңа таянып «Дин вә мәгыйшәт»тә С. Хасәнов дулый. Зәйнулла хәзрәт карточкага төшмәгән, әмма рәсемен бастырганнар. Кемнең хакы бар? — ди. Кадимче Сабир хәзрәт шулай итеп «Вақыт» нәшриятына протест белдерә<sup>3</sup>. Абрүе төшүдән шүрлөгән ишан хәзрәт үзе дә «Һичбер җирдә карточкага төшкәнәм юк, бастырып чыгарырга рөхсәт биргәнәм юк» дип игълан бирә<sup>4</sup>. Газета әдәплә формада гына рәсемгә төшерүнең шәригатькә каршы эш булмаганын әйтә һәм ишан хәзрәткә дә пароход палубасында «групповой» рәсемгә төшкәнән хәтерләргә тәкдир итә<sup>5</sup>. Хәер, «Вақыт» газетасы рәсем сәнгате мәсьәләсендә шактый кыю адымнар ясаган. Аның бер санында, мәсәлән, Джоконда портреты, аның дөньякүләм әһәмияте турында языла<sup>6</sup>.

«Шура» рәсемне сәнгатьнең халыклар арасында дуслык мөнәсәбәтләре тәрбияләүче төре дип карый. 1912 елда, мәсәлән, анда «Рәсем» исемле бер мәкалә басыла. Мәкаләдә рәсем сәнгатеңең барлык халыклар өчен дә аңлашыла торган бер хәзинә икәнлегә, татар халкына бу мәсьәләдә башка халыклардан үрнәк алырга кирәклегә әйтәләр. «Болай суган суфыйсы булып ятсак, әтрафымыздагылардан үрнәк алмасаң, соңгы вакытларда үкәнәчәгемез шөбһәсездер». Мәкаләнең авторы ислам диненең борыңгы тарихына экскурс ясый һәм дини реформаторлык рамкаларында рәсем сәнгатеңә уңай караш тудырырга омтыла. Ни өчен шәригать рәсемне тыйган! дип сорару куя да автор, болай җавап бирә: ислам кануннары башта мәҗусилеккә — потларга каршы көрәшкәннәр. «Ләкин замананың үзгәрүе белән хөкемнар үзгәрер, дигәннәр». Тәрәккый иткән милләтләргә карасаң, ди автор, урамнары, биналары, китаплары рәсемнар, һәйкәлләр белән бизәлгән. Әгәр дә шул әйберләргә шәригатькә бәйләмәсәләр иде, бездә дә булыр иде. Әгәр дә, ди ул, без рәсем белән шөгыльләнсәң, «кыска гомеребезне аның илә озыйнайткан, тереклегемезнең төмле-төмле хатирәләрен вә хыялларын аның илә яңарткан вә җанымызның, күңелемезнең теләгән рәхәт вә ләззәтләрен аның илә арттырган вә боны озакларгача сузарга чара тапкан булабыз. Мәгънәле вә мөһәрәт илә төшерелгән бер рәсемнең аңлап каралганның соңында кешенең күңелендә хасил итәчәк вә калдырачак тәсире инкяр улынмыз бер хакыйкаттер»<sup>7</sup>.

Рәсем, рәссамчылык мәсьәләсе татар әдәбиятында демократик язучылар тарафыннан реакция елларында ук күтәрелгән иде. Аларда ул, әлбәттә, зуррак күләмдә, **социаль планда** алынган иде. Ф. Әмирханның «Фәтхулла хәзрәт» әсәрендә без хыялда гына булса да татар тормышыннан рәсемнар, бу рәсемнар куелган музейны күрәбез, «Гәрәфә кич төшемдә» хикәясендә дә шул ук хәл: төштә генә булса да автор «газетаның сәнаигә нәфиссәгә даир хәбәрләре кыйсымендә Риза әфәндең бер картинасы Парижда 60 000 франкка сатылган» икәнлегә турында хәбәр укый. Шуның өстенә,

<sup>1</sup> «Дин вә мәгыйшәт», 1913, № 3.

<sup>2</sup> ТДУА, 199 фонд, 1 тасвирлама, 3109 эш, 4—5 документ.

<sup>3</sup> «Дин вә мәгыйшәт», 1912, № 28. Журнал бу хәлне әле 1914 елда да искә алып уза. Г. Ильмини дигән бер кадимче анда «Оныта алмыйм» дигән истәлек бастыра. «Үз тормышымдагы берничә вакыйганы оныта алмыйм», ди автор. Аның йөрәгән ачыттырган вакыйгаларның берсе — Зәйнулла хәзрәтнең рәсемен алдыру хакында икән (1914, № 12).

<sup>4</sup> «Вақыт», 1912, № 1001.

<sup>5</sup> «Вақыт», 1912, № 1010.

<sup>6</sup> Шунда ук, 1911, № 835.

<sup>7</sup> «Шура», 1912, № 20.

татар телендә «Яңа рәсемнәр» дигән рәсемнәр журналы, тагын «Сәнаигы нәфисә» журналы чыга икән...<sup>1</sup>. Болары хыял, язучы күрергә теләгән киләчәк тормыш шартлары булды. Тукай исә бу теманы үзенчә күтәрә: ул татар тормышындагы «сәнаигы нәфисә»нең артталыгын сатира алымы белән тасвирлый.

**Художниклар вә рәссамнар да бардыр, юк диялмәсләр:  
Мәдинә, Мәккә дип төрлө буяу сатканыбыз бардыр<sup>2</sup>.**

Публицистикада рәсем сәнгате үзенең бөтен житдилеге белән Г. Ибраһимов тарафыннан күтәрелә. 1910 елда «Йолдыз» газетасының ике санында ул «Рәссамлык» дигән зур мәкалә бастыра. Татарлар арасында бишенче ел революциясеннән соң театр, әдәбият, музыканың җанлануы турында әйтеп, автор рәссамлыкны шул театр, музыка «белән туарга тиеш булып та, ни өчендер тумый калган бер нәрсә» дип атый. Г. Ибраһимов карашынча, рәсем сәнгате ул «хоры бер күңел ачу вә кызыксыну өчен генә» түгел, ә бәлки культуралы кешелек дөньясының аралашу теледер. «Рәсемнәр каршында француз, немец вә рус аермасы юк. Күзе, зәвыгы вә хиссияте булган һәр адәм рәсемнәрнең әйтергә теләгән мәгънәсен, теләсә кай кавемнән булса да, аңлый вә хис кыйладыр». Автор шунда ук рәсем сәнгатенә Л. Н. Толстойның мөнәсәбәтен аңлата: Толстой, ди, кыйммәт торган, күп расхотлар таләп иткән купшы рәсемнәрне бик үк яратып бетермәсә дә, «авыл крестьянларының ярым ялангач балаларының елашып торулары кеби аяныч мәнзараларны рәсем белән күрсәтергә дәгъват кыйладыр»<sup>3</sup>.

Мәгълүм булганча, беренче татар журналларында (алар нигездә сатирик журналлар) татар тормышына кагылышлы бик күп карикатуралар урнаштырыла. М. Гайнуллин вакытлы матбугатта беренче башлап имзасы күрүгән рәссам Лотфулла Мостафинны искә ала. Ул Оренбургта чыга торган «Карчыга» журналында карикатуралар ясаган<sup>4</sup>. Бу 1906 елга туры килә. Ләкин Г. Ибраһимов татарларда рәссамчылык дигән төшенчәне киңрәк аңлый. Аның аңлавында рәссамчылык — портрет һәм пейзаж. Карикатура әле ул рәсем сәнгатенең башлангычы гына булырга мөмкин. Безнең белгәнбезчә, ди Г. Ибраһимов шул ук мәкаләсәндә, «ара-тирә чыккалаган көлкә журналлардагы сурәтләрне мәгъруф мәгънәсә илә рәсем вә художество димәүдә, әлбәттә, мәгъзурлар». Чыннан да, Октябрь революциясенә кадәр чыккан татар сатирик журналларында йөзләгән карикатура, шәржлар басылган. Ләкин татар милләтенә Октябрь революциясен каршы алганда бер генә художнигы да юк иде һәм Совет власте урнашкан, беренче татар художникларын хәзерләгәнче дистә еллар кирәк булды. Чөнки бу өлкәдә милли традиция юк иде. Г. Ибраһимов бу мәсьәләнең оһамиятен бөтен житдилеге белән аңлаган беренче язучылардан була. «Халкыбызның мөтәхәссис кыйсыме, — дип яза ул әлеге мәкаләсәндә, — татар дөньясының рәсем һөнәрнән, рәссам вә рәсемнәрдән көлләи мәхрум булуын зур вә тиздән тутырырга тиешле булган бер бушлык саныдыр»<sup>5</sup>.

Татар художникларын әзерләүне практик яктан да хәл итәргә омытылып карыйлар. Моңысына да язучылар тотына. Галиасгар Камал шул максатта «Йолдыз» газетасын файдаланырга уйлый һәм газета битләрендә татар художниклары әзерләү мәсьәләсен күтәрә. 1910 елда китапчы Харитоновның хезмәтенә 40 ел тулуны билгеләү юбилеендә бер татар егетне художество мәктәбенә керту һәм аңа стипендия билгеләү турында карар чыгарыла. Стипендиянең фондына башлап «Йолдыз», аннан соң «Вақыт» 50 шәр сүм акча салалар. Ике ел үтә — эш алга китми. Беренчедән, художество училищесына керерлек сәләтле егет табылмый; икенчедән, стипендия фондына да шуннан бүтән бер тиен дә өстәлми. Ниһаят, 1912 елда Кайып башкортларынан Сабит Яхшыбаев дигән 22 яшьлек бер егет Казанга Г. Камал янына килә. Мөселманча һәм русча дөньяви белем алган бу егетнең альбомын карагач, Г. Камал аны художество училищесына алып бара. Ләкин, вакансия юк дип, егетне алмыйлар. Шулай да, рәсемнәрен карагач,

<sup>1</sup> Ф. Әмирхан. С. Ә. № 1, 296—297 битләр.

<sup>2</sup> Г. Тукай. С. Ә. 1, 101 бит.

<sup>3</sup> Г. Ибраһимов. «Әдәбият мәсьәләләре», К., 1960, 24—30 битләр.

<sup>4</sup> М. Гайнуллин. «Татарская литература и публицистика начала XX века», К., 1966, 75 бит.

<sup>5</sup> Г. Ибраһимов, шул ук хезмәт, 29 бит. Сүзлек: мәгъруф — билгеле булган; мәгъзур — хаклы; мөтәхәссис кыйсыме — белгечләр; көлләи — бөтенләй.

андагы талантны сизеп рус укытучылары аңа якшәмбе дәресләренә ирекле тыңлаучы булып йөрергә тәкъдим итәләр һәм училище житәкчесе 1913 уку елы башыннан аны училищегә кабул итәргә вагъдә бирә. (Матбугатта язучыларына караганда, Казан художество училищесы директоры Рудольф Гумерт татар яшьләренә рәсем сәнгате тартылуларына теләктәшлек күрсәткән<sup>1</sup>.) Г. Камал борчылып газетада язып чыга: кабул итә калсалар, егетнең хәле бик авыр, стипендия фондына иганәгезне «Йолдыз»-га жиберегез, дип тәкъдим көртә<sup>2</sup>.

Г. Камал тәкъдире бунча Яхшыбаевны художник итеп «Сәйяр»га Г. Кареев чакырта. «Банкрот» һәм «Тигезсезләр» әсәрләренә декорацияне ул эшли<sup>3</sup>.

Бу чорда чыккан мәкаләләрендә Г. Камал татарларда сәнгатьне үстерү мәсьәләләрен еш күтәргән. Ул укыган кошеләр төрбияләү, татарның үз инженерын, үз врачын, үз архитекторын, үз агрономын булдыру кирәклеген язып бара<sup>4</sup>.

Рәсем сәнгате мәсьәләсенә Г. Ибраһимов та кабат кайта һәм мәсьәләне фәлсәфи планда куя. Аныңча, татар халкының үз художнигы булмау, бу халыкның талантсызлыгынан түгел, бәлки талантлар туу өчен билгеле бер «хәят юклыгынан». Аңлы укучы өчен мәсьәлә ачык: Г. Ибраһимов монда самодержавиенә талантларны һәлак итүче көч икәнлеген әйтә.

1913—1915 елларда рәсем сәнгате мәсьәләсе татар эстетик фикер үсешенә аерылгысыз бер тармагына әйләнә. Газета-журнал идарәләренә рәсем мәктәпләренә керү мөмкинлеген сорашып күп хатлар килә. «Кояш» газетасы үзенең баш мәкаләсендә бу мәсьәләне кузгатып болай ди: рәсемчеләргә ихтияждыбыз көннән-көн сизелә. Шулар булмаган аркасында без китапларыбызны, әсәрләребезне бизи алмыйбыз. Татар тормышының югалып барган ләүхәләрен беркетеп бара алмыйбыз... Яшәтнең истигъдад күрсәткән балаларыбыз була, ләкин мәктәп юклыктан алар сүнәләр. «Милләт үзенең милли тормышында талантлы мөхәррирләргә никадәр мохтаж булса, талантлы рәссамнарга да шул кадәр үк мохтаждыр». Газетада язылганча, татар балаларының бер төрлесе «ирекле тыңлаучы» сыйфатында рәсем училищесының якшәмбе дәресләренә йөрәп караган. Ләкин бу дәресләрне, ди газета, Гомәрхан Садыков дигән егет кенә ерып чыга алды<sup>5</sup>. Берәздән исә бу укучының да хәле авырлыгы хәбәр ителә. Ихтимал, Г. Камал инициативасы беләндер, бу егет «Йолдыз»да бер үтенеч бастыра. Мин, Казан художество училищесындагы бердәнбер татар студенты Гомәрхан Садыков, сөздән ярдәм сорыйм. Югытса, укуымны ташларга мөжбүр булачакмын, ди<sup>6</sup>.

Әлбәттә, ялгызларга ярдәм оештыру юлы белән сәнгатьнең язмышын хәл итеп булмый. Г. Ибраһимов моны бик яхшы аңлый һәм сәнгать мәсьәләсен тарихи-фәлсәфи планда куя. Аның сәнгатькә мөнәсәбәте тагын да кичрәк рәвештә 1915 елда «Аң» нәшриятында чыккан «Альбом»га («Сәнаиги нәфисә мәжмугасы») кереш сүзендә ачылган. Г. Ибраһимов монда дөнья сәнгате үсешенә тарихи этапларын күрсәтеп чыга. Борынгы грек сынлы сәнгатеңең бөтен кошелек дөньясы өчен матурлык идеялы булып торуын әйтү белән Г. Ибраһимов Маркстың сәнгать теориясенә бик яқын килә. К. Маркс борынгы грекларның «нормаль бала» булуын һәм алар тудырган сәнгатьнең бүген дә гүзәллек үрнәге, сәнгатьнең соклангыч самими «бала чагы» булганын язган иде<sup>7</sup>.

Бу әсәрендә Г. Ибраһимов салкын канлы публицист булып түгел, ялкынлы пропагандист, үткен телле художник буларак чыгыш асы. «Әдәбият туды, музыка белән тәрсим туарга яқын бер хәлдә. Без аның туар заманының яқынлыгын төрле галәмәтләреннән күрәбез һәм аларны тудырырлык һава вә туфракның безнең хәятывызда да ясалып килгән хис кылабыз... Кояш ачылып, һава төзәләр, рәхмәт яңгыры

<sup>1</sup> «Йолдыз», 1916, № 1835.

<sup>2</sup> Шунда ук, 1912, № 877.

<sup>3</sup> Исмагыйль Рәмиевнең кулъязмаларында С. Яхшыбаев 1930 елга кадәр Башкортстан театрларында художник булып эшли диялгән.

<sup>4</sup> Мәсәлән, «Йолдыз», 1912, № 901.

<sup>5</sup> «Кояш», 1914, № 361, «Рәссамлык».

<sup>6</sup> «Йолдыз», 1915, № 1517.

<sup>7</sup> К. Маркс. «К критике политической экономии». «К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве». М., 1957, 136 бит.



явар — шуның соңында без дә кеткәнебезне күрербез»<sup>1</sup>, — ди ул. Болар мисалында без Г. Ибраһимов публицистикасындагы образлылык белән әдәби әсәрләрендәге образлылыкның бердәм система төшкил иткәнән күрәбез. Татарларда ни өчен Рафаэльләр, Микеланджелолар юк? Чөнки халыкның «сәнаигы нәфисе орлыгын» зур бер таш каплап тора. Шул ук вакытта, Г. Ибраһимов бу ташның соңгы вакытларда ярыла башлавын өйтә. Игътибар итик: халык «әле әллә нинди кара көчләр басканга күрә генә бу күренештә йөри. Ләкин бу хәл, вакытлы гына килгән бер авыру кебек, гаризый бер хәлдәр» (Г. Тукай).

Г. Ибраһимовның бу хезмәтендә тарихи барышны дәрәжәсизләп, материалистик фикер йөртү өстенлек итә. Ләкин тиешле марксистик хәзерләгә булмау сәбәплә язучы сәнгатьне юктырмагый тормыштан аерып карый. Г. Ибраһимов сәнгатьнең туу сәбәпләрен кешенең биологик ихтияжларына кайтарып калдыра һәм идеалистик эстетикага ташлама ясай<sup>2</sup>. Бу хәл һич тә очраклы түгел, бу — язучының шул чордагы әдәби-эстетик карашларына, гомумән, туры килә.

Язучылар, төңкыйтчеләр рәсем сәнгәтен яклаган һәм пропагандалаган, кадимчеләр исә аны сүккән арада фирма хужалары яки сәнгатькярләр бу өлкәдә кайбер практик эш эшләргә дә өлгерәләр. И. Рәминев кулъязмаларында мондый мәгълүматлар бар: Тукай шигърьләренә иллюстрацияләр белән («Бер шәехнең мөнәжәте», «Егет илә кыз» һ. б.) бер серия рәсемнәр бастырып таратыла; «Гасыр» нәшрияты татар язучыларының рәсемнәрен ачыкка итеп эшләп сата башлый. Петербургта Эрмитаж-да эшләүче скульптор-реставратор Мирзахан Байкиев Тукайның бюстын эшли. 1914 елда Р. Алмаев Тукай рәсемен көмеш пластинкага төшереп значок чыгара. Сәнгать әсәрләреннән буржуазия дә табыш алырга омыттыла: Мәскәүдә һәм Казанда (соңгысында Арсланов) сабын фабрикасы хужалары Тукай рәсеменә төрөп исле сабын чыгаралар, Ибраһимов-Фәхретдиновлар компаниясе исә Тукай рәсеменә төшерелгән көгәзгә төрөп конфет сата башлый...

«Дин вә мәгъишәт»нең рәсем сәнгәтенә каршы юнәлтелгән реакцион идеологиясе жиңелә. Рәсем сәнгәте темасын күтөргән татар публицистикасында еш кына материалистик фәлсәфәдән читтә торып фикер йөртелсә дә, бу хәл нигездә материалистик фәлсәфәгә таба юл эзләүдән гыйбарәт иде. Бу чорда сәнгатьне халыкка якыннайту максатында демократик публицистика әһәмиятле бер жиңкүгә ирешә: **ул сәнгатьне дин коллыгыннан азат итүдә беренче адымы ясай**. Инде «рәсем вә сурәт төшерүгә шәригатьтә мәнигъләр бармы?» дип сораганга «Шура» журналы да: «бу турыда бездә күп язылды, мондый мәнигъләр булса да, аерым кеше сүзгә генә булырга мөмкин»<sup>3</sup> дип, шәригатьне бөтенләйгә читкә аерып куя.

Шулай итеп, унынчы еллар татар публицистикасы, революциягә кадәргә көндәлек матбугат рамкалары сыйдырганча, сәнгать мәсьәләләрен күтөргән. Бу — очраклы хәл булмаган, моны «шәрык йокысыннан» уянып килүче татар тормышы үзә таләп иткән. Романтик буяулар белән баетылып, критик реализм юлыннан куәтле ташкын булып кузгалган татар демократик әдәбияты да сәнгать мәсьәләсен үзенең эченә алган, шул исәптән рәсем сәнгәте мәсьәләләре дә әдәбиятка килеп кергән. Язучылар да, публицистлар да татар дөньясында туачак талантлы сәнгатькярләр, художниклар турында хыялланганнар. Ләкин сәнгатьнең — музыка сәнгәтеме ул, рәсем сәнгәтеме — киң кол алып үсеп китүе һәм хезмәт ияләренең рухи хәзинәсе булып өверелүе өчен әле зур тарихи вакыйга — социалистик революция кирәк була. Татар халкының рәсем сәнгәте бары тик Бөек Октябрь социалистик революциясеннән соң гына юл арып үсеп китә алды.

<sup>1</sup> «Альбом»нан цитаталар М. Хәсеновның «Галимжан Ибраһимов» (1964) дигән хезмәтеннән алынды. 104—106 битләр. Сүзлек: тәрсим — сызым, сурәт ясау.

<sup>2</sup> Шуңа ук, 102 бит.

<sup>3</sup> «Шура», 1916, № 4, 109 бит.



## Фатыйма Ильская

### НАМАН ИСТӘ

Галимжан Ибраһимов...

Аның исемемен ишетүгә күз алдыма жәйге киң Идел килеп баса. Иделне аркылыга ярып «Волгарь» пароходы йөзеп бара. Без — һади Такташ, Фәтхи Бурнаш һәм мин шул пароходта Түбән Осланга юл тотабыз. Анда безне Галимжан ага көтә.

Пароходтан төшөп, байтак жәяү баргач, бер йортка килеп туктыйбыз. Капка төбендә, гадәткә көлемсерәп, безне Галимжан ага каршылый. Озын һәм куге чачларе колакларын каплап тора. Ул кара-коңгырт чачларга чал кергән. Коңгырт күзләр, урта буй, ябык, ак чырай, түгәрәгрәк йөз. Өстенә ак күлмөк кигән Галимжан ага ипләп кенә безнең белән исәнләшә. Сабыр гына сөйләшә. Өйгә керәбез. Гади крестьян йорты. Жһаз бик аз. Өстәлдә кәгазь-китаплар. Димәк, дачада да олы әдипнең эше өзелми. Галимжан ага юмарт. Өстәлгә мул итеп аш-су өзерләп куелган. Тәмле куге сөт бар. Йорт хозаякасы бик игътибарлы. Фәтхи Бурнаш та, һади Такташ та Галимжан аганы гажәп олы ярату белән яраталар. Икесе дә бер генә өсәрләрен дә, Галимжан ага укымыйча, аның «яхшы» дигән сүзен ишетмиңә, редакцияләргә илтмиләр. Укыган өсәрләр буенча сүз башлана. Озак барган бу татлы сөйләшүләрдән мин бернәрсенә ачык аңлыйм: Фәтхи Бурнашка Галимжан ага шактый кискен фикерләр әйтә. Бурнаш бирелеп, борчылып тыңлый, ләкин каршылык күрсәтми. Галимжан ага һади Такташны бик ярата. Аның өсәрләрен бирелеп тыңлый, аңа аталарча киңәшләр бирә. Фәтхи Бурнашка да олы остазның мөнәсәбәте яхшы иде. Без еш кына аның янында дачада кунып та кала идек. Чөнки Галимжан ага белән сөйләшү бик күңелле, ө яшь өдипләргә бик кирәкле, бик файдалы иде. Шуның өстенә табигатьнең ямьлеге дә безне өсир итә иде.

Галимжан ага киләчөк турында зур өмет баглап сөйли торган иде. Театр, сәнгать үсәчөк, дия иде ул. Икәү генә сөйләшкөндә мин аның хатын-кызга тирән ихтирамлы булуын сизәм. Ул татар хатын-кызлары сәхнәдә үзләренең талантларын ача алуға куана. Миңа акрын гына, сабыр гына күңелне сөендерә, канатландыра торган фикерләрен әйтә.

— Син сәхнә гөле. Татар сәхнәсенең матур бер гөле. Бу гөл чәчөк атсын өчен драматургларыбыз көчле өсәрләр язарга тиешләр. Булыр андый өсәрләр. Менә мин дә бер өсәр язарга телим. Аның өчен күп нәрсәләргә белергә, өйрәнергә кирәк өле. Синең характерыңны өйрәнәм...

Мин үземне бик уңайсыз сизәм. Минем каршында остаз, олы өдип, галим. Ул күңелдә өмет уята, якты киләчөккә сурәтли. Аңар җавап кайтарырга минем сүзләрем җитми. Мин дөшмим. Тыңлыйм, һәр сүзә йөрәккә языла бара.

Галимжан Ибраһимов, ялгышмасам, Түбән Осланда дачада 1926 елның җәендә торды. һади Такташ, Фәтхи Бурнаш һәм мин ул елны җөй буге аның янына барып йөрдек. Галимжан Ибраһимов белән өнә шулай дусларча очрашулар 1923 елдан 1927

өлгө кадәр дөвөм итте. Чөнки ул елларны без, хади Такташ, мин һәм Фәтхи Бурнаш, гел бергә була идек. Бергә спектакльләргә йөрибезд. Бергә яңа кинофильмнар карыйбыз. Бергә дуслар янына барабыз. Дуслар янында яңа әсәрләр укуыла. Алар укыйлар, бәхәсләшәләр, ә мин тыңлыйм.

Һади Такташ, Фәтхи Бураш бик якын дуслар иде. Аларны якын иткән нәрсә — Галимжан Ибраһимовка булган чиксез мәхәббәт һәм хөрмәт иде. Алар белән бергә мин дә һәр вакыт яңа әсәр укуында Галимжан Ибраһимов янында була идем. Олы әдип безнең спектакльләре карап бара иде. Казанның хәзерге Качалов исемендәге, элеккечә айтканда, Большой театрда «Маркитанка» спектаклендә Галимжан Ибраһимов миңа чәчәкләр китерде.

Галимжан Ибраһимов татар сәнгатенең үсүе өчен күп көч куйган, татар совет театрының килчәген ачык күргән, талантлар турында аталарча кайгырткан, киң коләчлы жәмәгәт эшлелесе, олы әдип, зур галим булып истә саклана.

## Галия Кайбицкая

# СИТДЫЙК АЙДАРОВ

**Т**атар халкының яраткан җырчысы Ситдыйк Айдаровны күрәп белми идек әле мин.

Ул 1895 елда Казанда туган, дин йолалары һәм гореф-гадәتلәргә фанатик рәвештә буйсынып яшәгән вак сәүдәгәр гаиләсендә тәрбияләнгән. Яшъән үк жырга, музыкага һәвәс булган, унике яшьләрендә, әти-әнисеннән яшереп, гармун уйнарга өйрәнгән. Унбишләргә житкәч, Казан яшьләре оештырган кыллы оркестрга мандолиначы булып кергән, ә ике елдан үз шул оркестрга житәкчелек итә башлаган.

Ситдыйкның бу эше атасына ошамый. Ике арада төзөлмәс конфликт туа. Атасы Ситдыйкны өөннән куып чыгара.

Шуннан соң Айдаров Г. Кариевның «Сәйяр» труппасына килә. Оста режиссер яр-  
даме белән тиз арада сәхнә алымнарын үзләштерә.

Татар сәхнәсендә яңа ғына музыкаль әсәрләр куела башлаган еллар була ул. Айдаров, артистлардан беренче буларак, уен белән жырны кушып алып бара. Аның ягымлы, көчле тавышын халык тиз яратып өлгерә.

Миңа язмыш озак еллар буге менә шушы кеше белән бергә сәхнәдә уйнау бәхетен бирә.

Бер көнне Кәрім аға Тинчурин мине үз янына чакырып алды да: «Сезгә мин үземнең пьесамнан бер зур роль бирәм. Ленинградтан жырчы Ситдыйк Айдаров килүгә хәзерләп өлгертсәгез, яхшы булыр иде. Сезгә ышанам», — диде һәм «Сүнгән йолдызлар» пьесасыннан баш роль — Сәрвәрне биреп чыгарды. «Сүнгән йолдызлар» татар театрында куела башлаган иде инде. Сәрвәр ролен беренче булып артистка Рокыя Кушловская уйнап бара иде. Аның моңлы тавышы, сөйкемле сыйфаты Сәрвәр образына бик тә килешеп тора күк иде. Мин аның уенын күреп, сокланып тыңлап йөри идем. Кәрим Тинчурин кулыннан роль дөфтәрен алгач, берәз каушап калдым. Драматург үзе «Сезгә ышанам» диде да бит, бу кадр зур рольне укуы кына чыгып аңа җавап биреп булмый, эшкәртәсе барлыкны иска алып, рольдан образга керү авырлыгы башыма сыймас булды. Ролемне алып кабинеттан чыгып күтү белән, тулай торакка да кайтып тормастан, театрның тыныч бер почмагын табып, ролемне ятларга керештем.

Бу эшемдә миңа Салих Сәйдәшев бик күп ярдәм итте. Ул Кәрим абыйның миңа Сәвәр ролен бирәсен алдан ук белеп торган икән. Ролемиң берәз укып алгач, гадәт буенча җырларын өйрәнергә аның янына барганда, ул мине мине көтә иде. Мине каршы алу белән, хәзерләп куйган уңайлы көйләрен сайлый башлады. Сәвәрнең беренче пәрдәдәгә беренче җырына «Эскадрон» дигән башкорт көен алдык. Ул көйне сайлавыбызның төп сәре шунда иде: көй Камил Мотыйгыый репертуарында булып, аның җырлавын мин гел ишетеп үскәнгә, ул минем өчен җырларга җиңел һәм таныш булды. Инде Сәвәрнең икенче җырына, шашкан вакытта җырланасы җырына, татар халык көе «Каз канатын» бәйләдек. Бу көй янә минем өчен акын, яшәтән җырлап йөргән көем иде. Икенче пәрдәдәгә Мәхдүм белән Сәвәр дуэтына Сәйдәшев грузин халык музыкасын файдаланды. Ул көйне үзенчә эшкөртеп, дуэт итеп эшләде. Бу көйләргә барысын оештырып, үзе аннан пьеса өчен бик матур увертюрасын язды. Бу көйләр минем өчен акын һәм таныш булгач, өйрәнүдә дә ансат булды. Кәрим ага Тинчуринның ышанып биргән үтенечен Ситдыйк Айдаров Ленинградтан кайтып җиткәнә өлгертеп куйдык.

1925 ел. Ситдыйк Айдаров Ленинградтан кайтып, драма театрында артист һәм җырчы булып штатка күчә. Шу ул елны «Сүнгән йолдызлар» спектаклендә уйныйбыз.

Исмәгыйль — Айдаров, мин — Сәвәр ролендә, Мәхдүм ролендә — Кәрим Тинчурин үзе.

Шөһрәт казанган Ситдыйк Айдаров һәм Кәрим Тинчурин кебек артистлар янын да уйнап чыгу минем кебек яшә артисткага зур сынау булды.

Ситдыйк Айдаров — үзенчә матур тавышы, артистлык осталыгы һәм сәхнә өчен генә яратылган дип әйтерлек мөһабәт буй-сыны белән Казан сәхнәсендә моңа кадәр дә шөһрәт казынып өлгөргән иде инде. Аның Казанга кайтып сәхнәдә яңадан күренүе халык өчен куаныч булып, спектакль зур уңыш казанды. Халык Ситдыйк Айдаровның һәрбер чыгышын туктаусыз рәвештә алкышлап каршы алды. Бу кичәбез уңышлы үткәнә Салих Сәйдәшев аеруча сөенеп йөрдә. Композитор буларак, аның күңелә чиксез күтәрелде. Чөнки аның җырларын башкаручы тагын бер талантлы җырчы артты бит! Ситдыйк Айдаров кайткач, ул яңадан-яңа дәрт белән яңа көйләр иҗат итә башлады.

«Сүнгән йолдызлар»дан соң Кәрим Тинчуринның «Казан сөлгесе»н уйнап киттек. Салих Сәйдәшев безнең тавышка махсус көйләр язды. Кәрим Тинчурин да берәрты берә музыкаль өсәрләр яза башлады.

Салих Сәйдәшев «Казан сөлгесе», «Зәңгәр шәл», «Галиябану», «Башмагым», «Асылъяр» кебек, элгерәк куелган өсәрләргә музыканы татар халык көйләреннән файдаланып язган булса, «Наемщик», «Ил», «Кандыр буге» өсәрләренә халык көйләрен бик аз файдаланды. Увертюра, балет, хор, ария, дуэтлар — барысы-барысы да композиторның үзе иҗат иткән музыкалары иде. Татар моңын югалтмыйча, халыкның йөрәгенә керерлек итеп халык теле белән язылган бу өсәрләр җырчыларга да аңлаешлы булып, җырларга җиңел иде. Билгеле, Сәйдәш моңарын йөрәкләребезгә акын итеп алучылар аның беренче җырчылары Ситдыйк белән булдык. Сәйдәш тә безнең җырлауны яратты. Сәхнәдән җырлап чыгуыбызга беренче булып каршыбызга чыгар иде дә үзенчә бик канәгать булуын белдереп, кулларыбызны кысып рәхмәтләр әйтер иде.

Драматург, композитор һәм башкаручыларның үзара дуслыгы, зур иҗади байлешә ул елларны күп кенә музыкаль драмалар тууга сәбәп булды. Нәтиҗәдә опера театры ачылу мәсьәләсен тизләтү көн тәртибенә басты.

Бер көнне театрда Кәрим ага Тинчуринның «Кандыр буге» спектакле бара иде, тәһәфес вакытында Салих Сәйдәшев сәхнә артына керде дә җырчыларны җыеп: «Иртәгә Министрлар Советында утырыш була, җырчыларны һәм композиторларны чакырдылар», — диде. Шунда Ситдыйк Айдаров: «Нинди мәсьәлә карала икән!» — дип сорады. Сәйдәшев: «Казанда татар опера театры оештыру турында өңгәмә бар», — дип җавап кайтарды. Бу сүз театрың бөтен коллективына күптән көтелгән шатлыклы хәбәр булды.

Артистлар арасында: «Ничек Казанда татар опера театры оешсын, ди? Аның җырчылары, музыкантлары кая, аларсыз ничек опера театры эшли алсын икән!» дигән аптырау сүзләре дә ишетелде. Ләкин бу мәсьәләнең дә чарасы күрелгән икән.

Драма театрының жырчы артистларын опера жырчысы булуга лаеклы остальникка айрынып туллап кайту шарты белән, Мәскәү консерваториясе каршында оешачак опера студиясенә укырга жиберү турында сүз купты. Режиссер Сульва Вәлиев, Министрлар Советы кушуы буенча, кулына кәгазь алып жырчы артистларны исемлеккә алып йөргәндә кайбер иптәшләрнең, ризасызлык белдереп: «Юкны сөйләмә, Сөләйман, кайдан килгән эш бу? Күпме хезмәт иткәннән соң, семьядан аерылып китеп укулар булмас бит ул!» — дип, үз-үзләренә ышанып житмәү, зарланулары булгалады. Без, министрлыкта утырыш көнендә үк, Ситдыйк Айдаров һәм Салих Сәйдәшев белән бергә, укырга китергә ризалыгыбызны биреп кайткан идек инде.

Шулай да Мәскәүгә китәр вакыт жиктәч, Ситдыйк Айдаров белән минем күңелдә драма театрында еллар буге жырлап та, сөйләп тө уйнап арганнан соң янә опера жырчылары була алырбызмы икән дигән шиктуды. Ләкин, бер биргән вәгъдәдән чигенмишә, без Мәскәүгә укырга китеп бардык.

Студиядә безгә эшне яңабаштан башлап жиберергә туры килде. Мисәләң, мин драматик яки меццо-сопрано тавышлары белән жырлыйм идем. Мәскәүгә килеп профессорлар кулына элөккөч, тавышымны югары тавыш дип таптылар, тавыш кую дәресләрендә миңа иң югары ноталарны биреп жырлата башладылар. Хәтта шул кадәр югары ноталарга менгерделәр ки, минем элекке меццо-сопрано (түбән тавыш) иң югары ноталарга күтәрелеп, колоратуралы сопрано тавышына әйләнде. Ситдыйк Айдаров тавышы да шулай ук булып чыкты. Ул — Казан драма театрында драматик тенор тавышында жырлап килгән булса, Мәскәү профессорлары аны баритон тавышына борып куйдылар. Элек ул «Наемщик» әсәрендә Батыржан, «Зәңгәр шөл»дә Булат рольләрен уйнаганда күтәрәнке тавыш, тенор тавышында жырлап килә иде. Мәскәү опера студиясәңә «Евгений Онегин»нан Онегин, «Свадьба Фигаро»дан Фигаро партияләрен биреп, баритон тавыш белән жырлата башладылар.

Ситдыйк Айдаров каникул вакытларында Казанга кайтып концертларда катнашканда, рус һәм Көнбатыш Европа әсәрләренә күбрәк игътибар биреп, рус телендә, ә кайбер әсәргә итальян телендә дә жырлый иде.

Опера студиясәңдә укыган елларда Ситдыйк Айдаров үзен талантлы жырчы итеп тәربияләүгә зур көч куйды. Бу елларда ук инде ул П. И. Чайковскийның «Евгений Онегин» операсында Онегин партиясен һәм Нәжип Җиһановның «Качкын» операсында Булат партиясен әзерләп өлгергән иде. Әмма үкенечкә каршы, ул 1938 елның 13 сентябрендә рак авыруынан вафат булды.

Ситдыйк Айдаровның соңгы уены хәтердән һич тө китми:

1934 елда, Мәскәүгә китү алдынан, сабуллашу кичәсә көнендә «Наемщик» әсәргә жуелды. Батыржан образында Ситдыйк Айдаров уйнады. Ул үзенең чыгышыннан кәһәт булып: «Бүген мин бөтен көчемне биреп жырлайм, ахры, каян бу кадәр көч, тавыш килде миңа? Ниңә уйнап та болай дәртләнеп жырлаганым юк иде», — диде.

Тамашачылар аны өнә шул ягымлы, көчле тавышы белән хәтерләрендә калдырдылар, яраткан жырчылары Ситдыйк Айдаровны өлө дә өнә шуның өчен сагынып ишкә алалар.



Юныс Әминов

## БҮГЕНГЕ ДРАМАТУРГИЯБЕЗ ХАКЫНДА КАЙБЕР ФИКЕРЛӘР

**1974** ел безгә өч яңа автор алып килде. Шулар кадересен дә искәртеп үтәсе килә: әлеге авторларның өчесе дә (Н. Фәттаһ, Ф. Яруллин һәм Р. Батуллин) үзләренең беренче әсәрләрен Татар дәүләт академия театры сәхнәсендә күрделәр. Гомумән, Академия театры авторлар белән тыгыз элемәтәдә тора. Бу фикерне раслау өчен тагын бер дәлил китерергә була. Узган ел иңат ителгән ун оригиналь әсәрнең бишесе (Н. Фәттаһның «Кол Гали», Х. Вахитның «Давыл», Ф. Яруллинның «Әнә килә автомобиль», Р. Батуллинның «Өчәү юлга чыкты», Ю. Әминовның «Кан кардәшләре» исемле пьесалары) шул театр сәхнәсендә куелды. Бу юнәлештә Республика күчмә театры да начар эшләми. Анда өч оригиналь әсәр (Р. Батуллинның «Туйлар узгач», А. Гыйләжевнең «Сары чәчәк ата көнбагыш», И. Юзеевның «Сандугачлар килде безгә» әсәрләре) сәхнәләштерелгән. Минзәлә драма театры тамашачыга ике оригиналь әсәр ирештергән. Болар Г. Сабитовның «Гарасат» һәм С. Шәкуровның «Сары елан» драмалары. Тик Әлмәт драма театрында гына оригиналь әсәрләр күрәни диярлек. Бу хәл әлеге театрда баш режиссерларның еш алмашынып торыуы белән аңлатыла булса кирәк.

Бүгенге драматургиябез тема ягынан да ярлы түгел. Узган ел язылган ун оригиналь әсәрнең, мәсәлән, берсе — Н. Фәттаһның «Кол Гали» трагедиясе тарихи темага, икесе — Г. Сабитовның «Гарасат» һәм А. Гыйләжевнең «Сары

чәчәк ата көнбагыш» драмалары тарихи-революцион темага карый, икесе — Ф. Яруллинның «Әнә килә автомобиль» һәм Ю. Әминовның «Кан кардәшләре» әсәрләре завод-фабрика эшчеләре тормышынан, Х. Вахитның «Давыл»ы исә водалазлар тормышынан алынган. Кайчан-дыр без: «Драматургиядә авыл темасы өстенлек итә», — дип борчыла идек. Баксаң, соңгы елларда үзәбезгә икмәк ашату-чы колхозчы крестьянны онытып жибергәнбиз икән. 1974 елда язылган әсәрләрдән бары С. Шәкуровның «Сары елан» пьесасында гына авылның үзен күрәбез. Бу зур кимчелегебезне алдагы елларда кабатламасаң иде.

Бүгенге драматургиябез жанр ягынан да шактый бай. Драматургларыбыз иңат иткән сәхнә әсәрләре арасында трагедия дә, драма да, трагикомедия дә бар, комедиянең исә берничә төре (гадидә, моңсу да, тамаша дип аталганы да) очрый. Бер жанр — музыкаль комедия генә житми. Халкыбыз борын-борыннан көй-моң яраткан, хәзер дә бик ярата. Кыскасы, безгә мөһим проблемалар күтәргән, житди фикерле, халыкны алга әйди торган музыкаль комедияләр бик кирәк.

Хәзер инде узган ел иңат ителгән драма әсәрләренең үзләренә күз салыйк<sup>1</sup>. Сүзгә бүгенге көн темасына багышланган әсәрләрдән башлап китәсе килә.

<sup>1</sup> Телгә алыначак әсәрләрнең берсе дә матбу-гата яглан ителмәгән. Шуңа күрә мин, чара-сыздан, пьесада нәрсә турында сүз барганы аңлашылсын өчен, кыскача гына һәр әсәрнең эчтәлеген дә бәя итәргә мәжбүрмен.

Роберт Батуллин — бер ел эчендә ике әсәрен сәхнәдә күргән бәхетле автор. «Өчәү юлга чыктык» дип исемләнгән беренче әсәре уены жиде урында бара торган драма; «Туйлар узгач» дип аталган икенчесе уены өч урында бара торган комедия.

«Өчәү юлга чыктык» драмасы яңа гына югары уку йорты тәмамлап район үзәгенә эшкә киткән өч студентның язмышы хакында сөйли. Әсәрдә аларның тормыш юлында очраган каршылыклар һәм шул каршылыкларны жиңү тасвирлана.

Драмадагы төп геройларның берсе — Ихлас исемле егет — үз тормышы юлында очраган киртләрне бер тибүдә сындырып атмакчы була. Тик ул киртләр, егетбез уйлаганча, бик жиңел генә аумый, аларның үзләренә якын жибәрми торган чәнечкеле ботаклары, шактый тирәнгә киткән агулы тамырлары бар икән. Ләкин гаделлек барыбер жиңеп чыга. Холыклары белән өчесе өч төрле егет әлеге яман агачны, чөңчүеннән курыкмыйча, тамыры-ни белән йолкып атадар. Әсәрдән яшьлек гүзәлләге, романтик күтәренкелек аңкып тора. Гаделлекке яклаучы, матурлыкны, сафлыкны саклаучы шундый егетләрбез бар чагында тормыш юлындагы чокыр-чакыр, салуды сикәлтөләр көннән-көн кимрәк очрачак, дигән әйбәт фикер кала.

Шулай да автор бу әсәрен тагын бер тапкыр карап чыкса, яхшыта булыр иде. Бер драмада өч семьяның, өч пар кешенең тормышы сурәтләнә. Өч Хәлил, өч Галиябану. Бер драмага бәлки ун Хәлил, ун Галиябануны да сыйдырып буладыр. Әмма мин үзем бер әсәрдә үзек персонажлар итеп бер генә Хәлилен, бер генә Галиябануны алу ягында Р. Батуллин драмасындагы өч пар персонаж хакында тагын яңа пьеса язарга мөмкин, чөнки алар — ахыргача язып бетерелмәгән образлар. Бу аңлашыла да, өч парның язмышын бер драмага сыйдырып бетерү ифрат кыен эш.

«Туйлар узгач» исемле комедия Мәжнүн белән Ләйләнең саф мәхәббәтләре хакында. Ләйләнең әнисе Бибиасма (исемен дә тапкан бит: «Әсма» түгел, «Асма»!) — үз бакчасына баткан комсыз кеше. Ирен дә шул укпын ярына китереп жиктергән. Бибиасма кияве Мәжнүнне дә эш аты итеп жикмәкче. Тик барып чыкмый. Кызы Ләйлә дә, кияве Мәжнүн дә Бибиас-

мача яшәргә теләмиләр — башка фәтирга чыгып китәләр. Ахырдан ире Сиражетдин дә яшьләр янына күчеп килә... Әйбәт кенә комедия. Мәгънәсе бар. Тик бу әсәрендә автор форма белән аңгырак ма-выга. Хәлбуки, форма эчтәлексез яши алмый. «Туйлар узгач» әсәренә спектакльне алып баручы комментаторлар кертелгән. Бу комедия комментатордан башка да рәхәтләнеп бара ала. Шулай булгач, житәкләп йөртүчеләрнең нигә кирәге бар? Әдәбият майданына чыккан, сәхнәгә менгән әсәрләр житәкләп йөртүчеләргә мохтаж булмаска тиеш.

Х. Вахит моңа кадәр дә драматургия-безне төпкә жигелеп тартучыларның берсе иде, хәзер дә шулай булып кала.

Ул — сюжет остасы. Башлап язучы драматургларга гына түгел, хәтта урта буын өйкәләрнең кайберләренә дә, сюжет кору сәләтенә тошенү өчен, Х. Вахит әсәрләрен жентекләп һәм игътибар белән өйрәнергә кирәк, дип уйлыйм. Драматургның узган ел язылып, сәхнәдә уңыш белән барган «Давыл» драмасы тагын бер тапкыр өнә шул хакта сөйли. Әсәренә үзәгенә шактый кискен ситуация салынган: көннәрнең берендә дүрт ел элек су астыннан сузылган электр кабеле бозылды. Нәтижәдә шул кабельдән энергия алып килгән завод эштән туктап кала. Үз вакытында канау сай казылган булган, кабель шуңа бозылды.

Әсәренә үзәгендә өч образ: баш инженер Нәдир, водазлар Мостафа карт һәм Габделбари. Шулар ук — авария ясаучылар, төгәлрәк әйткәндә, жинаятьчеләр. Чөнки әлеге канауны алар казыган булган.

Әгәр бик теләсәләр, алар бу гаепне яшереп тә кала алган булырлар иде. Әмма яшереп калмыйлар, мондый эшкә барырга вәжданнары, намуслары ирек бири. Алар үз жинаятьләрен үзләре үк халык хөкемәне куялар.

Ләкин шунда ук күңелгә сорау килә: моннан дүрт ел элек бу кешеләрнең уй-фикерләре, тормышка карашлары һәм, нифаять, намуслары бик түбән дәрәжәдә булмаганымы? Әлбәттә, мәгълүм бер шартларда кешенең дөньяга карашы, хезмәткә мөнәсәбәте берничә ел эчендә генә түгел, хәтта атна-ай арасында да бик нык үзгәрергә мөмкин. Тик мондый үзгәрешнең нинди сәбәпләр аркасында, нинди жирлектә туганлыгын нигезле дәлил-



мәр белән, бәхәс калдырмаслык итеп рас-  
ларга кирәк. Әсәргә әнә шул җитми.

Сюжетны тагын да мавыктыргыч итәм  
дип, Х. Вахитның боткага майны артыг-  
рак салып җүтбәргән очраклары да бул-  
гай. «Давыл»да да бар андый урын. Сүз  
меңләгән эшчәсе булган зур заводның ни-  
бары бер кабельгә тотынып торуы ха-  
кында бара.

Бердәнбер кабель өзәлә, кабель өзәлүгә  
сәгатъ тә узмый, цехлар өзеклеккә килеп  
керә, план яна (бигрәк тиз ут капты!),  
эшчеләр аптырашта, ә җитәкчеләр пани-  
када (эшчеләр аптырашта гына әле, ә  
җитәкчеләр паникада ук инде!). Әйткә-  
немчә, бик талантлы бу автор вакыты-  
вакыты белән чама хисен онытып җибә-  
рә. Менә шушы кечкенә фальшь әсәрдә-  
ге башка вакыйгаларга булган ышаныч-  
ны да шактый киметә төшә.

Ф. Яруллинның «Әнә килә автомобиль»  
исемле ике бүлектән торган тамашасы  
(автор әсәренең жанрын «тамаша» дип  
билгеләгән) ике сезон буена сәхнәдә  
аншлаглалар белән барды.

Әсәрие укып чыгуга күңелне иң нык  
жәлеп иткән ягы — аның теле. Тамаша-  
ның елмаймыйча укый торган жөмләсе  
юк диарлек. Кайбер урыннарында, укуну  
туктатып торып, дөңгәңи онытып, рә-  
хәтләнә-рәхәтләнә шаркылдап көлөсәң.  
Диалоглар кыска да, талпыр да. Әсәрдә  
жанны биздерә торган информацияләр  
шулай ук юк. Булган бөтен вакыйга сәх-  
нәдә, тамашачы күз алдында бара. Теле-  
нең телгә йокмавы, кызыклы хәлләрнең  
берөзлексез чыгып торуы — әсәриең уны-  
шын тәэмин иткән төп факторлар.  
Ф. Яруллинның моннан соң язылачак  
сәхнә әсәрләренә дә шушы сыйфатлар  
аерылмас юлдаш булса иде. Ышанычлы  
рәвештә шуны әйтергә мөмкин, Ф. Ярул-  
лин беренче әсәре белән үк безне үзенәң  
драматург икәнлегенә ышандырды.

Әйткәнбезчә, «Әнә килә автомо-  
биль» — авторның сәхнә күргән беренче  
драма әсәре. Бу әсәриең күпләренә мөкиб-  
бән иткән якларын билгеләп үтү белән  
бергә, күңелне тырнап торган урыннары  
турында да ачыктан-ачык әйтергә кирәк-  
тер. Әсәриең соңгы битен абып куйган-  
нан соң, күңелгә бер-бер артлы төрле со-  
раулар килә башлый. Автор бу әсәре бе-  
лән нинди фикер әйтергә тели, әсәриең  
идеясе нинди? Драматург нәрсәгә, тор-  
мыштагы нинди ямьсез күренешләргә  
каршы чыга? Кемнәрдән көлә? Аларны

нинди җитешсәлекләре, нинди кимчелек-  
ләре өчен чыбыркыйлы?.. Күпме генә уй-  
лансаң да, әлегә соруларга анык кына  
жавап таба алмый аптырыйсың.

Тамашада шушындый вакыйга алын-  
ган. Ике эшче (Фәүзия белән Таһир) хез-  
мәт белән җыйган акчаларына «Моск-  
вич» маркалы автомобиль сатып алалар.  
Фәүзиянең сеңелесе Рәйсә белән аның  
ире Тимержан — шулай ук намуслы эш-  
челәр. Апаларыннан калышмаска тыры-  
шып, Рәйсә ире Тимержанны да машина  
алырга күндерә. Акчалары җитәрлек  
булмый, бурычка керәләр. Иәм алар да  
«Жигули» маркалы автомобиль алалар.  
Әмма шул рәвешчә азапланып сатып ал-  
ган автомобильләр әлегә семьяларның  
берсенә дә күзгә кырып салырлык тә  
бәхет китерми. Киресенчә, шул автомо-  
бильләре аркасында алар адәм мәсхәрә-  
сенә калалар. Фәүзия машинаны бала  
урыннына күрә, бала табудан, нәселен дә-  
вам итүдән баш тарта. Ире Таһирның бө-  
тен буш вакыты автомобиль астында үтә.  
Рәйсә белән Тимержан өчен «Жигули»  
төмам бер афәт була. Алар атналар бue  
токмачлы аш күрмиләр, бәрәңге белән  
генә тогалар. Алып кайту белән, багана-  
га бәрдереп, машиналарының кузовын эш-  
тән чыгаралар. Биш былтыр элек кемдер  
таптакан агач өчен майлы гына штраф  
түләргә туры килә. Ишегалларыннан шә-  
һәр урамына чыгу белән милиционер та-  
лоннарын тишә. Гараж юнәртгә акчала-  
ры булмагандыктан, көндөз эштән арып  
кайткан Тимержан төн бue ишегалдында  
автомобилең каравылдап чыгарга мәж-  
бүр. Җитмәсә, бурычка акча биргән ке-  
шеләр, өжәтне кире кайтаруны ашыкты-  
рып, Рәйсәнең дә, Тимержанның да тең-  
кәләренә тияләр. Шулай бөреләп-сугы-  
лып, сазларга бата-бата тинтерәп йөри-  
торгач, Рәйсәләрнең машинасы төмам эш-  
тән чыга, ә Фәүзияләрнең машинасын  
колхозның нәсел үгезе башта янычеп-изеп  
ташлый, аннан мөгезе белән элктәрәп  
текә яр астына суга чыга.

Шушы мажараларны күрәп утырган-  
нан соң, тамашачы нинди нәтижә ясарга  
тиеш? Фәүзия, Таһир, Рәйсә, Тимержан  
шикелле гади хезмәт кешесенә автомо-  
биль алырга ярамый икән дипме? Алай  
дисәң, кешеләргә шәхси тормышларында  
файдалану өчен сатыла торган машина-  
ларның берсе дә (тегү машинасымы ул,  
кер юу машинасымы яки автомобильме)  
дәүләтбез тарафыннан күз яше түктөрү

нияте белән чыгарылмый бит. Сөяллә кул белән тапкан акчаларына автомобиль алган хезмәт кешеләреннән нигә шул кадр шәфкатьсез итеп көләргә өлө?

Әллә автор: «Автомашина алганчы, Рәйсәләр кебек көлкөгә тарымас өчен, иң әүвәл житорлек итеп акча туплагыз, гадраж хәстәрен күрегез, машина йөртөргә «йрәнгез», — дип кенә өйтергә телмә? Күптән билгеле мондый хакыйкәтне раслау өчен генә «Әнә килә автомобиль» шикелле, жырлап, чыңлап торган текстны ифраф итәргә кирәкмә икән?..

Мондый очракта кайбер иптәшләр: «Драма әсәрендә тамашачыга бөтенесен дә чөйнәп каптыру мәжбури түгел, тамашачының үзенә дә фикер йөртөргә урын калдырырга кирәк», — диләр. Мин тамашачыга мөстәкыйль фикер йөртү иреге бирүгә каршы түгел. Эмма бер шарт белән: тамашачының күбесе, мөстәкыйль рәвештә фикер йөрткәннән соң, автор инандырырга теләгән иманга килсен. Минем уемча, «Әнә килә автомобиль»нең төп кимчеләге шуңда, әсәрдә авторның өйтергә теләгән фикере анык түгел<sup>1</sup>.

С. Шәкүровның «Тормыш бусагасында», «Туган туфрак», «Тол хатыннар, тол кызлар», «Уракчы кыз» драмалары, «Зөһрә йолдыз» трагедиясе театрларыбыз сәхнәләрендә уңыш белән барды. «Сары елан» исемле яңа трагикомедиясендә автор тагын бер тапкыр туган туфрак темасына өйлөнөп кайта.

Беренче бөтендөнъя сугышына кадр үк, Зоя буйларын ташлап, Ләфлэндиягә киткән Илгасыйм, икенче бөтендөнъя сугышынан соң, 79 яше тулып бер аягы белән кабер бусагасына баскач, туган авылына кайта. Илебез тормышында һәм кешеләребез күңелендәгә зур үзгөрешләрне күрә, шулар йогынтысында аның тормышка, яшәшкә карата булган фикерләре үзгәрә. Һәм миллионер Илгасыйм бөтен байлыгын хезмәтчәсе Әбделләгә ташыра, яңадан Ләфлэндиягә кайтудан баш тарта. Бу әсәрендә автор бер-беренә капма-каршы булган ике идеология — социалистик һәм капиталистик идеологияләр арасындагы көрәшне күрсәтә. Бу көрәштә безнең идеология җиңеп чыга.

Сүз дә юк, алынган тема бик әһәмият-

ле. Эмма шушы теманы чишкәндә автор сайлаган вакыйгаларның, дәлиләрнең кайберләре белән бәхәскә керергә дә мөмкин.

Илгасыйм миллионнары белән гражданданнар сугышы чорында ак интервентларга, Бөек Ватан сугышы елларында фашистлар Германиясенә ярдәм иткән. Димәк, авыр сугышта ул безнең дошманыбыз булган. Илгасыймның менә шушы эшләрен автор аңсыз рәвештә генә башкарылган җинаягә итеп күрсәтәргә тели. «Минем ил белән якалашканым булмады. Минем гомерем буена кулыма мылтык тотканым юк», — дип аклана Илгасыйм. Хәзерге заманда бу дәрәҗәдә беркатлы капиталистлар юк. Алар кайсы тегермәнгә су койганлыкларын бик яхшы төшенеп эш итәләр, һәм капиталистик дөнъяның эчке политикасын да, тышкысын да шушы миллионер Илгасыймнар билгели. Җитмәсә, әлегә әфәнде байлыгының да кеше көчә белән җыйелганын белми икән. «Байлыгым — минем зиһенем, минем зирәклегем, акылым», — дип, үзен-үзе якый ул. Авылга кайткач, Илгасыйм совет кешеләре — ил агасы Туктамыш, аның килене депутат Маһинур, Маһинурның улы Рәифләр белән бәхәскә керә һәм бу бәхәстә җиңелә. Һәм 4—5 көн эчендә «кулында кеше каны, өстендә кеше малы, кеше хакы, кеше яше» икәнлегенә тулысычча инана. Үләр алдынан, гонаһларынан арыну нияте белән, бөтен байлыгынан ваз кичә, намусы чиста килеш аяк суза, янәсә.

Әсәрдә драматик вакыйга булмавы да үзен нык сиздерә. Дөрес, Илгасыймның финалда үзенең оныгы Ирдүлэт буып үтәрә. Ләкин әсәрнең башыннан ук әзерләнеп киләнмәгән күрү, ул көтмәгәндә килеп чыккан очраклы вакыйга буларак кына кабул ителә. Шуның белән «Сары елан» турында сүз тамам.

Эмма драматик вакыйга турындагы фикеремне давам итсә килә. Чөнки соңгы елларда драматик вакыйгасы булмаган драма әсәрләре торган саен ешрак очрый башлады. Шундый әсәрләр хакында сүз чыкса, кайбер иптәшләр: «Анда фикерләр көрәше бар, фикер көрәше үзе драматик вакыйга түгелмени?» — диләр. Миңа калса, драматик вакыйга сохнәнең үзендә, тамашачылар күз алдында барырга, фикерләр көрәше дә шушы вакыйга җирлегендә барырга тиеш. Әлбәттә, әгәр тракторист турында язабыз икән,

<sup>1</sup> Әдәби тел йомгакларына багышланган җыядышта чыгыш ясаган иптәшләр Ю. Әминовның «Әнә килә автомобиль» әсәренә биргән бәяске белән килешмәүләрен айттылар. Редакция.

мин аның тракторын да сәхнәгә чыгару ягында түгел. Әмма драма әсәрендә драматик вакыйга булу мәжбүри шарт. Шулай булмаганда, пьесаларыбызның персонажлары әллә кайчан, әллә кайда булып узган вакыйгалар турында баскан килеш, утырган килеш, яткан килеш сөйләнүче жансыз күләгәләргә, бары тик сүз чәйнәүчеләргә, ләтит сатучыларга әйләнәләр. Мондый әсәрләр карау өчен дә кызыксыз, аларның ышандыру көче дә чамалы була.

А. Гыйләжев, проза әсәрләре язу белән бергә, драма өлкәсində дә иң актив эшләүче авторларның берсе. 1975 елның башларында Элмәт драма театры аның «Жан жылысы» исемле драмасын сәхнәләштергән иде, күптән түгел «Я кайтырбыз, я кайтмабыз» дигән икенче яңа әсәре Академия театрында куелды. Без сүз алып бара торган 1974 елда Элмәттә аның «Сары чәчәк ата көнбагыш» исемле өч пәрделә героик драмасы дөнья күрде. Бу әсәр Казанга ак чехлар якынлашып килгән, Совет республикасы өчен авыр көннәр хақында сөйли.

Беренче бөтендөнья сугышы елларында жимерелеп беткан Паратск заводын торгызырга Лениннан боерык килә. Бу завод, хәрби эскадра төзеп, аны Иделгә чыгарырга тиеш. Шул ук вакытта нарком Троцкийдан да директива килеп төшә: «Эшне туктатырга. Заводны сүтәргә». Шәһәрдәгә һәм заводтагы әсәрләр да йоклап ятмый. Алар, фетнә күтәрәп, һөжүм итеп килгән ак чехларга юл ачмакчылар. Тик алар бу ниятләренә ирешә алмыйлар, шәһәрдәгә коммунистларның уяудлыгы, тапкырлыгы, кыюлыгы аркасында алар тар-мар ителәләр. Завод сүтелми, эш туктамый, эскадра төзү довам иттерелә. Күргәнебезчә, әсәр жиди һәм катлаулы темага язылган. Шул жәһәттән ул «героик драма» исеменә тулысынча дөгъва итә ала. Әмма әсәрдә югарыда санап кителгән вакыйгалар сәхнә артында хәл ителә. Сәхнәдә исә шул вакыйгаларның барышы турында партиячейка секретаре Фролов һәм коммунист Вилдан тарафыннан: «Шулай булган, тегеләй булган», — дип, информацияләр генә бирелә. Информациягә корылган ике картина (беренче һәм финал картиналары) — драманың иң йомшак урыннары. Сәбәбе гади: автор информация сөйли.

Ирексездән һәркайсыбызга күптәннән таныш булган бер нәрсәне тагын кабат-

ларга туры килә. Драма русча — «действие», татарча — «хәрәкәт» дигән сүз. Информация — драманың мәңгелек дошманы. Информацияләр драматургиядә беркемне дә, беркайчан да беринди уңышка да китермәде, китермәячәк тә. Пьесада действие-хәрәкәт булмаса, ул әсәренң драма жанрына дөгъва итәргә хакы да, нигезе дә юк.

«Сары чәчәк ата көнбагыш»ның калган картиналары Зоя утравына урнашкан хатын-кызлар монастыренда бара. Бу картиналар оста, мавыктыргыч, ышандырырлык итеп язылган. Хикмәт шунда, монда инде информация сөйләү юк, ул урыннарда сәхнәгә тормыш-көрәш үзе килеп керә.

Изге йорт, алла йорты дип йөртелгән монастырь тирә-яктагы контрреволюцион көчләрнең тупланган урыны. Алар бирегә жыйналалар, киңәшләр, шушында хәрби частьлар булып формалашалар. Монастырь башлыгы Анакай «Россияне большевиклардан коткару өчен» кара көчләргә сыену урыны да бирә, аларның тамакларын да туйдыра, кулларына корал тоттыра, булган алтыннарын да кызганмый, май чәчәгедәй саф кызларның намусын да аямый.

Без дингә каршы язылган күп кенә драма әсәрләрен беләбез. Аларның иң яхшы үрнәкләре — Ш. Камалның «Хажы әфәнде өйләнә» комедиясе, К. Тинчуринның «Зәңгәр шәл» мелодрамасы. Бу әсәрләрдә динчеләр — Юныс хажы да, ишан да — бозык жанлы, чибәр кыз күрсәләр стенага сикерергә эзәр торган азгыннар итеп сурәтләнәләр һәм, беренче чиратта, шул яманлыклары өчен утка тотыдалар. «Сары чәчәк ата көнбагыш»та исә хәл бераз башкачарак. Биредә автор диннең контрреволюцион һәм соң дәрәжәдә реакция идеология икәнен раслый. Автор өчен дин әһелләренң шөхәс буларак әхлаксызлыгы беренче планда тормый, монда беренче планда диннең идеологик корал буларак жиддилеге күрсәтелә. А. Гыйләжевнең бу әсәрендәгә игътибарга лаеклы табышы да менә шунда, минемчә. «Сары чәчәк ата көнбагыш» — соңгы елларда атеистик темага язылган әсәрләрнең иң уңышлысы.

«Сары чәчәк ата көнбагыш»ка бәйләп тагын бер фикер. Драма әсәрендә баш герой иң соңгы чиктә генә һәлак булырга тиеш. Әйтик, героебыз ДОТтагы пулеметтан ядрә сибеп торган амбразураны күк-

рәге белән каплады, ди. Мондый чакта исән калу мөмкин түгел. Ә А. Гыйләзевнең разведкага барган Хәлиле, эсәрлар оясынан исән-имин чыгып киткәч, коймә белән елга кичкәндә, дошман ядросеннән һәлак була. Бу очракта исән калырга мөмкин идеме? Мөмкин иде. Хәлил исән калса, эсәр берәр нәрсә оттыра идеме? Минемчә, оттырмый, ота гына иде. Һәр драмада баш геройны үтерергә дигән закон юк бит.

Хәзер Г. Сабитовның ике бүлектән торган «Гарасат» исемле драмасы турында берничә сүз. Эсәрнең нигезенә элекке Уфа губернасының Бөрә өязендә һәм Лена елгасы буендагы алтын приискаларында булган тарихи вакыйгалар салынган. Минем белүемчә, татар әдәбиятында Лена вакыйгалары турында бүгенге көнгә кадәр драма эсәрләре иҗат ителгәнә юк иде. Шушы чирәм жиргә беренче буразнаны Г. Сабитов сызды. Авторның шушындый кирәкле һәм җитди темага алынуы үзе мактауга лаек.

Драмада шундый вакыйга алынган. Авылда бөтен халык катнашы белән тегермән салына. Авыл бае Имами мөкерле юллар белән ул тегермәнне үзенең хосуси милкенә әйләндерә. Шул хәлне күрәп ярсанган халык тегермәнне яндыра. Чуалышта гаепләнгән крестьяннарны Себергә — Лена елгасы буена сөрәләр.

Эсәрнең икенче яртысында вакыйгалар алтын приискаларында бара. Вакыйга-көрәш барышында образлар үсә. Себергә сөрелгәндә авылдан төкбир әйтеп «чыгып киткән крестьяннар эсәрнең финалында «Интернационал» җырлыйлар.

«Гарасат»та халыклар дуслыгына да зур игътибар бирелгән. Монда без, татарлар белән янәшә, башкорт Иркәнбайны, казакъ Аканны, якут Ләгәнтәйне, руслардан Рузановны күрәбез.

Эсәрнең теле йөгерек. Автор халык өйтемнәрен, мәкальләрене чамадан чыкмыйча, урынлы-кирәкле жирдә генә файдалана. Персонажлардан Мирсәлим карт, тегермәнче Иркәнбай, кызу канлы Сабир, урта хәллә Силмән, старатель Шатун, ат жигүче Ләгәнтәй, беренче картинада гына күрүнәп киткән Имами бай, Гатифә карчыклар хәтердә яхшы кала. Аларның үзләренә генә хас сөйләмә, ходык-характерлары бар. Гомумән, Г. Сабитовның геройлары бер-беренә охшамаган, берсен икенчесе кабатламай.

Нигездә уңышлы гына азылган бу драма кимчелекләрдән дә азат түгел. Эсәр бик озын, аның күләме 92 бит. Бу текст тулысы белән сәхнәгә куелганда, аны аз дигәндә дүрт сәгать уйнарга туры килер иде.

Эсәрдә кабатлаулар еш очрый. Мәсәлән, халыкның ачлыктан җәфа чигүенә ышандыру өчен күп дигәндә бер-ике деталь дә җитәр иде. Автор әллә тамашачыга, әллә укучыга ышанып җитми инде, факт өстенә факт өя: Гатифә карчыкның азык запасы ун гына кадак, Гөлчирә белән Әлминенң запасы бишкәтгә бала меңдәрә астына сыйган, халык алабута ашый, Себердә тәүлегенә ике бәрәңге белән торалар...

Яки тормышның ни дәрәжәдә авыр икәнлеген күрсәтү өчен, автор торган саен үлгән кешеләренң исемлеген озайта бара. Ул мәрхүмнәренң кайберләре сәхнәдә вакыйга барышында вафат була, ә кайберләренң үлеме турында бары бер генә җөмлә белән хәбәр ителә. Менә «Гарасат»тагы үлекләр: Мирсәлимнең улы үлгән, килеңе үлгән; Әлминенң бажасы, алабута кочаклап, буранда катып үлгән; Гатифә карчыкның улы Галимҗан сал агызганда суга батып үлгән; Гөлчирәнең баласы юлда авырып үлгән; Зөлфәтнең әтисе төрмәдә череп үлгән; Галимулла Минкарамов эңгелә авыруынан вафат булган; Сәлимулла Хиялетдиновны шахта басып үтергән; Габделмәлик Габделмәмитов төрмә больничасында үлгән; Сидоров Иван эңгелә авыруынан дөнья куйган; Мирсәлимнең карчыгы авырып үлгән; Андриянов Степанны шахта басып үтергән; Имамини үтереп тегермән буасына ыргытканнар; Мирсәлим бабайның үзен агач басып үтерә; Сәлмән сазга батып үлә; Әлми белән Аканны атып үтерәләр; Сөмбелне атып үтерәләр; Иркәнбай пуля ярасынан үлә.

Автор эсәрнең финалына таба үлү-үтерүләр белән шул кадәр мавыгып китә ки, нишләгәнән дә шәйләми башлый. Мәсәлән, абруйлы авыл карты Мирсәлимнең бөтен нәселен корыта: башта килеңе белән кызы үлә, аннан карчыгы, карчыгынан соң үзе үлә. Финалда Мирсәлимнең нәселен довам итәргә тиеш булган бердәнбер оныгы Сөмбел дә һәлак була.

Эсәрне кызганыч итәм дип, яңа бер каберстан төзү, аны мәетләр белән дыңгычлап тутыру кирәк түгел. Н. Остров-

скийның «Гроза»сында бер генә кеше — Катерина гына һәлак була. Татар драматургиясендә дә моның өлге булырдай мисаллары бар. Г. Камалның «Бәхетсез егет»ендә бары ике кеше — Гайни белән Закир, М. Фәйзиниң «Галиябану»ында исә Хәлид генә һәлак була. Әлегә авторлар бер яки ике кешенәң үлемен сурәтләү белән дә шул замандагы тормышка, ул тормышның закон-тәртипләренә булган нәфрәтләрән тулысы белән һәм жан тетрәткеч итеп бирә алганнар.

Әсәрниң икенче кимчелеге шунда, бер драмага ифрат күп вакыйга тупланган. Өйбәт драма әсәрендә гадәттә бер вакыйга гына була. Пьеса шул вакыйга белән башлана (кайберәүләр хәзер бары тик мода өчен генә вакыйганың азагынан да, уртасынан да башлыйлар) һәм шул вакыйга тәмамланганда әсәр үзе дә тәмамлана. Биредә исә вакыйга өстенә вакыйга өелгән. Вакыйгалар тыгызлыгынан әсәрниң сулышы кысыла, тыны бәтә башлый.

Авыл халкының бергәләшеп тегермән салуы, социаль каршылыктар нигезендә ул тегермәннең утка очуы, авыл бае Имамидан үч алу, шушы вакыйгаларда катнашкан крестьяннарның Себергә сөрелүе — үзе бер мәстәкыйль драма әсәре. Ләна прискаларындагы эшчеләр тормышы, эшчеләрниң революцион аңы үсү, аларның изүчеләргә каршы күмәк рәвештә күтөрелеп чыгулары һәм, ахырда, тарихка мәңгелеккә кереп калган ату — икенче мәстәкыйль әсәр. Башкача әйткәндә, бер «Гарасат»та ике «Гарасат».

Ата-бабаларыбызның ерак үткәне, аларның көнкүреше, культурасы, гореф-гадәтләре күпләрен кызыксындыра. Н. Фәттаһның «Кол Гали» исемле трагедиясәдә монгол аяулары чорында (1220—30 еллар) кыпчак далаларындагы Бурлы ыруы һәм Болгар дәүләтендә булып узган вакыйгалар сурәтләнә. Борынгы Болгар югары культуралы, техник-экономика яктан алга киткән куәтле ил булган. Эмма күкрәп чәчәк аткан шушы дәүләт басып алучылар тарафынан жир белән тигезләнә. Автор әлегә фажиғага китергән төп сәбәпләрниң берсенә туктала. Сүз Болгар дәүләтенәң үз эчендә татулык булмау, ыруглар арасында бертуктаусыз барган ызмыш-талашлар турында бара. «Илдә яшәүче халыктар арасында дуслык, туганлык булганда гына ул ил җимерелмәслек», — дип раслый.

Трагедияне бер кат укып чыгу белән талантлы прозаик Н. Фәттаһның талантлы драматург та икәнәң ышанасың. Әсәрниң сюжеты җыйнак, осталарча эшләнгән. Кыпчак даласында кол булып яшәгән шагыйрь Гали үзен я тәхет, я балта кәткән болгар жиренә кайтырга тиешме әллә юкмы? Шагыйрь кайта, басып алучыларга каршы яу чаба, җиңә һәм һәлак була. Трагедиянең персонажлары бер укып чыгу белән хәтердә кала. Көчсәләр алдында ерткыч, көчлеләр каршында жебеп төшә торган Ураз бәк, бер алтын урынына ике алтын бирсәләр, иманын да сатарга әсәр торган Тукаш сәүдәгәр, власть өчен бертуган энесә Галинең баш өстенә балта күтәргән Хажжи бәк, дәрәжә һәм дан өчен бернинди адымнан да тартынмый торган Энже бикә, үз башының исән калуын гына кайгыртып йери торган, башы исән калып та акылын җуйган Шәмсетдин — шундый персонажлар.

Шулай да әсәрниң бер-ике ноктасы тешкә тий.

Трагедия герое, жанрның талабе буенча, кардан ак, судан пакь булырга тиеш. Трагедия герое өстенә тузан бөртөгә генә төшсәң дә, ул персонаж шунда ук трагедия герое булудан туктый.

Н. Фәттаһ трагедиясәнең төп героенда энә шул тузан бөртөгә бар. Гали берьюлы ике чибәргә: Хажжи бәк хатыны Энже бикәгә һәм Ураз бәк кызы Чәчәккә гашыйк. Бу гашыйк булу ниндидер аңалашылмаучылык аркасында туган мәхәббәт кенә түгел, ихлас күңелдән.

Гали Чәчәккә бер урында:

Балкыр ирде бәхет нуры булсак бергә,  
Мәхәббәтнең сарайларын корсак бергә! —

дип илһамланса, икенче урында Энже бикәнә кочып: «Энжем-йолдызым, энже бөртөгем, без тагын бергә!» — дип, чын күңеленнән шатлана.

Галинең бу адымы аның дәрәжәсен төшөрә, Галигә булган хөрмәт һәм ихтирам кими. Гомумән, берьюлы ике хатын артынан йөргән кешене хәзер дә мактамыйлар, элек тә мактамаганнардыр. Андый «гәнаһсы» булган персонажны уңай герой итеп кабул итүе читен.

Тагын бер нәрсе. Трагедия геройларының үлеме трагик кына түгел, геройны герой да итәрлек үлем булырга тиеш. Әйттик, урам аша чыгарга ашыккан ханымны машина таптап ките, ди. Бу тра-



гик хэлме? Трагик хэл, элбэттэ. Эмма мондый үлөм элөгө ханымны трагедия геройлары белән янәшә бастыра алмый бит. Күзгә-күз, бергә-бер сөйләшеп торганда, Галинең Әнижә бикә тарафыннан чәнчеп үтерелүе шулай ук героик үлөм түгел. Трагедия героеның үлөмө дә трагедия геройларына хас үлөм була, һәм бу үлөм персонажны тагын да бер баскычка югарырак күтәрә.

Һәм соңгысы. Монысын эдип А. Расих ел йомгагында да әйтте, матбугатта да азып чыкты. Трагедиядә, «Этил суы ака торур» романындагы шикелле үк, автор шул заманда жәмгыять байлыгын тудыручыларга (һөнәрчеләргә, игенчеләргә, терлекчелек белән көн итүчеләргә) житәрлек игътибар итми. «Кол Гали»дөгә баш геройлар — ханнар, бөкләр, бикәләр, сәүдәгәрләр. А. Расихның борчылуы, минемчә дә, нигезле. Н. Фәттаһ бу хакта да уйланын иде.

Драматургларыбыз ижәт иткән сәхиә әсәрләрен күзәтеп чыкканнан соң: «Бу әсәрләрнең берәрсе бөтен союз сәхнәсендә күтәрелә алырлыкмы?» дигән сорау

туа. Минемчә, юк. Чөнки аларның тарихи-революцион темага азылганнары «Бронепоезд», «Любовь Яровая», «Оптимистик трагедия» кебек әсәрләр белән янәшә тора алмыйлар. Ә бүгенге көн темасына азылганнары үзбездәң тамашачыларны да тулысынча канәгатьләндереп бетерми.

Ф. Хөснә сүзләре белән әйткәндә, узган елгы драма әсәрләренә зур проблемалар өчен көрәшүче олы язмышлар житми. Эмма күңелне төшереп өметсезлеккә биреләргә нигез юк.

Драматургларыбыз кулларыннан кәләмнәрен төшермичә эшлиләр. Республика театрлары сәхнәләрендә ай саен диарлек әледән-әле яңа спектакльләр чыгып тора. Әйе, эшләгән эшләребез шактый. Эмма эшлисе эшләребез тагын да күбрәк. Эшчән, укымышлы, культуралы халкыбыз бездән идея-политик яктан тотнаклы, әдәби эшләнеше белән югары сыйфатлы драма әсәрләре көтә. Халкыбызның шушы тәләбен канәгатьләндерү өчен азучыларыбыз яңа көч, ярсу дәрт белән тагын да активрак эшләрләр, сокландырырлык драма әсәрләре ижәт итәрләр.

## Шәһидә Максудова

### БЕР СОРАУНЫ АЧЫКЛАУ КИРӘК

*1974 елда чыккан балалар китаплары турында*

Узган ел яшьләр-балалар өчен 60 ка якын китап басылган. Болай караганда, бәләкәй сан түгел. Эмма шуның яңасы белән яхшысы күпме дип аера башласак, әллә ни куанычлы хәл килеп чыкмас. Дүрт-биш яңа повесть, кечкенәләр өчен берничә яңа хикәя, берничә әкият. Поэзиядә дә яңа китаплар биш-алтыдан артмый. Калган 50 китап — төрле ярдәмлекләр, юлдашлар, «Пионер сәхнәсе», «Мәктәп китапханәсе» сериясеннән кабатлап чыгарыла торган китаплар, русчадан, казакчадан

тәржемәләр, классикларның рәсемле, күп тиражлы кечкенә китаплары.

Тематик яктан караганда, бүгенге хезмәт темасы бер китапта, солдатлар тормышы өч китапта, яңа шөһәрләр романтикасы бер шигъри җыентыкта яктыртыла. Кабатлап чыгару исәбенә мәктәп тормышы яктыртыла. Әхлакий темага, тәрбия мәсьәләләренә махсус атап чыгарылган әсәрләр юк, бүгенге заман темасына публицистика бөтенләй азылмаган.

Әсәрләрнең идея-эстетик кыйммәте



индирек икән, хәзер шуны күздән кичерик.

Яшьләр-балалар әдәбияты редакциясе узган ел Илдар Низамовның «Дәрәкүзе» повестен бастырып чыгарды. Әсәр елга-чылар турында, доресрәге, елгачылар материалында кеше һәм тормыш, кеше һәм мәхәббәт турында сөйлә. Повестының героесе Ильяс Нәжиповка бары 17 яшь, ул тормыштагы күп нәрсәләр белән беренче мәртәбә очраша, мәхәббәт һәм нәфрәт хисләрен беренче кат кичерә. Авторның геройга мөнәсәбәте бик жылы, күп очракта ул аны кызгана, кулыннан килсә, бола-казадан йолып алырга әзер тора. Автор әсәренң беренче битләрендә үк повестының төп фикерен ачыкларга уза: «Иа-а-а, уңжиде яшь! Күңелнең иртәнге чишмә кебек саф, болганмаган чагы. Тормыш — тегермән. Киләчәктә, әлбәттә, үзенекен итәр, бу күңелне айкар-чайкар, тартыр-иләр, авыр сүзләр, хыяңлар белән яралар... Әмма әлеге бу күңел саф, үзенә килеп төшкән тузан бөртегенә дә борчыла, аны зур итеп күрә, кичерә алмый».

Повесты сурәтләнган вакыт озын түгел. Елга техникумы студентлары «Урал» теплоходында бер жәй практика узалар. Әмма шул вакыт эчендә тормышта булган кыенлыкларны жиңеп, төрле караштагы кешеләрен танып калырга өлгәләр.

Менә яшь капитан Наил Нургаллин. Аның дөньясы саф җилле, якты кояшлы. Ул кешеләренң күзенә карап сөйләшә ала. Коллектив файдасына, дәүләт файдасына ул көчәнә кызганмый, авырлыкларга да түзәргә әзер. Яшь героесы Ильяс аның ягында. Менә кешеләрен калынайтырга теләүче Гыйззәтуллин, Пашков, старпом Матвей Кузьмичлар. Ильяс аларның начар кеше булуларын чамапп кына килә иде. Гаделлек яклы кешеләр аларның чын йөзән ача башлагач, Пашковларның үз дөньяларын саклап калу өчен берни белән дә хисаплашмауларын күрә. Автор ул күренешләрен укучыга тәэсир итәрлек, күз алдына китерерлек итеп язган.

Ислам Беляевның әдәби жанрга әллә ни исәп тотмыйча азылган «Солдат төймәсе» исемле китабы авторның тормыш тәҗрибәсенә, акылына, телгә булган зәвыгына ихтирам уята. Бу — укучыга әйтер сүзә булган кеше язган китап. Шунлыктан ул Монголия далаларын, солдат-

лар дуслыгын, туганлык мөнәсәбәтләрен кешечә жылы итеп сурәтлән, материалны, көлтә бәйләгәндәге кебек, учма-учма тезеп сала, яшь укучыга кирәкле, файдалы информацияне күп итеп бирә, балалар әдәбиятының географиясен киңәйтә. Ләкин бу асылда балалар өчен азылган китап түгел, олылар өчен азылган публицистик әсәр, яхшы әсәр.

Узган ел, фашизмны жиңеп, илдә иминлек урнаштыруга утыз ел тулганда, Рәфкат Кәрәмиевның илебез азатлыгын саклап калган солдат-офицерлар турындагы «Капитан Хәкимов» исемле яңа повесте басылып чыкты. Сабыр холькылы, белемле офицер Самат Хәкимов башта Сахалинда хезмәт итә, аннары Куриль утрауларында ил чиген саклай. Аның белән бергә хатыны Гөлсем дә барлык авырлыкны, жайсызлыкны кичереп яши. Ләкин хәрбиләр тормышыннан бай материал биргән бу китап үтә коры тел белән азылган. Әдәбиятнең бер чарасы булган диалоглар да чамадан тыш коры, төссез. Дәлиллән, берничә мисал китереп үтик:

... — Бәлки машина чакырыргадыр? — дип сорады Хәкимов төн урталарында.

— Ярар, — диде Гөлсем. (62 бит.)

...Бер көнне ул иренә:

— Иртәгә больницага барам әле, — диде.

— Кай жирең авырта?

— Авыртмый. Каралырга.

Повесты подтекст дигән нәрсә, икенче план дигән нәрсә, вакыйгаларга авторның мөнәсәбәтен чагылдырган алымнар — боларга хәтта ишарә дә юк.

Урта һәм олы яшьтәге мәктәп балаларына адресланган бу китаплар янына фантастик жанрда бер үзә эшлән килгән Адлер Тимергалинның «Космостан кунаклар» әсәрен, Нигъмәт Ихсановның «Богау чыңнары» китабын өстәргә кирәк булыр иде. Адлер Тимергалин — берничә китап чыгарган автор. Балалар әдәбияты буенча кандидатлык диссертациясе яклаган Фатыйма Ибраһимова аның иҗатына анализ ясап, болай язган иде:

«Образ тудырганда, Адлер Тимергалин һәр очракта да уңышка ирешә дип булмый. Хикәяләре аңлатмалы диалог тәэсирен генә калдыралар, образлар фәни мәгълүматны укучыга житкерү чарасына гына кайтып калалар, индивидуаль характер булып җанланмыйлар. Авторга образлар иҗат итү осталыгын күтәрү

өстендө эшлесе бар. Кайвакыт ул техник-изм белән, балага авыр аңлашылы фәнни һәм фантастик терминнар белән артык мавыгып киткәли». Адлер Тимергалинның 1974 елда чыккан «Космостан кунаклар» китабы да бу кимчелекләрдән арынмаган.

«Богау чыңнары»ның татарчасы Габделхәй Сабитов тырышлыгы белән дөньяга туган, тел ягын яманларлык түгел. Эмма китапның үзен кызыклы бай материалы аркасында гына һәм тартып-сузып кына әдәби әсәрләр рәтенә кертергә ярыш.

Күрәп торабыз, узган ел олы һәм урта иштәге балаларыбыз язучылардан әллә ни зур хәзинә ала алмаганнар. Ә бит балалар әдәбияты үзе биш төркемгә: мәктәпкәчә иштәгеләр — олы һәм кече ишкә; мәктәп яшендәгеләр — кече, урта, олы ишкә бүленеләр. Мәктәпкәчә иштәгеләр өчен узган ел проза әсәрләре бөтенләй чыкмаган. Кече иштәгеләр мәктәп балаларына Юныс Әминовның «Рәшидә чебиләр» хикәясә, Роберт Баттуллинның «Алтын куллы Гөлчәһр» әкиятә бирелгән. Болар — нәниләр рәхәтләнеп укырык китаплар, тик саннары гына бик аз: тилгән чүпләгәннән соң сирәкләнеп калган бер-ике бөртеп чебине хәтерләтә.

«Яшь ленинчы» газетасында һәм «Ялкын» журналында язучы кәләмә белән язылган әдәби әсәрләр никадәр күбрәк булса, кендәлек матбугатының бөләкәй укучыларыны үзгә тарту көчә шул кадәр артачак. «Яшь ленинчы»да узган елны 30 дан артык язучы катнашкан. Алар күп төрлө темаларга матур-матур мөкаләләр язганнар. «Без бөләкәй чакларда» рубрикасы, «Тәрбиялә кеше нинди була?» рубрикасы, өч-дүрт ел дәвамына исәп тотып, табигатьне саклау темасына кызыклы бүлек ачылуы — әдипләрне алга таба да тартыр дигән уй калдыра. Ләкин үкенечлесе шул: балалар өчен атап язылган яхшы хикәяләр күп түгел. Гомәр Бәшировның «Җидегән чышмә» романыннан алып басылган өзек, Мөхәмәт Мөһдиев, Фәйил Шәфигуллин, Фәнис Яруллин хикәяләре азым-күпмә канәгатьлек хисе калдыралар. Фәнис Яруллинның «Ак төнбоек» хикәясендә масаеп, борын күтәрә башлаган бер малай алына.

12—13 ишлек малай суга бата башлаган дус кызын коткарып кала. Хәтәр минутларда ул дан, шөһрәт турында уй-

ламый, әлбәттә. Соңыннан кызының өтисе бүлөк күтәрәп килә, район газетасында аның фоторәсемә белән мөкалә басыла; олылар, тырышып-тырышып, аны батырлык, гайрә табигый эш башкаруына ышандыра башлыйлар. Һәм нәтижәдә малай масая, үзе үлемнән коткарган кызга кимсәтеп карый башлай. Тормышта очравы мөмкин булган шушы ситуацияне Фәнис Яруллин ышандырырлык картиналарда күрсәтеп бирә. Интонациягә бай диалоглары да, теленең тегәл, тапкыр булуы да хикәяне сәнгать әсәре итә.

«Эңкә чәчәк һәм волейбол тубы», «Ленин аллесы» хикәяләрендә дә Фәнис Яруллинның художник булуы, балалар дөньясын мавыгып, яратып ачуы, юморы сизелә.

Фәйил Шәфигуллинның «Ерак сәяхәт» хикәясә капиталистик дөньяда ак төнеләр белән негрларның дошманлыгын балалар күңеленә кереп калырдай кискен сюжетта ачып бирә.

Эмма газеталарда елның бизгәге булырдай яхшы хикәя табуы кыен. Махсус конкурс оештырылып та, анда нибары бер хикәя — Фәйил Шәфигуллинның «Сугышчан бурыч»ы өченчә бүлөк алуы барыбызны да борчырык хәл. Моңа, беренчә чиратта, язучыларыбыз үзләре гаепледер, күрсәң.

«Ялкын» журналында узган елны басылып чыккан бөләкәй хикәяләр, әкиятләр арасында яхшылары шулай ук бик аз. Габделхәй Сабитовның «Югалган йолдыз» исемлә чыпчык борыны чаклы гына әкиятендә Җил, Кояш, Яңгыр образлары бар. Теле кояш нуры яктырткан чышмә суы төслә саф. Габделхәй Сабитовның кулынан килә, аңардан бүтенте тормыш, эш-хезмәт турында яңа әкиятләр, хикәяләр таләп итәргә хақыбыз бар. Фәйил Шәфигуллинның «Ялкын» журналында басылган «Буранлы төндә» исемлә хикәясендә гади генә бер хәл тасвирлана. Аэропорт бинасы. Самолет оча алмау сәбәплә, өч-дүрт агай ярым караңгы залда моңаешып утырып калалар. Тышта буран улай, яңа ел якынлаша. Ләкин дөньяда киң күңеллә кешеләр беткәнмәни?! Аэропорт бинасын җыештырып йөрүчә апа аларны бөйрәм өстәл анына чакыра. Икенчә класста укучы улы белән өч-дүрт ишлек кызына да, әлегә агайларга да бөйрәм ясы. Әйбәт тел белән язылган кыска гына, җыйнак кына

шушы хикәяне укыгач, күп укучыларның күңелә жылынып калгандыр. Язучының максаты шул бит инде: күңел кылына чиертеп, аннан аваз табу!

Фәрис Сәлимжанов журналда «Африка тавышы» исемле хикәя бастырган. Бу — безгә таныш автор түгел. Хикәянең уйланышы кызык. Тик анда зур бер фальшь бар: жирне бораулагач, нефтьчеләр скважинаны ачык килеш калдырып китәләр һәм шунда күтүченең транзисторы төшеп китә. Чынлыкта исә нефть скважиналары беркайчан да ачык килеш калдырылмый. Тормыштагы шушы иң элементар нәрсәне дә белмәү авторның материалны рәтләп өйрәнмәвә хакында сөйли.

Рафаэль Мостафинның «Бәләкәй Муса турында хикәяләр»ендә сөекле шагыйребез күңелдә, хәтердә калырлык жанлы итеп бирелгән. Һәрбер хикәя бер вакыйгага корылып, Муса характерының кай ягы булса да ачыккый. «Өмә» хикәясе аның ярдәмчел булуы турында, «Көтүк» хикәясе зирәклегенә турында, «Электротئاتр» дигәнә аның тапкыр, шук икәнән сөйләп бирә. «Изге су» дигән хикәя Мусаның кечкенәдән үк батыр йөрүгә, усалларга-авызларга бирешми торган булуы турында сөйли. Һәм бик гади, шул ук вакытта шигъри итеп Мусаның батырлык чыганагын өйтеп бирә: «...Үзегез уйлап карагыз, нинди су белән авызландырганнар аны сабый чакта? Көмештәй саф чимиң суы белән! Ягъни, мәсәлән, туган жирнең күкрәгеннән бәрәп чыккан су белән... Юкса, туган жиргә шундый зур мәхәббәт аңа каян килсен, ди».

Роза Хафизованың «Кашкарийлар озын гомерле» исемле повесте журналының алты санында басылган. Повесть геройлары бәхетле бала чакның чикләмәгән шуклыгы, рәхәтлегенә белән яшиләр. Маңаралы, кызыклы хәлләрен, тормышта булмаса, үзләре уйлап чыгаралар, үзләре шуңа ышаналар. Сугыш башлана. Әтиләрен, абыйларын фронтка озату, аннан килгән өчпочмаклы кайгылы хатлар, беренче мәртәбә бала күңелдә тетрәүләр... Авыр сугыш еллары турында булуына карамастан, әсәр оптимистик рухта яңгырый. Аның баш герое Тәнзилә — уникаль яшьләрендәгә кыз — балаларга хас усаллык та эшли, эшләгән усаллыкларына үкенә дә, шуклана да, кайгыра да белә. Фажиға тулы, хәсрәт тулы

авыр елларда ул үзенә йөз төрле сөөнеч таба. Менә ул малайлардан үзенә атап язган хат ала, менә аның туган көнөндә бер киём яңа чабата калдырып китәләр. Чабатаны кем калдырды икән, дип баш ватасы бар әле аның, кем икәнән белеп сөөнәсе бар, ап-ак йон оекбаш өстенә сапсары чабаталарын киеп, урамнан үтсә бар... Көөнеч сөөнечне, сөөнеч көөнечне алыштырып тора. Юкса, ул еллардагы хәсрәт жуелмый торган булса, нишләрдик: аның бит әле үсеп кеше буласы, әти-әниләре башлаган эшнә дәвам иттерәсе бар.

Әсәр вакыйгаларга бай, вакыйгаларда катнашкан геройлар да шактый. Болар һәммәсе уникаль яшьлек кыз исемәннән сөйләнә. Әмма әсәрнең теле уникаль яшьлек бала өчен катлаулы, артык «матур», күп сүзле булуы белән күңелгә тия:

«Гажәеп чәчәк икән ул кашкарийлар... Август аенда, башка чәчәкләр инде таңларын койгач, жиләк-жимешләр өлгереп, жир йөзөнә яңа муллык килгәч кенә, ямь өстенә ямь булсын дигәндәй, кашкарийлар чәчәк ата башлыйлар».

Бу җөмләнә унике яшьлек кыз бала түгел, хәтта без, олылар да, көч-хәл белән, сулыш ала-ала укып чыгабыз. Экспрессия, эмоция дигән нәрсә монда бөтенләй дә искә алынмаган.

Бу повестыта балалар хезмәт яратучылар итеп бирелә — әйбәт хәл. Балаларның бер-берсенә мөнәсәбәтләре дә жылы гына — ул ягы да ярый. Әмма әдәбиятның төп төзү материалы булган телгә карата талымсыз булу, тел нечкә-лекләрен өйрәнергә тырышмау — монысы инде әдәбиятчы өчен зур кимчелек санала. Ө без күрсәткән төсле мисаллар әсәрдә байтак жыела, укый торгач, уникаль яшьлек Тәнзилә сөйләгәнә бөтенләй онытылып, кемдер бүтән кеше, олы яштөгә кеше сөйләгәндәй тоела башлый.

Бер ел эчендә басылып чыккан әсәрләргә күз салсаң, борчылырга шактый урын бар икән. Балалар язучылары жиң сызганып эшләмәгәннәр, зур темаларга батыраеп тотынуучылар бик аз булган. Тик бу хәлгә тиешле дәрәжәдә игътибар гына ителмәгән.

\*  
\* \*

Балалар әдәбиятының поэзия күгә дегел кояшлы гына булды, дип булмый. Шәүкәт Галиевнең күп еллар буена азып

килгән иң яхшы шигырьләреннән төзелгән «Тылсымлы көзгә» китабын нәни укучылар зур бүлөк итеп кулларына алдылар. Юморга, тапкырлыкка, күзәтү-чәнлеккә, балалар күңелен аңлауга сизгәр булган шагыйрьнең бу китабы җитди игътибарга лаек.

Ә менә Нур Гайсинның шулай ук шактый зур итеп чыгарылган «Мәктәптә яз» исемле китабында нигәдер олы һәм кече яшътөгә мәктәп балалары өчен булган шигырьләр дә, гомумән мәктәп балаларына тәкъдим ителми торган шигырьләр дә — барысы да бергә тупланган. Балалар әдәбияты яшъ үзенчәлекләре белән бәйлә, шуңа күрә бар булганны бер казанга тутырмаска кирәк иде.

Олы яшътөгә мәктәп балалары өчен чыгарылган яңа шигырь китапларыннан Роберт Әхмәтҗановның «Таң шәһәре» җыентыгы игътибарга лаек. Авторның үзенә хас тыгыз стилин, вакыт-вакыт ак яки ирекле шигырь белән, вакыт-вакыт классик кануннарға кайтып төшөп, масштаблы образлар иҗат итүен без беләбез. «Курганнар артында аналар хәтерә» шигыре, җыр канатына утырып, республикабызны әйләнөп чыкты. Бу китапта да жир турында, ил турында, канатлар турында, заман турында масштаблы шигырьләр бар. Җил тегермәнөн кайсыбызның күргәнә юк? Ләкин кайсыбызның тарихка калган ул ядкарь турында уйлаганыбыз бар? Роберт Әхмәтҗанов җил тегермәнә канатларын башта азатлык көтөп тилмергән крестьяннар белән, аннары аккишлар белән бәйлә, аннары шушы «мәңгелекнең бөек чыгырын» космоска алып менеп китә. Космос баһадирларының кайдадыр бушлыкта түгел, шушы безнең җирдә гасырлар буена әзерләнгәнә үз безне ышандыра. Роберт Әхмәтҗановның «Таң шәһәре» — уйлы белергә, уйлана белергә өйрәтә торган китап.

Резеда Вәлиеваның «Батырлык турында җыр» китабы белән танышкан, күңелдә канәғәтсезлек тойгысы кала. Беренчедән, бу китап «урта яшътөгә мәктәп балалары өчен» дип билгеләнсә дә, анда инде өйтелгәнчә, урта яшътөгә, кече яшътөгә, олы яшътөгә балалар өчен язылган шигырьләр барысы бергә тупланган. Икенчедән, автор бер генә дә аңалык ачмаган. «Исәнме, чыршыкай?», «Туган илкәй», «Туган ягым», «Ничек анык исеме?», «Комсомол» һәм башка шигырьләрдә әдәбиятта инде күптән билгеле

нәрсәләр кабатлап чыгыла, гади кабатлау белән генә дә кабатланмый, үтә дә төссезләндереп кабатлана.

Исәнме, чыршыкай,  
Сагынып килдемме?  
Дусларың зарыгын  
Көткәннә белдемме?

Яңамы бу? Без бер дә ишетмәгән шигырьме? Юк бит. Ишеткән шигырь, кече яшътән ишетеп, ятлап, хәтта җыр итеп җырлап үскән шигырь:

Чыршы, чыршы, без сине  
Сагынып көттек ел буе,  
Син тагын да матуррак  
Бизәлгәнсең бу юлы.

Китапта «Ак тауда» исемле шигырь бар. Балалар поэзиясә өчен принципиаль әһәмият булганлыктан, шигырьне тулысынча укып карыйк:

Ап-ак тау өстенә  
Ап-ак кар ява.  
Ап-ак яр буеннан  
Ап-ак юл ярам.

Ак тунлы агачлар  
Ак бүрек кигән.  
Ак шәлен ябынып,  
Ап-ак кыш килгән.

Ак мамык бияләй,  
Ак баулы чаңам,  
Ак кардай уйнаклан  
Ак тауга чабам...

Шигырьне укып бетердек. Күңелдә нәрсә калды? «Я, шуннан?» — дип өйтәсе килү тойгысы калды. Хәзер әнә шул «ак»ны кабатлаган тагын бер шигырьгә күз салыйк:

Быелгы кыш буяу кызгаймаган,  
Урамнарны нинди аклаган!  
Ак бүрекле моржаларға карап,  
Керә алмый торам кашкадан.

Өй түбәсә мамык эшләпәдәй,  
Ак каеннар ак шәл абынган.  
Тыныч кына үтеп китә алмыйм,  
Туктап калам алар янында.

Сирәк кенә оча кар бөртеге,  
Урала да кая югала?  
Югалса да, эзсез югалмый ул —  
Күңелемдә моңсу җыр кала.

(«Ялкын» журналы, 4 сан, 1974 ел.)

Беренче шигырьне унлап китап авторы Резеда Вәлиева язган. Икенчесен беренче мәртәбә кулына каләм тоткан мәктәп баласы Фәрит Гаязов язган. Беренчесендә — «ак» эпитетын тоташ санап бару, икенчесендә донъяны ак һәм моңсу-шигыри итеп күрә белү.

Әйе, балалар шигырендә кабатлау алымы бар нәрсә. Аның мисаллары, мәсәлән, Данил Хармс исемле балалар шигырендә күп. Ул бала донъясын ритмнарда — сөенү, соклану, боегу ритмнарында күрә алган, шуны сүзләр кабатлануында биргән! Эмма шундый кабатлаулар күбәя башласа, алым төссезләнә, эчпошыргычка әйләнә. Бер үк сүз формаль рәвештә кабатлана башлагач, фикерне йота, укучыны дулкынландырмый.

Балалар әдәбияты турында күптән түгел «Литературная газета» битләрендә зур гына бәхәс булып алды. Күренекле язучылар, тәнкыйтьчеләр, балалар әдәбияты белгечләре бүгенге совет балалар әдәбиятында урын алган житешсезлекләргә бик кискен рәвештә тәнкыйтьләнеп чыктылар. Әдәби бәхәсләрдә «донъяны ачмас борын теманы ябып кую» дигән төшенчә чагылып калды. «Батырлык турында дажыр» китабындагы Муса Жәлилгә багышланган поэманы укып чыккач, ул төшенчә күңелдә кабат яңарды. Резеда Вәлиева Муса Жәлил биографиясен рифмага гына салып чыккан. Ягъни балага яңа донъя ачмаган килеш ябып куйган.

Сугыштан соң балалар әдәбияты проблемаларына багышланган беренче зур киңәшмәнең — Россия күләмдә Казанда үткөрелгән киңәшмәнең җыелганына 18 ел вакыт узды.

Балалар әдәбияты балаларга бәйрәм алып килгәргә, яңа төшенчәләргә ачарга, аларны тел йөгәреклегенә өйрәтергә, яшь буынны коммунистик рухта тәрбияләргә тиешлеге шул чагында ук бөтен кискенлегә белән әйтелгән булган. Ләкин кимчелекләр һаман да кабатланып тора, балалар әдәбияты бер урындарак таптана. Чөнки балалар язучыларының бурычларын, вазифаларын, чыккан китапларыбызның идея-эстетик кыйммәтен тикшереп-барлап торучы тәнкыйтьчеләр аз бездә.

Сугыштан соңгы чорда балалар әдәбияты өлкәсенә килүче язучылар саны нык кимеде. Соңгы ун ел эчендә исә

балалар әдәбиятына килүчеләр бармак белән дә санарлык түгел: Рөстәм Мингалимов, Зәкия Туфайлова, Хәкимҗан Халиков.

Әдәбият мәйданында өметле әсәрләре белән күрәнә башлаган Фарсел Зиятинов («Кызык донья» авторы), Роза Хәлиуллина (узган ел «Ялкын» журналында уңышлы шигырьләр бастырды), Нәзифә Кәримова («Казан утлары»нда һәм «Яшь ленинчы»да басылган «Дусларым-иптешләрем» хикәяләренең авторы), Жәүдәт Дәрәманов («Казан утлары» журналында басылган шигырьләре), мәктәп балалары иҗатын туплаган җыентыклардагы башка яшүсмер авторларга Язучылар союзы да, китап нәшрияты да игътибарлы булырга тиешләр.

Язучылар союзы һәм китап нәшриятының икесе бергәләп гамәлдәге язучылар белән эшне активлаштыруы, язучылык хезмәтен кирәкле якка юнәлдерүе дә бик мөһим. Бүгенге заманның яшь героо образы гафу ителмәс дәрәжәдә аз санда булуын әйтеп үттек. «Караборының дуствы», «Онтылмас еллар», «Маякчы кызы», «Замана балалары», «Ак төннәр», «Рөстәм маңгаралары», «Бәхет орлыклары», «Көмеш елга» традицияләре кая китте? «Батыр исемле малай»га, «Замана балалары»на торырлык яшь геройларыбыз, бала геройларыбыз кайда?

Чын мәгънәсендәге җитди публицистикага игътибар җитми. Моннан берничә ел элек Абдулла Сәләхетдиновның Татарстан турында шигъри итеп язган матур китабы игътибарсыз гына узып китте.

Чынылап торып уйласаң, публицистика балаларга һава кебек кирәк. Фәнни-техник революцияне балаларга ничек аңлатырга? Русча укучы балалар өчен «Хочу все знать», «Мир знаний», «Узнай о мире и человеке» серияләре, балалар энциклопедиясе, техника һәм фән турындагы хикәяләр, әкиятләр бар. Авыл мәктәпләрендә татар балалары җиденче классларга тикле ул белемне, кирәкле мәгълүматны каян алырга тиешләр?

Балалар әдәбиятында халыкара публицистиканың аерым бер урын алып торганын ил күләмдә чыгарыла торган газета-журналларда кат-кат әйтеп киләләр. Төрле яштыктагы мәктәп балалары безнең сыйфый дошманнарыбызны ачык



күз алдына китергә тиешләр, идеология диверсантларының — неофашистларның мөкерле явыз уеннарын таний һәм аера белергә тиешләр.

Публицист язучыга эш муеннан! Тынычлык өчен көрөш, коммунистик хәрәкәт, Азия, Африка, Латин Америкасы илләренең милли азатлык хәрәкәте, Испания һәм Вьетнам балаларына ярдәм кулы сузу кампанияләре, Чили белән бердәмлек хәрәкәте — публицист язучы өчен нинди киң майдан!

Сөнгәтә әсәре зур бер эмоциональ көч белән ялкаулыкка, ата-ана җилкәсенә салынуга, кеше шәхесен җимерә торган эгоизм чиренә каршы күтәрелергә тиеш. Публицистиканы әдәбият түгел дип карау кебек зарарлы практикага чик куярга вакыт.

Александр Герценның яшь буынны кайгыртып әйткән сүзләрен искә төшерик: «Кеше гомеренең иң тулы, иң гүзәл, иң рәхәт чагы ул сабий чак һәм үсмер чакның ике-өч елы. Өстәвенә, ул еллар кешенең киләчәк гомерендә жуелмас эз калдыра торган, безнең киләчәгебезне алдан билгели торган еллар».

Безнең барлык киләчәгебезне билгеләп торган дәвергә — балалыкка адреслап китәп язмаучы әдипләргә яшь буынның киләчәгенә гамьсез караучылар дип кенә баяләрگә туры килә.

Партия Үзәк Комитетының 1969 елның 26 мартында «Совет балалар әдәбияты үстерүнең чаралары» турындагы карары чыкканга байтак вакыт узды. Бездә дә кайбер эшләр эшләнеп тора. Татар балалар әдәбиятында яхшы язучылар да, яхшы әсәрләр дә юк түгел. Ләкин шуңа да карамастан, балалар әдәбиятында зур кимчелекләр яшәп килә әле. Кимчелек, башлыча, түбәндәгеләргә кайтып кала: героик заманыбызны чагылдырган, балалар әдәбиятында зур вакыйга булырлык, бүгенге балалар турындагы әсәрләр аз. Балаларга багышланган кайбер китапларда примитивлык хөкем сөрә, бүгенге заман баласының гажәеп тиз үсә торган акылы исәпкә алынмый. Бурыч, күрәсеп, бер генә нәрсәгә кайтып кала: артта калуның сәбәпләрен җентекләп өйрәнергә, алга алып чыгуның мөһим чараларын билгеләргә кирәк.

XXXXXXXXXXXXXX



# ӘДӘБИ ТЕЛ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

**Фуат Ганиев,**

филология фәннәре кандидаты

oooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooooo

## КУШМА ФИГЫЛЬЛӘР— ХӘРӘКӘТ ТАСВИРЫНЫҢ КУӘТЛЕ ЧАРАСЫ

**Т**өрки телләрдә, шул исәптән татар телендә, кушма фигыльләр зур урын алып тора. Әмма тел белемдә һәм сүзлекләрдә бу төр фигыльләргә бик аз игътибар ителә. Тел фәннәдәге бу җитешсезлек әдәби телгә, аның үсешенә кире йогынты ясый. Эш шуңда ки, төрки грамматикаларда фигыльләрнең абсолют күпчелеген тәшкил иткән кушма фигыльләр тикшерелми, тикшерелгән очракта исә аларның табигате дөрес билгеләнми, алар грамматик форма итеп күрсәтелә. Кушма фигыльләрне телдә куллану, аларның образлылыгын эшкә җиңү күп кенә очракта аңлы рәвештә алып барылмый.

Мәсьәләне ачыграк аңлау өчен, татар телендәге фигыльләрнең ясалыш ягыннан төзелешен искә төшерик. Мәгълүм булганча, төрки телләрдә һәм татар телендә фигыльләр үзләренең структурасы ягыннан өч зур төркемгә: тамыр фигыльләр, кушымчалы фигыльләр, кушма фигыльләргә бүленәләр. Үз чиратында, кушма фигыльләр ике зур төргә аерыла.

Беренче төре исем яки исем мәгънәсендә килгән сүзләргә ит, бул, кыл, кил кебек ярдәмче фигыльләр кушылып ясала: тәэмин ит, кабул ит, эш кыл һ. б. Бу төр фигыльләр саф кушма фигыльләр дип атала. Алар грамматикаларда карала, сүзлекләрдә дә бирелә. Саф кушма фигыльләрнең әдәби телдә актив кулланылганнары меңгә җитә.

Икенче төре ып/еп, п яисә а/ә, ый/и кушымчалы хәл фигыльгә дәрәжә ясагыч фигыльләр кушылып хасил була: укып чык, бара төш, кычкырып җибәр һ. б. Мондый фигыльләр тизмә фигыльләр дип атала. Төрки телләрдә дәрәжә ясагыч фигыльләр саны төрлечә: егермедән алып утызга кадәр санала. Татар телендә түбәндәге дәрәжә ясагыч фигыльләр (дәрәжә фигыльләре) кулланыла: ал, ат, бар, башла, бет, бетер, бир, йөр, кал, кара, кер, кил, кит, куй, сал, тор, төш, уз, утыр, чык, чыгар, яз (мәсәлән, егыла язу), ят, үт, җибәр, җит, җиткер.

Бер фигыльгә дәрәжә ясагычларның барысы да кушыла алмый. Алар беренче компонентның лексик каршылыгына очрыйлар, икенче сүз белән әйткәндә, тамыр яки ясалма фигыльнең лексик эчтәлегә дәрәжә ясагычларга кушылырга мөмкинлек бирми. Һәр тамыр яки ясалма фигыльгә 8-10-15 дәрәжә фигыль кушылып тизмә фигыль ясала ала. Мәсәлән, «яз» фигыльгә дәрәжә ясагыч фигыльләр белән кушылып түбәндәге тизмә фигыльләр барлыкка китерә: язып алу, язып килү, язып чыгу, язу язу, язып бару, яза башлау, яза калу, язып карау, язып яту, язып җибөрү, язып бетерү.

Шулай итеп, «яз» фигыльгә белдергән мәгънә тагын да конкретлаша, ачыклана төшә, мәгънәнең образлыгы арта. Күрәнгәнчә, дәрәжә ясагыч фигыльләр «яз» фигыльгә тәгъбир иткән эш-хәрәкәтнең төрле дәрәжәсен чагылдыралар.

Дәрәжә ясагыч фигыльләр үзләренең төп функциясе һәм мәгънәсе белән рус һәм немец телләрендәге приставкаларга туры киләләр: укып чыгу—прочитать—überlesen.

Шулай итеп, «яз» фигыленнән 15 тезмә фигыль ясала. Әгәр без татар әдәби телендә актив кулланылган тамыр һәм кушымчалы фигыльләрнең уң меңнән артык булуын һәм һәр фигыльгә уртача 8—10—15 дәрәжә ясагыч фигыль кушыла алуын искә алсак, әдәби телдә бу төр кушма фигыльләрнең 80—100 меңнән артып китүен исәпләп чыгаруы кыен түгел. Шуңа карамастан, безгә шунысы да билгеле: татар теленә караган бер генә сүзлектә дә барлык сүзләрнең саны 40 меңнән артмый. Эш нәрсәдә соң? Үкенечкә каршы, хәзерге көнгә кадр диярлек төрки һәм татар грамматикаларының күпчелегендә бу төр кушма фигыльләр сүз, лексик берәмлек дип танылмады, грамматик форма итеп каралды яки аларга бөтенләй игътибар ителмәде. Төрки сүзлектәрдә, шул исәптән татар теленә караган сүзлектәрдә дә, тезмә фигыльләр үзләренә урын тапмадылар. Чыгарма буларак, күренекле галим Н. Исәнбәт үзенең «Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә бу сүзләргә киң урын бирә»<sup>1</sup>.

Хәзерге көндә тюркологиядә күпчелек галимнәр бу фигыльләрне лексик берәмлек дип танып башладылар. Бу эштә татар галимнәренең дә өлеше зур булды. Һәм бер дә икеләнмигә әйтергә мөмкин: киләчәктә бу төр кушма фигыльләр, һичшиксез, сүзлектәрдә урын алырлар, грамматикаларда сүз ясалышы бүленгәнә өйрәнеләрләр. Бу исә әдәби телнең үсешенә уңай йогынты асаячак.

Тезмә фигыльләр бер төр телләрдә (мәсәлән, рус телендә) юк, икенче бер телләрдә (мәсәлән, һинд, япон, төрки телләрдә) киң таралганнар. Һинд теле белгече А. П. Бараников һинд телендә фигыльнең нигезенә «ясаучы» фигыльләр кушылып кушма фигыльләр хасил була һәм бу хал һинд телендә оригиналь күренеш булып тора дип яза<sup>2</sup>. Япон теле белгече А. А. Пашковский япон телендә шулай ук ике фигыль кушылып иксем-чиксем кушма фигыльләр барлыкка килә дип раслый. Мәсәлән, «каки» — язу дигән тамыр фигыльдән бик күп төрле кушма фигыльләр барлыкка килә: «какидасу» — яза башлау, «какиреру» — язып алу, «какисозру» — язып кую, «какицуцусу» — күчереп язу, «какинуку» — язып чыгу һ. б.<sup>3</sup> Япон теленең мондый кушма фигыльләре грамматикаларда гына тикшерелеп калмыйча, сүзлектәрдә дә бирелә.

Төрки телләрдәгә тезмә фигыльләрнең асылын билгеләве авыр. Алар телдә, төр-көмеш кебек, бик үзгәрәп торалар, йөгәрек халдә яшиләр. Аларны үзләренә охшаган ирекле сүз тизмәләреннән аеруы да шактый кыен. Шуның өчен дә бу мәсьәләдә һаман да өле буталчылар яшәп килә. Күп кенә тезмә фигыльләр үзләренә тышкы күренеше атыннан синтаксик берәмлек булган ирекле сүз тизмәләреннән берничек тә аерылмыйлар. Бу очракта дәрәжә ясагыч фигыль мөстәкыйль сүз буларак үзенең төп мәгънәсендә кулланылган була. Лексик берәмлек булган тезмә фигыль, чынлыкта, ирекле сүз тизмәләреннән табигатә белән бөтенләй аерым. Беренчедән, тезмә фигыль бер лексик мәгънә белдерә һәм, шуңа бәйләнешләр рәвештә, бер жөмлә кисәген тәшкил итә. Мәсәлән, «Кулымдагы хатны тагын бер кат укып чыктым» (М. Гафури) дигән жөмләдә «укып чыктым» тезмә фигыль бер лексик мәгънә белдерә һәм жөмләдә бер жөмлә кисәге — хәбәр буларак кулланыла. Тезмә фигыльләрнең кисәкләре бер-беренә бик нык береккәннәр, бер-берсеннән башка яши алмыйлар. Ә тезмә фигыльләргә охшаган ирекле сүз тизмәләрендә фигыльләр ике лексик мәгънә белдерәләр һәм жөмләдә ике жөмлә кисәге булып киләләр, анда төрләнешләр фигыль хал фигыльсез дә яшәргә мөмкин, моннан жөмләнең төзелешенә зарар килми. «Шаян тавышлы бер яшүсмер, көлә-көлә, нидер сөйләп бара иде». (Г. Бәширов). «Бу хатны ничек башларга белмигә бик озак аптырап утырдык». (Г. Бәширов.)

Икенчедән, тезмә фигыльләрнең кисәкләре бер-берсеннән аерым кулланылмыйлар һәм башка бер сүз яки сүзләр тизмәсә белән аерымлана алмыйлар. Ирекле сүз тизмәсә башка бер сүз яки сүзләр төркемә белән буленергә мөмкин: йортка кереп кире чыкты. Йортка кереп, агач алып чыкты һ. б. Тезмә фигыль арасына бик сирәк очракта гына кисәкчәләр керә ала. «Наташа сәхнәгә менеп тө житте». (Г. Бәширов.) Шигъри сөйләмдә кайбер вакытта ул компонентлар инверсияләнгән ала. Әмма алар башкача бериниди үзгөрешләргә дучар булмыйлар.

Югарыда китерелгән билгеләр берсе дә абсолют түгел, тик алар барысы бергә ге-

<sup>1</sup> Н. Исәнбәт. Татар теленең аңлатмалы сүзлегенә (проспект). 1949. СССР ФА Казан филиалы архивы, 5 фонд, 19 изма, 52 берәмлек, 22 нче бит.

<sup>2</sup> А. П. Бараников. Хиндустани. Л., 1934, 106 бит.

<sup>3</sup> «Японский лингвистический сборник». М., 1959, 36 бит.

на тезмә фиғыль китереп чыгаралар. Бу хәл тезмә фиғыльләренең татар телендә бик катлаулы һәм кызыклы күренеш булуын күрсәтә.

Тезмә фиғыльләренең матур әдәбият өчен әһәмияте гаять зур. Алар сурәтләнә торган теләсә нинди эш-хәрәкәтне конкрет, төгәл һәм образлы итеп күз алдына китерергә мөмкинлек бирәләр.

Төп фиғыль белдергән гомуми эш-хәрәкәтне конкретлаштыру дәрәжә фиғыльләренә бәйләнгән, аларның төп функциясе теләсә нинди эш-хәрәкәтнең башкарылу ысулын, алынмын билгеләүдән гыйбарәт. Шуны да онытмаска кирәк, дәрәжә фиғыльләренә шактый өлеше күп мәгънәле. Мисал өчен «чыгу» дәрәжә фиғылен тикшереп карыйк. Ул түбәндәге мәгънәләргә ия: 1) бик күп предметларны үз эченә алган эш-хәрәкәтне: «Ун-унбиш умартаны берәм-берәм карап чыкты». (М. Гали); 2) эш-хәрәкәтнең башыннан алып ахырына кадәр үтәлгән, башкарылуы: «Габдулла гаетаны йотлыгып укып чыкты». (Ә. Фәйзи); 3) нәтижәле эш-хәрәкәтне: «Гичшиксез, алар арасынан театрың талантлы солистлары үсеп чыгачак». М. Жәлил; 4) билгеле бер урында, пространство чикләрендә барган эш-хәрәкәтне: «Райүзәкнең бер урамында бөтен эреле-вакылы кибетләргә йөрәп чыга». (Ә. Еники); 5) нинди дә булса вакыт аралыгы эчендә давам иткән эш-хәрәкәтне: «Без төн буе синең турыңда сөйләшеп чыктык». (Г. Кутуй); 6) нәрсәгә дә булса җитүне, нәрсә белән булса да очрашуны: «Ул бүгенге иртәдән үк анда барып чыгарга уйлап куйган иде». (Ш. Камал); 7) көтелмәгән яки кинәт башкарылган эш-хәрәкәтне: «Түрәгә охшаш бер адәм килеп чыгу белән монда да халык үзләренә шундый бер афәтнең якынаюын хис кылгандай булдылар». (Г. Ибраһимов).

Дәрәжә фиғыльләренең мондый күп мәгънәлелеге — эш-хәрәкәтне сурәтләүдә искиткеч бай чара. Бу яктан да аларның матур әдәбият телен баеп, образлы итеп өчен мөмкинлекләре зур.

Әдәбиятыбызның күренекле вәкилләре бу чыганактан киң файдаланганнар һәм файдаланалар. Тезмә фиғыльләргә оста куллану үрнәкләрен без Г. Ибраһимов, Ш. Камал, К. Нәҗми, Г. Бәширов, Г. Әпсәләмов, Ә. Еники, Н. Фәттаһ, Г. Ахунов, А. Гыйләҗев кебек әдибләрнең әсәрләрендә күрәбез.

Шулай да кайбер яшь язучылар телебезнең иң бай сүз чыганагы булган тезмә фиғыльләргә аз игътибар итәләр, аларны бик саран кулланалар. Шулай ук күп кенә тәрҗемә әсәрләрдә дә тезмә фиғыльләр сирәк очрый.

Кайбер очракта, мәсәлән, «уку» төшенчәсе әдәби әсәрләрдә һәм тәрҗемәләрдә шул бер төп фиғыль белән бирелә. Чынбарлыкта исә «уку» төшенчәсе бик конкрет була һәм төрле өстәмә төсмерләр белән килә.

Һәр вакыт «уку» фиғылен генә кулланганда, бу өстәмә төсмерләр югала, образлылык кими. «Уку» төшенчәсенә төрле төсмерләрен татар телендә түбәндәге тезмә фиғыльләр белән бирергә була: укып алу, укып бару, укый башлау, укып бетерү, укый белү, укып йөрү, укып калу, укып карау, укып килү, укып китү, укып тору, укый төшү, укып язу (үтү), укып чыгу, укып яту, укып җибәрү.

Китерелгән тезмә фиғыльләр «уку» фиғыле белдергән гомуми мәгънәне конкретлаштыра, образлылыкны, динамиканы арттыра.

Шулай итеп, дәрәжә фиғыльләре ярдәмендә һәр тамыр яки ясалма фиғыльдән дистәләргә яңа фиғыль ясарга һәм шул юл белән ул фиғыль белдергән гомуми эш-хәрәкәтнең бик күп төсмерләрен чагылдырырга мөмкин.

Югарыдагы фактлар татар теленең фиғыльләргә, биргәк тә кушма фиғыльләргә искиткеч бай булуын күрсәтә. Бу кечкенә мәкалә, әдәби тел өчен бетмәс-текәнмәс чыгашак булган тезмә фиғыльләренә эчке мөмкинлекләрен яңадан бер мәртәбә каләм ияләренә исенә төшерү йөзеннән язылды. Әдибләр, тәрҗемәчеләр, гомумән каләм ияләре, биргәк тә яшь язучылар үзләренә эш процессында бу бай чыганактан киләчәктә дә мул файдаланырлар дип ышанасы килә.

Киләчәктә тезмә фиғыльләренә грамматикаларда лексик берәмлек буларак тикшереләчәгенә, сүзлекләрдә аларга киң урын биреләчәгенә һәм шул йөз меңләгән сүзгә тушпаган сүзлекләр төзеләчәгенә без бер дә шикләнмибез.

Бу эш исә, үз чиратында, әдәби телебезне үстерүгә, аның образлылык чараларын тагын да ныграк чарллы итүгә ярдәм итәчәк.

## ИЖАТ ЧИШМӘЛӘР

**К**өн үзәгендә торган, нәкъ менә бүгүнгә әдәби хәрәкәтне активлаштыруга генә чор өчен аеруча мөһим булган мәсьәләләргә күтәрү, ирешелгән уңышларны вакытында күрәп бару, кимчелекләргә сәбәпләргә ачу — әдәбиятның бүгүнгә торышы, аның киләчәгә турында кайгыртып яшәүче, заманчалык хисен сизгер тоючы, чорның мөһим таләпләрен яхшы аңлаучы әдәбиятчыга хас сыйфатлар. Без моны әдәбият белеме һәм әдәби тәнкыйть өлкәсендә күп еллар эшләп килгән Хәсән ага Хәйригә карата да әйтә алабыз. Бу фикер аның «Ижат чышмәләре» дигән яңа китабы<sup>1</sup> укып чыккач янә дә көчәеп китә. Дөрес, китаптагы мәкаләләрнең күбесе вакытында укып барылган. Әмма аларны, жыеп, тагын бер кат укып чыккач, Х. Хәйриниң ижат йөзә бөтенлекле булып алга килеп баса, аның әдәбият һәм тормыш мәсьәләләренә карашы тулырак күзәлләнә.

Үзеннән-үзе аңлашыла, әдәбиятта булсын, әдәби тәнкыйтьтә булсын — алгы сызыкта эшләп килүче әдипләрнең ижатларында теге яки бу халыкның әдәбиятына һәм әдәби тәнкыйтькә хас казанышлар да, житешсез яклар да тулырак чагыла.

Шуныктан телгә алынган китапка киң-рәк тукталу зарур бер эштер.

Иң элек китап нәшриятының элгә жыентыкны чыгаруын хупларга һәм КПСС Үзәк Комитетының «Әдәбият-сәнгать тәнкыйть турында»гы карарын үти баруның бер күренеше дип бәяләргә кирәк. Бу — әдәби процесста күп еллардан бирле актив катнашучы, социалистик реализм принципларын яклаучы әдәбиятчының хезмәтен хөрмәт итү генә түгел (хәер, бусы да — бик кирәкле һәм мактаулы эш). Төп хикмәт жыентыкка тупланган мәкаләләрнең актуальлегендә,

хезмәт итүендә, аның төп үсеш закончалыкларын һәм тенденцияләрен аңлатып, укучыларга идея-эстетик тәрбия бирүендә.

Жыентыкка Х. Хәйриниң 60—70 нче елларда ижат кылган мәкаләләре кертелгән. Әйткәнемчә, алар барысы да үз вакытында вакытлы матбугатта дөнья күргән, әдәби тормышта тиешле роль уйнаган. Әмма алар бүгүн дә әһәмиятләрен югалтмаганнар.

Хикмәт ул мәкаләләрдә күтәрелгән проблемаларның бүгүн дә хал ителеп житмәүләрендә генә түгел, ә куелган мәсьәләләрнең тирәнлегендә, үткән һәм бүгүнгә көн мәсьәләләрен генә түгел, бәлки туачак көн проблемаларын да колачлавында.

Минемчә, бу китапның төп пафосы, төп идеясе — социалистик реализм принципларының (коммунистик партиягә, халыкчанлык, гуманизм, тормыш белән бәйләнеш, интернационализм һ. б.) безнең әдәбиятта ничек үстөрелүен, әдәби мирасның бүгүнгә рухи тормышыбыздагы урынын аныклау, аның хәзергә әдәби процесска йогынтысын арттыру турында уйлану, шуларга бәйләп рәвештә хал кылынасы мәсьәләләргә күтәрү.

Аталган мәсьәләләр, минемчә, нәкъ менә әдәби тәнкыйть жанрлары (әдәби-тәнкыйть мәкаләләре, әдәби күзәтүләр, әдәби портретлар, рецензияләр) кысаларында, шул жанр таләпләре яктылыгында чишелгәннәр. Дөресен әйтсәм, әдәби тәнкыйтьчә, әдәби публицист Хәсән Хәйри миңа күбрәк охшый. Юк, бу аның әдәбият теориясенә һәм тарихына кагылышлы хезмәтләренә һич тә кимсәтеп карау түгел. Кызганычка каршы, әдәбият белеме, әдәбият тарихы белән әдәби тәнкыйть арасына ясалма стена торгызып, бергәчәсә югарырак баскычка куеп, ә икенчесенә түбәнсетепрәк карау очраклары һаман да бар. Моңдый караш әдәби тән-

<sup>1</sup> Хәсән Хәйри. Ижат чышмәләре. Тәнкыйть мәкаләләре, әдәби очерклар. Казан. Татарстан китап нәшрияты, 1975.

кыйт эсәрләренә һәм әдәби тәнкыйтьчеләргә мөнәсәбәттә дә үзән сиздергәләп тора. Чынында исә, әдәбият белеме, әдәбият тарихы һәм әдәби тәнкыйть арасында кытай стенасы юк, булырга да тиеш түгел. Әдәбият белеме әдәби тәнкыйть биргән нәтижәләренә, күзәтүләренә, бәяләүләренә гомумиләштерә, шулардан мәгълүм кануннар чыгара. Әдәби тәнкыйть исә әдәбият белеменә методологик һәм теоретик база буларак таяна. Шушы диалектик бердәмлек әдәбият белеменә заманчалыгын, тормышчанлыгын, актуальлеген, сугышчанлыгын, дәдлеллеген, ә әдәби тәнкыйтьнең фәннилеген, тирәнлеген тәмин итә.

Агымдагы әдәби тәнкыйтьнең көчә әдәбият тарихын өйрәнүнең торышы белән дә бәйләнгән. Бу уңайдан Н. Юзиевның образлы бер фикерен китерү урынлы булыр: «Әдәбият тарихы — тәнкыйтьнең тылы. Ә тыл ныклы булмаса, фронтта сугышуы авыр...»<sup>1</sup> — дигән иде ул.

Х. Хәйринең әдәби-тәнкыйть чыгышларында нәкъ менә әдәбият фәне казынышлары, бу өлкәдәге үз күзәтүләре, әдәбият тарихы тәҗрибәсе мул файдаланыла. Әйтик, автор Г. Әпсәләмовның «Ак чәчәкләр» романын тикшерүгә багышлап «Тормыш чәчәкләре» исемле рецензия яза. Әмма әсәрне конкрет анализлау җирлегендә ул уңай герой, персонажларны типиклаштыру алымнары кебек мөһим теоретик мәсьәләләр күтәрә. Г. Тукай традицияләренә дәвам иттерелүен һәм үстөрелүен күзәткәндә, Х. Хәйри хәзерге чор поэзиясе белән генә чикләнми, ә аның барлык үсеш баскычларын диарлек колачлый. Моңдый мисалларны байтак китерергә мөмкин булыр иде.

Китап ике бүлектән тора. Беренчесе аның хәзерге чордагы әдәби хәрәкәтнең үсеш тенденцияләрен, мәгълүм язучыларның ижатын һәм аерым әсәрләрен тикшерүгә багышланган.

Х. Хәйри әдәби күренешләргә бая биргәндә иң элек заманчалык таләбен куя: әдип тормышның ниңдә актуаль проблемаларын күтәрә, алар бүгенге чынбарлыкның төп үсеш тенденцияләрен чагылдырамы, чагылдырса — ничек чагылдыра, чорның ниңдә геройларын образлаштыра һәм ничек образлаштыра? Шундый сорауларга җавап эзләү нәкъ менә социалистик реализм принципларының тормышка ашырылуын күзәртә, әдәбиятның төп үсеш тенденцияләрен билгеләргә омтылуын чагылдыра. Димәк,

автор әдәби күренешләренә тормыш күренешләре белән нисбәттә карый (бу исә әдәби тәнкыйтькә куела торган иң төп таләпләренң берсе). Шуннан чыгып, ул соңгы елларда татар совет әдәбиятының яңа күтәрелеш, җанланмыш кичеруен раслый, моны әдәбиятның халык тормышына якыная төшуе, анда заман темаларының үзәк урын ала баруы белән аңлата. «Татар совет әдәбиятында, — ди автор, — төрле жанрларының зур формаларында киң колачлы әсәрләр иҗат итәргә омтылу, кеше турында кайгыртучанлык, социалистик гуманизм, мораль мәсьәләләрен куеп тирәнрәк яктыртуга теләү тенденцияләре, һичшиксез, халыкның героик хезмәт күтөрәнгеләгенә көчле уңай йогынтысы белән бәйле» (5 бит).

Әлбәттә, әдәбиятның җаны — кеше. Аны кеше турындагы фән дип тикмәгә генә атамаганнар. Шуңа күрә дә чын әдәбиятта тормыш проблемалары кеше язмышлары аша чагылып таба. Шуңа күрә дә язучылардан заманыбызның монументаль героик образын иҗат итү, коммунизм төзүче геройларының рухи үсешен, хезмәттә һәм шәхси тормышта аларда яңа сыйфатлар барлыкка килүен сурәтләү таләп ителә. Тәнкыйтьчә безнең әдәбиятның иң яхшы әсәрләрендә уңай геройларының рухи сафлык, дәүләт, коллектив каршында җаваплылык тою, халык эшендә, коллективта көчле таяныч табу кебек алдыңгы совет кешесенә хас сыйфатларны туплавын күрәп сөенә.

Әдәбиятның тормыш белән бәйләнешен ныгытырга, анда чынбарлыкның магистраль юнәлешләрен чагылдырырга, заман геройларын бөтен буена гәүдәләндерергә кирәклек турында сөйләгәндә, Х. Хәйри, беренче чиратта, республикабызның кайнап торган тормышын, аның гүзәл кешеләрен күздә тотып, аның игътибарын иң элек җәмгыятьбезнең әйдәп баручы көчә булган эшчеләр сыйныфы тормышын һәм вәкилләрен, аннары авыл тормышы проблемаларын һәм шул проблемаларны хәл итү белән мәшгуль булган кешеләрен, халык интеллигенциясе вәкилләрен калку гәүдәләндергән әсәрләр тарты.

Х. Хәйри, кагыйдә буларак, язарына азык итеп әдәби процессның үзәгендә торган, йөкнең авыр өлешен үз иңендә күтәрәп барган әдипләрнең иҗатларын сайлый. Аның мөкаләләрендә әдәбиятыбыз хәзинәсенә кыйммәтләр өлеш керткән Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Һ. Такташ, Ф. Кәрим, Г. Кутуй, Г. Боширов, И. Гази, Г. Әпсәләмов, С. Хәким, Ф. Хөсәни, А. Расих, Г. Ахунов кебек әдип-

<sup>1</sup> Нил Юзиев. «Хәрәкәткә эстетика» — хәрәкәт. «Казан утлары», 1973, 8 сан, 168 бит.



дәрнең ижатларына яки аерым әсәрләренә әдәбиятыбызның әйдәп баручы тенденцияләренә бәйлә рәвештә анализ-бәя бирелә. Минемчә, Х. Хәйринең ижат принцибы бу.

Аңлаешлы хәл. Чөнки әдәбиятның төп үсеш баскычларын художестволы ижәткә өр-яңа сүз өйткән, әдәби процесста өр-яңа сәхифә ачып җибәргән зур талантлар билгели. Бүтән әдипләргә игътибар бирмәсәң дә ярый дигән сүз түгел бу. Әдәби процесс даһи һәм зур талантларның ижатларынан гына тормый. Әдәбият төрлө әдипләрен күп булуы белән ямьлә һәм анда һәркайсының үз урыны бар. Әмма олы әдәбиятның баганалы юлы турында сүз алып барганда аның төп үсеш тенденцияләрен гәүдәләндергән әдипләренң игътибар үзәгендә торуы аклана булыр.

Җыентыкка тупланган әсәрләренң күбесенә янә бер сыйфат хас: аларда иң элек әдәбиятның үсеш дәрәжәсен билгели торган жанрлар турында сүз бара. Моньң шулай ук үз сәре бар. Әйтик, прозаның җиткәүген, барынан да элек, халык тормышын киң планда тасвирлаган зур жанрлар — роман белән повестлар билгели. Автор өчен бу «әдәби-формаль мәсьәлә генә түгел, ул әдәбиятыбызның үсеш дәрәжәсен күрсәтүче бер фактор» (13 бит).

Тәнкыйтьчәнең Г. Әпсәләмов ижатын тикшерүгә багышланган хезмәтләре аерым игътибарга лаеклы. Ул аларда әдәбиятыбызда иң актив эшләп килүче әдиплең ижат принципларын һәм алымынын, ул алып килгән яңалыкны, аның индивидуаль йөзен уңышлы ачып бирә. Шуңа ул вакытта Х. Хәйри язучы ижатының уңышсыз якларына да күз йоммай. Бездә, әлбәттә, җитешсезлекләрен ачып биргән тәнкыйть мәкаләләре дөнья күрми түгел, тик шунысы бар: җитешсезлеккә күрә әллә ни кыен эш түгел, ә мәнә теге яки бу җитешсезлеккә китергән сәбәпләрен ачып бирү — монысы инде күп мәртәбә кыенрак. Х. Хәйри нәкъ менә шушы якка дикъкать бирә. Инде телгә алынган «Тормыш чәчәкләре» исемле рецензиясендә, мәсәлән, ул төп герой Гөлшәһидә образына хас кимчелекләренә әдәби образ ижәт итү, тикшлештирү принциплары белән бәйли.

Җыентыкка кергән иң нигезле хезмәтләр, могаен, тарихи романга кагылышлыларыдыр. Аларда тарихи роман хақындагы карашларны күзәтү дә (дәрес, авторның тарихи роман теориясендә шактый киң таралган карашны һичбер искәртмәсез қабул итүе белән бәхәсләшәргә мөмкин), безнең әдә-

биятта тарихи романның традицияләренә сәяхәт тә, конкрет әсәрләргә (әйтик, Н. Фәттахның «Әтил суы ака торур», А. Расихның «Ямашев» романына) тәфсиллә анализ да бар. Бу — нәкъ менә теоретик һәм тарихи анализның табигый үрелешенәң һәйбәт бер мисалы.

Әлеге мәкалә-тикшеренүләрендә Х. Хәйри тарихи романнарда партиялелек һәм тарихилык принципларына тутрылык, ижтимагый-тарихи тормыш үсешенәң төп тенденцияләрен дәрес аңлау, художестволы һәм фәнни фикер синтезы һ. б. кебек таләпләренң ничек үтәүеннән чыгып акын килә. Тарихи романның вазифасы тарихны тулыландыруда гына түгел. Автор фикеренчә, алар совет кешеләренәң үткән тарихи юлын, бүгенгәнәң тарихи тамырларын тирәнрәк аңларга, ижтимагый һәм рухи тормыш тәҗрибәсен киңәйтәргә ярдәм итә, патриотизм, гуманизм һәм интернационализм хисләрен тәрбияләү бурычын үтә. Шуңа күрә дә Х. Хәйринең әдипләренә халык эпопеясын ижәт итү юлында кыю адымнар ясарга, кеше язмышлары аркылы халыкның тарихын, көчен, рухын, милли үзенчәлекләре характерын чагылдырырга, халыкның тарихтагы хәлиткеч ролен аңарга, халкыбызның батыр уллары, революционерлары, атаклы эшлекләренәң онытмалас образлары аша тарих проблемаларын хәзерге заман таләпләре, идеаллары яктылыгында хәл итәргә чакыруы (97 бит) бик урынлы, бик вакытлы.

Әлбәттә, Х. Хәйри, прозага бирелгәнә, аны яратканы хәлдә, әдәбиятның башка төрләрен һәм шуңа төрләрдә ижәт итүчеләрен дә «онытмый». Ул Г. Тукай, һ. Такташ, Ф. Кәрим, Г. Кутуй, С. Хәкимнәренң портретларын тудыра, аларның ижәт үзенчәлекләрен аңа. Шулай да автор проза әсәрләренә бәя-анализ биргәндә үзен иркәнрәк сизә шикелле.

Китапның икенче өлеше «Әдәби мирас — халык хәзинәсе» дигән атала. Бусында иңдә төп игътибар узгандагы әдәби күренешләргә, әдәби исемнәргә юнәлтелгән. Ләкин бу шартлы бүленеш. Беренчә бүлектә урнаштырылган хезмәтләрдә әдәбият тарихына сәяхәтләр тулып ята, ә икенче бүлектә урын алганнарында әдәби традицияләренң бүгенгә көндә ничек дәвам иттерелүе турында сүз бара. Димәк, автор тарихилык принцибы таләпләрен истә тотып эш итә.

Мәгълүм булганча, тарихилык принцибы — марксистик-ленинчыл методологиянең нигез тапшырылган берсе.



Теге яки бу күренешне дөрес аңлау һәм аның үсеш перспективаларын сиземләү өчен аның узганын, үсеш баскычларын күздән кичерергә, ә узганны дөрес һәм тирән төшенү өчен аңа хәзерге фән һәм практика прешкән каланчадан торып карарга кирәк. Тарихилык принцибының әдәби күренешләрен анализлаганда өһәмиәте аеруча зур, чөнки культураның бер тармагы булган әдәбиятның чагыштырмача мөстәхкыйль үсеш кануннары бар. Шуларның берсе — дөвәмлылык. Социалистик реализм әдәбияты нигизлистик әдәбият түгел, ул узгандагы алдыңгы әдәбиятның иң яхшы традицияләрен ала таба дөвәм иттерә, яңа эчтәлек һәм форма белән баега. Шу ул вакытта элекке әдәби мирасның бүтәнгә рухи тормышыбызда һәм әдәби хәрәкәттә һаман зуррак урын ала баруын да иста тоту кирәк. Чөнки социализм СССР халыкларының революциягә кадәргә демократик әдәбиятларына икенче тормыш бирде. Аларның уңай традицияләре хәзерге әдәбиятларга яңа көчкәү өстәп тора. Менә ни өчен Х. Хәйриниң үткәндәге әдәби мираска шундый зур игътибар бирүе аңлашыла кирәк. Бүтәнгә узганның дөвәми итеп, традицияләрен үсештә, хәрәкәттә карау төнкийтченең мирас тақыдагы чыгышларын заманча яңгырашлы итә.

Икенче бүлектәге аерым мәкаләләрдә олы әдишләребез традицияләренең бүтәнгә әдәбиятта ничек дөвәм иттерелүе күзәтелә. Арада «Г. Тукай традицияләре һәм татар совет поэзиясе» дип исемләнгән аерата кызыкмы. Автор бик дөрес раслый: «Совет торышы шартларында аның (Г. Тукайның — Ф. Ә.) ижатын аңлау, аның халыкка икындылыгы тагын да кичрәк, тирәнрәк, көчләрәк ачылды. Аның классик әсәрләре, Октябрьга кадәр күз алдына да китерергә мөмкин булмаган дәрәжәдә һәм күләмдә, миллионлаган тираж белән төрле басмаларда, төрле телләрдә киң халык массасына жиктерелде. Тукай ижаты мисалында партиябизнең классик әдәби мираска карата дөрес мөнәсәбәте аеруча ачык чагыла» (163 бит).

Халыкчанлык һәм реализм өчен, халык азатлыгы һәм бәхете өчен көрәш, гуманизм һәм халыклар дуслыгын ыштыту, бөек рус халкына, аның культуранына тирән хөрмәт белән карау, «Яшәсен туган ил, туган тел! Яшәсен халык әдәбияты!» кебек Тукайның топ принциплары, идеаллары татар совет әдәбияты өчен ят булмады, алар аның нигиз ташларын салырга ярдәм итте, органик

рәвештә аңа тоташты. Шунысы уңышлы, Х. Хәйри әлеге традицияләргә гомумиләштереп кенә калмый, ә аларның әдәбиятыбызда ничек үстөрелә, нинди яңа сыйфатлар ала, яңа тарихи шартларда нинди яңа эчтәлек белән байлы баруын да эзлекле күзәтә. Ул бу йогынтыны форма ягынан үзәкчәлек дөвәм иттерелүдә дә күрә. Аның аерым язучыларда поэтик эзләнүнең кайчак формаль як белән чикләнүен киңәйтүе, поэтик идея пафосының хәлиткеч роль уйнавын искә төшерүе бик урынлы. Шулай ук автор заманында әдәби мирас тәҗрибесен кире кагу, аңа бая биреп жиктермәү кебек жикти ялгышларга күз йоммый, аларның сәбәпләрен аңлаттырга омтыла. Кыскасы, Х. Хәйри әдәби традицияләр белән новаторлыкны бер-берсеннән аерылтысыз бәйләнештә карый. Бу — шулай ук әдәбият белемдә һәм әдәби төнкийтүгә жикти принципның берсе. Кызганычка каршы, бездә әлеге принципның үстөрелеше бик аз өйрәнелә, тикшерелгән очракта да иштибар мәсьәләнең асылына түгел, ә тышкы якларына, беренче карау белән үк күзгә ташлана торган охшашлыкка юнәтелә. Хәлбуки, традицияләр белән новаторлыкның диалектик элементсе бик тирән. Өлкән буын әдишләре һәм яшьләр ижаты күзгә бәрелеп тормый торган жешләр белән үзара бәйләнгән. Бездә үзара йогынты турында сөйләгәндә шул йогынтыны кичергән әдишләргә үз сүзләренә таяну көчле (бу — Х. Хәйриниң әлеге мәкаләсендә дә үзен сиздереп тора). Ә мәсьәләнең асылы тирәнрәк катлауларда. Әлеге жәһәттән В. Г. Белинскийның хикмәтле бер фикерен искә төшерү зарарлы булмас. Ул, бөек шагыйрьнең башка шагыйрьләргә йогынтысы аның поэзиясенә әлеге шагыйрьләр ижатында чагылуы рәвешендә булмый, дип язган иде. Аның фикеренчә, бөек шагыйрьнең поэзиясе башка шагыйрьләргә үз көчләрен кузгата. Кояш нуры да бит жирне балкытканда аңа үз көчен бирми, ә жирнең үз күкрәгендә яшеренеп яткан көчне генә хәрәкәткә китерә<sup>1</sup>. Бу фикер әдәбиятның барлык төрләренә дә кагыла.

Икенче бүлектәге мәкаләләрнең берничәсе әдәби мирасны туплау-саклау, өйрәнү һәм пропагандалау мәсьәләләрен кузгата. Алар «Әдәби мирас — халык хәзинәсе», «Күптән өлгергән мәсьәлә» исемле мәкаләләрдә, Г. Такташның тууына 70 ел тулу

<sup>1</sup> Карагыз: В. Г. Белинский. Әсәрләр (рус телендә). Мәскәу, 1948, 2 том, 164—165 битләр.

унае белән сөйләнгән докладта, М. Хәсәновның Г. Ибраһимов эшчәнлеген тикшергән монографиясенә рецензиясендә күтәрелә. Автор, әдәби мирасны, элекке әдәби ядкарларны, истәлекле документларны жыю, классикаларыбызның мирасын туплау һәм дөньяга чыгару юлында ясалган уңышлы адымнар өчен сөенү белән бергә, бу өлкәдә хал ителмәгән мәсьәләләрнең булуына көенә дә. Байтактан язылсалар да, ул мәкаләләрдә куелган мәсьәләләрнең шактые өле дә хал кылынмаган. Борынгы әдәби памятникларны жыю, өйрәнү, хәтта классикаларыбызның һәм хәзерге әдишләребезнең мирасын, оңытымасылык тарихи документларын, әсәрләрен туплауда элекке һәм планлы эш кирәклегә, борынгы чор әдәбияты үрнәкләрен күбрәк бастыру, шул чорны өйрәнүчеләрнең санын арттыру турында кайгырту, тарихи фондларны баетуда барлык мөмкинлекләренә файдалану, әлеге эшкә киң җәмәгатьчелекне тарту зарурлыгы кебек мәсьәләләр өнә шундыйлар рәтенә керә.

Ниһаять, җыентыкның икенче бүлегендәге өченче төр хезмәтләрдә әдәбият теориясен һәм әдәби тәнкыйтьне үстерү проблемаларына тукталына. Иң элек сүз «Әдәбият фәнебезнең үсеш юлы» дип исемләнгән хезмәт турында барырга тиеш. Автор анда безнең әдәбият фәнебезнең үсеш баскычлары, традицияләре, аны үстерүгә зур өлеш керткән әдәби көчләр турында сөйлә. Әлбәттә, доклад-мәкаләдә әдәбият фәнебезнең барлык катлаулы мәсьәләләре дә хал ителеп бетмәгән һәм автордан моны таләп итеп тө булмый. Минемчә, Х. Хәйрияң таяныч ноктасы нык, кыйбласы дөрес. Бу кыйбла — татар әдәбият фәнебезнең үзәгендә социалистик реализмның тууы, үсүе, аның критик реализмы һ. б. метод, юнәлешләр белән бәйләнеште, мөнәсәбәт мәсьәләләре торды, дигән нәтижә. Әлеге фәннең үсешендә ялгышулар, абынулар да булган. Ләкин төп рухны, төп юнәлешне алар билгеләми. Авторның кайбер галимнәренә менә шушы төп моментка игътибар биреп җиткermәүләре өчен тәнкыйтьләве бик аңлашыла.

«Әдәби тәнкыйть сүзе» дигән хезмәттә автор төп нәрсәне — татар әдәбиятында социалистик реализм һәм аның үсеше, милли үзгәчлек мәсьәләләрен күз уңында тотып, шушы талаптан чыгып «хәрәкәттәге эстетика»ның торышын тикшерә. Бу мәкаләдә дә әдәби тәнкыйть өле хал итәргә тиешле байтак мәсьәләләр күтәрелгән (әдәби тәнкыйтьне үстерүдә вакытлы матбугатның ролен арт-

тыру, яшьләрнең иҗатлары турында проблемалы мәкаләләр, иҗат портретлары язү, тәнкыйтьтә фәлсәфи тирәнлекне, дәлилләкне көчәйтү, бу өлкәдә эшләүче кадрларның идея-теоретик дәрәҗәсен, профессиональ осталыгын күтәрү мәсьәләләре һ. б.).

Шул рәвешле, Х. Хәйрия укучыларга байтак актуаль мәсьәләләрне алга куйган китап төхдәм иткән. Әйтергә кирәк, алар татар әдәбияты өчен генә түгел, ә бөтен күп милләтле әдәбият өчен актуаль мәсьәләләр. Автор милли әдәбияттагы күренешләрен тикшергәндә һәр вакыт аның күп милләтле совет әдәбиятының аерылмас бер өлеше булуын күздә тотып эш итә. Ул тәнкыйтьчеләрдән теге яки бу әсәрен тикшергәндә үз әдәбият кысалары белән генә чикләнеп калмаса, милли культура казанышларын башка тугандаш халыкларның культура байлыклары белән чагыштырырга, әдәби иҗат өлкәсендә тәэсир итешү, баегышу процессларын күзәтү һәм күрсәтү өчен го-мумсоюз сәнгате тәҗрибәсенә тиешенчә мәрәҗәгать итәргә өнди, ә үзе мөмкин булганча шушы принципны үтәргә тырыша. Социалистик әдәбиятларның чөчәк ату һәм акрышлап якынай баруы, бердәм коммунистик җәмгыять культураны туу процессы көчәя барган безнең чорда әлеге принципның әдәбият белемдә һәм тәнкыйтьтә төп методологияк таләпләренә берсенә өверелүен һич кенә дә истән чыгарырга ярамый. Кызганычка каршы, бездә әлеге таләп читләтеп узылган мәкаләләр, рецензияләр еш чыга тора. Дөрес, аларның авторлары моны начар ният белән эшләмиләр. Бөтен бала шунда, я белем офыгы тар, я тәҗриба җитми.

Әлбәттә, җыентыкта һәм автор тарафынан, һәм нәшрият тарафыннан төзәтелсә, камилләштерелсә тиешле нәрсәләр дә байтак.

Җыентыкны ике өлешкә бүлгәндә элеккелек сакланмаган. Әйтик, һ. Такташ, Ш. Камал турындагы чыгышлар «Әдәби мирас — халык хазинасе» исемендәге бүлектә урнаштырылган, ә Г. Кутуй, Ф. Кәрим, А. Алиш хакындагы язмалар «Киң колач, якты караш» исемендәге бүлектә, ягъни бүгенге әдәби процессны анализлаган мәкаләләр рәтенә кертелгән. Нәкъ менә соңгы еллардагы әдәби тәнкыйтьнең үсеш мәсьәләләрен анализлаган «Әдәби тәнкыйть сүзе» дигән доклад-мәкалә дә икенче бүлектә урнаштырылган. Шуннан инде сораулар туа: нинди принцип нигезендә? Әдәби мирасын һәм хәзерге чор әдәбиятын билгелә

торган критерийлар нинди? Әллә классик әдәбият кына әдәби мираска карыймы?

Шундый житди жыентыкта фәнни ашпаратның тиешенчә куелмавы эчне पोшыра. Бер урында чыганакка мөрәжәгать итү бар, икенчесендә — юк. Минемчә, һәр мәкаләнең нинди матбутат органында беренче булып дөнья күргәнлеген дә күрсәтү кирәк иде. «Киң қолач, якты караш» исемле мәкаләне укырга керешеп киткәч, аның «Социалистик Татарстан» газетасы редакциясе оештырган әдәби конференциядә катнашу рәвешендә язылганлыгын абайлыйсың. Сүз анда аерым әдәби күренешләр турында язучылар арасында барган бәхәскә дә килеп тоташа. Нинди конференция ул? «Социалистик Татарстан» газетасы редакциясенә әдәби хәрәкәтнең төрле мәсьәләләре буенча байтак дискуссияләр уздырганлыгы мәғлүм бит. Димәк, конференция турында да, андагы бәхәсләрнең асылы турында да кыскача мәғлүмәт биреп китәргә, бәхәстә катнашкан авторларның чыгышларының чыганагын күрсәтсәргә кирәк иде.

Китаптагы аерым мәкаләләрдә кабатлаулар күзгә ташлана. Мәсәлән, «Ижади хезмәт шатлыгы» һәм «Октябрь революциясе һәм татар әдәбияты» дигән мәкаләләрдә шулай. Аларның берсен генә тәкъдим итү белән чикләнәргә мөмкин иде.

Аерым мәкаләләрдә фикерләрнең һәм нәтиҗәләрнең тиешенчә дәлилләнеп житмәвен күрсәтеп узу урыны булып. Бу бигрәк тә әдәби эсәрләргә, иҗатларга конкрет анализ аз булган гомуми мәкаләләрдә үзен нык сиздерә. Моңың сәбәбе — әдипләрнең исем-фамилияләрен санау белән мавыгу.

Тулаем алганда, Х. Хәйри китабы татар әдәбиятының соңгы еллардагы үсеш юнәлешләрен күз алдына китереп бастырырга ярдәм итә. Бу жыентык белән танышканда, әдәбият сөючеләр бүтентә әдәби хәрәкәткә, узган мираска, әдәбият теориясенә бәйлә байтак сорауларга җавап табачаклар, алар хакында уйланырга мәжбүр булачаклар.

ФЛОРИД ЭГЪЗЭМОВ,  
тарих фәннәре кандидаты.

## ФӘНДӘ ЯҢА АДЫМ

Соңгы вакытта бездә гуманитар фәннәрнең үзенчәлекле бер тармагы күзгә күренеп үсеп килә. Ул — китап белеме. Бу эшнең төп энтузиастларыннан берсе итеп, һичшиксез, Ә. Кәримуллинны санарга кирәк. Чөнки нәкъ менә ул татар китабының күп гасырлык тарихын фәнни нигездә өйрәнү буенча актив һәм нәтиҗәле эш алып бара. Галимнең 1974 елда басылган «У истоков татарской книги» исемле хезмәте җәмәгатьчелекнең уңай бәясенә лаек булган иде. Ә менә хәзер аның «XX йөз башында татар китабы» исемле яңа зур хезмәте дөнья күрдә<sup>1</sup>.

Ә. Кәримуллинның бу хезмәте барынан да элек фактик җирлегенәң нык булуы белән иҗтибарны җәлеп итә. Автор Казан, Ленинград, Оренбург, Уфа һәм башка шәһәрләрдәгә дәүләт архивларының фондлары, күп санлы каталогларны, китап сөзгөчләрен, татар, рус һәм илебездә башка

халыклары, шулай ук чит телләрдәгә китап тарихына кагылышлы бай әдәбиятны җентекләп өйрәнгән. Болар барысы хезмәтнең икенче күркәм сыйфатын — аның гыйльми яктан тирән дәлилләнгән булуын тәэмин иткәннәр. Шул ук вакытта Ә. Кәримуллин, бездә беренчеләрдән булып, китап белеменең мөстәкыйль фәнни дисциплина икәнлеген, аның төп үзенчәлекләрен һәм максатларын, бу өлкәдә татар галимнәре алдында торган бурычларны ачыклай. Мондый ачыклык кертү бик тә кирәк. Чөнки ул, барынан да элек, китап тарихын матур әдәбият тарихы белән бутауга юл куймый. Китап тарихын өйрәнүнең күпкырлы эш булуын танып, галим аны башлыча бер яссылыкта карый, ягъни төп иҗтибарын XX йөз башында татарча китап басуның ничек торуын тикшерүгә юнәлтә.

Галимнең нәкъ менә шушы чордагы китапларны төп тикшерү объекты итеп сайлавы бер дә очраклы хәл түгел. Чөнки XX йөз башындагы татар матбутатчылык хәрәкәте тирән фәнни-теоретик һәм киң иҗтимагый-

<sup>1</sup> А. Кәримуллин. Татарская книга начала XX века. Рус телендә, Татарстан китап нәшрияты, 1974 ел.

политик нәтижеләр ясау өчен бай материал бирә. Бу чорда татар телендә китап басу эшенең бермә-бер жаглануын һәм киң колач алуын Ә. Кәримуллин, бер яктан, 1905—1907 еллар революциясе йогынтысы белән бәйләп аңлатса, икенче яктан, ул биредә халыкның аң-белем һәм культура дәрәжәсе, үткәндәге милли басма китап традицияләре мөһим роль уйнавын күрсәтә.

Демократик татар матбугаты алдында торган иң реакция көчләренең берсе итеп хезмәттә патша цензурасы күрсәтелә. Самодержавиенең шовинистик һәм карагүһчүлек политикасын алга сөргән цензура татар китабын ачыктан-ачык эзәрлекли, аны бөтен чаралар белән үсүдән туктатырга һәм юкка чыгарырга тырыша. Төп һөжүм, әлбәттә, дөньяви эчтәлекле китапларга юнәлтелә. Автор цензураның татар китабына шуңдый мөнәсәбәтән патша самодержавиесенең реакция милли политикасының бер чагылышы дип бәяли. Элек-электән изелеп яшәгән халыклар арасында ижтимагый-политик фикернең һәм азатлык хәрәкәтенең көчәюеннән курыккан патша хөкүмәте ул халыкларга 1905 ел революциясенең йогынтысын туктату өчен бөтен чаралардан файдалана, хәтта аерым халыкларга пычрак яла ягулардан да тукталып калмый. Төрки халыклары, беренче чиратта татарларны, панисламизм һәм пантюркизмда гаепләү хезмәттә царизмның XX йөз башындагы иң зур идеологик һәм политик провокацияләреннән берсе итеп карала. Монография авторы бу провокациянең иңчәк эзәрләнүен нигезләп ача һәм аның цензура эшчәнлегендә дә ачык чагылуын күрсәтә.

Татар китабының үсеш юлын Ә. Кәримуллин алдыны карашлы татар һәм рус кешеләренең тыгыз хезмәттәшлеге итеп карый. Хезмәттә күп кенә хосусый рус типографияләренең эшчәнлеге киң яктарыла. Татарча китапларны дөньяга чыгару буенча Н. Харитонов типографиясе аеруча зур һәм нәтижәле эш алып барган икән. Көнбатыш Европаның бай полиграфик тәҗрибәсен һәм культурасын өйрәнеп, Н. Харитонов үз типографиясенең дәрәжәсен шактый күтәргә ирешә һәм шуның белән Казан наһиәләре арасында популярлык казна. Бу типография тора-бара татарча китаплар басу буенча специализацияләшкән китә. Н. Харитонов чыгарган китап продукциясенең күпчелек өлешен дөньяви эчтәлекле китаплар тәшкил итә. Анда дәрәслекләр, Көнбатыш Европа әдәбиятларының тәржемәләре һәм төрле фәннәр буенча популяр брошюралар да ба-

сыла. Әмма бу типография чыгарган продукциянең төп өлеше татар язучыларының оригиналь эсәрләреннән тора. Биредә Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Г. Камал, Ф. Әмирган, М. Гафури, Г. Коләхметов, Р. Фәхретдинов, Г. Алпаров һәм башка күп кенә әдип һәм галимнәренң эсәрләре дөнья күрә. Гомумән алганда, Н. Харитонов татар демократик матбугатын үстерүгә, милли әдәбият һәм фән казанышларының пропагандалауына һәм халыкка җиткерүгә үзеннән лаеклы өлеш кертә. Аның бу фидакар эшчәнлеге татар демократик жәмәгәтчелеге тарафыннан югары бәя ала. Ә. Кәримуллин хезмәтендә тагын И. Ермалова, Б. Домбровский типографияләренең һәм М. Чиркова варислары типографияләренең, Казан университеты типографиясенең татар китаплары бастырып чыгару буенча эшчәнлеге шактый киң яктарыла. Автор бу типографияләренң эшчәнлегендәге җитди кыенлыкларны күрсәтә. Татар телендә китаплар чыгарган өчен, властылар аларны төрлечә кыерсыталар, эзәрлеклиләр.

Татар нәшриятларына һәм типографияләренә исә тагын да авыррак шартларда эшләргә туры килә. Казандагы бертуган Харитомовлар, «Мәгариф», «Милләт» һәм «Өмет», Оренбургтагы, Башкортстандагы, Астраханьдагы һәм башка шәһәрләрдәге татар нәшриятлары һәм типографияләре эшчәнлеген яктарында Ә. Кәримуллин патша хөкүмәтенең азчылык халыкларны политик һәм рухи яктан изу, аларны наданлыкта тоту политикасын конкрет фактларга нигезләнеп ача. Иң әүвәл властылар татарларга типография ачарга рөхсәт бирми йөдәтәләр. Ә инде рөхсәт бирергә мәҗбүр булган, аларның эшчәнлеген катты күзәтү астына алалар, аларны рәхимсез рәвештә кысалар, эзәрлеклиләр. Властыларның татар типографияләренә мондый мөнәсәбәтән Ә. Кәримуллин тагын аларда халыкны агарту, аңа аң-белем бирү эшенә хезмәт итә торган дөньяви китапларның күп чыгуы, ижтимагый-политик һәм революцион эчтәлекле әдәбиятның да еш басылуы белән бәйләп аңлата. Монография ахырында автор мөһим бер нәтиҗә ясып: XX йөз башында татар телендә чыккан китапларның күпчелеге дөньяви эчтәлекле була. Аларның төп өлешен матур әдәбият эсәрләре тәшкил итә. Татар әдәбиятының тыш, рус һәм Көнбатыш Европа әдәбиятларының тәржемәләре күп басыла. Ботаника, химия, медицина, ветеринария, авыл хуҗалыгы мәсәләләре буенча фәнни-популяр китаплар да байтак

чыга. XX йөз башында татарча китап басу-ның тагын бер әһәмиятле тармагы татар мәктәпләре һәм мәдрәсәләре өчен дәрес-лекләр бастыру була.

Бу чорда татар китабының дөньяви ха-рактерда булуын шул вакыттагы рус мат-бутаты да билгеләп үтә. Мәсәлән, «Москов-ские ведомости» газетасы 1905 елда Казан, Оренбург, Астрахань һәм башка шәһәрләр-дә татар телендә чыккан китапларның күп-челеген «дөньяви эттәлекле повестылар, хи-кәяләр, романнар, драмалар, комедияләр, календарлар, авыл хужалыгы һәм гыйлем-нең башка тармаклары буенча, политик һ. б. китаплар» төшкил итүе һәм аларның «та-тар массасы арасында күп укылулары» ту-рында яза. Күренекле рус язучысы һәм жә-мәгать эшлеклесе А. И. Герцен: «Иҗтима-гый иректән мәхрүм ителгән халыкта әдә-бият аның вәждән һәм ачу авазын ишеттерү өчен бердәнбер трибуна булып тора», дип язган иде. XX йөз башында татарларда ки-тап та шундыйрак функцияне башкара. Икенче яктан, ул халыкның иҗтимагый-ру-хи үсешендә мөһим роль уйный. Бу уңайдан Ә. Кәримуллин болай яза: «Татар халык тор-мышында китап гаят зур роль уйнады: ул иҗтимагый институтларны алыштырды, ха-лык өчен үзгә бер университет булып тор-ды, фән һәм культура дөньясына юл ачты, аның милли узаңы үсүгә булышты».

Демократик асылы һәм традицияләре бе-лән аерылып торган татар китабы үз халкы арасында гына таралып калмый, бәлки баш-ка тугандаш халыкларга да үтәп керә, алар-ны заманның алдынгы иҗтимагый-политик

һәм революцион идеяләре белән танышты-ра. Шул кадәресең дә әйтергә кирәк, рево-люциягә кадәр төрки халыклар телләрендә-ге күп кенә китаплар нәкъ менә татар ти-пографияләрендә басыла.

Ниһаять, революциягә кадәрге татар мат-бутатчылыгы һәм татар китабы татар совет матбутатының бик тиз үсеп китүе өчен нык-лы нигез була. Бу полиграфия һәм аның кадрларының күпчелеге Бөек Октябрьдан соң совет властена хезмәт итә башлый. Шу-лар жирлегендә гражданнар сугышы елла-рында ук яңа совет типографияләре оешты-рыла. Аларда Ленин һәм социализм идеялә-рен киң массаларга илткән, революция ка-занышларын кулга корал тотып сакларга ча-кырган газета һәм журналлар, брошюра һәм китаплар басыла. Шулай итеп, совет власте елларында татар матбутаты илдә яңа тормыш төзү өчен барган көрәшкә кат-нашып китә.

Тулаем алганда, XX йөз башындагы татар матбутатының һәм китабының үсеш юлла-рын һәм тенденцияләрен, аларның халык тормышында уйнаган ролен һәм интерна-циональ функцияләрен, ә революциядән соң социализм өчен көрәш коралына әвере-лүләрен бай фактик материалга нигезләп күрсәтүгә белән хәзерге фәннең төрле-төрле өлкәләрендә эшләүче белгечләр өчен чыга-нак булырлык бу хезмәт халкыбызның иҗ-тимагый-политик фикере, фән һәм культура тарихын өйрәнү юлында яңа, җитди адым булып тора.

Ф. МУСИН,  
филология фәннәре кандидаты.

○○○○○○○○○○○○○○○○○○



## КАЗАН ЛИНГВИСТИКА МӘКТӘБЕНӘ 100 ЕЛ

Моннан нәкъ 100 ел элек, 1875 елның октябрь аенда Казанда беренче лингвистик җәмгыять оеша. Соңыннан ул мәстәкыйль фәнни мәктәп дәрәжәсенә күтәрелә һәм тел белеме тарихына Казан лингвистика мәктәбе дигән исем белән кереп кала.

Казан лингвистика мәктәбенең күренекле вәкилләреннән профессор И. Бодуэн де Куртенэ, академик В. Радлов, СССР Фәннәр академиясенең член-корреспонденты В. Богородицкий, танылган педагог һәм методист А. Анастасиев һәм башкалар демократик педагогика фәнен эшкәртүгә зур өлеш кертәләр, татарларның һәм Идел буендагы рус булмаган башка халыкларның мәгариф эшен һәм мәдәниятен үстерүгә уңай йогынты ясыйлар. Аларның уңай тәэсире һәм якыннан ярдәме белән татар халкы арасыннан дөньяви фәннәр буенча беренче галимнәр үсеп чыга. Халфиннәр, Х. Фәезханов, Г. Мәхмүдов, К. Насыйри, Ш. Ахмеров, алдынгы татар мәдәниятенә һәм педагогик фикернең башка күренекле вәкилләре өлгә демократик юнәлешнең прогрессив тәэсирен тоеп яшиләр<sup>1</sup>.

Казан лингвистика мәктәбе оештыручы һәм аның беренче житәкчесе профессор И. Бодуэн де Куртенэ була. Шәкерте В. Богородицкий сүзләре белән әйткәндә, аның фәнни эшчәнлегә университетның филология факультеты тормышында бөтен бер эпоханы тәшкил итә. Яңа мәктәп, барыннан да элек, Казан университетындагы алдынгы галимнәргә һәм фикер ияләренә йөз тотта. Бу вакыт анда В. Григорович, Н. Булич, С. Смигирев кебек тел белеме үсешенә зур өлеш керткән күренекле галимнәр эшләгән.

Казан лингвистик мәктәбенең фәнни утырышлары атнага ике мәртәбә уздырылып, галимнәр анда дөнья күләмдәге яңа лингвистик ачышлар турында фикер алышканнар, үзләре башкарган фәнни эшләрнең нәтиҗәләрен тикшергәннәр. Утырышларда шулай ук тел, әдәбият, педагогика, психология һәм башка фәннәргә өйрәнүгә караган мәсьәләләр күтөрелгән.

Казан лингвистика мәктәбе демократик линияне алга сөргән. Фәнни-лингвистик мәсьәләләрдән тыш, алар ил күләмдәге, бигрәк тә Казан губернасындагы иҗтимагый-политик вакыйгаларга үз мөнәсәбәтләрен белдереп барганнар. Бу мәктәп интернациональ дуслык һәм милли педагогик кадрлар хәзерләү үзәгенә әйләнгән. Биредә кулга-кул тотынып руслар һәм поляклар, немецлар һәм татарлар, чувашлар һәм башка милләт вәкилләре эшләгән. Алар актив төстә «азчылык» милләтләргә үз ана телләрендә укуыны, хатын-кызларга ирләр белән бер дәрәжәдә белем бирүне аякка калдырганнар.

Яңа оешкан оригиналь мәктәпнең үзәгендә мөһһүр галим һәм талантлы оештыручы А. Бодуэн де Куртенэ торган. Фәнни утырыш эшенә Казан шәһәрәндәге тел белеменә күпмедер мөнәсәбәт булган барлык фәнни җәмәгәтьчелек катнашкан.

<sup>1</sup> Я. Ханбиков. Русские педагоги Татарии и их роль в развитии просвещения и педагогической мысли татарского народа. Рус телендә. Казан, 1968 ел, 134 бит.



Дәрәсләргә университетның, гимназиянең, духовный семинариянең һәм башка уку йортларының лингвистлары һәм тарихчылары, философлары һәм педагоглары йөргән.

Татар халкын агарту эшенә зур өлеш керткән күренекле тюрколог һәм җәмәгать эшлеклесе В. Радлов (1837—1918) фәнни утырышларның иң актив члены була. Соңрак бу галим Петербург Фәннәр академиясенең академигы итеп сайлана. Аның тырышлыгы белән мәдрәсәләр һәм башка татар мәктәпләре каршында рус класслары ачыла. Аның ук тырышлыгы белән 1876 елда Казанда татар учительләр мәктәбе ачыла. Соңыннан бу мәктәп алдынгы педагоглар хәзерләп чыгаручы үзек кенә булып калмый, ә Идел буе халыклары арасында марксистик-ленинчыл идеяләр таратуда да зур роль уйный. Х. Ямашев, Г. Коләхметов кебек беренче татар большевиклары шул мәктәптә белем ала.

В. Радловка иҗтимагый-мәгариф өлкәсендәге изге ниятләрән тормышка ашыруда Г. Мәхмүдов, К. Насыри, Ш. Мәрҗани кебек алдынгы татар галимнәре булыша. В. Радловның фәнни һәм иҗтимагый-педагогик эшчәнлегә ифрат күпкырлы. Ул татар мәктәпләре өчен уку программалары һәм дәреслекләр төзи, тюркология фәне буенча киң гыйльми тикшеренү эшләре алып бара, татарларны рус теленә һәм рус культурасына якынайтуга искиткеч зур роль уйный. 1873 елда, мәсәлән, В. Радлов татар мәдрәсәләрендә укучы шәкертләр өчен «Рус теленең грамматикасы» исемле хезмәт чыгара. Галимнең ун томнан торган «Төрки халыкларның халык әдәбияты үрнәкләре» (1868—1904) исемле хезмәте бүгенге көнгә кадәр үзенең фәнни кыйммәтән югалтмаган.

СССР Фәннәр академиясенең член-корреспонденты А. Богородицкий Казан лингвистика мәктәбенең иң эзлекле шәкертә булып таныла. Аның ярты гасырдан артык фәнни һәм иҗтимагый-педагогик эшчәнлегә Татарстанда уза. Биредә ул Россиядә беренче эксперименталь фонетика лабораториясе төзи. Шул лаборатория аша узып, фән дөньясына татарлардан Г. Шәрәф, М. Корбангалиев, Ш. Таһиров кебек тел галимнәре киң методистлар кила. Казан учительләр мәктәбендәге күзәтүләренә таянып язган «Татар мәктәпләрендә рус грамматикасын укуы турында» дигән хезмәтендә В. Богородицкий үзенең төп методик принципларын яктырта. Татарларга рус телен өйрәтүнең фәнни нигезләрен ачып биргән бу хезмәт соңыннан кат-кат басыла.

В. Богородицкий татар халкының телен, мәданиятен һәм әдәбиятын яхшы белгән. Бу мөгәбәр лингвистның исеме Татарстанның культура төзелеше тарихында мактаулы урын тотта. Чөнки ул тел фәне үсешенә генә өлеш кертп калмый, татарлар арасынан фәнни-педагогик кадрлар хәзерләү, милли мәктәпләрдә рус телен укуы методикасын яхшырту эшенә дә якыннан торып ярдәм итә. Ул шулай ук гомуми тел белеме һәм тюркология буенча күп кенә хезмәтләр калдыра, тел галимнәре өле дә аның шул хезмәтләреннән файдаланып киләләр.

Мәгълүм булганча, Казан лингвистика мәктәбе утырышларына күренекле татар галиме, мәгърифәтче К. Насыри да йөри. Ул университет галимнәрен татар халкының этнографиясе белән таныштыра, В. Радловка татар укучылары өчен дәреслекләр төзәргә булыша. Кайчакларда алар арасында төрле бәхәсләр булып ала. Мәсәлән, К. Насыриниң В. Радлов белән педагогика мәсьәләләре турында бәхәсләшүе мәгълүм. В. Радлов немец педагогикасы Россия өчен дә үрнәк булырлык педагогика дип расларга тырыша. К. Насыри аның бу фикерләрен кире кага һәм тәнкыйть итеп чыга<sup>1</sup>.

Казан лингвистика мәктәбе вәкилләренең матур әдәбиятка һәм аны өйрәнүгә карата булган фикерләре дә мәгълүм бер әһәмияткә ия. Әдәбиятны алар сәнгатьнең зур тәрбияви көчкә ия булган бер төре дип саныйлар. Алар фикеренчә, әдәбият кешенең дөньяга карашын киңәйтә, аның эстетик зәвыгын үстерә. А. Анастасиев, мәсәлән, поэзия зур тәрбия көченә ия, ул эхлакый карашларның формалашуына һәм үсүенә булыша, тира-юньдәге гүзәллекне аңлау хисен үстерә, дип яза<sup>2</sup>.

Күп кенә башка замандашлары кебек үк, әлеге мәктәп вәкилләре матур әдәбият әсәрләрен аңлы рәвештә үзләштерү методын алга сөрәләр, моны алар кешегә акыл

<sup>1</sup> М. Гайнуллин, Каюм Насыри. Казан, 1975 ел, 13 бит.

<sup>2</sup> А. Анастасиев, Выразительное чтение как предмет начального обучения. Рус телендә, Воронеж, 1891 ел, 31 бит.

биру һәм тәрбияви йогынты ясауның иң уңышлы бер юлы дип саныйлар. Матур әдәбият әсәрләрен аңлы рәвештә үзләштерү принцибы ул чакта хөкем сөргән схоластик һәм догматик карашларга үлем карары булып яңгырый.

Казан лингвистика мәктәбе галимнәренең милли әдәбиятларның язмышы һәм үсеш юллары турындагы фикерләре аерым игътибарга лаек. Аерым алганда, В. Богородицкий әдәбият тарихын өйрәнү методларын аның үз эчке һәм милли үзенчәлекләреннән чыгып эшләргә кирәк дип яза. Алга таба ул матур әдәбиятта халык настроениеләре чагылуын билгеләп үтә, һәр халыкта сәнгать әсәрләренең специфик үсеш алган формалары була, ди<sup>1</sup>.

Шул кадәресең билгеләп үтәргә кирәк, Казан лингвистика мәктәбе шәкертләренең матур әдәбиятны өйрәнәргә чакырулары очраклы хәл булмый, бу мәсьәлә һәр вакыт аларның игътибар үзәгендә тора. Әлеге мәктәп лингвистлары укучы игътибарын иңат психологиясенә, шигырь техникасына, матур әдәбиятның тел-стиль мәсьәләләренә юнәлтәләр. Язучылар стилин күп еллар буена күзәтүдән соң, В. Богородицкий, мәсәлән, үткәндәге матур әдәбиятның бөек мастерларының телен өйрәнү совет лингвистикасының актуаль бурычларыннан санала, дигән нәтижәгә килә<sup>2</sup>.

Билгеле, телнең иңтимагый функцияләрен аңлатканда Казан лингвистика мәктәбе вәкилләре аерым ялгышлар да жиберәләр. Шуңа күрә без аларның хезмәтләреннән тәнкыйть күзлегә аша карап файдаланырга тиешбез. Әмма ни генә булмасын, Казан лингвистика мәктәбе асылда бик кирәкле һәм файдалы эш башкара. Аларның фәнни нигезләргә куелган төгәл принциплары була, алар шул вакыттагы башка мәктәпләренекеннән шактый аермалы булган үз тикшеренү методларын булдыралар.

Казан лингвистика мәктәбе халык мәгарифе, филология фәннәре үсешендә һәм Идел буендагы халыклар арасында педагогик фикерләр таратуда зур роль уйнаган методик үзәк була. Бу мәктәпнең традицияләре буыннан-буынга күчә бара. Әйтик, Татарстанда аларның педагогик карашлары М. Корбангалиев, Р. Газизов, А. Вәлитов, Г. Алпаров кебек совет галимнәренең хезмәтләрендә тагын да тирәнә һәм үстөрелә төште. Аларның уку-укыту процессында туган телнең роле турындагы карашлары бөек рус педагогы Р. Ушинскийның, татар мәгърифәтчесе К. Насыйриниң, совет педагогы Н. Крупскаяның педагогика фәнненең алтын фондына кергән фикерләре белән аваздаш яңгырый.

Әгәр бүгенге совет белгечләре әлеге мәктәп галимнәренең фәнни мирасыннан хәзер дә ижади файдаланалар икән, бу Казан лингвистика мәктәбе калдырган мирасын шактый зур һәм мөһим булуы турында сөйли.

### 3. ШӘРӘФЕТИНОВ.

<sup>1</sup> В. Богородицкий. Статьи по начальному преподаванию грамматики и изучения художественно-литературных произведений. Казан, 1919 ел.

<sup>2</sup> «Очерки по языковедению и русскому языку» исемле җыентык. Казан, 1939 ел, 219 бнт.



## Василий Багряшевский

### ЧУКЛЫ ТАЛ

ХИКӘЯ



Шәйхи уеннан кайтып керүгә, әнисе:

— Улым, бозау кайтмады. Шәрифулла абзыйларга барып кил әле. Ул — пләвәй, беләсең. Ябып куймаганмы икән? Матри, уенга алдана күрмә,— диде.

Шәйхи — тыңлаучан малай, киреләнеп тормады. Өстәлдән бер сынык икмәк әләктерде дә, күрсәң күр, чыгып та йөгәрде.

\* \* \*

Шәрифулла абзый, ике улын ияртеп, ишегалдына чыкты. Сарай каршындагы арбага бөйләнгән ат, хужаларны күрүгә, кешнәп куйды. Абзарга ябылган бозаулар мөгрәшәп алдылар. Абзый ууларына сәнәкләр тоттырды. Уулары, шаяра-көлешә, абзар тазартырга кереп киттеләр.

Ул аты алдына чиләк белән су китереп куйды.

— Ччч... Ссс... Алаша,— дип сызгыра-сызгыра, атын сугарды да, сарайдан бер кочак солылы вика чыгарып, арбасына салды.

Урта буйлы, жиңел гөдәле, илле бишләр тирәсендәге бу абзый житез йөри, уңганлыгы әллә кайдан күренеп тора. Ул атын сыйпаштырып сөеп туйгач, келәтенә кереп китте. Аннан тальян гармун шикелле жиңел бер тартма күтөрөп чыкты. Чинник стенасындагы озын чөйгә эленгән камытны алды. Шуларны күтөрөп, кояш күзенә, өй буендагы усақ бүрәнәгә килеп утырды. Көзгә кояш жылысында рәхәтләнеп эшлөргә уйлаган, күрәсең.

Күрше егете, имән багана кайтарам дип, камытын алып торган иде. Камытны кертөп бирде, ләкин агачын ваттырган. Шул сәбәпле ул бүген иртән ат жигә алмады, басуларны жәяү генә әйләнде. Иярдә очар чаклар, сәлам дә бирмичә, үтөп бара икән. Утырып йөрүгә ни житә! Чана түрә — бөлеш төбә, дип юкка әйтмиләр шул. Ул кышын — печән, салам эскертләрен, жәен — басулар саклый. Һәр минутта да, солдат кебек, тулы, сугышчан хәзерлектә торырга тиешлеген яхшы белә. Шуңа күрә камыт агачын алыштырырга исәпләде. Чүкеч, инә, без, сумалалы жөп кебек кадрлә әйберләрен тартмадан чыгарып, утыртма бүкән өстенә тезә барды. Шулай көйләнеп беткәч, авыз эченнән генә моңлана-моңлана, камыт сүтөргә тотынды.

Абзыйның йөзә сөйкемле. Киң маңгай, килешле авыз-борын, коңгырт күзләр. Чиста итеп кырынып жибөргән. Ябыгыбрак киткөнгә күрә, маңгай, бит жыерчыклары тирәнәя төшкән шикелле. Сул чигәсендә үткән сугыш «бүлөкләрә» булган яра эзләре ялтырап тора.

Үзе шактый купшы күренә. Өстендә ак күлмәк, кара пинжәк. Күкрәк кесәсеннән сәгать чылбыры салынып төшкән. Еллар бәсе кунгалаган башында яңа гына инә-жептән чыккан чигүле кәләпүш. Шулай булмыйча — «яшь кияү» бит ул!

Бакча капкасыннан, тал ботагы күтәрәп, «яшь килән» кайтып керде. Туге да үтмәгән киләнне, яше иллегә якынлашып килсә дә, «карт килән» дип атап буламыни? Дәресе шул: ул яңа гына килән булып төште. Аның туй күлмәге киен, яулык селки-селки биер көне алда эле. Идәнгә сибелгән көмеш тәңкә, кызыл «яфрактарны» иелә-сыгыла жыйар сәгатьләре алда. Туй күлмәге тегеләп бетмәсә дә, мәҗлес табынын «сөзәчәк» төкәләр төгәенләп куелган инде. Алагаем эре мөгезле ике төкә, әлегә аны-моны искәрмичә, сикерә-төртешә көтүдә йөриләр.

Яшь киләннең эштән кайтуы. Өстендә күксел халат, башында яшел яулык, аякларында «сау бул, яшьлегем!» дип йөртелә торган ботинкалар. Ул сөйкемле, шат чырайлы, күзләреннән нур сирпелә.

Яшь килән елмаеп:

— Хәерле көн, жанкисәгем! Алла ярдәм бирсен, Чаллыга жиде машина яшелчә озаттык. Шуңа тоткарландым, — диде һәм абзабыз «яшь кияү» янына, бүрәнә өстенә килеп утырды. Халат кесәсеннән кулъяулыгы чыгарып, алуланып киткән сипкелле йөзәндәге тирләрне сөртеп алды. Тал ботагын күрсәтә-күрсәтә, сүз башлады:

— Карале, жанкисәгем. Чуклары нинди матур!

«Яшь кияү», тал ботагын карый-карый:

— Чыннан да искитәрлек икән! Кайдан алдың? Калфак чугына ярарлык, — дип, күзләрен кыскалап көлеп тә жибәрде.

Яшь килән битендәге тирләрне сөртеп алды да дөвәм итте: — Ял вакытында чишмәгә төшкәч, чуклы талга карап хәйран калдым. Яшь чакларым искә төшәп китте. Карап-карап тордым да, сиңа да күрсәтим дип, бер ботагын сындырып алдым. Чуклы тал ботагын өтием дә алып кайта торганые. Талга оча башлагач, кортларым көчәеп китте дип, куанып бетә алмыйдырые. Мин дә өзәлеп яратам талларны! Чуклары шиңми дә, коелмый да. Алар ала карда ук чәчәк ата башлый түгелме? Күзәткәнәң бармы икән? Талларны иртә язда бал кортлары сырып ала. Аякларына тырыша-тырмаша саршын чорныйлар, татлы бал эчәләр. Тал булмаса, иртә язда нишләрие икән алар? Тагы шуны да әйтим, жанкисәгем: чуклы тал — мәхәббәт, таулык билгесе ул. «Чуклы талның чугын өзмиек, берләр-беребездән бизмиек» дигән җыр әйтмешен үзеңнең дә ишеткәнәң бардыр эле!

Кияү күзләрендә шаян очкыннар кабынды.

— Ай, Хәят! Үзең чуклы тал син! Бигрәк нечкә күңелле икәнсең! Әллә ниләр беләсең!

— Аны да белмәсәң, син тагы...

Яшь килән кияүнең эшенә тагы бер кат күз салып алды да сүзен икенчегә борды:

— Бер дә тынмыйсың, жаным. Әле эшләя тегәсең, әле арба төзәтәсең. — Картының эшенә күз төшәреп алгач, сүзне тагын икенчегә борды: — Атның мәшәкәте күп. Туйдырасы, карасы дигәндәй. Әллә берәр «кәжә төкәсә» алып атланасыңмы соң?

Шәрифүлла абзый көлеп жибәрде. Сул кулы белән ияк астын сыйпапштырды.

— Хи... хи... хи... Әйттең сүз, Хәят. Минем өч яшьлек үгезне койрыгынан чорнап тотар чакларым дип беләсеңме әллә? «Кәжә төкәсен» әйтәм. Бик пырдымсыз хайван бит ул. Минем ише карт-корыны бар дип тә белми, сыртынан чөеп кенә ыргыта. Сөяк-санагыңны жыеп бетерә алмассың аннары. Әнә түбән оч Мирзахит малае. Һаман бульнистан чыга алмый, бичара. Май башында ук персидәтәл миңа:

ЧУКЛЫ ТАЛ  
ВАСИЛИЙ БАГРЯШЕВСКИЙ

«Шәрифүлла Шәйдуллич! Белгеч булмасаң да, исемлек башында тора-сың. Яңа «Урал»лар кайтты. Ялык та йолык. Берсен сиңа билгеләп куйдык. Мен дә утыр. Пырлат та җырлат. Басуларны иңлә дә буйла! Картайган көнеңдә кош булып оч әле!» — дип кыстаганые. Авырткан башка тимер тарак нигә? Сугышта алган яраларым да бик җиткән, дип, кәтигәрически баш тарттым. Алай зурласыгыз килсә, вертолет кайтарыгыз, дидем. Авызың җырма, заманы шул, кайтарам, ди, икмәктер менә. Кайтара икән, утырам анысына, алла боерса. Ул бик ипле кош, минем өчен кулай булачак. Капка ачып тора-сы да юк. Ишегалды уртасыннан күтәрелеп китәрмен. Син, каш өстенә кулың куеп, карап калырсың. Күзәтә-күзәтә басулар өстеннән оңа бирермен. — Абзый камытын читкәрәк куйды да торып басты. Кызык хәрәкәтләр ясый-ясый, көмит уйнарга кереште. — Әһә!.. Көтүдән тайганнар, муркыргырлары! Энә кәжә-мәкәрҗәләр Чүке сыртына һөҗүм итә. Рота, стой! Кру-гом, марш! Шәрифүлла абзагыз исән чагында бу номерыгыз не пройдет. Вертолетны лып кына итеп яннарына төшереп утыртам. Закон үз кулымда. Куып чыгарсам да ярый, вертолетыма алсам да ярый. Белдеңме? Хи... Хи... Хи...

Көлешү тавышларын малайлар да ишетеп алды. Аю биетәләр микән әллә дип, лапас авызына чыктылар да беравык тамаша карап тордылар.

Абзый урынына утырды да атын мактарга тотынды. Атның беринди машинага да алыштыргысыз булуы турында бәйнә-бәйнә сөйләп биргәч, көләшенең аркасыннан сөеп куйды:

— Бар, күгөрченем, өйгә кер. Суыткычта — пешкән күкәйләр. Чәйнәктә — кайнаган чәй. Зәңгәр «учагыңны» кабызып, кайнарлап алырсың. Аша, эч, ял ит. Өс-башыңны алмашып җибәр. Яшь килен икәнәңне онытма! Бер яшьлектә, бер картлыкта. Үзең беләсең. Хи... Хи... Хи...

Хәят көлә-көлә:

— Бик җырма авызыңны, бармагыңны чәнчерсең, — дип, урыныннан кузгалды һәм чуклы тал ботагын күтәрәп, өйгә кереп китте.

Шәрифүлла абзый белән Хәят түтине яшь кияү, яшь килен дип атавыбыз бер дә гажәп тоелмасын. Дөнья бу, береgezнең дә күзә бәйләнмәгән, төрлө хәлләр булгалавын үзегез дә бик яхшы күрәп тора-сыз. Алар яңа гына чөчләрен чөчкә бәйләделәр һәм сандугачлар кебек сайрашып яши дә башладылар. Хәзер тормышлары җәйге елга сыман тын гына ага, эшләре шар булып төгәри. Безгә исә урынына икәү ятып, өчәү торсыннар дип теләргә генә кала.

Әй, дөньялар! Әле кайчан гына Шәрифүлла абзый уф-уф килеп йөри иде. Ә бүген... исләрең китәр! Ак бәхетләр ак кар кебек күктән аумый. Ул бу көннәргә нинди юллар белән килде икән?

Бер ел чамасы элек Шәрифүлла абзыйның башына кайгы тавы җимереләп төште. Ич уйламаганда, ич көтмәгәндә сөөкле карчыгы дөнья куйды. Ике бертек «иске кибән» кочаклады да калды ул. Хатын-кыз дигән изге зат булмаган йорттан нурлар җәяүләп кача икән. Ашының тәме, эшенең яме калмады. «Ул «Кавказым», «Кырым» дип йөртә торган шифалы мунчалар турында авыз күгәртсә дә юк. Ай, уллары үсеп җиткән булса... Олысын башлы-күзле итеп кенә куяр иде. Яшьрәк шул әле. Алар ни, оядагы кошчыклар сыман, канат ныгыталар. Күңелләрен уку, солдат хезмәте дип аталган зәңгәр ераклыктар чакырып тора. Яшьләр юлына киртә булу да ярамый. Менә-менә очсыз-кырыйсыз биекләкләргә күтәреләчәк алар. Димәк, абзыйга тиздән: «Ялгыз каен, ялгыз каен, ялгыз каен үрләрдә; ялгыз каеннардан ялгыз мин бүгенге көннәрдә» дип моңаерга калачак түгелме?



Канаты каерылган кош хәлендә яшәү кыенлашканнан-кыенлаша барды. Абзабыз сөекле уллары, башындагы эшләпәсе белән ныклап киңәш итте һәм, ниһаять, җимерелгән тормышын рәткә салырга, боргаламый гына әйткәндә, өйләнергә булды.

Абзыйның үгезне тизрәк мөгезеннән эләктереп алырга ярата торган гадәте бар иде. Киенде-ясанды да кияү арбасына менеп тә утырды. Искитәрлек хәлләр башланып та китте. Югары очтан да, түбән очтан да, күрше авыллардан да ташыды ул «товарларны». Килүен килделәр, ләкин берсе дә тамыр җибәрә алмады. Кайсыларын үзе ошатмады, ул ошатканнары тәртөләрен кире борырга ашыктылар. Шулай итеп, хөрмәтле абзабыз, бер ел чамасы вакыт эчендә, җиде хатынга җиткәннен сизми дә калды.

Шулай итеп, абзабыз кеше теленә менде. Ничек төшәр, белгән юк. Гөргери әйткәндәй, яшәсәк күрербез.

Ул, башны кашый-кашый, бармакларын бөкли, ишекле-түрле йөрәнгә һәм үз-үзенә ышанмыйча:

— Нужли җиде? — дип куя иде.

Көннәрдән бер көнне бер адәм актыгы киbet янында очрап:

— Ай-һай, Шәрифилла абзый! Куясың рекордларны! — дип авыз җыра башлаган иде. Абзый, җир тишегенә керерлек булса да, сер бирергә теләмәде. Кирәк очракка дарысын коры тотып икән.

— Тфү! Ташка үлчим! Авырткан җиремә кагылмый тор! Кайгы казык башыннан йөри дип беләсеңме әллә? Башыма килмәсен дигән, мөрттә! Көлкегә калуымны син әйтмичә дә бик белеп торам. Чәчкә кырау төшкәч бәхет алмасын эзләп табулары... ай-һай-һай! Өметсез шайтан, диләр. Насып булганын табармын дип ышанам. Совет заманасы!.. Күзеңне тоз итәрмен. Бүтән үк Нәтәлифкәгә барып, сары чәчле маржа утыртып кайтырмын! — дип, уенын-чынын бергә кушып, тегенең авызын томалап та куйды.

Көннәр бер-бер артлы үтә торды. Абзыйның борчылу-янулары көчәйгәннән-көчәя барды. Чәчләре күзгә күренеп агара, сирәкләнә башлады. Тамактан калды, йокыдан язды. Ниһаять, газаплы төннәргә берсендә боегып калган күңелендә тычкан уты кадәр генә өмет чаткысы кабынып киткәндәй булды.

Кайчакта табигатьтә дә шулайрак була түгелме? Күк йөзеннән көне-төне кара болытлар агыла да агыла. Айлар үтә. Менә бер заман күк читендәгә калып пәрдә юкарып китә дә тасма кадәр генә якты ачыклык күренеп куя. Зар-интизар булган күңелләр: «Аязыр! Кош күрерне! Көннәр җылынып китәр!» — дип куана башлый.

Натальевка якларына сәяхәт ясарга туры килмәде.

Шәрифилла абзыйлардан өч йорт аша гына Хәят түти яши иде. Ул сабий вакытта биләүдән егылып бөкре калган. Гомер юлында жан яраткан, күңел тарткан яры очрамаган, күрәсәң, кияүгә бармаган. Эти-әнисе дөнья киткәннән соң, моржасыннан ялгызы гына төтен чыгара, яшелчә «патшасы» булып эшли иде. Илле ышкә якынлашып килүенә, физик кимчелегенә карамастан, җен кебек таза, йөгереппе-йөгәрә, эшендә бураннар уйната.

Борын төбәндә генә КамАЗ дигән мөгҗизалар калка башлагач, Хәят түтибездә бөтенләй дә эштән узды. Кыш уртасында жәй ясатты! Туй күлмәгенә яرارлык, бал корты канатыдай юка, нәфис элпәк белән төрөлгән хужалыгы әллә кайлардан көлеп тора! Бездә — кыш, аларда — жәй. Суганы кыякланган, кыяры кыярланган, помидоры алланган. Шофер халкы ташып бетерә алмый интегә. Шулай булмаса, Хәят түтинең иңнәренә Оренбур шәле салып, суган, кыярлар кочып төшкән рәсеме Мактау тактасында елмаеп торыр идемени?!

Әнә шул асыл зат җиде тапкыр авызын «пешергән» абзабызның күңелен биләп алды. Боегып калган жанын назлый, җылыта башла-



ды. Төшләрәнә кереп йөдәттә. Шулай итеп мәхәббәт ялкыны кабынып та китте. Бу ялкынны сүндерсә тик Хәят түти генә сүндерә алачак иде. Баш ярылып күз чыкмаган лабаса... Абзабыз асыл затның үзе белән күзгә-күз очрашып сөйләшергә ниятләп куйды. Әгәр бәхет кояшы елмаеп куйса... Ул мәхәббәтен аркасына кочтырып кайтырга әзер иде.

Аллага тапшырды Шәрифулла абзый. «Яшелчә патшасы» яши торган «резиденциягә» дуслык визиты белән килгәли дә башлады. Бер килде, ике килде, һәм ике арада югары дәрәжәдә сөйләшүләр башланып та китте. Олы казанда кайнаганның чие калмас дип, сөйләшүләр киң планда алып барылды, атна буге дәвам итте. Бөөрәне таянган Тула самаварының алларында ничә тапкыр баш органын санап та тормадылар. Хәят түти, физик кимчелеген сәбәп итеп, дүрт аяклап каршы торды. Абзыйның да башкаена тай типмәгән икән. Кызыл түшнәң мәкинәгә алданмавын сизеп алгач, теле гомердә булмаганча «тегермән тарта» башлады. Менә кемдә икән таш булган ташны да эретерлек тел! Төркиягә дипломат итеп жиһәрәсе кеше менә кайда каңгырып йөри икән!

— Андый-мондый гына кыеклык мулла кызы Фатыйда да барые. Үзем дә жикән камышы түгел. Карчыгым вафатыннан соң, — гөлкәемнең авыр туфрагы жиңел була күрсен, — кемнең кем икәнән белеп житкерми торып, үз авторитымны үзем таптадым. Татар акылы төштән соң дип миңа карата әйткәннәр икән. Баш беләнрәк эш итсәм, бәлки телгә кермәгән булырым. Терсәк якын, тешләп булмый. Ат дүрт аяклы булса да сөргәнә, дип күңел юатам. Син теге... Хур булырмын дип шикләнәсәңме әллә? Шушы икмәктер менә, гөлләр арасында яшәрбез, Хәят! Сынган күңелемнең канаты, ятим калган йортымның кояшы була күр...

Ихлас күңелдән чишмәдәй ургылган әнә шундый сүзләр агылдылар да агылдылар.

Таң әтәчләре кычкыра башлагач, Хәят түтинә күзләрендә энжә бөртекләрә жемелдәп китте. Ул йөзен ак кулъяулыгы белән каплады. Жиңел генә күтәрелеп, табын яныннан кузгалды. Сыгып ташлардай булган яулыгын карават чигенә ыргытып да, Шәрифулла абзыйга таба борылып, идән уртасында басып калды.

— Сихерләдең мине, Шәрифулла абзый! Үзем генә беләм. Үзәккә үтте ялгызлык! Казык кагучым булырсың, ичмаса. Ястык почмагы тешләп күп яттым. Ир белән тору миңа да гәнаһ булмастыр. Фәрештәләрнең амин дигән сөгәтенә туры килсен. Китәм булгач китәм! — дип пышылдады.

Шәрифулла абзыйның да күңеле тулган, күзләрендә мөлдерәмә яшь иде. Ул да урыныннан кузгалды... Мәхәббәтен кочагына алды. Юка иреннөрәннән, жыерчыклар беләнә башлаган яңакларыннан үбә-үбә, калтыранган тавыш белән:

— Ка-натым, ел... еламыйк, — диде.

Янә табын янына утырдылар. Хәят түти, йолага туры килсен дип, үзе белгәнчә эшләргә булды. Кулына икмәк телеме алды да өстенә мул итеп тоз сипте. Шуны өч тапкыр тешләде дә калдырган кисәген кияү буласы кешесенә тоттырды.

— Тәгамла шуны, Шәрифулла абзый. Бер табында ипекәй ашарга язсың, — диде. Тагы да нәрсәдер өстәмәкче иде дә, күңеле тулып, әйтсә сүзләрен әйтә алмады.

Шәрифулла абзый белән Хәят түти, әнә шулай итеп, чәчләрен чәккә бәйләделәр. Абзабызның Каф тавы артларыннан эзләп йөргән тутый кошы орынып торган гөл куагында гына сайрап утырган икән лабаса.

Ярый, ни булса да булды, буявы сәңде, абзабыз морадына иреш-

те. Күңелле хәбәр озын аяклы була икән, таралып та өлгерде. Бу турыда ишетеп алгач, клуб мәдире булып эшләүче чибәр кызың йөрәге леп тә леп тибә башлады. Тибәр дә шул. Аңа, әнә шул чибәр кызга, ит тураган чагында: «Син бу йорттан очып китсә кош»,— дип, каз канаты тоттырганнары бар. Аның да үз уйлары, үз хыяллары. Әллә шул сәбәпле, әллә вазифасы кушканга, анысын төгәен ачыклап тормадык. Ул бик тә гыйбрәтле бер вакыйганы үзенчә билгеләп үтәргә булды.

Чибәр кыз клуб бакчасыннан бер кочак чәчәкләр жыйды да колхоз идарәсенә ашыкты Шәрифулла абзый белән Хәят түтиңең Мактау тактасындагы рәсемнәре бер-берсеннән читтәрәк урнаштырылган иде. Кыз әнә шул рәсемнәргә янәшә куйды да иң нечкә зәвыкларга да ошарлык итеп чәчәкләр белән бизәргә кереште.

Хәзер бөөргә таянып әйтсәк тә була: Шәрифулла абзый егылып уңды хатыннан. Мәхәббәтләре нәкъ чуклы тал кебек яфрак ярды. Аларның тормышына күрше-күлән сокланып бегә алмый. Койма ярыгы аша гына күз салалар да елмаеп куялар. Хәзер мунча төтеннәре генә дә ничек куе чыга!..

\* \* \*

Ян тәрәзә ачылып китте. Хәят түтиңең ярты гәүдәсе күренде. Күз тимсәен: әллә бизәнәп жибергән тагы? Озынча, тулы йөзә балкып тора, жыерчыклары беләнми дә, диарлек. Авыз-борын, ирен-тешләр, керфек-кашлар — барысы да килешле. Чәч толымнары биләнә кадәр салынып төшкән. Кара күзләреннән нур сирпелә. Башында — төнгә ялкын төсле ефәк яулык. Беләгендә — көмеш беләзек. Колак алкалары жем-жем итә. Шулай булмыйча... Ул кемнән ким?

Ул, бит урталарында ике чокыр хасил итеп, елмая-елмая картына эндәште:

— Жанкисәгем, әйбәт тапшыру бара. Карарга кер!

Шәрифулла абзый күзләрен күтәрәп караса, телсез калды. Аның Хәят түтиңе болай киянгән, ясанган хәлдә беренче тапкыр күрүе иде. Башыннан «Әллә тәрәзәмнән Кәтернә патша карап торамы?!» дигән уй чагылып үтте. Ул үзен тиз үк кулга алды, соклануын сиздермәскә тырышты һәм жидити кыяфәт саклап:

— Сабыр ит, күгәрченем! Камытны бетереп алыым. Көтү кайту белән басуга чыгасы. Малайларга эндәшер идек тә... Аларның да чак кына эшләре бар әле, — диде.

Ул, кәләпүшен күтәрәп, агара башлаган кыска чәчләрен без сабы белән кашыштырып алды да әйтә куйды:

— Чык әле, патшабикә, бер уй төште.

Хәят түти телевизорны сүндерәп чыгып та житте. Затлы күлмәгенең итәген күтәрәп, карты янына, бүрәнә өстенә килеп утырды. Карты:

— Ай... ай... ай!.. Таный алмыйча тордым. Син икәнсең, Хәят! Менә, ичмасам, яшь килен! — дип, тел шартлата-шартлата, шаярып та алды. Аннары безен бүкән өстенә кадап куйды һәм сүз башлады:

— Синең, Хәят, грамот ягың ничегрәк? Урысчаны әйтәм, азрак тырмаштыра беләсеңме?

— Нәрсә син? Әллә мине писер итмәкче буласыңмы?

— Юк, ла... Кәгазь ашаучылар бездән башка да аллага шөкер. Тыңла башта! Вертолетка төми сузарга ярамый миңа, кайтарга алмаслар. Миллиун төңкә торадыр ул, ә? Телевизор турында әйтмәкче булаам. Әйбәт тартма ул. Бөтен ил, бөтен дөнья хәлләрен күрсәтеп тора. Ләкин менә зур кимчеләге бар: безнең колхоз басуларын күрсәтә алмый. — Ул телевизор колгасына карап алды. — Телевизор тартмасына тагы бер-ике шөрәп, колга башына үгез мөгезе кебек

намәстә әмәлләтсәк, иллә шәп тә булырые, мәйтәм. Бер дә авыз жырасы юк, күгөрченем, бөтен намәстәне ясап кына торалар. Техник әрвалюция заманы! Шәрәбен борасы да диваныңа сузыласың. Тартма эшли тора, мөгезе әйләнә тора. Көзгесеннән басулар: тау өсләре, зират яннары, Чуал буйлары... үтә тора.— Ул бүкән өстенә менеп басты да комитләнә башлады.— Ай, каһәр суккырлары! Бодай кишәрлегенә бозаулар әрмесе кереп бара түгелме соң?! Шәрифүлла абзагыз исән-сау чагында бодайдан авыз итә алмассыз. Стой! Кругом, марш! Раз, два, три. Йөгереп чыгасың да атыңа сикерәсең. Төшенәсеңме, күгөрченем? Миңа энә шундый, болын-басуларыбызны күрсәтә торган махсус телевизор кирәк. Академда утыручы ап-ак сакаллы матчтырга хат язып жибәрик әле, эшләсен. Акчасынан тормам. Учлап тоттырырмын. Игенче сүзен кире какмас. Ул да без үстергән ипекәйне ашый бит. Ипи-тозлык кына урысчам бар. Мин әйтеп торырым, син язарсың. Буламы?

— Ник булмасын?

Абзыйның авызы колагына житте.

— Маладис икәнсең, Хәят! Синең белән борчак пешереп булачак,— диде. Бүкәннән сикереп төште тә, кашларын, иңсәләрен биеткәләп, хатынының билен кытыклап алды. Хатын да аптырап калмады.

— Юләрләми тор. Энә генә малайлар,— диде дә, жәһәт кенә чиертеп, картының башыннан көләпүшен очыртып төшерде һәм, көлө-көлә, баскычтан менеп тә китте.

...Шәйхи, урыс капканың авыр кәлиткәсен ачып, ишегалдына керде. Ишегалды иркен, сабан туге ясарлык. Уң якта — каралтыкура. Сарай алдындагы арбаны тавык-чебеш сырып алган.

Сул якта — эчкөрәк кертәп салынган шифер түбәле йорт. Йорт алдында — зәңгәр рәшәткәлә бакча. Алма исләре аңкып тора. Бер агачның алмасын жыеп та бетермәгәннәр әле. Нинди эре, ак алмалар! Кызара башлаганнары да күрәңгәли. Малайның авыз сулары килде.

Ишегалды түрәндә «аккош муены». Борыны аска, тимер улак өстенә бөгеп куелган. Ефәк яулыгын артка жибәреп бәйләгән хатын энә шул «чишмәдән» су агызып маташа. Тулгач, чиләген күтөрәп, бетон сукмак буйлап атлады. Таш өстендә башмакларын салып калдырды да, сары баскычларга йомшак кына баса-баса, ике якка ачылмалы ишектән пыялалы веранда эченә кереп китте.

Керү белән танып алды Шәйхи. «Хәят апа-а!» дип чак кына кычкырып жибәрмәде. Урамда очраса... Әллә кайчан барып сарылган булыр иде. Яшь килең булгач ничек чибәрләнгән! Күрдә ул, ләкин эндәшмәде. Нигә эндәшмәде икән? Әллә эше тыгыз, әллә...

Хәят тутасын бик ярата Шәйхи. Әнисенә иярәп, яшелчә бакчасына кырык тапкыр барганы бар. Барган саен тутасы аны күтөрәп кенә ала, иркәли, сөя, каршысына бастырып жырлата иде. Шуңа күрә дә кыярның яшелен, помидорның кызылын сайлап Шәйхигә тоттыра иде.

Шәрифүлла абзый камытын төзәтеп бетерде. Аны читән казыгына әлеп куйды да, тамак кыра-кыра, капка төбәндә аптырабрак торган малайга эндәште:

— Якынарак кил, үскәнем!

Шәйхи ялт-йолт карана башлады, өй буенда утыручы кешегә күзә төште. «Ә... Ә... Ә!...» — дип куйды. Кызу-кызу атлап, аның каршысына барып басты.

Малай, алты яшләр чамасында гына булса да, буйга озын. Озынча битле, кара күзле, ялан аяклы. Башында — солдат фураж-касы, өстендә — бәйләгән күлмәк, ыштан. Түше тулы значок, каян

жыеп бетергандер. Абзый аны башыннан аягына кадәр карап чыкты да сораша башлады.

— Ни йомыш?

Малай борынын тартып куйды.

— Бозау кайтмады.

— Хе... Хе... Кем малае?

— Хафиз малае.

— Беләм, беләм... — Абзый, абзар ягына борылып, көчлөрөк тавыш белән эндеште: — Һэй, оланнар! Карагыз эле. Бу «эфисәрнең» бозавы элөктеме икән?

Абзар тирәсеннән:

— Ябылган, әткэй, ябылган! — дигән тавыш ишетелде. Шаулаша-төртөшә, тавыклар куркытып, «оланнар» үзләре дә килеп чыктылар. Алар инде аталары буге булып килә, олысының хәтта борыны астында кара төкләр белән башлаган. «Оланнар» эшләрен төгәлләгәннәр булса кирәк. Аталарының «булдымы?» дигән соравына икесе берьюлы: «Булды, әткэй!» — дип җавап бирделәр.

«Оланнар»ның кечесе:

— Шәйхи килгән икән! Жырлатабыз! — дип сикергәләп куйды. Һәм ике туган, иелә төшеп, «эфисәрнең» «орден», «медальләрен» карый башладылар.

Абзый урыныннан торды, өенә таба борылып, тәрәзегә чиертеп алды. Тәрәзә ачылып та китте. Хәят түтинең көләч йөзө күренде. Ул картына кара тышлы калын дәфтәр тоттырды. Абзый янә урынына утырды, күзлеген киеп, дәфтәрән актарырга кереште. Хәят түти исә, тәрәзә төбенә таянган хәлдә, ни буласын карап тора бирде.

Кәлиткә ачылды. Ике хатын, бер ир керде. Бире үтеп, сәлам бирделәр. Төркем зураеп китте. Кайсылары бүрәнә өстенә кунаклады, кайсылары рәшәткәгә арка терәп җиргә чүкте. Булачак «хөкемне» тыңларга әзерләнеп, барысы да тынып калды.

Абзый, актарына торгач, кирәкле битне ачып салды. Кат-кат тамак кырды, ияк астын сыйпады. Ниһаять, Шәйхинең йөзенә төбәлде. Шәйхи дә югалып калмады, очкынлы күзләре белән абзыйга туптуры карап тора бирде. Тик ул, күзләренә төшеп интектергәнлектән, фуражкасын һаман-һаман күтәргәли иде.

Абзый вәгазьләргә кереште:

— Кара тышлы дәфтәрәм әйтә: Хафизларның ак башлы чуар бозавы артык симерә башлады, ди. Шул муркыргырының миндә өченче тапкыр кунак булуы. Кергән саен йөз бөртекне ашаса, мең бөртекне таптаса... Һе! Башың Себер китәр, җәмәгать! Бөтенөбез төми сузып торган уңышыбыз кими түгелме? Борынгы заманнарда, бөртекләп тарала торгач, патшалык кадәр патшалыклар юкка чыккан, бик беләсегез килсә. Югалтуларга юл куймадым, куймам да, ишетсен колагыгыз. Уңыш алу буенча колхозыбыз кызыл байрак тотта. Аны сакларга кирәктер, мөгаен. Башкалар да йоклап ятмый. Терлеген тыярга теләмәгән әдәмнең башыннан сыйпаргамы? Син кәттә дә, мин кәттә булмас һаман. Читавытка кош теле кадәр генә кагазь азып тоттырым. Бетте-китте. Видместән чөпеп кенә калырлар. Аннары Хафиз бүрек калыбын кашып йөрер! Андый күңелсез хәлләргә бармыйк, җәмәгать! Соңгы кишәрлекләр бетеп килә.

Абзый туктап калды. Кәләпүшен кузгаткалап, ияк астын сыйпапштырды да сорап куйды:

— Аңлашылдымы, үскәнәм?

— Аңлашылды, — диде Шәйхи.

— Аңлашылса — шул. Акча алып килдеңме?

— Юк.

— Юкка мин үзем дә тук. Әллә бозауны җырлаганга бирер дип беләсәңме? Ул, шунның белән сүзне беткәнгә санап, дәфтәрне шап иттереп ябып та куйды. Тынлык урнашты. Бозауларның ара-тирә мөгрәп куюлары гына ишетелә иде.

Әнә шулай аптырап, йөдәп торганда Шәрифүлла абзыйның кече улы:

— Җырлатык, әткәй, җырлатык! Шәйхи җырга бик оста ул! — дип өйтеп куйды.

Барысы да җанланып китте. Бигрәк тә үз утлары! Йөзләре кояштай балкыган! Күз тутырып аталарына карап торалар. Гомуми күтәрнәклекне, билгеле, аталары да сизми калмады. Таякны тоткан җиреннән сындыра торган, кайчакта шактый кырыс холькы абзабыз сары майдай йомшап китте. Күңелле минут ясаудан дөнья чите кителәмени? Ул, иңселәрән сикертә-сикертә, киң елмаеп, сорап куйды:

— Шәйхи, җырлый беләсәңме?

— Беләм.

— Җырлап күрсәт, алайса.

Шәйхи еш-еш борынын тарта, фуражкасын төзәткәли, боргалана башлады. Аның борчылганы күренеп тора иде. Моңы сизеп алган хатыннарың берсе:

— Ялындырма, үскәнем. Оста җырлайсың бит! — дип, малайның аркасыннан сөйдә, салпы ягына салам кыстырып җибәрде. Башкалар да:

— Җырла, Шәйхи, җырла! — диделәр.

Шәйхи чак кына алга атлады.

— Бозауны бирәсәңме?

— Бирмичә... Син теге... Кабат кертмәсәңме соң?

— Кертмәм! Җырлыйм алай булгач...

Шәрифүлла абзыйның олы улы малайны күтәрәп кенә алды да бүкән өстенә бастырып куйды. Фуражкасын башыннан салдырып, кулына тоттырды.

Тынып калдылар. Тәрәзәдән карап торган Хәят түти дә колакларын сагайта төште. Малай, Шәрифүлла абзыебызга туп-туры карап, «Алмагачы» көенә җырлап та җибәрде.

Урман бит ул, былбыллар да  
Адаша кереп әчкә;  
Атна саен өйләнәсәң,  
Ул нинди прибицкә?!

Барысы да көлеп җибәрделәр. Ат кешни, бозаулар мөгри, тавыклар кыраклаша башлады. Шәрифүлла абзый ак димәдә, кара димәдә. Еларга да, көлөргә дә белмәдә. Йөзә кып-кызыл булды. Яңа гына кайнар мунчадан чыккан диарсең. Яңаклары буйлап борчак-борчак тирләр агып төште. Өйдән җил-җил атлап Хәят түти чыгып җитте. Анысына да байлар чырае кәргән. Ул бүкән өстендә басып торучы Шәйхинең битеннән суырып үптә дә:

— Маладис, Шәйхулла! Булдырасың икән! — диде. Алъяпкыч кесәләреннән кызарып пешкән ике алма чыгарып малайның кулларына тоттырды.

Абзыйның кече улы, атасының пинжәк чабуыннан тарта-тарта:

— Әткәй, тагы җырлат әле, — дип үтенә башлады.

Шәрифүлла абзый, кулларын күтәрәп артына чигенә-чигенә:

— Моңысы да бик җитте. Син теге... Ишегалдын Чәйковский залы дип беләсәңме әллә? Бар, бар, күп сөйләшмә, тизрәк бозавын ачып чыгар! — дип боерык бирде.



# ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ЯҢАЛЫКЛАРЫ

## ОЛОНХО ЖИРЕНДӘ ЗУР БҮЙРӘМ

Олонхо — якутча җыр, дастан дигән сүз. Шуңа күрә илгә алтын, алмаз, газ, ташкүмер, затлы мехлар һәм тайганың башка бик күп төрлө кыйммәтләр хазина-ларын биргән иксез-чиксез кич Якутиянең Олонхо җире дип аталуы бик дөрес.

Күптән түгел кунакчыл Якутия шушы гаять кырыс һәм климат аягынан кайчакта чамасыз авыр шартларда хезмәт иткән халкы белән очрашуларга бик күп сәнгать осталарын һәм әдипләрне чакырды. Россия Федерациясе әдәбиятының һәм сәнгатең биредә уздырылган эшләр һәм истәлекләр бу декадасында Мәскәү, Ленинград, Омск, Воронеж һәм башка калалардан хор коллективлары, ансамбльләр, музыка, сынлы сәнгать, кино, телевидение эһелләре һәм алар белән бергә якут культурасының иң күренекле осталары катнашты. Язучылардан СССР Язучылар союзы идарәсе секретарьлары Сергей Михалков, Сергей Смирнов, Олег Шестинский, Зәки Нури (Татарстан), РСФСР Язучылар союзы идарәсе секретарьлары Виктор Тельпугов һәм Давид Кугультинов (Калмык АССР), күренекле әдипләрдән Антонина Коптяева, Семен Шуртаков, Муса Гали (Башкортстан) бар иди. Әдипләр, 20 мең чакрымнан артык араны самолетта, вертолетларда, машинада һәм тагын теләсә нинди җирләр транспортында үтәп һәм күп милләтләр Россия әдәбияты исеменнән сөйләп, укучылар белән илеләп очрашу үткәрделәр. Күп санлы шундый чыгышларны һәм катлаулы эшнә югары бәяләп, декадада катнашучы барлык әдипләрне, күренекле сәнгать коллективларын, аларның ил күлемдә танылган аерым осталарын Якутия АССР Верховный Советы Президиумы үзенең Мактау грамотасы белән бүләкләде. Республикалар партия өлкә комитеты һәм Министрлар Советы исеменнән исә аларга истәлек дипломы тапшырылды.

## БАЛАЛАР ҺӘМ ЯШЫЛАР ӨЧЕН

Россия язучыларының декабрь аенда булачак съезды уңае белән РСФСР Язучылар союзы каршындагы балалар әдәбияты Советында автономияле республикаларда һәм өлкәләрдә балалар һәм яшьләр әдәбиятының үсеш проблемалары турында зур сөйләшү булды.

Совет утырышында Татарстаннан язучы Гәрәй Рәхим катнашты һәм чыгыш ясады.

## ӘДӘБИЯТ ТУРЫНДА КАЙГЫРТЫП

Татарстан партия өлкә комитеты иҗат оешмаларындагы яшь көчләр турында туктаусыз кайгыртып, аларның иҗат активлыгын күзәтә торса.

Партия өлкә комитеты бюро утырышларының берсендә «Иҗат яшләрнен эше турында» дигән мәсьәлә каралып, күп кенә практик чаралар билгеләнгән иде.

Татарстан Язучылар союзы каршындагы партия оешмасы да үзенең июль аенда үткәрелгән җыелышына шул ук мәсьәләне куеп тикшерде.

Әдәби берләшмәләргә, уку йортларындагы, шәһәрнең зур предприятиеләрендәге әдәбият түгәрәкләренә 300 дән артык яшь язучы йөри.

Язучылар союзы каршында татар һәм рус язучылары өчен консультация бюросы, яшь язучылар белән эшләү комиссияләре бар, прозаик һәм тәнкийтьче Мәжит Рафиков җитәкчелегдә яшь тәрҗемәчеләр семинарлары эшли, «Казан утлары» журналында тәнкийтьче Фарваз Миннуллин яшь тәнкийтьчеләр түгәрәге алып бара, Мәскәүдә М. Горький исемендәге әдәбият институты каршындагы язучыларның белемнәрен күтәрү курсларына, яшь драматургларның бер еллык курсларына даими рәвештә яшь көчләр җибәрелә.

Быел яшь язучыларның Бөтенсоюз киңәшмәсендә Татарстаннан дүрт кеше катнашып, семинарларда аларның әсәрләре уңай бәя алды.

Шундый эшләр ярдәмнәр нәтижәсендә соңгы ун елда гына да 45 яшь автор Язучылар союзына член итеп алынды.

Татарстан Язучылар союзы идарәсе председателе Гариф Ахунов җыелышта доклад ясап, яшь каләмнәр белән эшләүдәге шушы уңай традицияләрне искә төшереп үтте һәм алдагы бурычлар турында сөйләде.

Фикер алышуларда яшь язучылар белән эшләү комиссиясе җитәкчесе Шәүкәт Галиев, консультация бюросында эшләүчеләрдән Юрий Белостоцкий, Зөлфәт Маликов, прозаиклардан Госман Бакиров, Ләбибә Ихсанова, яшь язучы Кави Латыйповлар катнашты. Җыелышны партия оешма-



сы секретаре Вакийф Нуруллин йомгаклады. Жыелыш яшь авторлар белән эшләү турында карар кабул итте.

\* \*

Татарстан язучыларының VIII съездыннан соң Язучылар союзы идарәсе каршында яшь авторлар белән эшләү комиссиясе төзелде. Шәйхи Маннур, Хәсән Сарьян, Гәрәй Рәхим, Юрий Белостоцкий, Зөлфәт Маликов һәм Фәил Шәфигуллиннар комиссиянең члены булып, ә Шәукәт Галиев аның житәкчесе итеп сайланган иде.

Язучылар союзы идарәсе үзенең июль аенда үткөрелгән утырышында шушы комиссиянең бер еллык эшен тикшерде.

Бу утырышта Шәукәт Галиев комиссиянең бурычларын ачыклап киткәндә болай диде: «Комиссия ижат секцияләре һәм әдәби консультацияләр эшен кабатлау юлына басмаса, Союз аппаратының оператив эшен башкаруга да кайтып калмаса тиеш. Аның төп вазифалары нигездә яшь талантларны эзләү, бурычыннан чыгып, әдәби берләшмәләр эше белән даими кызыксынып тору, «Идел» альманахы һәм әдәби консультантлар эшенә контрольлек итү, яшь язучыларның китапларын чыгаруны системалы рәвештә алып баруны тикшереп тору булырга тиеш», диде. Ул, шушы бурычлардан чыгып, комиссиянең бер еллык эшенә отчет бирде. Соңыннан Хәсән Туфан, Гариф Ахунов, Гомәр Бәширов, Сәбгат Хәким, Равил Фәйзуллин, Зөлфәт Маликовлар чыгыш ясады һәм үзләренең фикерләре белән уртаклаштылар.

Идарәнең бу утырышында республикабызның әдәби музейлары турында да сүз барды. Фикер алышуларда Мирсәй Әмир, Мария Елизарова, Гомәр Бәширов, Гариф Ахунов, Атилла Расих, Әхсән Баяновлар катнашты. Алар күп кенә файдалы тәкъдимнәр әйттеләр.

## ЖУРНАЛДА ЯШЬЛӘР

РСФСР Язучылар союзы органы булган «Волга» журналы яшь авторлар ижатына зур урын бирә. Аның «Яшьләр тавышы» дигән рубрикасында Идел буе өлкәләренең яшь язучылары әледән-әле күренеп килә. Журналистың июль ае санында Татарстаннан Әхәт Гаффаров, Марсель Галиев, Госман Сада, Владимир Рошкетәев шигырьләре һәм хикәяләре бирелгән.

## ЧИТ ИЛ МАТБУГАТЫНДА

Герой шагыйрь Муса Жәлилнең батырлыгын жир шарындагы күп халыклар белән һәм соклана. Пакистанның «Дейли Фатен-е-ислам Хайдерабад» газетасы да үзенең бер санында Рафаэль Мостафинның «Шагыйрьнең үлемсезлеге» дигән мәкаләсен басып чыгарды.

## ЯЗУЧЫГА БАГЫШЛАНГАН КҮРГӘЗМӘ

Казанның М. Горький исемендәге культура һәм ял паркында фронтовик язучы Гадел Кутуй ижатына багышланган күргәзмә ачылды.

Кыска гына вакыт эчендә бу күргәзмәне меңнән артык кеше карады.

## ЭКРАНДА — «ХЭЗИНӘ»

Свердловск киностудиясе Гариф Ахуновның «Хәзинә» романын экранга төшерә башлады. Фильмда барган вакыйгаларның зур өлеше Әлмәт шәһәрində, Татарстан нефть промыселларында төшөреләсе булганга, бу якларга Мәскәү художество академия театры, Вахтангов театры, Кабарда-Балкария АССРның Нальчик театры артистлары килде.

Фильмда Татар дәүләт академия театры артистларынан Абдулла Шамуков Шәвәли карт ролен, Вера Минкина Мәгыйшә, Шәукәт Биктимеров Нуришанов, Делюс Ильясов Габбасов рольләрендә катнашачаклар.

## ФӘННИ КОНФЕРЕНЦИЯ

Июнь аенда Ленинград шәһәрində тюркологларның VII конференциясе булып узды. Ул Казанда туып үскән, гыйльми эшчәнлеген Казанда башлап жибергән күренекле совет тюркологы С. Е. Маловка багышланган иде.

Конференциядә «Төрки телләр тарихы», «Төрки халыкларның диалектологиясе, лексикологиясе һәм лексикографиясе», «Төрки поэтика», «Төркия тарихы, экономикасы һәм әдәбияты» дигән секцияләр эшләп, анда илбезнең башка галимнәре белән бергә, Казаннан профессор М. Зәкиев, өлкән фәнни сотрудниклардан М. Мәхмүтова, Х. Курбатов, Ф. Ганиев, доцент С. Исхаковлар катнашты.

Казан галимнәренең докладлары зур кызыксыну белән тыңланды.

## ФОЛЬКЛОР ХЭЗИНӘСЕНӘ

СССР Фәннәр академиясенә Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институты фәнни хезмәткәрләре Ш. Абилов һәм Ф. Фасеев Оренбург өлкәсенә Илэк районы Ажурки авылында фольклор хәзинәсе саналырык ижатчы Шәһимәрдән Галикәев белән танышып кайтканнар иде.

Шул ук институтның фәнни хезмәткәре Н. Хисамов шушы эздән махсус экспедициягә жиберелде.

85 яшьлек Шәһимәрдән бабай яшьлегендә казакъ авылларында балалар укыткан, гомеренең калган өлешен туган колхозында көтү көтеп үткәргән. Ул казакъ һәм татар халкының фольклор үрнәкләрен күп белә, үзе дә жырлар, шигъри афоризмнар, «Кыйссалар Йосыф» әсәре үлчәме-

на туры китереп сатирик бәетләр, парчалар ижат итә.

Н. Хисамов Шәһимәрдән Галикәевтән «Алпамш» һәм «Кыз Ефәк» дастаннарының яңа вариантын язып алды. «Алпамш»ның бу варианты шигъри һәм чачмә өлешләренен пропорциональ аралашуы, сәнгатьчә камил яңгырашы һәм урта диалектның Оренбург сөйләшенә каравы белән әһәмиятле.

«Кыз Ефәк» дастаны исә казакъ халкы ижатының татар халкына да үтәп керүен күрсәтә.

## ЯҢА СИМФОНИЯ

Татарстан композиторлар союзы каршындагы «Ижат пәйжәмбесе»нең чираттагы кичәсендә СССР халык артисты, композитор Нәжип Жигановның VI симфониясе тыңланды.

Бу симфония Бөек Ватан сугышына 30 ел тулган көннәрдә ижат ителә, халкыбызның моңын, сагышын, сугышта күрсәткән батырлыгын, бүгенге матур тормышын сурәтлән. Күләме белән артык зур булмаса да, бу әсәр кеше тойгыларын бирүе, тирән фәлсәфи уйлар кузгатуы белән аерылып тора.

Симфонияне тыңларга килгән композиторлар, музыка белгечләре, шәһәрбезнең музыка сөючеләре Нәжип Жигановның бу симфониясенә югары бәя бирделәр, аны ижат уңышы белән котладылар.

## И. И. ШИШКИН МУЗЕЕ

Рус рәсем сәнгатенен олы горурулыгы, табигать жырчысы Иван Иванович Шишкин Алабугада туган, шунда яшәгән үткәргән. Кама буе урманнарында йөрәп, булалач картиналары өчен этюдлар, эскизлар ясаган. Шишкиннар яшәгән йортта илебезнең зур художниклары бертуган Верещагиннар, Гун һәм 1812 елгы Ватан сугышы героинясы Надежда Дуровалар булган. Анда И. И. Шишкин картиналарының төп нөсхәләреннән 23 полотно, Шишкиннар йортындагы әйберләр саклана.

Культурабыз тарихының кыйммәтле истәгәе булган бу музей-йортка бу ел бик зур капитал ремонт ясалды. Музейны яңарту, үзгәртәп кору эше белән, Ю. И. Петров җитәкчелегендә, Татарстанның Сыңлы сәнгать музейе хезмәткәрләре шөгыльләнде.

Музейны яңадан ачу тантанасына бөек художник И. И. Шишкинның оныгының кызы М. М. Рыбальская да килгән иде.

## ГАСТРОЛЬЛӘР ЖӘЕ

Республикабызда тамаша сезоны ябылуга, театр коллективлары гастрольләргә чыгып китә. Татар дәүләт академия театрының башкалабызда уңыш белән барган спектакльләре турында хәбәр биргән идек инде.

Мәскәүдә, Бөтенроссия театр җәмгыятендә, бу коллективның эшә турында фикер алышулар булды. Сәнгать белеме докторлары А. Анастасьев, О. Қайдалова, сәнгать белеме кандидатлары Г. Данилова һәм С. Червоная, РСФСРның атказанган сәнгать эшлеклесе Б. Воронов, «Театр» журналының жаваплы секретаре Н. Жегин, художниклардан В. Зайцева һәм И. Ваземаннар театрының репертуары, актерлык һәм режиссерлык осталыгы, сәхнә оформленнесе турында сөйләп, Г. Камал исемендәге татар дәүләт академия театрының эшенә зур бәя бирделәр.

Качалов исемендәге рус драма театры исә жәйге гастрольләрен Мордовия АССРның башкаласы Саранск шәһәрәндә башлап жибәрде. Аннан соң алар спектакльләрен Мари АССР хезмәт ияләре каршында Йошкар-Олада күрсәттеләр.

\*  
\* \*

Бу ел жәен Казан тамашачылары Брянск драма театры коллективы спектакльләрен яратып караган иде. Кунак ашы — кара каршы дигәндәй, Муса Жәлил исемендәге опера һәм балет театры артистлары июль аен, Тула шәһәрәндәге гастрольләре тәмамланганнан соң, Брянск шәһәрәндә үткәрделәр. Алар анда рус һәм дөнья классиклары, республикабыз композиторлары операларынан, балетларынан торган бай репертуар белән килделәр һәм Брянск хезмәт ияләренә 13 спектакль күрсәттеләр, шәһәрнең металлургия, машина төзүчеләре, тукучыларына концертлар бирделәр.

\*  
\* \*

Республика күчмә театрының жәйге спектакльләре Казанда барды. Театр коллективы Г. Камал исемендәге татар дәүләт академия театры бинасында, шәһәрбезнең культура сарайларында Илдар Юзевның «Сандугачлар килде безгә», Аяз Гыйләҗевнең «Сары чәчәк ата көнбагыш», Роберт Батуллинның «Туйлар узгач», Туфан Миңнуллинның «Үзебез сайлаган язьмыш» һәм «Кайтыр юлын еракмы», Фәнис Яруллинның «Әнә килә автомобиль» пьесалары буенча эшланган спектакльләр күрсәттә.

\*  
\* \*

Минзәлә театры спектакльләрен Урал эшчеләре карады. Түбән Тагил металлургия, Свердловск хезмәт ияләре Габделхай Сабитовның «Гарасат», Риза Ишморатның «Хикмәтле Сәйфи», Әнгам Атнабаевның «Мәхәббәт турында жыр», Юныс Әминовның «Минем жәннәтем», Шакир Мәжитовның «Ике хатын — ике закон», Николай Анкиловның «Мин — солдат хатыны» спектакльләрен яратып калдылар.

\* \* \*

Г. Тукай исемендәге татар дәүләт филармония артистларының бер бригадасы республикабызның нефть районларында концертлар бирде, РСФСРның һәм ТАССРның халык артисткасы Венера Шарипова, яшь җырчылар Таһир Якупов, Илдар Шһапов, баянчы Ганс Сәйфуллин, опера һәм балет театрының яшь җырчысы Рәүф Аббасов һәм концертны алып баручы, Татарстанның атказанган артисты Фәйзи Юсуповның чыгышларын тамашачылар зур канәгатьләнү белән тыңладылар.

\* \* \*

Ленин исемендәге яшь тамашачылар театры үзенең спектакльләре белән республикабыз авылларында, пионер лагерларында булды һәм халыкка илледән артык спектакль күрсәтте.

### МАКТАУЛЫ ИСЕМНӘР

Татар совет әдәбиятын тәржемә итү һәм пропагандалауда күрсәткән хезмәтләре өчен Мәскәү «Балалар әдәбияты» нәшриятының СССР халыклары әдәбияты редакциясе мөдире Галия Рахман кызы Кәримовага ТАССРның атказанган культура работнигы дигән исем бирелде.

\* \* \*

Татар совет әдәбиятын үстерүдәге хезмәтләре һәм актив җәмәгать эшчәнлеге өчен филология фәннәре докторы, СССР Фәннәр академиясе Казан филиалының Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм тарих институтының өлкән фәнни сотруднигы Гали Мөхәммәтгали улы Халитовка Татарстан АССРның атказанган фән эшлеклесе дигән мактаулы исем бирелде.

Яшьләрне коммунистик рухта тәрбияләүдә күрсәткән хезмәтләре өчен ТАССР Министрлар Советы каршындагы телевидение һәм радиоташырулар комитетының яшьләр-балалар редакциясе өлкән редакторы Нәсимә Салих кызы Әхмәтжановага ТАССРның атказанган культура работнигы дигән исем бирелде.

### ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАР СОЮЗЫ ӘЛМӘТ БҮЛЕГЕНДӘ

Хәниф Хайруллинның «Орбитадагы тормыш» исемле романы бүлек утырышында тикшерелде. Әсәрдә бүгенге авыл тормышы чагыла, катлаулы язмашлар сурәтләнә. Чыгып сөйләүче язучылардан Сәет Кальметов, Мәхмүт Хасәнов, Юныс Әминов, Эдуард Касыймов, Әдип Маликов һ. б. романның сюжет, композиция якларын камилләштерү юнәлешендә авторга файдалы киңешләр бирделәр.

\* \* \*

Язучы Шамил Бикчурин РСФСР Язучылар союзы командировкасы буенча Төмән нефтьчеләре арасында булды. Татарстаннан киткән нефтьче якташларыбыз белән очрашты. Шамил Бикчурин Татарстан һәм Себер нефтьчеләре дуслыгына багышланган яңа романына өстәмә материаллар җыйнап кайтты.

\* \* \*

Рус шагыйрьләреннән Иван Винокуров һәм Дмитрий Матвеев нефтьчеләрнен «Юность» пионер лагеренда чыгыш ясадылар, үзләренең яңа шигырьләрен укыдылар. Балаларның күп төрле сорауларына җавап бирделәр.

XXXXXXXXXXXXXXXXXXXX



## Хөрмәтле укучыбыз!

Кайбер очракларда журналга язылганнан соң акчаларның кире кайтарып бирелүе, теге я бу санның килми калуы, я булмаса журналга языла алмаулары турында редакциягә хатлар килгәли. Бу хатларның авторларына шундый киңәш әйтәсе килә: журналга язылуны елның иң соңгы аена, иң соңгы көннәренә калдырмыйча, мөмкин кадәр алданрак эшләп куя яхшы. Ул вакытта Союзпечать хезмәткәрләре Сезнең заказыгызны тиешле урынына үз вакытында биреп өлгерәчәкләр һәм Сез хәбәр иткән житешсезлекләргә булдырмау чарасын күрәчәкләр.

Хәзер газета-журналларга язылуның иң актив барган чагы. «Казан утлары» журналына язылу да уңышлы бара. Сентябрь аенда Актаныш, Алексеевский, Балтач, Әлмәт, Буа, Октябрьский, Азнакай, Мамадыш, Сарман районнарының һәм Казан шәһәренең хезмәт ияләре күп язылды.

Республикабызның башка районнарындагы әдәбият сөючеләр дә «Казан утлары» журналына үз вакытында язылып дип өметләнәбез.

*«Казан утлары»на илбезнең барлык элементларенда язылырга мөмкин. Язылган вакытта журналыбызның 73210 номерлы индексын әйтергә кирәк. Язылу бәясе бер елга 6 сум.*

Бәясе 50 тиен  
Цена 50 коп.

# КАЗАН УТЛАРЫ (ОГНИ КАЗАНИ)

Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал

ОРГАН СОЮЗА  
ПИСАТЕЛЕЙ  
ТАТАРИИ

ИНДЕКС 73210